

SZTE ANTIKVITÁS ÉS RENESZÁNSZ: FORRÁSOK ÉS RECEPCIÓ KUTATÓKÖZPONT

ANTIKVITÁS & RENESZÁNSZ



SZTE ANTIKVITÁS ÉS RENESZÁNSZ: FORRÁSOK ÉS RECEPCIÓ KUTATÓKÖZPONT



ANTI KVI TÁS & RENESZÁNSZ

Ünnepi külö nszám
Lázár István Dávid 60. születésnapjára

Főszerkesztő

Vígh Éva

Szerkesztők

Máté Ágnes

Kasza Péter

SZEGED

2022

Antikvitás & Reneszánsz
Ünnepi különszám

A kötet elkészültét az
SZTE BTK Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszéke támogatta

Az SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció
Kutatóközpont kiadványa

A kiadásért felel:
Vígh Éva, a kutatóközpont vezetője

Postacím:
SZTE BTK, Olasz Tanszék 6722 Szeged, Petőfi Sándor sgt. 30–34.

E-mail cím:
antikvitasereszansz@gmail.com

Weboldal:
<http://klasszika.hu/mta-tamogatott-kutatocsoport/>

Olvasószerkesztő:
Molnár Annamária

Borító:
Ocsovai Dorka

Nyomdai kivitelezés:
JATEPress
Felelős vezető: Szauter Dóra

ISSN 2560-2659



Lázár István Dávid

TARTALOMJEGYZÉK

Tabula Gratulatoria	9
L. S.....	11

EURÓPAI IRODALOM, FILOLÓGIA, MŰVÉSZETTÖRTÉNET AZ ÓKORTÓL A FELVILÁGOSODÁSIG

MAYER Péter: Szerelmi vágy, valamint fizikai szenvedés és konfliktus motivikus kapcsolata a korai görög költészetben	15
MUNDING Márta: A forráshasználat újragondolása: Ada és Alexandros találkozása az Alexandros-történetíróknál	27
GELLÉRFI Gergő: A férfiakról női szemmel: Laronia monológja Iuvenalis 2. szatírájában	43
ODROBINA László: A vegyesházasságok tilalma az ókori kereszténységben: kánonjog vagy krisztológia?	53
TAKÁCS László: Megjegyzések a <i>Commentum Cornuti in Persium</i> keletkezéstörténetéhez.....	67
VÍGH Éva: „Látom [...] emberi nyelv elmondani képtelen, mit két szemed isteni fénye éreztet velem”. Pillantások Petrarca <i>Daloskönyvében</i>	77
TAR Ibolya: Boccaccio és Christine de Pizan a híres nőalakokról (<i>De mulieribus claris</i> és <i>La Cité des Dames</i>)	93
MÁTÉ Ágnes: A sienai teve és a meztelen fecske: a <i>lectio facillior</i> csodálatos életéből.....	105
WENNER Éva–PÁL József: A félelemtől az iróniáig: Machiavelli <i>Belfagorja</i>	117
PETNEHÁZI Gábor: Erasmus, Terminus és a hiányzó koponya.....	127
NAGYILLÉS János: A bors, a tömjén, a sós hal, az olajbogyó és a könyv	143
OCISOVAI Dóra: Csápok és uszonyok: alkotói fantázia a vízi állatvilág ikonográfiájában	153

MAGYARORSZÁGI MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET, NEOLATIN ÉS RÉGI MAGYAR IRODALOM

SZÖRÉNYI László: Mozzanatok Marche tartomány és Magyarország történelmi és kulturális kapcsolataiból	171
---	-----

ÖTVÖS Péter: <i>Alius aquila</i>	181
SZABÓ Ádám: Három egy ellen: Antonio Possevino és az erdélyi antitrinitáriusok.....	185
SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: Balassa Istvánné Zrínyi Ilona (1546–1570) párbeszédes epítáfiuma a széleskúti templomban.....	197
IMRE Mihály: Miskolci Csulyak István ismeretlen latin nyelvű verse Caspar Dornaviushoz	223
AJKAY Alinka–HARGITTAY Emil: „Farkas szőre színű szürke papírossal...” Balásfi Tamás <i>Csepregi iskolája</i>	233
BAJÁKI Rita: Pázmány és a barátság.....	245
MONOK István: Naldo Naldi, Peter Jänichen, Martin Schmeizel és Bél Mátyás.....	257
BÁTHORY Orsolya: Az exuláns és a fegyverkenőcs – Lányi György értekezése az <i>unguentum armarium</i> ról	267
FONT Zsuzsa: A pietizmus előzményei Brassóban: Marcus Fronius munkássága.....	279
KNAPP Éva: Dialógus a <i>Törökországi levelek</i> ben	287
CZEROVSZKI Mariann: Járatlan utakon. Adalékok Pray György <i>Poema de institutione ac venatu falconum libris quattuor comprehensum</i> negyedik könyvének értelmezéséhez	297

FORDÍTÁSOK, SZÖVEGKÖZLÉSEK

ILLÉS Imre Áron: Diodórosz a szövetséges háborúról	309
SZÉKELY Melinda: Plinius leírása mesés és különleges lényekről	317
KASZA Péter: Levelek a múltból: pótlások Brodarics István leveleinek pótlásához	333
BALÁZS Mihály: Georg Purkircher levele Kolozsvári Jordán Tamáshoz (1570. május 3.)	345
TÜSKÉS Gábor: Zolnai Béla és Emile Pillias kapcsolatához	355
A kötet szerzői	375

Tabula Gratulatoria

Ábrahám Ádám
Bartók István
Békés Enikő
Bíró Csilla
Csapó Bianka
Csernus Sándor
Dalloul Zaynab
Dávid Kinga
Draskóczy Eszter
Ekler Péter
Farkas Gábor Farkas
Galántai Erzsébet
Hoffmann Gizella
Kecskeméti Gábor
Kordé Zoltán
Kovács Zsuzsa
M. Nagy Ilona
Máté Zsuzsanna
Mohl Györgyi
Molnár Annamária
Szelestei Nagy László
Szilágyi Emőke Rita
Szilasi László
Szőnyi Etelka
Tóth Orsolya
Tóth Sándor Máté
Tóth Zsombor
Zsupán Edina

A közlésre szánt kéziratokat az alábbi e-mail címre kérjük küldeni
a kutatóközpont weboldalán feltüntetett szerkesztési elvek
figyelembevételével:

antikvitaseresenzansz@gmail.com

L. S.

L. S. avagy *Lectori salutem*. Gyakran áll ez a címzés olyan bevezető, előszavak élén, amelyet a szerző (szerzők) a mű mindenkori, de számukra többnyire ismeretlen olvasójának, azaz a nagybetűs Olvasónak szántak. A mi esetünkben is nagybetűs Olvasónak szánjuk ezt a kötetet, azzal a nem csekély különbséggel, hogy számunkra kiléte a legkevésbé sem titok, és e kötet szerzőinek mindegyike azzal büszkélkedik, hogy igenis ismeri a címzettet. Ennek fényében az L. S. rövidítés feloldása is módosul kissé, mert bár *Lectori salutem*-nek is olvasható, a szándékunk szerinti helyes olvasat ez esetben inkább *Lazaro Stephano* lenne. Mert-hogy e kötet apropója, címzettje és egyben első, ideális Olvasója is maga az ünnepelt, Lázár István.

Az említett apropó egy szép kerek születésnap, jelesül a hatvanadik. Hatvan éve született Lázár István, de már annak is több évtizede, hogy vérbeli bölcsészként éli éjjeleit és nappalait, olvas, ír, korrektúrázik, tanít, sőt, mint az igazán nagy elődök: könyveket is kiad. Az elmúlt évtizedek alatt pedig ilyen-olyan formában oly sok könyv került ki a keze alól, hogy úgy véltük, itt az ideje, hogy végre a számára és a kedvéért is készüljön egy. Mivel pedig Lázár István barátunk 2022. szeptember 30-án tölti be hatvanadik életévét, ez remek apropónak látszott, hogy megvalósíthassuk ezt a régóta érlelődő tervet.

De Lázár István nemcsak apropója a kötetnek, hanem egyben címzettje is, hiszen nincs a harminc tanulmány összesen harminckét szerzője között egy sem, aki ne azzal a céllal ült volna a klaviatúra elé, hogy az ő kedvére, köszöntésére írjon tanulmányt, jelentessen meg fordítást, közzöljön kisebb szöveget ebben a kötetben. Az ünnepi különszámban közölt szövegek igen sokfélék: időhatárunk az ókortól egészen a 20. század közepéig ível; tematikájuk igazi *saturát*, bőségtálat kínál az Olvasónak az archaikus görög lírától, filológiai problémák boncolgatásán és hitvitázó szövegeken át, reneszánsz és kora újkori művelődés- és eszmetörténeti tanulmányokkal folytatva a magyar és latin nyelvű barokk irodalomig, nem nélkülözve latin szövegek fordítását vagy épp közlését sem.

És ahogy számosak és sokfélék a tanulmányok, számosak és sok helyről érkeztek, küldtek kéziratot az ünnepeltet köszöntő szerzők is: a szegedi egyetemi kollégák mellett írtak cikket a debreceni egyetem és a Pázmány oktatói, a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tagjai, az MTA és az ELTE könyvtárának kutatói, illetve a Moravcsik Intézet és természetesen az Irodalomtudományi Intézet munkatársai is.

Kellett ez a sok helyről érkező, változatos tematikájú, tág időkeretet átfogó tanulmányegyüttes ahhoz, hogy lefedjék a címzett, Lázár István sokrétű érdeklődésének, kiterjedt tudományos vizsgálódásainak és nem utolsósorban szerteágazó tudós és baráti kapcsolatainak körét. Mert Lázár István otthonosan mozog az európai és magyarországi reneszánsz-neolatin irodalomban (Petrarca, Bonfini), a kora újkori felekezeti küzdelmek világában (Szántó Arator István), gyakorlott fordító, éles szemű paleográfus, gondos szövegkiadó és végül, de messze nem utolsó sorban, nagy tapasztalatokkal bíró tanár. Így azt remélhetjük, hogy ha lesz valaki, aki igazán értőn tudja majd olvasni az itt közölt szövegeket, az Lázár István lesz, a megcélzott Ideális Olvasó.

Kedves István: engedd meg, hogy ezennel átnyújtsuk Neked ezt az ünnepi kötetet, amely az általad nagy odafigyeléssel és törődéssel gondozott Antikvitás és Reneszánsz sorozat első, kimondottan a Te tiszteletre készült különszáma is egyben. Olyan különszám, melyet kollégáid, volt tanáraid vagy diákjaid, de mindenképpen tisztelőid és barátaid állítottak össze, hogy születésnapod alkalmából felköszönthessenek Téged. Ha valamit elvettünk a kötetben, ne a hibát nézd, hanem – ahogy mindig is teszed – a szándék tisztaságát, és fogadd ezt a kötetet olyan örömmel, amilyen szeretettel és odaadással készítettük.

Isten éltessen!

Szeged, 2022. szeptember 6-án.

A Szerzők nevében is a szerkesztők:
Máté Ágnes és Kasza Péter

**EURÓPAI IRODALOM, FILOLÓGIA,
MŰVÉSZETTÖRTÉNET
AZ ÓKORTÓL A FELVILÁGOSODÁSIG**

MAYER PÉTER

Szerelmi vágy, valamint fizikai szenvedés és konfliktus motivikus kapcsolata a korai görög költészetben

A tanulmány néhány, a szerelmi vágy keltette testi szenvedést és magával a vágygal folytatott fizikai konfliktust illető sapphói és anakreóni nyilatkozat előtörténetét vizsgálja fel a korai görög eposzban, valamint az elégia- és iambosköltészetben. A tárgyalt költői helyek és értelmezésük igazolja az alaptézist, hogy e motívumok kezelése az egyes költők életművében műfaj- és genderspecifikus, valamint az egyéni költői programra jellemző karakterisztikumot mutat.

Kulcsszavak: szexualitás, vágy / szenvedély, szenvedés, konfliktus, gender, műfaj, Homéros, Archilochos, Sapphó, Anakreón

Itt olvasható gondolataimat Lázár István barátom, egykori tanárom és régi pályatársam köszöntésére jegyeztem le. A téma – bár remélem, hogy felkelti az ünnepezt érdeklődését – nem kötődik szorosan az ő munkásságához, ahhoz ugyanis nem vettem a bátorságot, hogy a neolatin irodalom területéről válasszak tárgyat magamnak. És bár szakmai életutunk egymásól viszonylag távoli ösvényen vezetett idáig, a klasszikus antikvitás iránt érzett közös érdeklődésünknel is erősebb köteléknek éreztem azt, ahogyan Istvánnal becsületről, tisztességről, őszinteségről, családról és barátságról gondolkodunk. Megtiszteltetés, hogy a fáradhatatlan Petrarca-kutató mellett egy ilyen barátot is köszönhetek ma személyében.

*

Az *Antikvitás és Reneszánsz* 8. kötetében Sapphó 2014-ben, papiruszon megismert Kypris-versét vizsgáltam, melyben a beszélő – minden bizonynyal a költői én – korholva kéri számon Aphroditén az istennő által neki okozott szenvedést. A rövid és erősen hiányos szövegtöredék több szem-

pontból is komoly újdonsággal szolgált. Egyfelől az a tény, hogy Sapphó méltatlankodó és kifejezetten inzultatív kérdéseket szegez az istennőnek, amiért ő szerelmi vágygal kínozza Sapphót, informatív, sötét tónusokkal gazdagította Sapphó és Aphrodité eddig egyoldalúan meghittnek gondolt szövetségi viszonyáról alkotott képünket. Másfelől a vágy okozta szenvedés kapcsán kínzószövegek avagy nyílvesszők emlegetése (az olvasat e tekintetben bizonytalan) új, kifejezetten brutális dimenziókat tárt fel a szerelmi szenvedés sapphói ábrázolásában. Tanulmányomban rámutattam, hogy Aphrodité, illetve *erós*¹ agresszivitásként érzékelt hatalma a vágy alanyával szemben nem egyedülálló sapphói gondolat. Most ez utóbbi gondolatot folytatva adok vázaltszerű kitekintést szerelmi vágy és fizikai erőszak motivikus kapcsolatára a korai görög költészetben. Terjedelmi okokból e tabló óhatatlanul szelektív, és – folyamatban levő kutatásról lévén szó – inkább tekinthető problémafelvetésnek, mint tanulmánynak. Egy mégoly egyszerűsítő és válogató diakrón áttekintés is igazolja azonban alaptézisemet, miszerint Sapphó és költőtársai vallomásai a szerelmi vágy okozta traumákról nem önmagukban, hanem motívumtörténeti összevetésben, és a műfaj, gender és egyéni költői program összefüggésében vizsgálva nyerik el valódi értelmüket.

Szerelmi vágy, valamint szenvedés és konfliktus kapcsolatát vizsgálva a korai eposzban – mindenekelőtt Homérosznál – két lényeges kiindulópontot találunk, amelyek formatív hatást gyakoroltak a tág értelemben vett líra (iambos, elégia, melos) *erós*-ábrázolására.²

a) Erós, vagyis a nemi vágy az *Ilias* világában is elemi szükséglet, melynek formuláris szókézlete erős fedésben van az étel, az ital, a sírás vagy az énekhallgatás gyönyörével és az ezekkel kapcsolatos kielégüléssel. Nem meglepő, hogy a vele kapcsolatos frusztráció a rivális férfiak kö-

¹ Jelen írásban *erós* az egyszerűség kedvéért egyenértékű a vágy képzetével, amit azonban a korai görög költői nyelv többféle szóval, szófajjal, illetve megfogalmazással jelöl (ld. főnévként mindenekelőtt ἔμερος, igeként ἔρασθαι stb.). Mindaz, amit a vágy tesz az emberrel, a megfogalmazás szintjén teheti közvetlenül, vagyis absztrakt jelenségeként, teheti a vágy-istennő Aphroditéként, vagy akár a vágy tárgyaként – az áhított személyként –, ezek azonban a kifejezésmódtól függetlenül mind a vágy megnyilvánulási formái, s így együtt kell őket vizsgálnunk.

² A szexualitás megjelenítéséhez a korai eposzban alapvető bevezetések WICKERT-MICKNAT (1982, kül. 99–105), FRANCO (2012), HOLMBERG (2014), amelyek jelen áttekintéshez is alapul szolgáltak.

zött összeütközéshez vezet. Az ilyen konfliktus jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint hogy az *Ilias* alapkonfliktusa Achilleus és Agamemnón között egy rabnő ágyas birtoklása miatt tör ki a két hős között, és bár e vészterhes összeütközés a szexuális dimenzió túlélve személyes, becsületbeli üggyé is válik a két férfi között, Briséis birtoklásának szexuális vetülete ugyancsak hangsúlyos marad.³

b) Korai epikus szövegeinknek emellett van egy több hasonló kifejezésben tetten érhető, jellemző látásmódja, amely a vágy alanyát kiszolgáltatottnak tekinti a vággyal, Aphroditével vagy a vágyott személlyel szemben, s emögött szintén a küzdelem, a konfliktus gondolata húzódik meg. Erős egyfelől elrejt, befedi, tkp. *elborítja* az elmét (ἀμφικαλύπτει), s itt fontos, hogy az egyező szóhasználat alapján ugyanazt teszi az emberrel, mint az álom vagy a halál.⁴ A szexuális kívánság másfelől *leigázza*, *legyőzi* a halandót (vö. kül. δαμ- igető).⁵ A két, egymással rokon képzet egyik mögöttes gondolata a vágy keltette tudatvesztés illetve tudatállapot-változás, ami a halálban és álomban is megjelenik,⁶ a másik pedig a tehetetlenség, az alsóbbrendűség egy nálunk hatalmasabb ellenféllel szemben.

³ Sokatmondó, hogy háromszor, három különböző személy szájából nyer említést Agamemnón mentegetőző esküje Achilleus felé, miszerint sosem osztotta meg ágyát Briséisszel (*Il.* 9, 132skk.; 273skk.; 19, 175skk.); vö. HOLMBERG (2014: 318). Jegyezzük meg, a trójai háború *casus belli*je, Helené elrablása alapvetően nem *erósról* és az erre vonatkozó férfiigény megsértéséről szól, hanem a házasság intézménye elleni vétségéről, illetve annak védelméről (FRANCO [2012: 57]).

⁴ Így tesz például Parisszal: ἔρωσ φρένας ἀμφεκάλυψεν („a vágy elborította értelmét”; *Il.* 3, 442), vagy Zeusszal: ἔρος πυκινὰς φρένας ἀμφεκάλυψεν („elborította éles elméjét a vágy”; *Il.* 14, 294).

⁵ Két illusztratív példa egyazon jelenetből: δὸς νῦν μοι φιλότητα καὶ ἴμερον, ᾧ τε σὺ πάντας | δαμνᾶ ἀθανάτους ἤδὲ θνητοὺς ἀνθρώπους (Héra szavai Aphroditéhez: „adj nekem szerelmi vágyat, amivel minden halhatatlant és halandó embert leigázol”; *Il.* 14, 198sk.), ill. οὐ γὰρ πῶ ποτέ μ' ᾧδε θεᾶς ἔρος οὐδὲ γυναικὸς | θυμὸν ἐνὶ στήθεσσι περιπροχυθεὶς ἐδάμασσεν (Zeus Hérához intézett szavait ugyanott: „enynyire még sosem igazta le, sosem borította el keblemben a lelkem a vágy akár istennő, akár halandó nő iránt”; 315sk.).

⁶ E relaxációs aspektushoz ld. a vágy (Ἔρος) λυσιμελής („tagokat oldó”) jelzőjét (Hes. Theog. 121; jelentéséhez ld. WEST 1966 comm. ad loc.), amely ugyancsak társulhat az álom (ὕπνος) főnévhez is (Od. 23, 342sk.; vö. MADER LfrgrE s.v. λυσιμελής).

Mint említettem (vö. 1. jz), e konfliktusban a vágy alanyának, s egyben áldozatának ellenfele megfogalmazástól függően lehet közvetlenül a vágy élménye (*erós* stb.; vö. 4. jz), esetleg Aphrodité mint a vágy úrnője, de lehet a vágy halandó előidézője is, vagyis – a homérosi eposz világában jellemző módon – a nő. Utóbbi esetben paradox dinamika jellemzi a nemek erotikus küzdelmét. Bár a férfi bevallottan passzív és alárendelt a nő szexuális vonzerejével szemben, e legyőzöttségében aktív és látszólag irányító szerepet vesz fel: udvarol, behálóz, „elcsavarja a nő fejét”, mely utóbbi Aphrodité ismétlődően hangsúlyozott ajándéka a férfi számára.⁷ Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az epikus nyelvben és az eposz férfiközpontú világában a hős nem „gyűri le”, nem „teszi magáévá” vágyai tárgyát; a szexuális együttlétre alkalmazott kifejezések egyenlőséget, közösséget mutatnak a felek között (vö. kül. ἐν φιλότητι μίσησθαι „szerelembe vegyülni” stb.).⁸ A nő a találkozás során beszéd helyett alapvetően a látványával kommunikál, s ennyiben látszólag passzív és igazodó, s végül áldozata lesz az udvarló férfi verbális szépítésének.⁹ Bája és szépsége révén azonban – melynek során a tudatos csábítás és vágykeltés is fontos szerepet játszhat¹⁰ – akarva vagy akaratlanul is ő a kezdeményező és a győztes. A vágy elementáris erejű, a férfi tehetetlensége vele szemben cselekményfordító erejű az *Ilias*ban mind földi (Briséis–Achilleus–Agamemnón), mind – kis híján – kozmikus szinten (Zeus szexuális rászédése Héra által, *Il.* 14).¹¹ A rejtőzködő tény, hogy ebben a szexuális összecsapásban a látszólag passzív és gyengébb nő valójában aktív és győztes fél, tükröződik abban is, ahogy az Aphro-

⁷ Az idevágó szókézlet és helyek ismertetését ld. W. BECK (1979: 1720)

⁸ A terminológiához ld. WICKERT-MICKNAT (1982: 101).

⁹ Két jellemző példa a sok közül: *Il.* 5, 349 (Diomédés kihívóan gúnyos szavai Aphroditéhez): ἦ οὐχ ἄλις ὅτι γυναῖκας ἀνάλκιδας ἠπεροπεύεις („tán nem elég, hogy erőtlennőket félrevezetgessz?”; Devecseri G. ford.); Eumaios története a *phoinix* férfiak által elcsábított nőről, ahol szó esik általában is a nők szexuális állhatatlanságáról (*Od.* 15, 417skk.). Az explicit női kezdeményezés kivételes: az Aphrodité-himnusz Anchisést elcsábító isteni főhősnője esetében csakúgy, mint a Bellerophónnak felkínálkozó Anteia esetében (*Il.* 6, 157skk.).

¹⁰ Ld. pl. a himnusz Aphroditéjének toalettjét (*Hymn. Aphr.* 60skk. és 86skk.), és az *Ilias*ban általa Hérának adott varázserejű mellpántot (*Il.* 14, 214skk.).

¹¹ Hogy ez hétköznapiabb helyzetekben is igaz, azt az is mutatja, hogy mikor Pénelopé kilép a szobájából hangsúlyozott szépségű fátylával, a kérők tagjai a nő pusztá megpillantásától megoldódnak (Hom. *Od.* 18, 208–213).

dité-himnusz, valamint az *Ilias* költője a férficsábításra induló istennő, Aphrodité, illetve Héra (*Il.* 14) készülődését *implicit* módon, motivikus, szóhasználati és strukturális utalások formájában egy harcos csatába indulásához hasonlítják.¹²

Az eposz, s főleg Homéros kapcsán az utóélet felől nézve fontos tény, hogy *erós* ellenállást nem tűrő, agresszív hatalma lényegében nem kap negatív jellemzést. Ennek önmagában nem elégséges oka az epikus beszédmód, a harmadik személyű „objektivitás”, hiszen az epikus narrátor a fokalizáció révén tudvalevőleg képes szereplői látásmódot, érzéseket közvetíteni az elbeszélés és leírás során. *Erós*, Aphrodité eszköze a vágy alanya számára ellenállhatatlan édesség – függetlenül a mégoly vészterhes következményektől –, éppen úgy, ahogyan Hésiodos is beszél Aphrodité hatalmáról: „ez az ő tiszte kezdettől fogva, amit osztályrészül nyert az emberek és a halhatatlan istenek között: szűzi csevegés, mosoly, bolondját járatás, édes gyönyör, mézédés szerelmeskedés”.¹³ A férfi szexuális vágya ebben a világban általában kielégülést nyer, így a frusztráció okozta szenvedés sem jelenik meg,¹⁴ legfeljebb – nagyon ritkán – a vágy útjában álló férfitárs elleni düh. Ezt a relatív problémamentességet nem csupán az eposz fiktív és összetett költői férfijogú „dzsungeltörvényei” okozzák, hanem a két homérosi eposz speciális cselekménytere is. Mind a hősök rabnókkal megosztott tábori sátrai Trója partmenti síkján, mind Ithaka uralkodó és férj nélkül maradt palotája a szolgálólányokkal enyelgő kérőkkel az eposz világában is rend-

¹² BRILLET–DUBOIS (2011) mutatott rá az Aphrodité-himnusz női csábítás-cselekménye és az *ilias*i típusú harci *aristeiák* kiterjedt motivikus kapcsolatára. A Zeus és Héra közötti *hieros gamos* „harci” aspektusához ld. KRIETER-SPIRO újabb narratológiai elemzését (2015: 138 ad vv. 14, 292–353).

¹³ Hés. *Theog.* 203skk.: ταύτην δ' ἐξ ἀρχῆς τιμὴν ἔχει ἠδὲ λέλογχε | μοῖραν ἐν ἀνθρώποισι καὶ ἀθανάτοισι θεοῖσι, | παρθενίους τ' ὄαρους μειδήματά τ' ἔξαπάτας τε | τέρψιν τε γλυκερὴν φιλότητά τε μελιχίην τε.

¹⁴ Tudomásom szerint az egyetlen kifejezés, amely ha nem is szenvedést (még kevésbé kint), de küszködést, vesződést ír *erós* számlájára, ez a τείρω ige Hésiodosnál (*Hes. fr.* 105; 298), amely Homérosnál izzadtság (*Il.* 5, 796) vagy orrfacsaró fókabúz (*Od.* 4, 441) elviselésével kapcsolatban kerül elő. A tág értelemben vett lírai műfajok közül az elégia e tekintetben is konzervatív, és nem lép túl a szenvedély emésztő mivoltának ilyen általános megfogalmazásán, vö. *Theogn.* 1322: ἔρος ὡς χαλεπὸν γίνεται ἀνδρὶ φέρειν („hogy mily nehéz a férfinak elhordozni a vágyat”); 1353 (*Erós* jellemzőiként): Πικρὸς καὶ γλυκὺς ἔστι καὶ ἀρπαλέος καὶ ἀπηνής („keserű és édes is, emésztő és kegyetlen”).

kívüli állapotot jelent, ahol a férfi problémamentesen birtokolhatja a vágyott nőt.

Az eposzból a líra világába lépve egyrészt a férfi-reflexiók világából részben – Sapphó esetében – a női élmények világába, másrészt a palota és a harcmező világából a város polgári világába érkezünk meg, s vele a társadalmi kötöttségeknek az eposzénál jóval összetettebb kontextusába. Általános tendencia, hogy a költői persona első személyű élménynyilatkozatai a műfaji és egyéni költői programnak megfelelően részletezik, plasztikusan élményszerűvé teszik a szerelmi szenvedés, a vágy agressziójának mibenlétét, immár egyre sötétebb tónusokkal árnyalva azt.

Az iambos mint egy túlnyomórészt lakomán előadott, karakterisztikus férfiköltészet mindkét fenti homérosi gondolatot továbbviszi a maga módján *erős* megtapasztalását illetően.

a) Hippónax cseppet sem emelkedett költői világában Homéroszhoz hasonlóan mutatja be a vágy konfliktusos természetét a férfirivalizálás motívuma kapcsán. Több szöveg (12–17; 84 W) a költő sokat támadott ellenfelét, Bupalost és egy Arété nevű nőt a költővel együtt egy szerelmi háromszög csúcseinak láttatja.¹⁵ Ebben az összefüggésben, vagyis riválisok közötti tettelegességeként is értelmezhetők a költő ökölharcra készülő sorai: „fogjatok le mind ruhámnál: Bupalost szemem vágom! | kétfelől is jobbkezem van: eltalálom én célokat” (120+121 W).¹⁶ A 104. töredék beszélője pedig naturalisztikus részletességgel számol be arról a kiadós verésről, amelyben a legkézenfekvőbb értelmezés szerint szerelmi riválisát (Bupalost?) részesítette közvetlenül azelőtt, hogy – ugyancsak beszámolója szerint – átadta volna magát a szexuális örömegeknek az érintett nővel. E helyenként kifejezetten útszéli hangnemű szövegek, ahol a nő – az utóbbi töredék esetében szinte bizonyosan (vö. 34. s.: πόρνη) – olcsó prostituált, a hősi formátumú férfi-riválisok küzdelmét tematizáló homérosi motivikus háttér előtt szemléletesen mutatják, hogy miként alakítja a hippónaxi iambos (mindkét kitétel fontos!) az epikus előzményeket a maga képeire.

¹⁵ Az idevágó töredékek és értelmezésük áttekintését ld. MAYER (2009: 165–170).

¹⁶ 120+121 W: λάβετε μεο ταιμάτια, κόψω Βουπάλωι τὸν ὀφθαλμὸν ἀμφιδέξιος γὰρ εἶμι κοῦκ ἀμαρτάνω κόπτω; a két sor összetartozásáról ld. MAYER (2009: 175).

b) A műfaj atyja, Archilochos ismétlődően beszél Homéroszhoz hasonlóan a vágy paralizáló, letaglózó hatásáról.¹⁷ Figyelemre méltó azonban, hogy egyik töredékében túl is lép ezen, és – tudomásom szerint elsőként – beszél a szenvedély *kínzó* fájdmáról:

δύστηνος ἔγκειμαι πόθῳ,
 ἄψυχος, χαλεπήσι θεῶν ὀδύνησιν ἔκητι
 πεπαρμένος δι' ὀστέων (193 W)

„szerencsétlenül, félholtan küszködöm a vággyal, súlyos kínokkal át-
 szegezve – az istenek akaratából – csontjaimon”.

Az archilochosi szerelmi pathológiát leginkább a homérosi és a sapphói *erós*-portré metszeteként tanulságos vizsgálni: jól látható ugyanis, hogy a szenvedély-motívum fejlődése az iambosköltőnél az epikus költő és a lesbosi lírikus között valahol félúton jár. Még az idézett szövegben is az eposz világához kötődik ugyanis *erós* portréjának „halálosan” lebénító és harctéri ellenségként leterítő mivolta. Mint korábban rámutattam, a szinte élettelen beszélő csontjait szó szerint a „súlyos fájdalom” üti át, így bizonytalan, vajon harctéri fegyverről (íj, gerely vagy dárda), vagy más egyéb szúró eszközzel van-e szó, s ennek függvényében a motívum harci vetülete is némiképp kérdéses.¹⁸ Motívumfejlődési szempontból a leglényegesebb azonban az, hogy bár a szöveg megfogalmazása a hangsúlyt az eszméletlen fekvésre, a vágy elementárisan lenyűgöző hatására helyezi, az átszúrt, átütött csont brutális képe – Sapphó előtt elsőként – egyértelműen utal rá, hogy mindez roppant fájdalmas is egyben. A vággyal küzdő, de vele szemben alulmaradó harcos képe tökéletesen illik az erőteljesen maszkulin archilochosi *persona* és költői program karakterisztikumához.

Mint említettem, az eposz és Archilochos előzményként egyaránt fontosak Sapphó Kypris-verse, s vele a sapphói vágyképzet alaposabb megértéséhez. A már említett tanulmányra (MAYER [2021/2022]) tekin-

¹⁷ τοῖος γὰρ φιλόητος ἔρως ὑπὸ καρδίῃν ἔλυσθεις | πολλὴν κατ' ἀχλὺν ὀμμάτων ἔχευεν, | κλέψας ἐκ στηθ<έω>ν ἀπαλὰς φρένας (191 W; „e hatalmas szerelmi vágy a szívembe hullva | sűrű homályt borított szemeimre | megfosztván bensőmet finom érzékeimtől”); ἀλλὰ μ' ὁ λυσιμελὴς ὦταίγε δάμναται πόθος (196 W; „ám a tagokatoldó [*lysimelés*] vágy leigáz engem, ó barátom”).

¹⁸ MAYER (2021/2022: 12).

tettel a költemény részletes ismertetésétől itt eltekintek, s csupán a lényegre szorítokozom.

Az első versszak a szöveget kiadó Dirk Obbink legújabb rekonstrukciójában így hangzott:

πῶς κε δὴ τις οὐ θαμῆως ἄσαιτο,
Κύπρι, δέσποινα, ὅτινα [μ]ῆ φίλ[ησθα,
[κωὺ] θέλοι μάλιστα πάθαι. χάλ[ασσαι]
[ταις] ὀνέχησθα; (1–4)¹⁹

„hogy ne gyötrődne gyakorta az, Kypris úrnő, akit [ne]m kedv[elsz],
[s hogy ne] akarna a lehető leginkább szab[adulni] a szenvedéstől,
[aminek] kiteszed őt?”

Ha a folytatást így olvassuk: πᾶι βάλουσα μ’ ἀλεμάτως δαῖσδ[ης]
εἰμέρω(ι) λύσσαντι (5–6; „Mi végre lósz rám, és szúrsz át veszettül őr-
jöngő vággyal értelmetlenül?”),²⁰ akkor Sapphó Aphroditét Archilochos-
hoz hasonlóan hajítófegyverrel (gerellyel v. nyíllal) a kezében vizionálja,
ami egy eddig ismeretlen és érdekes variánsa lenne a nyilas Erós képze-
tének. Tovább lépést jelent ugyanakkor az archilochosi előzményhez ké-
pest, hogy a szöveg δαῖζω igéje immár a fájdalmat, a kínlódást helyezi a
középpontba.²¹

Még egy lépéssel menne tovább az újdonság irányába a motívum
sapphói adaptációja D’Alessio olvasatának helyessége esetén:
πασσάλοισί μ’ ἀλεμάτως δαῖσδ[- („szegekkel kínoz/kínolni engem
felelőtlenül”).²² Az archilochosi kép legyőzött harcosa és harctéri kontex-
tusa legalább elvben magában hordozta a győzelem, az Erósnek való
ellenállás eshetőségét. A harcos autonóm, halála nemes. Sapphó képe
ezzel szemben a kivégzés helyére, avagy a kízókamrába vezet – a szö-
gek leginkább így érthetők –, s e tekintetben nem annyira műfaj-, mint
inkább genderspecifikus költői látásmód formálja a szerelmi vággy le-
győzött áldozatának megörökölt képét. A klasszikus sapphói *erós* a há-

¹⁹ OBBINK (2020: 232).

²⁰ BURRIS (2017: 13); ugyanígy BENELLI (2017), LARDINOIS (2018: 4, 30. jz) és legutóbb OBBINK (2020: 232).

²¹ Erre utalhat – igaz, a görög nyelvtani logika szerint nem egyértelműen –, hogy βάλουσα csak particium δαῖσδης mellett.

²² D’ALESSIO (2017).

zasságra készülő fiatal nőtársak iránt a maga átmenetiségében intenzív szerelmi élmény és fájó elszakadás karakterisztikus elegye. A testbe fúródó szegek említése nem evokál sem nemes harcot, sem a győzelem esélyét – a női költői persona áldozat-önmaga teljes kiszolgáltatottsága és reménytelensége mellett Aphroditét egyben gátlástalan hóhérnak mutatja be.

Mindebből kitűnik, hogy a nagyjából a Kr. e. 6–5. sz. fordulójáig alkotó Anakreón költészete Aphrodité/erós és emberi konfliktus gondolatkörének feldolgozásához immár jelentős költői előzményekre támaszkodhatott.²³ A teósi költő tudvalevőleg gyakran beszél a vággyal és annak isteneivel (Aphroditével és Erósszal) kapcsolatos élményeiről, ezek kapcsán két idevágó mozzanatot érdemes itt kiemelni.²⁴

a) Anakreón a szexuális vágy Homérosig visszakövethetően tudatvesztő, valamint harcban leigázó kettős attribútumát nem kevés humorral, radikálisan értelmezi át. A költő *eróst* ismétlődően az őrjöngéssel, örülettel társítja: ἀστρογάλαι δ' Ἐρωτός εἰσιν ἢ μανίαί τε καὶ κυδοίμοι (PMG 398; „Erós játékkockái pedig: őrjöngés és csetepaté”); ἐρέω τε δηῦτε κούκ ἐρέω ἢ καὶ μαίνομαι κούκ μαίνομαι (PMG 428; „már megint szerelmes is vagyok, meg nem is, őrjöngök is, meg nem is”). Ezen erotikus örületnek a természetét pedig olyan töredékek világítják meg, amelyek a beszélőt egyértelműen fiktív, víziószerű jelenetek aktív főszereplőjének mutatják.²⁵ A szerelmi örületnek már az antikvitásban is közhelyszerű képzete fényében meglepő lehet, hogy a motívum az Anakreón előtti költészetben kifejezetten szerény előtörténettel dicsekedhet. A Homérosnál az elmét betakaró, leigázó vágy kétségtelenül tekinthető egyfajta mentális funkcióvesztésnek, ez azonban, mint láttuk,

²³ Mindazonáltal ne feledjük: az itt felvázolt kép nem csupán az ismert költői nyilatkozatokat illetően szelektív, de a mára elveszett számottevő költői szöveganyag tekintetében is hiányos. Költői újításról beszélni ilyen forráshelyzetben mindig erősen feltételes érvényű.

²⁴ Anakreón itt említett szövegei kapcsán ld. elsősorban BERNSDORFF (2020) minden korábbinál részletesebb, új szövegkiadását és kommentárját.

²⁵ Vö. pl. PMG 376: ἀρθεῖς δηῦτ' ἀπὸ Λευκάδος ἢ πέτρης ἐς πολιὸν κύμα κολυμβῶ μεθύων ἔρωτι. („újra elrugaszkomod a Leukas-szirtről, és fejest ugrom az ősz-szín habokba, szerelemtől ittasan”); PMG 378, 1sk.: ἀναπέτομαι δὴ πρὸς Ὀλυμπον πετρύγεσσι κούφῃς ἢ διὰ τὸν Ἐρωτ' („az Olymposra szállok könnyű szárnyakon Erós miatt”).

inkább egyfajta csendes örület, bénultság, a valóságérzékelés átmeneti kudarca csupán. Az őrzöngéshez közel álló erotikus *mania* képzetére ugyanakkor az Anakreón előtti költészetben csupán néhány elszigetelt előzményt találunk.²⁶ Nyilvánvaló, hogy Anakreón kiindulópontját e költői előzmények képezik, legalább ilyen fontos azonban az anakreóni újítás is ezen a területen. Az anakreóni költészet legjava a *symposion* örömei, az elmét ugyancsak elborító bor és a szexualitás erőterében születik meg és létezik. Dionysos és Aphrodité hatása egymást erősítő intoxikáltságot gerjeszt a költő-beszélőben, s a szerelmi *mania* motívumát – a motívumtörténeti előzmények kontextusa mellett – ebben az anakreóni költői programra oly jellemző kölcsönhatásban is kell értelmeznünk.

b) Anakreón több helyütt említi az ökölharcot, bokszolást Erósszal kapcsolatban, ami a vággyal folytatott fizikai konfliktus régi motívumának visszaköszönése, sajátosan anakreóni hangszereléssel.²⁷ A kép újdonsága, hogy a harc mellőzi Erós megkérdőjelezhetetlen fölényét, és a szerelem halálosan tragikus és fájdalmas szenvedésének élményét, és egyfajta szórakozássá, örömsporttá értelmezi át (súlytalanítja?) azt. Bár az Erósszal folytatott ökölvívás motívuma többféle értelmezést megenged, a fent említett költői előzmények szemléletes háttérképként engedik előbukkanni az anakreóni képzetek hagyományhoz kötöttségét, s egyben újszerűségét. A bokszolás egyfelől ugyanis – legalább egy távoli motivikus érintkezés, utalás szintjén – magában hordozhat valamit az *erós* miatt és céljából folytatott férfirivalizálás gondolatából (vö. Homéros, Hip-

²⁶ Homérosnál ide sorolható Paris invektív *γυναίμανής* („nőbolond”) jelzője, valamint Anteia örült szenvedélye, amely ráveszi arra a férjezett nőt, hogy szégyentelenül és erőszakosan felkínálja magát Bellerophontésnek (*Il.* 6, 160sk.: τῷ δὲ γυνὴ Προΐτου ἐπεμήνατο δι' Ἀντεία | κρυπταδίη φιλότητι μιγήμεναι „vele [ti. Bellerophontésszel] az isteni Anteia észveszejtve kívánt titkos szerelembe vegyülni”). Vö. még az elégiában Theogn. 1231: Σχέτλι' Ἐρως, μανίαί σε τιθηνήσαντο λαβοῦσαι („Erós, te nyomorult, az örület dajkált téged a karján!”); Sapphó kapcsán l. MAYER (2021: 15).

²⁷ Vö. pl. PMG 396: φέρε' ὕδωρ φέρε' οἶνον ᾧ παῖ | φέρε <δ> ἀνθεμόεντας ἡμῖν | στεφάνους ἔνεικον, ὡς δὴ | πρὸς Ἐρωτα πυκταλίζω („ide a vízzel, ide a borral, fiú, [s] nosza, hozz ide virágos koszorút nekünk, hogy öklözhessem végre Erósszal”); vö. még fent PMG 398; valamint PMG fr. 429: ὁ μὲν θέλων μάχεσθαι, | πάρεστι γὰρ, μαχέσθω („aki pedig küzdeni akar, itt az alkalom: küzdjön!”).

pónax).²⁸ Másfelől a boksolás esetében – akár a vágy legyőzéséről van szó, akár épp ellenkezőleg: a költői én vágnak történő önkiszolgáltatásáról, a vágy felvállalt és viharos megéléséről – a kép az Erósszal folytatott harc korábbi tragikus vonásai fényében ironikusnak és humorosnak hat. Az, hogy az anakreóni költészetet egyébként is jellemző könnyed humor e költői képet is a maga képére formálta át, mutatja, hogy a műfaji és genderspecifikus látásmód mellett az egyéni költői program is formatív jelentőséggel bír a korai görög költészetben.

Felhasznált irodalom

- BECK 1979 W. BECK, s.v. Ἀφροδίτη, in: Lexikon des frühgriechischen Epos, Begr. von B. Snell, Bd. I, 1719–1726.
- BENELLI 2017 L. BENELLI, *Tra 'vecchia' e 'nuovissima' Saffo. Riflessioni sul testo*, 2017. https://www.academia.edu/32456485/L_Benelli_Tra_vecchia_e_nuovissima_Saffo_Riflessioni_sul_testo_Salamanca_5_04_2017, 2021. 10. 10.
- BERNSDORFF 2020 *Anacreon of Teos, Testimonia and Fragments. Vol. 1–2*. Edited and Translated with Introduction and Commentary by H. BERNSDORFF, Oxford, 2020.
- BRILLET-DUBOIS 2011 P. BRILLET-DUBOIS, *An Erotic Aristeia: The Homeric Hymn to Aphrodite and its Relation to the Iliadic Tradition*, in: *The Homeric Hymns: Interpretative Essays*, Edited by Andrew Faulkner, Oxford 2011, 105–132.
- BURRIS 2017 S. P. BURRIS, *A New Join for Sappho's 'Kypris Poem': P.GC inv. 105 fr. 4 and P.Sappho. Obbink*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 201 (2017), 12–14.
- D'ALESSIO 2017 G. D'ALESSIO, *Aphrodite's Torture: Sappho, 'Kypris Poem' v. 5.*, *Zeitschrift Für Papyrologie Und Epigraphik* 203 (2017), 25–26.
- FRANCO 2012 C. FRANCO, *Women in Homer*, in: *A companion to women in the ancient world*. Edited by Sharon L. James and Sheila Dillon (Blackwell Companions to the Ancient World), Malden, MA–Oxford–Chichester 2012, 54–65.
- HOLMBERG 2014 I. E. HOLMBERG, *Sex in Ancient Greek and Roman Epic*, in: *A Companion to Greek and Roman Sexualities*. Edited by Thomas K. Hubbard (Blackwell Companions to the Ancient World 100), Malden, MA–Oxford–Chichester 2014, 324–334.

²⁸ PMG 346 fr. 4 retrospektív öklözés-jelenete tartalmilag és megfogalmazásában is igen közel áll Hippónax említett beszámolóihoz.

- KRIETER-SPIRO 2015 *Homers Ilias. Gesamtkommentar (Basler Kommentar)* Hrsgg. von A. Bierl – J. Latacz, Band X, Vierzehnter Gesang (Ξ), Fasz. 2: Kommentar von M. KRIETER-SPIRO, Berlin – Boston, 2015.
- LARDINOIS 2018 A. LARDINOIS, *Sufferings which Aphrodite sustains: A New Reconstruction of the First Strophe of Sappho's Kypris Poem*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 205 (2018), 1–5.
- MADER 1991 B. MADER, s.v. λυσίμελής, in: *Lexikon des frühgriechischen Epos*, Begr. von B. Snell, Bd. II, 1724.
- MAYER 2009 MAYER P., *A líra születése. A korai görög iamboszköltészet*. (Apollo Könyvtár), Budapest, 2009.
- MAYER 2021/2022 MAYER P., *Megjegyzések Sapphó Kypris-költeményének rekonstrukciójához és értelmezéséhez (5–6skk.)*, *A&R*, 8 (2021), 9–17. DOI: 10.14232/antikren.2021.8.9-17
- OBINK 2020 D. OBINK, *Kypris Despoina: Sappho's 'Kypris Poem' Reconsidered*, in: P. Burian – J. S. Clay – G. Davis (eds.), *Euphrosyne: Studies in Ancient Philosophy, History, and Literature*, Berlin – Boston, 2020, 223–235.
- WEST 1966 *Hesiod Theogony*, Edited with Prolegomena and Commentary by M. L. WEST, Oxford, 1966.
- WICKERT-MICKNAT 1982 G. WICKERT-MICKNAT, *Die Frau (Archaeologia Homérica Bd. III, Kap. R)*, Göttingen, 1982.

The motivic relationship between desire, physical suffering and conflict in early Greek poetry

The paper outlines the prehistory of Sappho's and Anacreon's statements on the physical suffering of erotic desire and the physical conflict with the desire (eros) itself in early Greek epic, elegy, and iambos. The poetic texts discussed and their interpretation confirm the basic thesis that the treatment of these motifs in the oeuvre of each poet needs to be evaluated in the context of genre, gender, and the individual poetic programme respectively.

Keywords: sexuality, desire, suffering, conflict, gender, genre, Homer, Archilochus, Sappho, Anacreon

MUNDING MÁRTA

A forráshasználat újragondolása: Ada és Alexandros találkozása az Alexandros-történetíróknál*

Curtius Rufus és Iustinus kivételével a főbb Alexandros-történetírók mindegyike (Diodóros, Strabón, Plutarchos, Arrhianos) beszámolt valamilyen formában arról, hogy Alexandros Kr. e. 334-ben valahol, egy nem pontosított helyszínen találkozott Karia korábbi uralkodónőjével, Adával, akit testvére, Pixódaros megfosztott hatalmától. A találkozás eredményeként Alexandros segítette Adát, és végül visszaültette őt hatalmába. A szerzők leírásai eltérnek a találkozás részleteit és következményeit illetően, a legnagyobb problémát mégis az jelenti, hogy egyetlen történetíró sem nevezte meg beszámolójában azt a forrást vagy azokat a forrásokat, akiket felhasznált. A kutatók számos szempontból foglalkoztak ezzel a történettel; fő kérdésük az volt, hogy mely úgynevezett első generációs szerzők információira vezethetők vissza ezek a leírások. Tanulmányomban ehhez a témához kívánok hozzászólni, így görcső alá veszem az eddigi kutatói elméleteket, hogy igazoljam az Alexandros-kutatásban a Quellenforschung módszerének szükségességét, ugyanakkor felhívom a figyelmet e módszer alkalmazásának határaitra.

Kulcsszavak: Ada, Alexandros, Karia, Alexandros-történetírók, Strabón, Diodóros, Curtius Rufus, Plutarchos, Arrhianos, Iustinus, *Quellenforschung*, adopció

Az Alexandros-történetírók¹ szinte mindegyike – Diodóros, Strabón, Arrhianos, Plutarchos – valamilyen formában említést tett Alexandros és a korábbi kariai uralkodónő, Ada találkozásáról, kapcsolatáról. Ezek a leírások azonban jelentős eltéréseket mutatnak. Diodóros, Strabón és Arrhianos arról számolt be, hogy Alexandros Kr. e. 334-ben egy nem nevesített helyen találkozott Adával, aki száműzetését követően egy Alinda nevű kariai erődbe vonult vissza. E három szerző megörökítette

* A tanulmány az NKFIH PD 125517 számú pályázat keretében készült.

¹ Az „Alexandros-történetírók”-ra vonatkozó szakirodalom eredményeit – bibliográfiai tételekkel együtt – 2015-ig kiválóan összefoglalja: MOLINA MARÍN (2018: 32–44).

a találkozás részleteit, pontosabban Alexandros Ada sorsát rendező intézkedéseit, azt, hogy Alexandros elismerte Ada személyét, és visszaadta neki hatalmát. Plutarchos viszont jóval anekdotikusabb formában beszélt el Ada és Alexandros kapcsolatát, s a kariai uralkodónőt úgy mutatta be, mint aki folyton finomságokkal kedveskedik fogadott fiának, Alexandrosnak.

A kutatás számos kérdést fogalmazott meg a jelenettel kapcsolatban a ránk maradt leírások eltérései alapján. Jelen tanulmányban ezek közül csupán egyetlen kérdésre koncentrálok: arra, hogy milyen elméletek születtek eddig a Diodóros, Strabón, Arrhianos és Plutarchos szövegeinek háttérében sejthető forrásokról. Másként fogalmazva a kérdés az, hogy ez a négy szerző mely korábbi – Alexandros korabeli, illetve Alexandros halálát közvetlenül követő – író (úgynevezett „első generációs szerzők”), vagy az „első generációs szerzők” leírásait valamilyen formában felhasználó későbbi szerzők leírásait használhatta története megalkotásához.

Strabón a kariai Halikarnassos városának látnivalóiról, híres embe-reiről beszélve említi azt, hogy milyen szörnyű sorsra jutott ez a város Alexandros ostromát követően. Ebbe a történetébe szövi bele a kariai Hekatomnida-uralkodóház genealógiájáról, történetéről szóló *excursusát*, amelynek egyik eleme Ada és Alexandros találkozásának bemutatása:

Ez a város [Halikarnassos] is rosszul járt, amikor Alexandros megostromolta. Hekatomnos kariai királynak ugyanis három fia volt: Mausólos, Hidrieus és Pixódaros, és két leánya; Artemisiát, az idősebbik leányt Mausólos, a legidősebb fivér vette feleségül, Hidrieus pedig a másik nővért. Mausólos volt az uralkodó. Halálos ágyán, minthogy gyermeke nem volt, az uralmat feleségére hagyta, s ő állította emlékére az említett síremléket. Miután pedig ez a férje halála miatti bánatában meghalt, Hidrieus uralkodott, ezt pedig, amikor betegségben elhalálozott, felesége, Ada követte; ezt azonban Pixódaros, Hekatomnosnak még életben levő fia elzavarta. Ez perzsabarát volt, s meghívott egy satrapát, hogy vele együtt uralkodjék; miután ő is elköltözött az élők sorából, a satrapa vette birtokába Halikarnassost, mert felesége volt Ada, Pixódarosnak és a kappadokiai származású Aphnéisnek a leánya. Amikor azonban Alexandros ide érkezett, az ostromnak ellenállt. Ámde Ada, Hekatomnos leánya, akit Pixódaros elűzött, megkérte Alexandrost, és rá is bírta arra, hogy a tőle elvett ki-

ráltságba helyezze vissza, s megígérte, hogy együtt fog működni vele az elpártolt városok ellen, minthogy azoknak a birtokosai az ő rokonai, s át is adta neki Alindát, az ő tartózkodási helyét. Az hozzájárult ehhez, kinevezte királynőnek, s miután a várost a várig elfoglalta (az kettős volt), annak az ostromlását reábizta. Nem sokkal ezután a vár el is esett, mert az ostrom most már haraggal és gyűlölettel folyt.²

(Dr. Földy József fordítása)³

Strabón beszámolója alapján szépen felrajzolhatóvá válik Hekatomnos családfája, információt kapunk a gyermekei között létrejött testvérházasság szokásáról, a testvérházasságban élő párok gyermektelenségéről, s a férjek halálát követő szokatlan öröklési rendről is, amelynek értelmében a hatalom az elhunyt feleségére szállt. Megtudjuk, hogyan mozdította el Hekatomnos fia, Pixódaros testvérét, Adát a hatalomból, s azt is, hogy Pixódaros halálát követően hogyan került egy perzsa satrapa hatalomra. Említi azt is, hogy Alexandros Adával szövetkezve hogyan ostromolta meg Halikarnassos városát, s végül hogyan bízta meg Alexandros Adát az ostrom folytatásával. Strabón leírásából világos az, hogy Ada meg volt győződve Alexandros győzelméről, ezért is használta ki a makedón uralkodó érkezését,⁴ s kérte tőle uralmába való visszahelyezését.

Diodóros és Arrhianos Ada történetét Halikarnassos ostromának jóval részletesebb, katonai jellegű leírásába illesztette bele. Diodóros Halikarnassos ostromát megelőzően, vagyis a kronológiailag megfelelő helyen adott hírt Alexandros és Ada találkozásáról, a nő kéréséről, s a találkozó következményeiről is:

24.1. Sándor király [...] pedig teljes haderejével bevonult Kariába [...].
2. Út közben felkereste egy Ada nevű nő, aki a kariai uralkodócsaládból származott. Ez a nő kéréssel fordult hozzá családjá ősi uralma miatt, és azt kérte, hogy támogassa őt. Sándor elrendelte, hogy a Karia feletti uralom legyen az övé, és a kariaiakat e nő iránti jótéteménye révén jóindulatával személyes híveivé tette.⁵

(Illés Imre Áron fordítása)⁶

² Str. *Geo.* 14, 2, 17. (C 656–657).

³ STRABÓN (1977: 687–688).

⁴ Hasonló nézeten PRANDI (2013: 36).

⁵ Diod. 17, 24, 1–2.

⁶ DIODÓROS (2021: 41–42).

Arrhianos azonban a retrospektív formát választotta, így Adáról szóló történetét Halikarnassos ostromát követően, pontosabban annak *appendixeként*,⁷ Ptolemaios katonai kinevezésének kommentárjaként közölte.⁸ Ezzel a megoldásával Adát két eseményhez is hozzá tudta kapcsolni: 1. a Halikarnassos ostromát megelőző találkozóhoz Alexandrosszal, illetve 2. a Halikarnassos, sőt egész Karia elfoglalását követő, Ada személyét érintő alexandrosi intézkedéshez.⁹

6. [...] Ő maga [Alexandros] a várost földig rombolta, ennek a városnak, s Karia többi részének az őrizetére 3000 zsoldos gyalogost és körülbelül 200 lovast hagyott hátra Ptolemaios vezetése alatt, ő maga pedig Phrygia irányába vonult. 7. Egész Karia satrapési méltóságára Adát, Hekatomnos lányát és Hidrieus feleségét nevezte ki. Hidrieus Adának testvére is volt, akivel azonban a kariaiak jogszokása szerint össze is házasodott. Hidrieus halálakor rá [Adára] bízta a vezetést, mivel Ázsiában már Semiramis óta elfogadottá vált, hogy nők uralkodhatnak a férfiak felett. Pixódaros azonban megfosztotta őt [Adát] a hatalmától, s átvette a hatalmat. 8. Miután Pixódaros meghalt, veje, a király által korábban odaküldött Orontobatés kapta meg a kariaiak feletti hatalmat. Ada csupán Alindát, Karia legerősebb erődítményét birtokolta. És amikor Alexandros belépett Kariába, Ada találkozott vele, átadta neki Alindát, valamint fiává fogadta Alexandrost. Alexandros erre rábízta Alindát, s a fiú nevet sem utasította vissza, majd miután Halikarnassost elpusztította, Karia többi részét pedig leigázta, az egész terület vezetését átadta neki.¹⁰

(saját fordítás)

Ezen beszámolók meglehetősen kevés adatot nyújtanak a találkozás helyszínéről, időpontjáról; a legnagyobb probléma azonban az, hogy a találkozás során történt események részleteiről is különbözőképpen számolnak be.

⁷ Vö. ARRIANO (2001: 379), PRANDI (2013: 36).

⁸ BOSWORTH (1980: 152).

⁹ Arrhianos az Adával kapcsolatos történetét tulajdonképpen keretbe foglalja; azzal vezet be, hogy Alexandros Adát nevezte ki egész Karia satrapési méltóságára (Arr. An. 1, 23, 7.), s azzal zárja, hogy az egész terület feletti uralmat Adának adta át (Arr. An. 1, 23, 8.).

¹⁰ Arr. An. 1, 23, 7–8.

Diodóros a 17. könyvében egyáltalán nem szólt a kariai uralkodókról, Hekatomnos utódairól, hiszen csak azt rögzítette, hogy Ada a kariai uralkodócsalád tagja. Ezzel együtt azonban a korábbi könyveinek több helyén utalt a Hekatomnidák sorsát érintő legfontosabb eseményekre. Leírása alapján dátumok is hozzárendelhetők a közölt adatokhoz. Ennek köszönhetően azonosíthatóvá válik a kariai uralkodók hatalmának kezdete, vége és időtartama is. Adatait a következő táblázatban foglalhatjuk össze:

név	uralkodási idő	utód	szöveg helye
Mausólos (Hekatomnos gyermeke)	377/6–353/2 uralkodás időtartama: 24 év	Artemisia	15, 90, 3 16, 7, 3 16, 36, 2
Artemisia (Hekatomnos gyermeke, Mausólos testvére és felesége)	353/2–351/0 uralkodás időtartama: 2 év	Idrieus	16, 36, 2 16, 45, 7
Idrieus (Hekatomnos gyermeke)	351/0–344/3 uralkodás időtartama: 7 év	Ada	16, 45, 7 16, 69, 2
Ada (Hekatomnos gyermeke, Idrieus testvére és felesége)	344/3–340/39 uralkodás időtartama: 4 év	Pizódaros	16, 69, 2 16, 74, 2
	341/0 testvére Pizódaros meg- fosztja trónjától		
Pizódaros (Hekatomnos legfia- talabb gyermeke)	341/0–336/5 uralkodás időtartama: 5 év (Alexandrosz érkezéséig)	Ada	16, 74, 2 17, 24, 2

Mivel tehát a korábbi könyvekben Diodóros már közölt adatokat a dinasztia sorsáról, a 17. könyvében, Alexandrosz Adával való találkozása alkalmával már nem ismételte meg ezeket, csupán annyit jegyzett le, hogy Ada az uralkodócsalád tagja.¹¹ A dinasztiaira vonatkozó adatait¹² a

¹¹ Vö. PRANDI (2013: 36).

¹² Diodóros leírása alapján egyedül Ada elűzésének időpontja lehet kérdéses (Kr. e. 341/0 vagy Kr. e. 340/39). A kutatás itt általában a Kr. e. 341/0-es dátumot fogadja el.

kutatók elfogadták, s dátumok hozzárendelését követően információit általában egy kronográfiai forrásra, azaz egy kronológiára és szinkronizmusok kidolgozására szakosodott hellenisztikus szerző munkájára vezették vissza.¹³

Az „Alexandros-történetírók” közül Iustinus nem szólt munkájában Alexandros és Ada találkozásáról, s a kariai uralkodócsalád történetéről sem. Ez a kihagyás azonban írói döntésének eredménye. Forrása, Pompeius Trogus 11. könyvének fennmaradt prológusa (*Undecimo volumine continentur res gestae Alexandri Magni usque ad interitum regis Persarum Darii, dictaeque in excessu origines et reges Cariae*) alapján tudjuk azt, hogy Trogus egy digresszió formájában szólt Karia eredetéről és királyairól.¹⁴ Ebben a digresszióban akár említést is tehetett Adáról és az Alexandrosszal való találkozásáról is.

Ha a Hekatomnidákra vonatkozó adatokat tekintjük, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a három szerző közel azonosan rögzítette az uralkodóház történetét. Eltérések megfigyelhetők ugyan a névhasználat tekintetében (Pixódaros, Pizódaros), vagy abban, hogy néven nevezik-e a perzsa satrapát vagy sem, esetleg abban is, hogy milyen titlust alkalmaznak az uralkodókra. Ezek azonban elhanyagolható különbségek. Figyelemreméltóbb eltérés abban mutatkozik meg, hogy forrásaink honnan indítják a dinasztiaira vonatkozó adatok felsorolását: Hekatomnostól, Mausólostól, vagy éppen Ada testvérétől és férjétől, Idrieustól.¹⁵ A beszámolók közül Strabón leírása a legrészletesebb: utalt a dinasztiairól utódlási nehézségekre, ismertette az uralkodóváltások okait, mint ahogyan fontosnak tartotta megjegyezni azt is, hogy ki melyik oldallal, a perzsákkal vagy a makedónokkal szimpatizált inkább. Természetesen a leírásokban felbukkannak csak egyetlen szerzőnél szereplő egyedi információk, úgynevezett *hapaxok* is. Ide sorolhatjuk Strabón adatát Pixódaros feleségének kappadókiai származásáról és nevééről (Aphnéis), Arrhianos információit a kariai testvérházasság szokásának

¹³ Ezt a forrást legtöbben az athéni Apollodórosszal azonosítják. Vö. HAMMOND (1937: 84, 3. jz), BOSWORTH (1980: 152), HORNBLOWER (1982: 39, 18. jz); FRENCH-DIXON (1986b: 39).

¹⁴ Waldemar HECKEL úgy vélte, hogy ez a digresszió valószínűleg a Iustinus 11, 6, 14–15. szövegrészében leírt eseményekhez tartozott. Vö. HECKEL-YARDLEY (1997: 299–300).

¹⁵ Ennek az eltérésnek azonban ne tulajdonítsunk nagy jelentőséget, mivel a választott műfaj terjedelmi követelménye jelentősen befolyásolta a genealógia szűkebb vagy tágabb megadását, továbbá az adatok lejegyzésének stílusát (száraz, vázlatos vagy részletes) is.

eredetéről és kiterjedéséről (minden kariai gyakorolta), valamint Semiramisra vonatkozó utalását is.

Ha a források Adára vonatkozó információit próbáljuk összehasonlítani, akkor elsőként az tűnhet fel, hogy egyetlen szerző sem írt arról, hol is került sor Alexandros és Ada találkozására, mennyi ideig tartózkodott a nő Alexandros társaságában, illetve, hogy milyen kísérettel jelent meg előtte. Vélhetően ezek az adatok lényegtelenek voltak a történetet közlő történetírók számára. Mivel a három szerző elbeszélése közötti egyezéseket, különbségeket mindeztáig nem listázta a kutatás, így célszerű lehet ezzel kezdenünk. Diodóros, Strabón és Arrhianos is ugyanolyan formában közölte Ada nevét, említést tett nemes származásáról, házasságáról testvérével, Idrieusszal, a férj halálának elbeszélését követően pedig beszámolt uralkodásáról és arról is, hogy testvére, Pixódaros egyszer csak elűzte. Azonos motívumok az Alexandros érkezését követő események elbeszélésében szintén felbukkannak. Egyezik a találkozó ténye, mint ahogyan az is, hogy Ada Alexandros utasítására kapta vissza korábbi – Karia feletti – uralmát. A három szerző leírása között nem találunk több azonosságot, Strabón és Diodóros elbeszélése azonban még két ponton hasonlít egymásra. Diodóros leírásában szerepel Ada Alexandroszhoz címzett, hatalmának visszaszerzését célzó, a kariai uralom ősiségére hivatkozó segítségkérése. Tömörebb formában, de tulajdonképpen ugyanezt a gondolatot látjuk viszont Strabón leírásában is. A kérés következménye is azonos a két szerzőnél, hiszen a nő mind a két elbeszélésben visszakapja hatalmát. Strabón és Arrhianos leírása is mutat egyezést, hiszen mindkét szerzőnél szerepel az, hogy Ada a találkozó alkalmával felajánlotta és átadta Alexandrosnak megerősített erődjét, Alindát.

A leírások között ugyanakkor több különbség is észrevehető. A szerzők más-más szóval illették Ada Alexandrostól kapott tisztségét, Strabón így a királynő (βασιλίσσα) főnévvel, Arrhianos pedig a satrapa (σατραπεύω) méltóság igei formájával hivatkozott rá. Eltérések figyelhetőek meg abban is, hogy a szerzők melyik szereplőnek tulajdonítják a sikert, vagyis azt, hogy az elpártolt kariai városok végül Alexandros mellé álltak. Diodórosnál Alexandrosnak, vagyis Alexandros Adával szemben tanúsított kegyes bánásmódjának köszönhető mindez. Strabónnál éppen ellenkezőleg: ez az Alexandrosszal szövetkező Ada sikere. A nő ugyanis ígéretet tett Alexandrosnak arra, hogy megszerzi az elpártolt városokat abban az esetben, ha a makedón uralkodó visszahelyezi őt hatalmába.

Arrhianos beszámolója kicsit megkavarta az események kronológiáját, hiszen leírása szerint Alexandrosban csupán akkor fogalmazódott meg Ada kinevezése, amikor már egész Karia felett megszerezte az irányítást. Egyedül Strabón említette azt, hogy Alexandros katonai feladattal, Halikarnassos ostromának befejezésével is Adát bízta meg, aki viszont ennek a feladatnak eleget is tett. Strabón jóval aktívabb szerepet szánt tehát Adának, egyenragú tárgyalófélként és szövetségesként jelenítette meg, aki arra is képes volt, hogy makedón felügyelet – Ptolemaios segítségével – egyedül fejezze be az ostromot. Arrhianosnál ugyancsak szerepel egy érdekes adalék. Ő arról számolt be, hogy Ada fiává fogadta (παῖδά οἱ τιθεμένη Ἀλέξανδρον) Alexandrost, aki elfogadta a nő gesztusát, és nem utasította vissza a fiúi megszólítást.

Plutarchos az eddigiektől egy teljesen különböző leírást közölt. *Alexandros-életrajzában* számos anekdotával illusztrálta a makedón uralkodó erkölcsi és fizikai mértéktartását, önuralmát.¹⁶ Ezek egyike az Adával kapcsolatos történet, amelyben Plutarchos arról számolt be, hogyan és miért utasította vissza Alexandros fogadott anyja, Ada ajándékait.¹⁷

Az evésben is nagyon mértékletes volt; ezt sok ember előtt nyilvánvalóvá tette, de különösen kitűnik ez abból, amit Adának, a szinte második anyjának fogadott kariai királynőnek mondott. Mert amikor az kedveskedésből minden áldott nap többféle ételt és édességet vitetett hozzá, sőt elküldte legügyesebb szakácsait és cukrászait is, Alexandrosz azt mondta, hogy nincs rá szüksége; ő sokkal jobb szakácsokat kapott nevelőjétől, Leónidasztól: reggelire éjszakai meneteléseket, vacsorára pedig sovány reggelit.¹⁸

(Máthé Elek fordítása)¹⁹

Ebben az anekdotikus történetben az Ada névalakon kívül két adat emlekeztet a már korábban említett leírásokra. A szimbolikus adopció (ἦν ἐποιήσατο μητέρα) ténye Arrhianos szövegével, míg az Adára alkalmazott „Karia királynője” (Καρίας βασίλισσα) kifejezés formájában Strabón, tartalmában (Ada Karia vezetőjeként) pedig Diodóros és Arrhianos

¹⁶ Plut. *Alex.* 20–23. Vö. HAMILTON (1969: 54–61).

¹⁷ Plutarchos kisebb változtatásokkal többször is említette ezt a történetet. Vö. Plut. *Mor.* 127b, 180a, 1099c.

¹⁸ Plut. *Alex.* 22, 7–10.

¹⁹ PLUTARKHOSZ (2001: 550–551).

szövegével is hasonlóságot mutat. Plutarchos az életrajz egy másik szöveghelyén (Plut. *Alex.* 10, 1–5.) ugyancsak szólt a Hekatomnidákról, pontosabban az Adát elűző Pixódarosról, amely történetet az Alexandrosz-kutatók általában csak Pixódaros-affér néven emlegetik.²⁰ E történet szerint Pixódaros egy diplomáciai házasságkötésen keresztül kívánta szövetségeseivé tenni a makedónokat, ezért legidősebb lánya kezét felajánlotta II. Philippos fiának, Arrhidaiosnak. Ez az ajánlat azonban belső feszültséget okozott a makedón udvarban. Alexandros barátai és anyja, Olympias – tévesen – azt a következtetést vonták le, az ajánlat arra utal, hogy Philippos (Alexandros helyett) Arrhidaiost tekintette utódjának. Alexandros ezért – Arrhidaios rovására – beleavatkozott a tárgyalásokba, s egy követen keresztül feleségül kérte Pixódaros leányát. Philippos tudomást szerzett fia tervéről, megfeddte őt, barátai köréből pedig többeket száműzött. Plutarchos itt befejezte történetét, hiszen ő ezzel csupán a makedón udvarban jelenlévő belső – Philippos és Olympias, valamint Philippos és Alexandros közötti – feszültségeket kívánta illusztrálni. Első pillantásra ez a csak Plutarchosnál szereplő történet²¹ nem kapcsolódik szervesen vizsgált témánkhoz, mégis mivel a Hekatomnidákról nyújt adatokat, így a forráskérdést illető elméletek ismertetése során még fontos lesz.

Az Alexandrosz-kutatók természetesen próbálkoztak a leírások hátterében sejthető források név szerinti azonosításával, annak ellenére, hogy

²⁰ A témával kapcsolatos szakirodalom eredményeinek összefoglalásához vö. MOLINA MARÍN (2018: 82–83).

²¹ Valerie FRENCH és Patricia DIXON ezt a jelenetet hitelesnek tekintették, így a forráshasználat kérdésében is állást foglaltak. Arra a kérdésre keresték a választ, hogy ki, kik lehetnek Plutarchos történetének legvalószínűbb forrása(i). Végigvették a Plutarchos által említett, Alexandrosz tetteit megörökítő szerzőket (Aristobulos, Charés, Onésikritos, Aristotelés, Kallisthenés, Kleitarchos, Ptolemaios, Nearchos), s arra a részeredményre jutottak, hogy a felsorolt szerzők közül a történet legvalószínűbb forrása Charés vagy Onésikritos lehet. Kleitarchost kevésbé tartották valószínűnek, mivel úgy vélték, hogy ha Plutarchos őt használta, akkor valószínűleg szüksége lehetett egy másik, Kleitarchos történetét megerősítő forrás beszámolójára is. Véleményük szerint ez a megerősítő forrás lehetne Aristotelés. Kutatásuk további eredménye, hogy a Plutarchosnál szereplő történetre utalásokat találtak Arrhianos (Arr. *An.* 3, 6, 5) és Strabón leírásában (Str. *Geo.* 14, 2, 17 [C 657]) is, így arra a következtetésre jutottak, hogy nem egy, hanem három különböző (Plutarchos, Arrhianos és Strabón) tradíció létezett a Pixódaros-afférről. Vö. FRENCH–DIXON (1986a: 73–86), FRENCH–DIXON (1986b: 25–40).

egyetlen szerző sem említette azt a forrást, akinek a leírását felhasználta. Nicholas Geoffrey Lemprière Hammond éppen ezért új módszert dolgozott ki az „Alexandros-történetírók” forrásainak azonosításához: ezt a módszert elsőként Diodóros 16. könyvének alkalmazta.²² A narratívát így a teljesség, a pontosság, a katonai és politikai részletek, továbbá a központi téma koncepciója alapján válogatta csoportokba, vizsgálva azt is, hogy az adott szakaszok a perzsa, a görög vagy a makedón eseményekre helyezik-e inkább a hangsúlyt, elfogultak-e valamelyik szereplővel szemben. A csoportkialakítás során azt is nézte, hogy mely szövegrészek között fedezhetők fel azonos tendenciák, egyező stílusjegyek. Diodóros, Curtius Rufus és Iustinus munkáinak forrásszempontrú vizsgálata során is ugyanezt a módszert alkalmazta.²³ A Diodórosnál szereplő Ada történet (Diod. 17, 24, 1–3) bevezető mondatát, vagyis az ostromgépek Halikarnassoshoz szállítására vonatkozó adatot a 17, 22, 5 rész folytatásának tekintette, amelyről korábban megállapította, hogy annak forrása az Ephoros univerzális történeti munkáját Kr. e. 297/6-ig folytató athéni Diyllos lehet.²⁴ Ebben a feltevésében megerősítette az, hogy a jelenet nem retorikus, stílusa pedig tényszerű és tömör. Ráadásul az Ada-történet előtt (Diod. 17, 24, 1) és után (Diod. 17, 24, 2) közvetlenül több olyan vizszozatérő gondolatot, témát is felismert, amelyeket korábban ugyancsak Diyllosnak tulajdonított.²⁵ Hammond módszerét többen kétségbe vonták, s az Ada-történet forrásait említő munkák egyike sem ismételte meg Hammond megállapításait.

Albert Brian Bosworth úgy vélte, hogy Strabón és Arrhianos beszámolója a jelenet felépítését és kontextusát tekintve hasonló, hiszen mind a két szerző a Halikarnassos ostromát bemutató leírásba illesztette bele a Hekatomidák történetéről szóló részt. Szerinte tehát a két szerző közös forrást használhatott, s a két jelenet *végső forrása*²⁶ Kallisthenés lehet.²⁷ Elgondolása – Kallisthenés mint végső forrás – további bizonyítékának lát-

²² HAMMOND (1937: 79–91).

²³ HAMMOND (1983).

²⁴ HAMMOND (1983: 51).

²⁵ HAMMOND (1983: 39).

²⁶ Az „ultimate source” vagy „végső forrás” kifejezés jelentése: nem biztos, hogy a szerzők közvetlenül magát Kallisthenést olvasták, elképzelhető, hogy adatait közvetlen, közvetítő források leírásaiból ismerhették.

²⁷ BOSWORTH (1980: 152).

ta azt, hogy sem Strabón, sem pedig Arrhianos beszámolójában nem szerepel a korábban már említett, Pixódaros-affért elbeszélő jelenet. Nézete szerint ugyanis a szerzőknek minden okuk meglehetősen arra, hogy elhallgassák azt az Alexandrost negatív színben feltüntető történetet, amely szerint hatalomra kerülése előtt akár még egy rangon aluli házasságkötésre is hajlandó lett volna.²⁸ Bosworth hipotézisét többen átvették, annak ellenére, hogy nem indokolta meg, miért éppen Kallisthenés, és nem egy másik szerző lehet Strabón és Arrhianos történetének forrása. Indokait illetően így csak találgatni tudunk. Lehetséges, hogy Bosworth-t Arrhianosnak a testvérházasság kariai szokását követő megjegyzése indította erre?²⁹ Nem tudjuk. Mindenesetre Strabón munkájában szerepel egy Kallisthenés leírására hivatkozó szövegrész, vö. Str. *Geo.* 13, 1, 59: „Később azonban, minthogy a károkkal együtt részt vettek a hadjáratokban, szerteszét oszlottak egész Hellasban, és a néptörzs eltűnt, a 8 városból pedig hatot egybe, Halikarnassosba vont össze Mausólos, mint Kallisthenés állítja [...]”³⁰ Kallisthenés érdeklődött tehát legalább az egyik Hekatomnida, Mausólos tevékenysége iránt, így elképzelhető, hogy a dinasztia többi tagjára vonatkozó adat is tőle származik. Az biztos, hogy Strabón 11 alkalommal utalt Kallisthenés adataira.³¹ Arrhianos azonban az *Anabasis* egyetlen szöveghelyén sem utalt arra, hogy Kallisthenéstől vett volna adatokat.³²

Valerie French és Patricia Dixon úgy vélték, hogy Bosworth megállapítása téves, mivel Strabón és Arrhianos leírása egyáltalán nem hasonlít egymásra. Ezt a vélekedésüket arra alapozták, hogy Arrhianos szerint Orontobatés csupán Pixódaros halála után vált Karia satrapájává, míg Strabón azt állította, hogy valamennyi ideig Orontobatés együtt uralkodott Pixódarossal. Ez az ellentmondás, illetve az, hogy Arrhianos az *Anabasis* 1. könyvében semmit sem szólt a Pixódaros-afferről, Strabón viszont utalt rá munkájában, véleményük szerint valószínűtlenné teszi

²⁸ BOSWORTH (1980: 153).

²⁹ Simon HORNBLOWER szerint az Arrhianos leírásában szereplő megjegyzés (Arr. *An.* 1, 23, 7) – Ázsiában Semiramis óta elfogadott, hogy nők uralkodnak a férfiak felett – forrása Kallisthenés lehet. Vö. HORNBLOWER (1982: 359).

³⁰ Dr. Földy József fordítása.

³¹ Molina MARÍN szerint Strabón ezeket az adatokat egy közvetítő forrás, Eratosthenés munkáján keresztül ismerhette, vö. MOLINA MARÍN (2017: 297; 302).

³² MOLINA MARÍN (2017: 297)

azt, hogy Strabón és Arrhianos közös forrást használt volna. A problémát feloldandó, Strabón beszámolóját a már említett Kallisthenés adataira hivatkozó szövegrészlet (Str. *Geo.* 13, 1, 59) alapján szintén Kallisthenésre vezették vissza,³³ Arrhianos szövegrészletét azonban fő forrásai egyikének, Ptolemaiosnak vagy Aristobulosnak tulajdonították.³⁴

Waldemar Heckel a Iustinus szövegéből kihagyott, a forrás, Pompeius Trogus munkájában azonban szereplő kariai digresszióra utaló mondat vizsgálata során megismételte Bosworth hipotézisét, és arra a megállapításra jutott, hogy ha Bosworth elképzelése – Strabón és Arrhianos végső forrása Kallisthenés – helyes, akkor Strabón és Trogus Kleitarchoson keresztül használhatta fel Kallisthenés adatait.³⁵ Érvelését sajnálatos módon ő sem támasztotta alá. A szerzők forráshasználatáról annyi megállapítható, hogy Iustinus forrása, Trogus használta Kleitarchos adatait.³⁶ Strabón pedig öt alkalommal említette munkájában Kleitarchost. Molina Marín azonban itt is arra jutott, hogy a történetíró ezeket az adatokat egy későbbi szerző, Eratosthenés vagy Poseidónios munkájából ismerhette.³⁷

Violaine Sebillotte Cuchet a kariai harcos uralkodónókkal foglalkozó tanulmányában az Adát bemutató leírásokat is vizsgálat alá vonta.³⁸ Diodóros, Strabón és Arrhianos elbeszélését szintén külön kezelte Plutarchos beszámolójától. Szerinte egyezik ez a három leírás: a szerzők ugyanis mind azt emelték ki munkájukban, hogy Ada volt a kezdeményezője az Alexandrosszal való találkozásnak. További azonosság, hogy mindhárman elismerték Ada politikai – Karia belső területeinek irányítója – szerepét, néhány szerző – Strabón és Arrhianos – pedig még katonai szerepvállalását is.³⁹ Úgy vélte, Plutarchos volt az, aki változtatott a történeten, s megfosztotta Adát ettől a katonai és politikai szereptől. Ennek okát Sebillotte Cuchet Plutarchos *gender* alapú megközelítésével magyarázta, mivel úgy látta, hogy Plutarchos olyan nézetet képviselt, miszerint egy nő nem tölthet be katonai és vezető szerepet, s nem vehet részt háborúban,

³³ Vö. FRENCH–DIXON (1986b: 39, 93. jz).

³⁴ Arrhianos és Strabón forrásainak azonosításához vö. FRENCH–DIXON (1986b: 35–39).

³⁵ HECKEL–YARDLEY (1997: 299).

³⁶ HECKEL–YARDLEY (1997: 34–41).

³⁷ MOLINA MARÍN (2017: 300; 302).

³⁸ SEBILLOTTE CUCHET (2015).

³⁹ SEBILLOTTE CUCHET (2015: 236–238).

politikában, még akkor sem, ha idegen származású uralkodónő. Ebben az értelmezésben Plutarchos a kariai királynőt egy, a női neméhez jobban illő szerepbe szorította vissza: Adát gondoskodó anyaként tüntette fel úgy, mint aki fogadott fiának rendszeresen finomságokat küld.⁴⁰ Írásában kitért a vizsgált szerzők forráshasználatára is, s arra a következtetésre jutott, hogy Diodóros ugyanazt a forrást használhatta, mint Plutarchos. Érvelését arra alapozta, hogy Halikarnassos falai előtt mind a két szerző háttérbe toltta Ada tevékenységét, s előtérbe állította Ptolemaios katonai műveleteit. Úgy vélte továbbá, hogy a Diodórosnál és Plutarchosnál olvasható történetek alapja Alexandriában keletkezett, s ezért a Ptolemaiosszal kapcsolatban álló Kleitarchost tekintette forrásnak. Állításában teljesen biztos, hiszen nem használta az „esetleg, talán” kifejezéseket. Strabón és Arrhianos elbeszélésével kapcsolatban arra jutott, hogy ők forrásként vélhetően inkább a Ptolemaiostól kevésbé függő Kallisthenést részesítették előnyben, s nézete szerint ennek a döntésüknek köszönhető az, hogy jóval nagyobb katonai szerepet engedtek Adának.

Sebillotte Cuchet elméletével kapcsolatban két probléma is felvetődhet. Csak Plutarchos *Alexandrosz-életrajzánál* maradván azt látjuk, hogy a biográfus számos olyan történetet lejegyzett, amelyben a nők aktívan beleszólnak a politikai ügyekbe.⁴¹ Ha mármost Sebillotte Cuchet érve igaz lenne, akkor ezek a történetek sem szerepelnének az életrajzban, s így ezek a nők is a nemükhöz jobban illő cselekedetek közben tűnnének fel. A másik gond az, hogy Sebillotte Cuchet érveléséből az következik, hogy a Ptolemaiosszal kapcsolatban álló szerzők voltak azok, akik Ada tetteit azért kicsinyítették, hogy minél hangsúlyosabban mutathassák be Ptolemaios katonai cselekedeteit. A probléma mármost az, hogy Diodórosnál és Plutarchosnál – ahogy mellesleg Strabónnál is – egyáltalán nem tűnik fel Adával kapcsolatban Ptolemaios. Arrhianosnál szerepel ugyan egy Ptolemaios, s ő az, aki majd Halikarnassos ostromát befejezi, ez a Ptolemaios azonban nem azonos a történetíró Ptolemaiosszal, Lagos fiával, Arrhianos fő forrásainak egyikével.⁴²

⁴⁰ SEBILLOTTE CUCHET (2015: 238–240).

⁴¹ Vö. Olympias: Plut. *Alex.* 9, 5; 10, 1; 10, 5–7; 39, 7–13; 77, 2; 77, 7–8. Olympias és Kleopatra: Plut. *Alex.* 68.4–6. Thais: Plut. *Alex.* 38. Rhóxané: Plut. *Alex.* 77.6.

⁴² A Halikarnassos ostromát befejező Ptolemaios azonosításához vö. BERVE (1926: 337, nr. 674), HECKEL (2006: 235).

S hogy milyen következtetés vonható le a fentiekből? Szinte mind-egyik „Alexandros-történetíró” megörökítette valamilyen formában Ada és Alexandros találkozását, kapcsolatát. A kutatók Plutarchos leírását elválasztva kezelték Diodóros, Strabón és Arrhianos beszámolójától, s e szétválasztás alapján igyekeztek a történeteket Alexandros korabeli forrásokra visszavezetni annak ellenére, hogy a ránk maradt szerzők nem nevesítették forrásaikat. Mint láthattuk, a szakirodalomban számos név előkerült e források azonosítása során. Sokszor azonban hiányzik az érvelés arra vonatkozóan, hogy a kutatók miért az egyik vagy a másik szerző mellett tették le voksukat a forráshasználat kérdésében.

Bármennyire is hipotetikusnak tűnik ugyan egyik-másik állításuk, nem szabad arra a következtetésre jutnunk, hogy a *Quellenforschung* értelmetlen és alkalmazhatatlan lenne az „Alexandros-történetírók” leírásának vizsgálata során azokban az esetekben, amikor szerzőink nem nevesítik forrásukat. Talán csak finomítani kellene a kutatók megállapításait.

Ez megtörténhet egyrészt az „esetleg, talán” szavak vagy a „-hat, -het” igeképzők kitételével, hiszen mint láttuk, lehetetlen 100%-osan állást foglalni e kérdésekben. Másrészt talán jobban kellene hangsúlyozni azt, hogy ezek az Alexandros korabeli – ránk pusztán töredékek, utalások formájában maradt – leírások csupán alapok lehettek, amelyekből a későbbi szerzők azokat a motívumokat szemezgethették ki, amelyek jobban megfeleltek írói koncepciójuknak. A fennmaradt leírások ugyanis meglehetősen sok tartalmi, szerkezeti azonosságot mutatnak, így, ha a motívumok, nevek, struktúra alapján huzalozzuk össze ezeket a beszámolókat, akkor azt látjuk, hogy még a legeltérőbb leírás szerzője, Plutarchos is közöl – Pixódaros-történetében és Ada-történetében – számos olyan információt, amelyek egyezést mutatnak a többi szerző leírásával. Éppen ezért is gondolhatjuk azt, hogy az „elsődleges szerzők” nagy vonalaikban hasonlóan rögzíthették a Hekatomnidákra, továbbá az Alexandros és Ada találkozására, kapcsolatára vonatkozó legfontosabb adatokat. Feltételezzünk tehát egy gazdagabb forrásanyag meglétét, olyanét, amibe Strabón (Pompeius Trogus), Diodóros, Arrhianos, de még Plutarchos anekdotikus leírásának alapjai is beletartoznak, s amiből minden szerző azt szeddegethette ki, ami számára a legmegfelelőbb volt.

Felhasznált irodalom

- ARRIANO 2001 ARRIANO, *Anabasi di Alessandro, Vol. I*, a cura di F. Sisti, Milano, 2001.
- BERVE 1926 H. BERVE, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage, Bd. 2.*, Munich, 1926.
- BOSWORTH 1980 A. B. BOSWORTH, *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander, Vol I.*, Oxford, 1980.
- DIODÓROS 2021 DIODÓROS, *Bibliothéké Historiké, 17. könyv (Nagy Sándor uralkodása. Diodóros Történeti könyvtárának 17. könyve)*, közread. Illés I. Á., Szeged – Budapest, [2021].
- FRENCH–DIXON 1986a V. FRENCH – P. DIXON, *The Pixodaras Affair, Another View*, *Ancient World*, 13 (1986), 73–86.
- FRENCH–DIXON 1986b V. FRENCH – P. DIXON, *The Source Traditions for the Pixodaras Affair*, *Ancient World*, 14 (1986), 25–40.
- HAMILTON 1969 J. R. HAMILTON, *Plutarch, Alexander, A Commentary*, Oxford, 1969.
- HAMMOND 1937 N. G. L. HAMMOND, *The Sources of Diodorus Siculus XVI, I.*, *Classical Quarterly*, 31/2 (1937), 79–91.
- HAMMOND 1983 N. G. L. HAMMOND, *Three Historians of Alexander the Great*, Cambridge, 1983.
- HECKEL–YARDLEY 1997 W. HECKEL – J. C. YARDLEY, *Justin: Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus, Vol. 1., Books 11-12, Alexander the Great*, Oxford, 1997.
- HECKEL 2006 W. HECKEL, *Who's Who in the Age of Alexander the Great: Prosopography of Alexander's Empire*, Malden, 2006.
- HORNBLOWER 1982 S. HORNBLOWER, *Mausolus*, Oxford, 1982.
- MOLINA MARÍN 2017 A. I. MOLINA MARÍN, *Under the Shadow of Eratosthenes, Strabo and the Alexander Historians*, in: D. Dueck (ed.), *The Routledge Companion to Strabo*, London, 2017, 294–305.
- MOLINA MARÍN 2018 A. I. MOLINA MARÍN, *Alejandro Magno (1916–2015), Un siglo de estudios sobre Macedonia Antigua*, Zaragoza, 2018.
- PLUTARKHOSZ 2001 PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, ford. Máthé E., jegyz., utószó Hegyi D., Budapest, 2001.
- PRANDI 2013 L. PRANDI, *Diodoro Siculo, Libro XVII, Commento storico*, Biblioteca storica, Milano, 2013.
- SEBILLOTTE CUCHET 2015 V. SEBILLOTTE CUCHET, *The Warrior Queens of Caria (Fifth to Fourth Centuries BCE): Archeology, History, and Historiography*, in: J.

Fabre-Serris – A. Keith (eds.), *Women&War in Antiquity*, Baltimore, 2015, 228–246.

STRABÓN 1977

STRABÓN, *Geógraphika*, ford. Dr. Földy J., előszó Dr. Balázs J., Budapest, 1977.

Rethinking of Source Usage: The Encounter between Alexander and Ada in the Descriptions of the *Alexander Historians*

With the exception of Curtius Rufus and Justin, almost all of the main “Alexander historians” (Diodorus, Strabo, Plutarch, Arrian) reported in some form that Alexander, in 334 BC, somewhere in an unspecified location met the former queen of Caria, Ada, who had been deposed by her own brother, Pixodarus. As a result of the encounter, Alexander helped Ada and finally reinstated her as queen of Caria. Authors descriptions differ regarding the details and consequences of the encounter, yet, the principal problem is that no historian has named the source or sources he used in his account. Scholars have examined this story from many points of view. Their main question was: which of the so-called “first generation” sources these descriptions could have been drawn from. In my paper, I wish to comment on this topic, so I will examine the earlier and recent research theories in order to prove the necessity of the Quellenforschung method concerning the Alexander research and, at the same time, to draw attention to the limits of the application of this method.

Keywords: Ada, Alexander, Caria, “Alexander historians”, Strabo, Diodorus, Curtius Rufus, Plutarch, Arrian, Justin, *Quellenforschung*, adoption

GELLÉRFI GERGŐ

A férfiokról női szemmel: Laronia monológja Iuvenalis 2. szatírájában

Iuvenalis képmutatás elleni invektívájának egy pontján lép színre az életmű egyetlen, hosszabb monológot előadó női interlocutora, Laronia. A 26 soros beszéd középpontjában – akárcsak a szatíra egésze esetén – a képmutató, a női szerepbe lépő, illetve a valódi énjüket elrejtő homoszexuális férfiak állnak. E férfiak hasonló szerepet töltenek be a 2. szatírában, mint a római asszonyok a 6.-ban: egy központi (képmutatás, illetve hűtlenség) és számos, mintegy mellékesen említett (pl. a vallási rituálék megbecstelelítése, előkelő rómaiakhoz méltatlan viselkedés stb.) vétket a narrátor rájuk fókuszálva mutat be, ám ez nem jelenti azt, hogy e bűnök kizárólagos elkövetői, e jelenségek kizárólagos felelősei lennének.

Kulcsszavak: Iuvenalis, szatíra, szexizmus

„Boldog idők tettek téged erkölcsösszé!
Szégyellje el magát végre Róma: a
harmadik Cato pottyant ide az égből!”¹

– így csattan fel Laronia, a Iuvenalis 2. szatírájában színre léptetett *interlocutor*, miután a költői beszéd fókuszában álló képmutató férfiak egyike sokadszorra is a *lex Iuliát* citálja neki szigorú arccal. Az életmű egyetlen hosszabb monológot előadó női *interlocutor*ának beszéde a költemény talán legtöbbet tárgyalt szakasza, amelynek vizsgálatába a szatíra egészének kontextusa mellett a 6. szatírát is be kell vonnunk, hiszen a két szöveg több határozott párhuzamot mutat egymással. A két szatíra témakezelése is meglehetősen hasonló, hiszen egyaránt a társadalom egy meghatározott csoportját állítják fókuszba, ezért szolgál e két szöveg a Iuvenalis költészetét érő „diszkriminációs vádak” túlnyomó részének

¹ Juv. 2, 38–40: *felicia tempora, quae te / moribus opponunt. habeat iam Roma pudorem: / tertius e caelo cecidit Cato...*

alapjául:² a 6. satíra főszereplői a római feleségek,³ a 2. satíráé pedig az effeminált, homoszexuális kapcsolatokba bonyolódó férfiak.⁴ Ám ahogy a római nőt nem egyszerűen női mivoltuk miatt támadja a narrátor a 6. satírában, s határozott érveket lehet felhozni a szöveg, illetve a beszélő vegytisztán mizogin értelmezése ellen, úgy a 2. satírában a homoszexuális férfiakkal szemben sem a szexuális irányultságuk a támadás fő alapja. Mindkét szöveg esetében egyértelműen kijelölhető a központi motívum, a „főbűn”: ez a 2. satírában a képmutatás, a 6.-ban pedig a házastársi hűtlenség. Mindamellet, hogy a 6. satírában is találkozzunk hipokritákkal, s a 2.-ban is előkerül a házassági tematika, a szövegekben közös, úgyszólván „mellékes témák” is megjelennek a központi motívummal összefüggésben: ilyen többek között a vallásos rituálék elkorcsosulása,⁵ a származásukhoz, illetve pozíciójukhoz méltatlanul viselkedő emberek ábrázolása,⁶ vagy épp a dekadens Róma erkölcsének „exportja” a Birodalom távolibb részeire.⁷ A felsoroltak egytől egyig a iuvenalisi Róma általános jellemzői, ám mindezt e szövegek nem általános megközelítésben ábrázolják, hanem egy meghatározott csoportra fókuszálva.

Laronia színrelépését szintén az említett központi fogalom, a képmutatás motiválja. A beszédnek Iuvenalis nem ad dramaturgiai keretet, a legkézenfekvőbb értelmezés szerint az *interlocutor* egy őt a *Lex Iulia de adulteriis coercendis*re való hivatkozással vádló férfit kinevetve reagál –

² S az sem véletlen, hogy gyakran együtt tárgyalják őket, ld. pl. BLAKE (2020: 3–37) kitűnő bevezetőjét SULPRIZIO kommentáros fordításához.

³ A 6. satíra célpontjairól részletesen ld. GELLÉRFI (2021: 19–35) és az ott hivatkozott irodalmakat.

⁴ Rájuk a továbbiakban az egyszerűség kedvéért homoszexuális férfiakként hivatkozom, eltekintve most e modern fogalmunk ókori római kontextusbeli alkalmazhatóságának korlátaitól.

⁵ Pl. a 2. satírában a „kifordított”, a nőt kirekesztő Bona Dea-szertartások leírása (83–90), illetve a 6. satíra 314–345. sora szintén Bona Dea-szertartásai, illetve a P. Clodius Pulcher nevéhez fűződő botrány (a Bona Dea-szertartás megszenteltségének) kapcsán.

⁶ Ld. a 2. satírában a gladiátorként parádézó Gracchust (143–148), illetve a 6. satírában a testét prostituáltként áruba bocsátó Messalinát (114–132).

⁷ A 2. satíra utolsó sorai szerint a Város rossz hatással van a keletről odaérkező ifjakra, akik hazatérve magukkal viszik a római erkölcsöt (166–170), míg a 6. satírában a családját hátrahagyó Eppia erkölcstelenségét átkozzák az egyiptomiak (82–84).

azt bizonygatva, hogy vádlójának nincs meg az elmarasztaláshoz szükséges erkölcsi alapja. A szakaszt prózafordításban idézem:

Laronia sem tűrte tovább, hogy az egyikük annyiszor kiabálta szigorú arccal, hogy „Hol hálsz épp, lex Iulia?“, és kacagva így felelt: „Boldog idők tettek téged erkölcsösszé! Szégyellje el magát végre Róma: a harmadik Cato pottyant ide az égből! De mondd csak, honnan vetted a balzsamot, mely szőrös nyakadról párolog? Ne pironkodj, mutasd csak meg, kinek az üzlete az! Ha már a törvényt és a jogot akarod beidézni, a Scantiniával kellene kezdeni! Vizsgáld meg először a férfiakat, köztük kutakodj, hiszen többet vétkeznek; csakhogy sokan vannak, s pajzs mögé bújva alakzatban védekeznek. Nagy az összhang a homokosok között. Bezzeg a mi nemünk egyetlen ily gyalázatos példát sem mutat: Tedia nem nyalja Cluviát, Flora se Catullát! Hispo viszont ifjak alá bújik, s mindkét kórságtól egyszerre sápad. Mondunk talán védőbeszédeket? Tanulunk mi polgárjogot? Megzavartuk csak egyszer is fórumaitokat zajongásunkkal? Kevés nő birkózik, kevesen eszik gladiátorok étjét. Ti viszont gyapjút kártoltok, a kész anyagot kosárcákban hordjátok, ti Penelopénél jobban, Arachnénál könnyedebben pergetitek a vékony fonáltól viselős orsót, ahogy az a borzas ágyas tette a tuskón ülve! Jól tudjuk ám, miért egy szabados lett Hister egyetlen örököse, s míg élt, miért adott oly sokat menyecskéjének. Gazdag lesz a nő, ki nagy ágyban harmadikként alszik. Menj csak férjhez, és hallgass: ékszereket kapsz a titoktartásért. És mindezek után mondanak ők rólunk ily szigorú ítéletet? A hollóknak kedvez a jog, s a galambokat vegzálja!”⁸

⁸ Juv. 2, 36–63: *non tulit ex illis torvum Laronia quendam / clamantem totiens "ubi nunc, lex Iulia, dormis?" / atque ita subridens: "felicia tempora, quae te / moribus opponunt. habeat iam Roma pudorem: / tertius e caelo cecidit Cato. sed tamen unde / haec emis, hirsuto spirant opobalsama collo / quae tibi? ne pudeat dominum monstrare tabernae. / quod si vexantur leges ac iura, citari / ante omnis debet Scantinia. respice primum / et scrutare viros, faciunt nam plura; sed illos / defendit numerus iunctaeque umbone phalanges. / magna inter molles concordia. non erit ullum / exemplum in nostro tam detestabile sexu. / Tedia non lambit Cluviam nec Flora Catullam: / Hispo subit iuvenes et morbo pallet utroque. / numquid nos agimus causas, civilia iura / novimus aut ullo strepitu fora vestra movemus? / luctantur paucae, comedunt coloephia paucae. / vos lanam trahitis calathisque peracta refertis / vellera, vos tenui praegnantem stamine fusum / Penelope melius, levius torquetis Arachne, / horrida quale facit residens in codice paelex. / notum est cur solo tabulas inpleverit Hister / liberto, dederit vivous cur multa puellae. / dives erit magno quae dormit tertia lecto. / tu nube atque tace:*

A tartalom és a beszédmód egyaránt nagyon közel áll a szatirikus narrátoréhoz, ez alapján Laroniát visszatérően az egyik iuvenalisi *personaként* értelmezzük.⁹ Mint láthattuk, Laronia beszédét, szatirikus *declamatióját* a Iuvenalis által a programversben költészete fő ihletőjéül megjelölt felháborodás motiválja, amelyet vádlója és a hozzá hasonló férfiak képmutatása vált ki, s a narrátor kezdőmondatából is ugyanez tükröződik: „Szívem szerint túlszaladnék a szarmaták földjén, sőt a fagyos óceánon is, valahányszor csak egy szót is merészel az erkölcsről szólni, aki Curiusként tetszeleg, de élete bacchusi orgia!”¹⁰ A támadott személyek által hirdetett elvek, illetve valós jellemük és viselkedésük közötti kontrasztot mindketten jeles történelmi alakok, Curius, illetve a két Cato, azaz a hagyományos római erkölcsök emblematisz megtestesítőinek említésével teszik kézzelfoghatóvá. Laronia egy hipokrita vádlóval szemben védekezve mondja el beszédét, akinek jellemzését néhány sorral később a narrátor Creticusszal szembeni vehemens kritikájából ismerhetjük meg (65–78) – hogy maga Creticus lenne-e Laronia vádlója, ebből a szempontból irreleváns kérdés. A valódi énjüket megtagadó, magukat másnak hazudó homoszexuális férfiak fizikai jellemzésében mindketten kiemelik a maszkulinitást bizonyítani hivatott szőrösséget, amelyhez azonban árulkodó jelek társulnak: Laronia beszédében az illat, míg a narrátori bevezetőben az altest szőrtelenítése – s mindkét férfit kinevetik, előbbit maga az *interlocutor*, utóbbit pedig az őt kezelő orvos.¹¹ Bár invektívájukban mindketten említenek homoszexuális aktusokat, a támadást e férfiak ellen nem homoszexualitásuk motiválja, hanem az a tény, hogy miközben maguk is megsértik a legszigorúbb értelemben vett szexuális erkölcsöt, morális prédikációikkal és vádaskodásaikkal mások magánéletéről kívánnak ítéletet mondani.

donant arcana cylindros. / de nobis post haec tristis sententia fertur? / dat veniam corvois, vexat censura columbas.”

⁹ Pl. BRAUND (1988: 10).

¹⁰ Juv. 2, 1–3: *Ultra Sauromatas fugere hinc libet et glaciale / Oceanum, quotiens aliquid de moribus audent / qui Curios simulant et Bacchanalia vivunt.*

¹¹ A bevezetőben ld. 11–13: *hispida membra quidem et durae per brachia saetae / promittunt atrocem animum, sed podice leui / caeduntur tumidae medico ridente mariscae.* „Szőrös tagjaik s a karjukon burjánzó durva bozont zord lélekre utalnak, ám az orvos csupasz segglyukukon nevetve metszi ki a duzzadt aranyeret.”

Laronia beszédét nem csupán a 2. satíra narrátori megnyilatkozásaival érdemes együtt olvasni, hanem a 6. satíráéval is. A római asszonyok vétkeinek bemutatásakor számos egyéb téma mellett újból és újból előkerül a nemek által kijelölt határok átlépése: a római nők olyan dolgokat tesznek, ami a narrátor ítélete szerint nem illik egy nőhöz, amivel behatolnak a férfiak territóriumába. Ezért kerül az invektíva céltáblájára többek között a férfitársaságban véleményt formáló, a férfiakhoz illő témákról beszélő, a lakoma után intellektuális diskurzusba bonyolódó, a szeretőtartásra jogot formáló és a gladiátorként gyakorlatozó asszony is¹² – azaz ugyanazt a (legalábbis a narrátor és Laronia értelmezésében) *bűnt* követik el, amiért a 2. satírában a narrátor és az *interlocutor* a férfiakat támadja. Ha modern fogalmi keretben értelmezzük e szövegeket, mind a narrátor beszédét, mind Laroniáét a szexizmus hatja át, amely fogalmat a *Nemek Közötti Egyenlőség Európai Intézete* például „a nők és férfiak alapvető természetéről, valamint a társadalomban betöltendő szerepükről szóló hiedelmekkel” kapcsol össze,¹³ a mizogíniáról szóló monográfiájában Kate Manne pedig úgy választja el egymástól a szexizmust és a nőgyűlöletet, hogy előbbi a férfi és a nő, míg utóbbi a rossz és a jó (viselkedésű) nő között tesz különbséget.¹⁴

A 2. satíra férfi- és a 6. satíra nőalakjai a nő és férfi között meghúzott határvonalat lépik át, mely határt a iuvenalisi narrátor számára az igazi rómaiság által meghatározott „régis szép idők” berendezkedése és normái jelölnék ki. Hogy szerinte pontosan milyen az igazi rómaiság, és milyenek voltak ezek a nosztalgikusan szemlélt, túlidealizált és túlegyszerűsített régis szép idők, azt a satírák csak elvétve ábrázolják közvetlenül, ehelyett szinte kizárólag a kortárs negatív ellenpontok segítségével ismerhetjük meg.¹⁵ Ettől függetlenül azonban kétségkívül jelen

¹² Erről részletesebben ld. GELLÉRFI (2021: 26–31).

¹³ “Sexism is linked to beliefs around the fundamental nature of women and men and the roles they should play in society.”

¹⁴ MANNE (2018: 79–80): “sexist ideology will tend to discriminate *between* men and women, typically by alleging sex differences beyond what is known or could be known, and sometimes counter to our best current scientific evidence. Misogyny will typically differentiate between good women and *bad* ones, and punishes the latter.”

¹⁵ Vö. GOLD (1998: 371) a tökéletes test bemutatásának hiánya kapcsán: “In his *Satires*, Juvenal seems constantly to be alluding to an ideal that is always missing but nonetheless present in the satirist’s very obsession with its negative counterpoints.”

van ez az idealizált kor, amiről a múlt pillanatnyi felvillantásai mellett a jelen és a múlt közötti kontrasztot folyamatosan fenntartó időhatározók sem engedik az olvasót megfélekedezni. A narrátor által normának tekintett régi római társadalom nemi szerepeit a szatírák számos szereplője átlépi. Hogy mást ne említsünk, a programvers prologust követő első mondatában, az életmű első invektív mondatában máris egy ilyen határátlépő tűnik fel a vadkanra vadászó Mevia személyében,¹⁶ ám ez a jelenség sehol sem annyira hangsúlyos, mint a 2. és a 6. szatírában. A narrátor és Laronia ilyenformán ugyanazon érem két oldala: invektívájuk célkeresztjébe vesznek mindenkit, aki nem illeszkedik a „régis szép idők” társadalmának kategorikusan megrajzolt nemiszerep-elvárásaiba.

A narrátor és Laronia gondolati háttere tehát a megismerhetőség korlátai között egyezik, közös vonásuk a satirikus beszédmód, az a tény, hogy bár mindketten említenek szexuális aktusokat is, az invektíva középpontjában mégsem a szexualitás áll, s mindkettejükénél megjelennek cinikus tanító mozzanatok is. A 6. szatírában a narrátor amellett, hogy mindent bevet, hogy lebeszélje Postumust a házasságkötésről, mímelet didaktikus tanácsokkal látja el azokat a férfiakat is, akik már elkövették ezt a hibát, Laronia pedig arra inti a homoszexuális férfiakkal öszszeházasodó nőket, hogy tartsák meg férjük titkát, hiszen ez anyagi előnyökkel járhat a számukra. Mindemellett ahogy a narrátor, úgy Laronia sem riad vissza a satirikus túlzásoktól, vagy ha úgy tetszik, a szabad valóságkezeléstől. Azt állítja, hogy a nők nem vesznek részt homoszexuális kapcsolatokban, s hogy nem pereskednek, amit azonban a 6. szatírában a narrátor egyaránt megcáfol – azaz legalábbis a szatírák által felépített világon belül Laronia megbízhatatlan beszélőnek minősül.

Ám korántsem ez Laronia fő vétke, hiszen maga is elköveti azt, amit szavaival ostromoz, s ezáltal maga is a képmutatás bűnébe esik. Megtámadtatására egy jól felépített törvényszéki védőbeszéddel válaszol,¹⁷ mely hatásos is, hiszen szavaira az őt hallgató hipokriták elrohannak:

¹⁶ Juv. 1, 21–22, 30: *cum tener uxorem ducat spado, Mevia Tuscum / figat aprum et nuda teneat uenabula mamma [...] / difficile est saturam non scribere.* „Míg megnősülhet egy puhány eunuch, míg Mevia etruszk vadkant döfhet le [...] addig nehéz nem írni szatírárt!”

¹⁷ Ennek elemzését WATSON (2018: 61–66) kiváló áttekintése szolgáltatja.

„Szétszaladtak a sztoikusok hallva e nyílt és igaz kinyilatkoztatást.”¹⁸ Ha Laronia alakjáról meg akarnánk fogalmazni valamit a 2. satírában írottak alapján, legfontosabb jellemvonása a retorikai képzettsége lenne, amelyhez jogi ismeretek is társulnak. Ezzel viszont maga is éppúgy átlépi a nemek közötti határt, mint az általa támadott férfiak, noha mint beszédéből kitűnik, e határ nemcsak a narrátor szemében létezik, hanem Laronia maga is ennek tükrében beszél nőkről és férfiakról. Így viszont a 2. satíra legfőbb bűnében, a képmutatásban is bűnössé válik, ami tovább erősíti e motívum központi mivoltát a szövegben.¹⁹ Ettől persze Laronia szavai nem lesznek ellentétesek a narrátor véleményével, aki hitet is tesz az *interlocutor* igazsága mellett, viszont ahogy senki más a satíragyűjteményben, úgy Laronia sem lehet egy tisztán pozitív alak. Hasonlóképpen a 3. satíra Umbriciushoz, aki Róma bűneinek egy részét szavaival, egy részét pedig a szövegből kirajzolódó alakjával mutatja be,²⁰ a 2. satíra *interlocutora* a nemek közti határ átlépését és a képmutatást szavaival és alakjával is megjeleníti.

Az említett Umbriciushoz, illetve a 9. satíra *interlocutor*ához, Naevo-lushoz hasonlóan Laronia is több egyszerű *personánál*: mindhárman néhány ecsetvonással megrajzolt karakterek, akiknek alakjáról szinte kizárólag szavaikból kapunk információt, de így is mindegyikükről többet tudunk meg, mint magáról a satirikus narrátorról. Ezek az információk pedig mindhármukat eltávolítják a narrátortól, s mindhármuk esetében kulcsfontosságúak az értelmezéshez. Laronia alakja segít fenntartani egyfajta egyensúlyt: ahogy a 6. satírában a narrátor többször utal arra, hogy nem kizárólag a nők bűnösök és nem csupán ők felelnek a házasság intézményének végromlásáért, úgy a 2. satírában Laronia által kapunk emlékeztetőt, hogy a nemi szerepek által kijelölt határok átlépése és a képmutatás nem kizárólag a homoszexuális férfiakat, sőt általánosságban nem kizárólag a férfiakat jellemzi. Bár célpontjai kiválasztásában, különösen, ha az egyes satírákat önmagukban és nem az életmű kontextusában nézzük, Iuvenalis nem törekszik az igazságosságra és az arányosságra (anakronisztikus kifejezéssel élve nem törekszik a politikai korrektségre, amit persze aligha várhatnánk el tőle), az egyes csoportok

¹⁸ Juv. 2, 64–65: *fugerunt trepidi uera ac manifesta canentem / Stoicidae*.

¹⁹ Vö. WATSON (2018: 69–71).

²⁰ Ld. részletesen GELLÉRFI (2018: 217–223) és az ott hivatkozott irodalmakat.

bűnös mivoltának bemutatásában, az általa ábrázolt morális és társadalmi végromlásért való felelősség nagyságában azonban nem tesz különbséget. Szegény és gazdag, római és idegen, homoszexuális és heteroszexuális, férfi és nő egyaránt – voltaképpen saját magán kívül mindenki – felelős azoknak az állapotoknak a kialakulásáért, amelyek között a szatirikus narrátor élni kénytelen.

Laronia saját hibái beszédének hatásosságát nem csökkentik, a képmutató „sztoikusok” megfutamításával eléri célját, s ebben a narrátor vágyai is tükröződnek, aki – mint fentebb idéztem – akár a világ végéig is elfutna, látva a szatírában támadott alakokat. De a narrátor nem Rómából akar elmenekülni, csak az őt körülvevő bűnösöktől akar megszabadulni, vissza akarja kapni az általa idealizált Rómát.²¹ Laronia beszédének hatása, azaz a bűnösök elkergetése ezt a vágyat jeleníti meg: a narrátor mintegy célt és értelmet ad saját küzdelmének, amiért a várost elhagyó Umbriciusszal ellentétben a Rómában maradást választja. Másfelől viszont Laronia saját hibái keserű mementóként szolgálnak az olvasó (és természetesen a narrátor) számára azt illetően, hogy a szatírák Rómájában nincs feddhetetlen alak. Így aztán végső soron mindegy, hogy a narrátor fut el a világ végére, vagy a szatirikus deklamációt hallván a bűnösök szaladnak el, végül egyedül fog maradni.

Felhasznált irodalom

- BRAUND 1988 S. BRAUND, *Beyond Anger: A Study of Juvenal's Third Book of Satires*, Cambridge, 1988.
- BLAKE 2020 S. H. BLAKE, *Introduction*, in: Ch. Sulprizio (transl., ed.), *Gender and Sexuality in Juvenal's Rome*, Norman, 2020.
- GELLÉRFI 2018 GELLÉRFI G., *Allúziós technika és műfaji hatások Iuvenalis szatíráiban*, Budapest, 2018.
- GELLÉRFI 2021 GELLÉRFI G., *A iuvenalisi narrátor nőgyűlöletéről*, A&R, 8 (2021), 19–35. DOI: 10.14232/antikren.2021.8.19-35
- GOLD 1998 B. K. GOLD, *“The House I Live In Is Not My Own”: Women's Bodies in Juvenal's “Satires”*, *Arethusa*, 31 (1998), 369–386.

²¹ Ahogy JOHNSON (1996: 172) találóan megfogalmazta: “He longs (a reliable token of patriarchal *Unbehagen*) for the good old days, for a space-time long since vanished. He yearns for Rome when it was Rome still, when it was his Rome. He wants back into the world (that womb with a view) from which he was (he feels) ejected, a world where slaves were slaves and women were women and men were [...] men.”

- JOHNSON 1996 W. R. JOHNSON, *Male Victimology in Juvenal 6*, *Ramus*, 25 (1996), 170–186.
- MANNE 2018 K. MANNE, *Down Girl. The Logic of Misogyny*, New York, 2018.
- WATSON 2018 C. B. WATSON, *Laronia Declamans*, *RhM*, 161 (2018), 57–73.

The monologue of Laronia in Juvenal's *Satire 2*

Laronia, the only female interlocutor in Juvenal's poems to deliver a longer monologue, takes the stage at one point of Satire 2. Just as the satire as a whole, her 26-line speech focuses on the hypocritical homosexual men who cross the boundaries defined by their sex, but also hide their true selves. These men play a similar role in Satire 2 as the Roman women in Satire 6: while presenting a central sin (hypocrisy/infidelity) and a number of other ones (desecration of religious rituals, behaviour unworthy of a highborn Roman, etc.), the narrator focuses on them, but this does not mean that they are the sole perpetrators of these crimes, or the sole responsible for these phenomena.

Keywords: Juvenal, satire, sexism

ODROBINA LÁSZLÓ

A vegyesházasságok tilalma az ókori kereszténységben: kánonjog vagy krisztológia?

Az ókori kereszténységben a vegyesházasságokat általában tiltották a közösség vezetői, az egyházatyák és a zsinatok is: annak ellenére vagy éppen azért, mert az Újszövetség nem tartalmazott egyetlen olyan szakaszt sem, ami egyértelműen megtiltotta volna a keresztény házasulandóknak a más vallásúakkal való házasságot. Ezek a tilalmak ugyanakkor inkább lebeszélésnek tekinthetők (bár néha kemény megfogalmazásokat is találunk), illetve a zsinatok is inkább csak kisebb büntetéssel sújtják a „vegyesházasság elkövetésében bűnösöket”. Nagy Theodosiustól 388-ból származik az egyetlen római jogi törvény, amely viszont teljes szigorral sújtott le azokra a férfiakra, akik keresztényként zsidó nőt, vagy zsidóként keresztény nőt vettek feleségül: a büntetés a társadalmi státusztól függően halál vagy teljes vagyonelkobzás volt. Utóbbi szigorúságához hasonlítható a kor rabbinikus tilalma is, ahol viszont csak a nem zsidó nővel házasodó zsidó férfit büntetnék halállal a rabbinikus hatóságok – ha erre joguk lenne. A dolgozat a keresztények részben megengedő, részben élesen elítélő álláspontjának okaira próbál választ adni.

Kulcsszavak: vegyesházasság, rabbinikus jog, ókori zsinatok, zsidó-keresztény, Nagy Theodosius, krisztológia, kánonjog.

1. Bevezetés

Anélkül, hogy részleteiben belemennék a „vegyesházasság” terminus jelentéseinek változásaiba, illetve a *matrimonium mixtum* és a *disparitas cultus* kánonjogi distinkciójának elemzésébe, az egyszerűség kedvéért jelen írásban a vegyesházasság kifejezést használok mindkét előbbi, latinul megadott esetre: tehát vegyesházasság lesz ebben az értelemben minden katolikus és nem katolikus, illetve katolikus és nem keresztény között kötött házasság – annál is inkább, mivel a fenti distinkció az

ókorban még nem létezett, csak a középkori kánonjogban kialakult fogalmakról van szó.¹

Az Újszövetség nem tartalmaz egyetlen olyan mondatot sem, amely kifejezetten tiltaná azt, hogy valaki vegyesházasságot kössön első házasságaként, a Római Birodalomban szintén nem létezett olyan tilalom, amely a felek vallásának különbözősége miatt tiltotta volna a házasságkötést.² Amikor mégis vegyesházasságról beszéltek, mindig a társadalmi osztályok, vagy még inkább különböző országok állampolgárai közötti házassági tilalmakra gondoltak.³

A 4. században ugyanakkor találunk két állami törvényt, ami megváltoztatja a korábbi helyzetet, s emellett sok egyházi író is hoz fel komoly érveket az ilyen típusú házasságokkal szemben. Ha azonban összehasonlítjuk az atyák érveit az állami törvényekkel, azonnal szembetűnik egy nagy különbség. Amíg előbbieket megelégszenek azzal, hogy megpróbálnak lebeszélni ezekről a házasságokról, addig a törvények teljes szigorral lépnek fel: halálbüntetést helyeznek kilátásba a pár részére.

Jelen írás célja, hogy megvizsgálja, mi lehetett az oka ennek a különbségnek: miért volt az állam sokkal szigorúbb egy vallási ügyben (elvéleg már a kereszténység államvallási időszakában járunk: 388-ban), mint maga az érintett vallás, azaz a keresztény egyház, milyen befolyások hathattak egyikre és másakra, végül milyen teológiai gondolatmenetek alakíthatták a korabeli Egyház álláspontját a vegyesházasságok megítélésében.

¹ A katolikus és nem katolikus keresztények közötti úgynevezett „vegyesházasság” (*impedimentum prohibens*), illetve a „valláskülönbség” katolikus keresztény és nem keresztény között (*impedimentum dirimens*) közti különbségtétel a 12. század végéről származik, s Gratianus, Petrus Lombardus, Bernardus Padovenssis, és Hugo de Pisa jogászok tevékenysége révén terjed el. Vö. LEFEBVRE (1972: 359–373); HUYSMANS (1968: 187–261); KUMINETZ (2002: 20). Minthogy azonban a kereszténység kezdetén ez a különbség még nem létezett, ehelyütt minden különbségtétel nélkül alkalmazom a vegyesházasság kifejezését mindkét fenti típusra. Annál is inkább megtehetjük ezt, minthogy ezeknek a házasságoknak egészen az ókor végéig nem vonták soha kétségbe a legitimitását, még ha nem is támogatták éppen őket. Vö. pl.: PETRÜ (1952: 6–8), aki minden ilyen házasságot a *disparitatis cultus* kategóriájába helyez; vagy ABBO (1969: 589–600).

² Ld. CRIFÒ (2009: 9–26).

³ Bővebben ld. ODROBINA (2009: 153–183).

2. Az állami törvények

A negyedik századból származik a CTh 16, 8, 6 (i. sz. 339), melyet általában vegyesházasságok tilalmaként értelmeznek, illetve a CTh 3, 7, 2 (i. sz. 388).

Az első törvényről elég meggyőzően bizonyították, hogy a törvényhozó célja nem annyira vallási, mint és sokkal inkább gazdasági megfontolás lehetett, illetve, hogy valójában azoknak a lelkiismereti szabadságát volt hivatott védeni, akik egzisztenciálisan alávett helyzetben voltak. Következésként megállapítható, hogy tulajdonképpen az egyetlen olyan törvény, amely a házassági tilalmát vallási alapokon állapította meg, a CTh 3, 7, 2 volt.⁴

2.1 A CTh 3, 7, 2

A törvényt Valentinianus, Teodosius és Arcadius császárok intézték Cynegius *praefectus praetorió*hoz, 388. március 14-én Thesszalonikából.

A törvény szövege a következőként hangzik:

Ne quis Christianam mulierem in matrimonio Iudaeus accipiat, neque Iudaeae Christianus coniugium sortiatur. Nam si quis aliquid huiusmodi admiserit, adulterii vicem commissi huius crimen obtinebit, libertate in accusandum publicis quoque vocibus relaxata.

Néhány évvel ezelőtt egy hosszabb írásban amellet érveltem, hogy a valószínűség és a logika szabályai szerint a törvény nem a keresztények, nem a kereszténység sugallatára került kiadásra. Ebben az esetben ugyanis nemcsak a zsidókkal, hanem a pogányokkal és az eretnekekkel is tiltották volna a házasságot – arról a meglehetősen fontos szemponttól már nem is beszélve, hogy a törvény szankciója által kilátásba helyezett *poena capitalis* nem illeszkedett a keresztény erkölcsi elvárásokhoz. Véleményem szerint sokkal logikusabb egy zsidó lobbit feltételezni, amely a birodalom válságának idején nyomást tudott gyakorolni a császárra:⁵ mára ezt az álláspontot egyre több kutató fogadja el.⁶

⁴ FALCHI (1988: 203–212).

⁵ ODROBINA (2007a).

⁶ ESCRIBANO (2009: 273–294), DI BERARDINO (2009: 409).

2.2 A rabbinikus álláspont

Vizsgált időszakunkban a rabbik kétféle vegyesházasságot különböztettek meg: nem volt mindegy, hogy a férj vagy a feleség volt zsidó. A két esetre vonatkozó ítélet pedig aszerint differenciálódott, hogy milyen bűnöket követtek el (értsd: milyen bűnökkel azonosították) ezeket a házasságokat.⁷ Közös elem volt a kétféle kapcsolat megítélésében, hogy azokat nem ismerték el házasságnak a rabbinikus jogban: így pusztán szexuális kapcsolatnak minősültek (még ha a római jog szerint házasságnak is minősültek).⁸

Amikor tehát egy zsidó férfi vesz feleségül egy nem zsidó nőt (mert a római jog szerint ezt megteheti, sőt csak az szerint teheti meg), tettét azonosítják azzal, amikor valaki épp havi vérzés idején hál együtt egy nővel, vagy nem zsidó rabszolganővel, vagy pedig férjezett nővel létesít szexuális kapcsolatot. A zsidó férj ezzel a kapcsolattal – a zsidóság matrilineáris öröklési elve szerint – megszakítja a születendő gyermekek zsidó vérvonalát. Következésként elveszíti saját zsidó identitását. Bűnét a bestialitással (állattal elkövetett szexuális aktus) azonosítják. S mivel az aktus közben folyamatosan közel volt ahhoz, hogy szentségtörést kövessen el, tettét halállal büntették, amennyiben az ügy rabbinikus bíróság elé került.

A nem zsidó férfival (természetesen csak a római jog szerint) házasságot kötő zsidó nő esete egészen más volt. Még ha a rabbinikus jogban ezt a fajta házasságot is csupán szexuális kapcsolatként kezelték, esetében hiányoznak a zsidó férjnél felsorolt fontos mozzanatok. Ebben az esetben ugyanis az asszony továbbadja a zsidóságot a gyermekeinek, ő nem veszíti el zsidó azonosságát, és nem kerül sor bestialításra. Távol áll attól, hogy szentségtörést kövessen el az aktus közben, ugyanakkor tisztátalan férje miatt ő is állandó tisztátalanságban él. Prostitúáltként tekintenek rá. Gyermekei zsidónak születnek ugyan, viszont állandó a veszély, hogy elvesznek a zsidó közösség számára, s néha státuszukat úgy tekintik, mint azokét, akik házasságtörő kapcsolatból születtek. Esetét

⁷ A két nemre vonatkozó szabályozás különbségéről részletesebben ld. ODRÓBINA (2020: 163–173).

⁸ A vonatkozó rabbinikus helyek: *BYeb* 76a; *MQidd* 3, 5; *MGuit* 9, 2; *BYeb* 76a; *BAZ* 36b; *BQidd* 68b; *BAZ* 36b; *BYeb* 23a; *YTaán* 3, 4, 66c; *BBér* 58a; *BTaan* 24b; *TQidd* 4, 16; *BMeg* 25a; *YMeg* 4, 10, 75c; *YSanh* 9, 11, 27b.

ezért nem ítélik meg olyan szigorúan, mint a vegyesházasságot kötő zsidó férfiét, azonban az esetek döntő részében az ilyen nő könnyen a zsidó közösség peremére kerülhet.⁹

3. A kereszténység

Tisztázva az ókor rabbinikus zsidóságának meglehetősen szigorú álláspontját a vegyesházasságok tekintetében, jól látható a különbség a keresztények hozzáállásához képest, akik – legalábbis az első évezred során – soha nem tekintették érvénytelennek ezeket a házasságokat.¹⁰

3.1 Az ókori zsinatok

Nem állítom ezzel természetesen azt sem, hogy az ókori Egyház támogatta volna a vegyesházasságokat. Ha az *Újszövetség* nem is tartalmaz tilalmat arra az esetre vonatkozóan, ha az első házasságot nem keresztény/katolikus féllal kívánta megkötni az Egyház tagja, bizonyos 4. századi zsinatok foglalkoznak a kérdéssel, ugyanakkor általános és abszolút tilalom nem került megfogalmazásra.¹¹ Így a 4. század elején tartott elvirai zsinat öt éves vagy életfogytig tartó kiátkozással büntette azoknak a lányoknak a szüleit, akik nem katolikussal házasodtak össze.¹² A 314. évben tartott Arles-i zsinat a pogány férfival házasságot kötő keresztény lányok számára helyez kilátásba büntetést. Laodiceában a 4. század második felében az eretnekekről mondják ki, hogy tilos velük házasságot kötni, hacsak meg nem ígérik, hogy katolikusok lesznek.¹³

3.2 Az egyházatyák

A zsinatok fenti szankciói mellett az ókori egyházi írók is problémaként tekintettek a vegyesházasságokra. Antiókhiai Ignác arra kéri a hívőket, hogy a házasságkötés előtt kérjék ki a püspök véleményét a leendő párjukról.¹⁴ Callixtus megengedi a keresztény nőknek, hogy válasszanak egy

⁹ A rabbinikus gyakorlatról általában ld. LÖW (1893: 108–178), HAYES (2020), BIANCHI (2005), COHEN (1983: 26–42), STERN (1994: 87–123), SIVAN (1997: 65–97), SILBERMANN (1970: 187–202).

¹⁰ Az ókori kereszténységről és a házasságokról általában ld. ODROBINA (2007b: 3133–3142; 3145–3148).

¹¹ ODROBINA (2010: 176–188).

¹² ODROBINA (2003: 47–53), ODROBINA (2002: 581–588), VILELLA (2009: 221–253).

¹³ A további kánonokról ld. ODROBINA (2005: 91–101).

¹⁴ Ign. *Polyc.* 5, 2.

keresztény férfit, akivel *concupinatusban/contuberniumban* élnek, amennyiben nem áll rendelkezésükre rangjuknak megfelelő keresztény férfi, akivel rendes (azaz nem vegyes-) házasságot köthetnének.¹⁵ Órigenész szerint az igazi házasság két keresztény között jön létre, s még ha az Apostol (azaz Szent Pál) meg is engedi a vegyesházasságokat, Alexandria legnagyobb keresztény szülötte nem tekinti ezeket valódi házasságoknak.¹⁶ Tertullianus minden elképzelhető szinten támadja: *stuprumnak* minősíti a vegyesházasságokat; úgy tesz, mintha a *Szentírás* egyértelmű tiltalmakat tartalmazna.¹⁷ Cyprianus a vegyesházasságokban látja az üldözések egyik okát: a test bűneinek a kategóriájába helyezi, s (lelki) prostitúciónak nevezi azokat.¹⁸ Veronai Zénó felhívja a figyelmet a vegyesházasságokból következő szentségtörések veszélyeire.¹⁹ Milánói Ambrus teológiai írásaiban különböző, főként teológiai érveket sorol fel a vegyesházasságokkal szemben, ugyanakkor püspöktársának írt levelében nagyon határozottan óvja attól, hogy megengedje a vegyesházasságokat, mivel teológiai értelemben nem igazi házasságok, megszenteltelenítik az Egyház testét, alkalmat adnak a széthúzásra, bűnös vágyakra és szentségtörésre.²⁰ Jeromos teológiai műveiben támadja a vegyesházasságokat: egy ponton még azt is kimondja, hogy ezeket a házasságokat nem Krisztus törvényei szerint kötötték, s ezért *adulteriumnak* minősülnek.²¹ Végül szalamiszi Epiphániosz az összes eretnekséget felsoroló művében Pál apostolnak a korintusiakhoz írt első levelét kommentálva kijelenti, szó sem volt arról, hogy Pál meg akarta volna tiltani a vegyesházasságokat. Épp megengedte azokat annak érdekében, nehogy a keresztény lányok ne tudjanak férjhez menni, s emiatt nagyobb bűnökre fanyalodjanak.²² Természetesen Epiphániosz téved egzegézisében, ugyanakkor általában Epiphániosz szavait is félreértelmezik a téma kutatói. A szalamiszi püs-

¹⁵ Hypp., *Elenchos* 9, 12, 24–25.

¹⁶ Orig., fr. XXXV in *1 Cor.* 7, 8–12; fr. XXXVI in *1 Cor.* 7, 14.

¹⁷ Tert., *uxor.* 2, 1–8; *mon.* 7, 5; 11, 15; *cor.* 13, 26–28.

¹⁸ Cypr. *laps.* 1, 1–6; *quir.* 3, 62.

¹⁹ Zen. *hom.* 2, 7.

²⁰ Amb. *abrah.* 1, 9, 81–87; *ep.* 62 ad Vig.

²¹ Hier. *adv. iov.* 1, 7; 1, 10; *ep.* 107, 1; *comm. in Is.* 7, 19, 23.

²² Epiph. *haer.* 2, 1; 61, 5.

pök ugyanis nem tiltotta, hanem megengedte ezt a fajta házasságot a keresztény lányoknak.²³

Megszokott dolognak tűnik, ha egyik-másik egyházi író gyakorlati érvekkel próbálja lebeszélni a híveket a vegyesházasságokról: felhívja a figyelmüket azokra a veszélyekre, melyek egy ilyen együttélésből származhatnak. Némely atya negatív minősítései azonban túlzónak tűnhetnek: *stuprum*, *adulterium*, prostitúció, szentségtörés, Krisztus testének megszenteltetésének, stb. Mi állhat vajon ezen jelzők hátterében? Miért ilyen erőszakosak egyes egyházatyák a keresztények ilyen kapcsolataival szemben? – A válaszhoz egyenként meg kell vizsgálnunk az egyes egyházatyák kijelentéseit. Azokat fogom csak szemügyre venni, akik túlmennek a gyakorlati jellegű érveken, s valamilyen negatív minősítést is adnak az ilyen kapcsolatoknak.

3.2.1 Órigenész

Órigenész Pál apostolnak a korintusiakhoz írt első levelét kommentálva – tehát nem kifejezetten a témával kapcsolatos művet írva – jut arra a következtetésre, hogy Pál értelmezésében nem minősül házasságnak az, ahol egy keresztény és egy pogány fél kötnek „jogilag” házasságot (természetesen csak a római jog vagy a helyi jog értelmében, hiszen ebben a korban nem beszélhetünk még kánonjogról). Ennek ellenére megengedi az ilyen „házasságokat”, s nemcsak azokat, amelyek az egyik fél megtérése után válnak vegyessé, hanem azokat is, amelyek már eleve vegyesházasságként lettek megkötve. Célja a szakasszal egészen más: az Egyház és Krisztus kapcsolatáról szólva hozza fel analógiaként a házasságot, s nem a házasságról való beszéd a célja, hanem teológiai magyarázat, amelybe nem fér bele a vegyesházasság intézménye.²⁴

Az alexandriai teológus a vegyesházasságok „tilalmát” tehát nem lelkipásztori intelemként fogalmazza meg, hanem a helyzet fordított: krisztológiájának felépítésére használja a példát. Bár az igazi házasság véleménye szerint két keresztény között köttetik, a vegyesházasságokat, „még ha hiányzik is belőlük az Isten kegyelme”, megengedi az Apostol – szögezi le Órigenész.²⁵

²³ ODROBINA (2009: 141–146).

²⁴ A témához ld. bővebben: ODROBINA (2008b: 5111–5112).

²⁵ Orig., fr. XXXV *in 1 Cor.* 7, 8–12; fr. XXXVI *in 1 Cor.* 7, 14.

3.2.2 Tertullianus

A karthágói keresztény író a pogány féllal kötött házasságot *stuprum*nak (meg nem engedett szexuális kapcsolat házasságtörés nélkül), illetve *adulterium*nak (házasságtörés) nevezi. Teológiai érvelésében úgy tesz, mintha a Szentírás egyértelmű tilalmakat tartalmazna ezekkel a házasságokkal szemben, azonban amikor újabb érvekkel folytatja gondolatmenetét, leleplezi magát, hogy túlmént az Egyház előírásain, s valós szentírási alapok nélkül marad.

Az érvek között a következő teológiai jellegűek olvashatóak:

- ha tilos házasságot kötni egy nem keresztény személlyel, akkor aki mégis így jár el, *stuprum*ot követ el;
- mivel testünk nem sajátunk, hanem megváltónké, ebből következően a vegyesházasság beszennyezi Isten Egyházát, amennyiben Krisztus tagjai a házasságtörő tagjaival keverednek.

Ezeknek a kijelentéseknek természetesen nincs jogi következményük: csupán olyan jogi-teológiai fikciót mutatnak fel, mint amelyet Órigenész-nél is láttunk. Tertullianus soha nem kérdőjelezi meg a vegyesházasságok jogi érvényességét, csupán mindenféle érvet felhasznál, hogy lebeszélje róla a híveket.²⁶

3.2.3 Cyprianus

Cyprianus *De lapsis* c. művében úgy mutatja be a vegyesházasságokat, mint amelyek okai voltak a keresztények üldözésének: a test bűneinek kategóriájába helyezi el ezeket, s a lélek paráznaságának (*fornicatio animae*) titulálja, hiszen nem Istentől, hanem a bálványoktól származnak.²⁷ Amikor pedig az *Ad Quirinum testimoniorum libri* c. művében felsorol egy bűnkatalógust, amelyet el kell kerülnie a keresztényeknek, nem felejt ki a vegyesházasságokat sem: „akik nem keresztényekkel házasodnak, prostituálják Krisztus tagjait.” Nagyobb bűn ez a földi javakra való vágyakozásnál, ugyanakkor kisebb a paráznaságnál, s nem minősül halálos bűnnek sem. Nem nevezi őket érvénytelennek, nem azonosítja a paráznasággal, azonban ahhoz hasonlítja.²⁸

²⁶ Tert., *uxor.* 2, 1–8; *mon.* 7, 5; 11, 15; *cor.* 13, 26–28.

²⁷ Cypr. *laps.* 1, 1–6.

²⁸ Cypr. *quir.* 3, 62.

3.2.4 Veronai Zénó

Verona püspöke a 4. század végén prédikációt tart (s ezt később le is írja) az önmegtartóztatásról. Ennek apropóján felhívja a figyelmet a szentségtörés veszélyére, amely a vegyesházasságokból származik, illetlenségnek (*dedecus*) nevezve ezeket, s felsorolja azokat a problémákat, melyek egy ilyen házasságban jöhetnek elő. A keresztények ezekben a házasságokban felkínálják tagjaikat a Sátán szolgálóinak, s kinyitják Isten templomát a pogányok előtt. Nincs ugyanakkor abszolút vagy általános tilalomról szó a püspök beszédében, s nem minősíti azokat érvénytelennek.²⁹

3.2.5 Milánói Ambrus

Milánó 4. század végén élt püspöke a *De Abraham* c. művében keresztény szempontból magyarázza a *Genesis* szövegét: ahogy annak idején a szolgának el kellett mennie, hogy olyan feleséget szerezzen, aki szintén az Urat imádja, úgy Ambrus idején keresztény férfiakkal kell adni a keresztény leányokat.³⁰ Hiszen így tud csak a két házaspár együtt imádkozni mint Krisztusnak és az Egyháznak a képei.

Vigilius püspökhöz írt levelében viszont nagyon határozottan óvja őt az ilyen házasságok engedélyezésétől, s eközben ezeket testi váagnak (*libido*), szentségtörésnek (*sacrilegium*) és széthúzásnak (*discordia*) nevezi, ugyanakkor a kemény kifejezések ellenére sem tartja ezeket a vegyesházasságokat érvénytelennek.³¹

Ami a házasságok érvénytelenségének a kérdését illeti, látható, hogy ha Ambrus szavait szó szerint vesszük (mintha jogi szövegek lennének), olybá tűnhet, mintha a milánói püspök kifejezetten érvénytelennek tekintette volna ezeket a frigyeket. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk a műfajt is: teológiai és nem kánonjogi művekről van itt szó egyelőre. Későbbi fejlemény lesz az, hogy Ambrus szövegét szó szerint beillesztik majd a középkori egyházi jogi anyagokba, s onnantól kezdve valóban jogi erővel fognak bírni.

²⁹ Zen. *hom.* 2, 7.

³⁰ Amb. *abrah.* 1, 9, 81–87.

³¹ Amb. *ep.* 62 *ad Vig.*

3.2.6 Jeromos

A betlehemi remete (ahogy keresztény körökben nevezik) teológiai műveiben támadja a vegyesházasságokat. Pál apostolnak az efezusiakhoz írt levelét kommentálva elérkezik a Krisztus-Egyház párhuzamhoz, s ekkor még azt is kimondja, hogy ezek a házasságok nem Krisztus törvényei szerint kötöttek, emiatt nem is házasságok, hanem *adulteriumok*. Ugyanakkor gyakorlati célú, pasztorális műveiben sokkal elnézőbb.

Laetának írt levelében (melyben lánya neveléséről értekeznek),³² mint ahogy Izaiáshoz írt kommentárjában³³ is, csupán az előnyeit sorolja egy vegyes(sé vált) házasságnak: a család keresztény tagjai lassanként közel hozzák a pogány családtagokat is a kereszténységhez.

Teológiai művei körébe tartozik az *Adversus Iovinianum*, ahol bár lebeszélően szól a vegyesházasságokról, csak azért kerülnek szóba, mert a szerző Iovinianus tanításával szemben teljes képet akar adni a házasságról és a szüzességről.³⁴

Nem találunk tehát műveiben egyetlen olyan szakaszt sem, ahol érvénytelennek nevezné a vegyesházasságokat. Amikor mégis szóba hozza a témát, azért teszi, mert a probléma jól illeszkedik teológiai előadásához, ugyanakkor nem akar levonni ebből semmilyen gyakorlati következtetést.

4. Konklúzió

Még azokban az esetekben sem, amikor az atyák vagy a zsinatok megpróbálták nagyon keményen és egyértelműen eltántorítani a keresztényeket a vegyesházasságoktól, soha nem merészkedtek annyira messzire, hogy érvénytelennek minősítették volna a vegyesházasságokat – ahogy a rabbik esetében láthattuk. Amikor viszont az atyák „teológiát írnak”, azaz egy szentírási szakaszt kommentálnak vagy épp krisztológiájukat igyekeznek alátámasztani a (keresztény) házasság párhuzamával, ilyenkor úgy beszélnek a vegyesházasságokról, mint amelyek nem lehetnek modelljei Krisztus és az Egyház közötti egységnek. S ha teológiai szempontból időnként *stuprumnak*, *fornicationak* vagy éppen *adulteriumnak* is minősítik ezeket, ennek inkább az az oka, hogy nem har-

³² Hier. ep. 107, 1.

³³ Hier. comm. in Is. 7, 19, 23.

³⁴ Hier. adv. iov. 1, 7; 1, 10.

monizálnak a krisztológiai vagy ekkleziológiai példázatokkal, mintsem hogy valós azonosítás fordulna meg a fejükben. Ezekben az egzegétikai-teológiai jellegű művekben az írók nem vonnak le gyakorlati következtetéseket a keresztények mindennapi életére, arra, hogy milyen elvek mentén kell házasságot kötniük, miközben gyakorlati jellegű munkáik többségében megengedőbbnek és toleránsabbnak mutatkoznak.

Az atyák viselkedését egy olyan emberéhez tudnánk a legjobban hasonlítani, mint aki egy elméleti kérdésben keményen állást foglal, s ezután nem akar megengedőbbnek mutatkozni a gyakorlat terén sem. Nem szigorú tilalmakról van szó ekkor még, mint inkább csak figyelmeztetésekről. S bár a vegyesházasságok jogi érvényességét az atyák soha nem kérdőjelezik meg, teológiai érveléseikben ezzel szemben a vegyesházasságok sokszor azért nélkülözik az isteni áldást és isteni jelleget, mivel nem lehetnek jelei és szimbólumai Krisztus és az Egyház egyesülésének.

Források

Antiókhiai Ignác, Ign. *Polyc.* 5, 2.

Callixtus, Hypp., *elenchos* 9, 12, 24–25.

Cyprianus, Cypr. *laps.* 1, 1–6; *quir.* III, 62.

Órigenész, Orig., *fr. XXXV in 1 Cor.* 7, 8–12; *fr. XXXVI in 1 Cor.* 7, 14.

Tertullianus, Tert., *uxor.* 2, 1–8; *mon.* 7, 5; 11, 15; *cor.* 13, 26–28.

Milánói Ambrus, Amb. *abrah.* 1, 9, 81–87; *ep.* 62 *ad Vig.*

Szalamiszi Epiphániosz, Epiph. *haer.* 2, 1; 61, 5.

Veronai Zénó, Zen. *hom.* 2, 7.

Jeromos, Hier. *adv. iov.* 1, 7; 1, 10; *ep.* 107, 1; *comm. in Is.* 7, 19, 23.

Rabbinikus források:

Misna Kiddusin 3, 5.

Misna Gittin 9, 2.

Talmud Bavli Jevamot 76a.

Talmud Bavli Avoda Zara 36b.

Talmud Bavli Kiddusin 68b.

Talmud Bavli Jevamot 23a.

Talmud Bavli Taanit 24b.

Talmud Bavli Brahot 58a.

Talmud Bavli Megilla 25a.

Talmud Jerusalmi Taanit 3, 4, 66c.

Talmud Jerusalmi Megilla 4, 10, 75c.

Talmud Jerusalmi Szanhedrin 9, 11, 27b.

Felhasznált irodalom

- ABBO 1969 J. A. ABBO, *De impedimento mixtae religionis canone 72 Trullanae synodi sancito atque de forma a Graecis orthodoxis servanda in matrimonio ineundo*, Periodica de re morali canonica liturgica, Vol 58. Fasc. 4., Romae, 1969.
- BIANCHI 2005 F. BIANCHI, *La donna del tuo popolo. La proibizione dei matrimoni misti nella Bibbia e nel medio giudaismo*, Roma, 2005.
- COHEN 1983 S. J. D. COHEN, *From the Bible to the Talmud: The Prohibition on Inter-marriage*, Hebrew Annual Review, 3 (1983), 23–39.
- CRIFÒ 2009 G. CRIFÒ, *Matrimonio e diritto romano. Alcune considerazioni*, in: Il matrimonio dei cristiani: esegesi biblica e diritto romano. XXXVII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma, 8–10 maggio 2008, Roma, 2009.
- DI BERARDINO 2019 A. DI BERNARDINO, *Istituzioni della Chiesa antica*, Venezia, 2019.
- ESCRIBANO 2009 M. V. ESCRIBANO PAÑO, *Uniones mixtas y adulterio en CTH III, 7, 2*, in: Il matrimonio dei cristiani: esegesi biblica e diritto romano. XXXVII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma, 8–10 maggio 2008, Roma, 2009.
- EPSTEIN 1942 L. M. EPSTEIN, *Marriage Laws in the Bible and Talmud*, Cambridge, 1942.
- FALCHI 1998 G. L. FALCHI, *La legislazione imperiale circa i matrimoni misti fra cristiani ed ebrei nel V secolo*, Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana, 7 (1988), 203–212.
- HAYES 2002 CH. HAYES, *Gentile Impurities and Jewish Identities. Inter-marriage and Conversion from the Bible to the Talmud*, Oxford, 2002.
- HUYSMANS 1968 R. G. W. HUYSMANS, *De ortu impedimentorum mixtae religionis ac disparitatis cultus*, Roma, 1968.
- KUMINETZ 2002 G. KUMINETZ, *Katolikus házasságjog: különös tekintettel a latin egyház jogára*, Budapest, 2002.
- LEFEBVRE 1972 Ch. LEFEBVRE, *Quelle est l'origine des expressions "matrimonia mixta" et "mixta religio"?*, in: Ius populi Dei (Miscellanea in honorem Raymundi Bidagor), III, 1972.
- LÖW 1893 L. LÖW, *Eherechtliche Studien*, in: L. Löw, *Gesammelte Schriften*. vol. I–III, Szeged, 1893, 108–178.
- PETRÜ 1952 A. M. PETRÜ, *De impedimento disparitatis cultus in iure orientali antiquo*, Romae, 1952.
- ODROBINA 2002 ODRÓBINA L., *Ancora sul divieto dei matrimoni misti al concilio di Elvira*, in I concili della cristianità occidentale (secoli III–V). XXX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma, 3–5 maggio 2001, Roma, 2002, 581–588.
- ODROBINA 2003 ODRÓBINA L., *Pogányok contra zsidók és eretnekek az elvirai zsinaton: a vallások közti diszkrimináció egy korai példája?*, in: Studia iuvenalia in honorem Emerici Tegye septuagenarii, Szeged, 2003 (Acta

- Universitatis Szegediensis, *Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum IX.*), 47–53.
- ODROBINA 2005 ODRÓBINA L., *Der Platz des Konzils von Chalcedon in der Reihe der Synodsdekrete über die Mischehen*, in: I. Eördögh (ed.), *Il ruolo delle religioni e delle chiese nella formazione delle società in Europa e nel Nuovo Mondo*, Szeged, 2005, 91–101.
- ODROBINA 2007a ODRÓBINA L., *Le CTh 3,7,2 et les mariages mixtes*, Szeged, *Acta Antiqua et Archaeologica* 31., Szeged, 2007.
- ODROBINA 2007b ODRÓBINA L., *Matrimonio (I. Teologia del matrimonio, II. Riti liturgici. Sposalizio (procedura e liturgia), V. Matrimoni misti*, in: *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, vol. II, Genova – Milano, 2007, 3133–3148.
- ODROBINA 2008a ODRÓBINA L., *Il 1 Cor 7,12–16 fra esegesi patristica e diritto romano*, in *Il matrimonio dei cristiani: esegesi biblica e diritto romano. XXXVII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana*, Roma, 8–10 maggio 2008, Roma, 2009, 153–183. (= *Deliberationes – A Szegedi Hittudományi Főiskola Tudományos Folyóirata*, (2008/2), 145–173.)
- ODROBINA 2008b ODRÓBINA L., *Sponsa Christi*, in *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, vol. III., Genova – Milano, 2008, 5111–5112.
- ODROBINA 2009 ODRÓBINA L., *Szalamiszi Epiphániosz és a kontextusba helyezés fontossága*, *Deliberationes – a Gál Ferenc Hittudományi Főiskola Tudományos Folyóirata*, (2009/2), 141–146.
- ODROBINA 2010 ODRÓBINA L., *A sokféleségtől az egység felé - az intéstől a tiltásig: az ókori zsinatok vegyesházasságokat szabályozó rendelkezései*, in: Bugár M. I. – Pesthy M. (szerk.), *Ókeresztény szerzők, kortárs kérdések: kulturális diverzitás és antropológia*, Kecskemét – Budapest, 2010, 176–188.
- ODROBINA 2020 ODRÓBINA L., *Disparità di genere e disparità del culto: Il divieto dei matrimoni misti per donne e per uomini nel cristianesimo antico e nel giudaismo*, in: *Paradigmi del maschile e femminile nel cristianesimo antico. XLVII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana*. Roma, 9–11 maggio 2019, Roma, 2020, 163–173.
- SILBERMANN 1970 L. H. SILBERMANN, *Reprobation, Prohibition, Invalidity: An Examination of the Halakhic Development Concerning Inter-marriage*, in: D. J. SILVER, *Judaism and Ethics*, New York, 1970, 187–202.
- SIVAN 1997 H. SIVAN, *Rabbinic and Roman Law: Jewish-Gentile/Christian Marriage in Late Antiquity*, *Revue des Études Juives* 156, (1997), 65–97.
- STERN 1994 S. STERN, *Jewish Identity in Early Rabbinic Writings*, Leiden – New York, 1994, 87–123.
- VILELLA 2009 VILELLA J., *Las disposiciones pseudoilberitanas referidas a matrimonios mixtos e incestuosos: estudios comparativo y explicativo*, in: *Il matrimonio dei cristiani: esegesi biblica e diritto romano. XXXVII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana*, Roma, 8–10 maggio 2008, Roma, 2009, 221–253.

The Prohibition of Mixed Marriages in Ancient Christianity: Regulation by Canon Law or Christology?

In ancient Christianity mixed marriages were generally prohibited by leaders of the community, the Church fathers and by the councils: they did so despite or rather because the New Testament didn't contain any sentence prohibiting clearly for a Christian to marry a non Christian person. These interdictions, however, seem to be rather dissuasions (even though we find sometimes quite hard expressions), while the synods prefer to punish those „guilty of mixed marriage” with little punishment. The only Roman law came from 388 by Theodosius the Great, which punished with full severity that man who married a Jewish woman as a Christian or a Christian woman as a Jew: the punishment was death or complete confiscation of property, depending on his social status. The rabbinical prohibition of the time can be compared to the strictness of the latter, where the rabbinic authorities would only punish a Jewish man who married a non Jewish woman with death – if they had the right to do so. The article tries to answer the reasons for the partly permissive and partly harshly condemning position of Christians.

Keywords: mixed marriage, rabbinic tradition, councils in ancient times, Jewish-Christian culture, Theodosius the Great, Christology, canon law

TAKÁCS LÁSZLÓ

Megjegyzések a *Commentum Cornuti in Persium* keletkezéstörténetéhez¹

A Persius szatíráihoz írt magyarázatokat tartalmazó Commentum Cornutit valamilyen a kora középkor folyamán állította össze az ismeretlen szerkesztő. Tartalmi jegyek alapján nyilvánvaló, hogy a scholion-gyűjtemény nagyrészt ókori eredetű, mivel azonban ókori Persius-kommentár nem maradt ránk, bizonytalan, hogy a kompilátor milyen művekre támaszkodott. A tanulmány néhány scholion részletesebb elemzése révén azt igyekszik bizonyítani, hogy a középkori összeállító előtt legalább három, egymástól sem független kommentár szövege feküdhett, és e három kommentárnak az egybeolvasztása révén jött létre a számos ismétlést és párhuzamosságot tartalmazó Commentum Cornuti.

Kulcsszavak: *Commentum Cornuti*, Persius, befogadástörténet, magyarázat, kompiláció

A Persius szatíráihoz írt, *Commentum Cornuti*ként ismert scholion-gyűjtemény meglehetősen heterogén anyagot tartalmaz.² Az egyenetlen színvonalnak, vagyis annak, hogy a magyarázatok közt egyaránt vannak a szöveg értelmét valóban megvilágító interpretációk mellett teljesen légből kapottnak tűnő értelmezések, alighanem az lehet az elsődleges oka, hogy a *Commentum Cornuti* egy olyan hosszú értelmezési hagyomány (kora) középkori összegzése, amelynek gyökerei egészen az ókorig nyúlnak vissza, sőt akár azt sem lehet kizárni, hogy a benne megőrzött legkorábbi magyarázatok a költő halála utáni évtizedekből valók, vagy olyan forrásokra támaszkodnak, amelyek Persius baráti körére vezethetők vissza.³ Az összetett hagyomány különféle rétegeinek

¹ A tanulmány az NKFI Hivatal által FK 135096 nyilvántartási számon támogatott pályázat keretében készült.

² ZETZEL (2005: 84–85).

³ TAKÁCS (2012: 30–32).

elkülönítésére már korábban kísérletet tettem,⁴ jelen tanulmányomban a korábban fölvetett gondolatokat kívánom kiterjeszteni, újabb megállapításokkal pontosítani.

A Persius-interpretációnak az ókortól a kora újkorig tartó folyamatát még Dorothy M. Robathan vázolta föl nagyívű munkájában, amely a *Catalogus Translationum et Commentariorum* vállalkozás keretében jelent meg 1972-ben.⁵ Ebben az áttekintő és ma is jó kiindulópontnak tekinthető, de sok megállapításában pontosításra szoruló katalógusban Robathan a *Commentum Cornuti* öt különböző recenzióját különböztette meg.⁶ A *Commentum Cornuti* szövegváltozatainak ez a bárkit könnyen zavarba hozó bősége azzal a következménnyel járt, hogy modern kiadásai is meglehetősen változatoságot mutatnak. Noha a *Commentum Cornuti editio princeps* 1495-ben jelent meg,⁷ a 16. század során más kommentárokkal együtt számos alkalommal megjelentetett scholion-gyűjtemény első, tudományosan is értékelhető kiadása csak közel száz évvel később, Pierre Pithou munkájának köszönhetően látott napvilágot.⁸ 1590 után a *Commentum Cornuti* újabb jelentős kiadására bő három évszázadot kellett várni. Iahnnak a Persius-filológiában fontos mérföldkövet jelentő kiadásában jól használhatóan adta közre a scholionok szövegét.⁹ A kiadástörténetben fordulat a már említett Robathan munkásságának köszönhetően következett be. Miközben Clausen és Zetzel a Teubner-sorozatban kiadták a *Commentum Cornuti*,¹⁰ német filológusok megkezdték az elkülönített öt tradíció külön-külön való kiadását. Vállalkozásuk eredményeként jelenleg az ötből négy tradíció kritikai kiadása már megjelent.¹¹ Ezeknek a tradícióknak a kiadása azért különösen fontos, mert ezek egymáshoz képest időben jól elkülöníthetők: az A-tradícióba a legkorábbi, kora középkori változatok tartoznak, míg a D- és E-tradíció kódexei humanista és reneszánsz szövegvariánsokat őriztek meg, vagyis szövegeik már magukon viselik a korabeli filológusok kritikáját is. Mivel ben-

⁴ TAKÁCS (2020: 481–505).

⁵ ROBATHAN–CRANZ (1976).

⁶ ROBATHAN–CRANZ (1976: 215–231).

⁷ FONTIUS (1495).

⁸ PITHOU (1590).

⁹ IAHN (1843).

¹⁰ CLAUSEN–ZETZEL (2004).

¹¹ SCHOLZ–WIENER (2009), GOEHL–SCHOLZ (2018).

nünket jelen vizsgálatunkban nem a humanista *Commentum Cornuti*-kritika foglalkoztat, így számunkra elsősorban az A-tradíció szövegei érdekesekek, amelyek – még minden kritikai, vagy legalábbis föltételezhető, hogy kritikai hozzáállás nélkül – őrizték meg az ókori Persius-kommentár vagy -kommentárok egy részét.

Zetzel a középkori Persius-kommentárokról szóló alapos monográfiájában¹² sem kerülhette meg annak a kérdésnek a feltevését, hogy mi az oka annak, hogy a Persius első satírájához hagyományozott scholionok kettős hagyományról árulkodnak. Vizsgálódásai eredménye abba az irányba mutatott, amelybe a mi feltételezésünk is, vagyis, hogy itt több hagyományszál egymásba fonódásáról van szó.¹³ Azt, hogy a különböző ókori Persius-kommentárok hogyan fonódtak össze és hogyan kapcsolódhattak össze, a negyedik satírából vett példákkal kísérlem meg illusztrálni.

Clausen és Zetzel *Commentum Cornuti*-kiadásukban a negyedik satíra első két sorához tartozó scholionokat a következőképpen közlik (és nagyjából azonos szöveg található az A- és D-tradícióban is):

'REM POPULI TRACTAS?' (1) de his dicit qui honoris cupidi supra modum aetatis suae publici moderaminis gubernacula quaerunt suscipere, quod significat per Alcibiadem, qui relictus a patre sub tutela Pericli philosophi prae nobilitate et divitiis puer rem publicam Atheniensium ministravit.

(2) et est sensus: cum puer es, possis rem publicam ministrare? Barbatum haec crede magistrum d[dicere],/ sorbitio tollit q[uem] d[ira] c[icutaē])

(3) hoc est: puta Socratem loqui cum Alcibiade suo, qui Socrates in carcere cicutam bibit et periit ob hoc quod in hunc discipulum diceretur infamis.

(4) hic autem Socrates, cum incriminaretur de turpi amore Alcibiadis, discipuli sui, venenum in carcere accepit quo puneretur.

(5) ille autem postquam bibit crimen suum purgavit.

(6) et dum ei diceretur ut illud venenum quod sumpturus erat accusatoribus daret noluit; ut ostenderet nihil esse mortem absolutus a crimine sumpsit.

¹² Ld 2. jegyzet.

¹³ Vö. ZETZEL (2005: 126).

Közelebről megvizsgálva az egymástól elkülöníthető állításokat, jól megfigyelhető, hogy a scholionok magyarázataiban számos átfedés található. Általános magyarázatot az első scholion ad, amely a szatíra beszédhelyzetét Alkibiadészre vonatkoztatja. Ehhez szorosan kapcsolódik a második és a harmadik scholion is, amelyek tovább viszik az első magyarázatát, és még megfogalmazásukban is bizonyos hasonlóság figyelhető meg, hiszen a második és a harmadik scholion elején hasonló értelmezői bevezető olvasható (*et est sensus, hoc est*). A negyedik, az ötödik és a hatodik scholion-rész azonban nem foglalkozik a szöveg egészével, hanem a harmadik második felének megállapítását (*qui Socrates in carcere cicutam bibit et periit ob hoc quod in hunc discipulum diceretur infamis*) bontja ki, illetve mondja el más szavakkal:

(4) hic autem Socrates, cum incriminaretur de turpi amore Alcibiadis, discipuli sui, venenum in carcere accepit quo puneretur. (5) ille autem postquam bibit crimen suum purgavit.

(6) et dum ei diceretur ut illud venenum quod sumpturus erat accusatoribus daret noluit; ut ostenderet nihil esse mortem absolutus a crimine sumpsit.

A negyedik scholion-rész első fele (*cum incriminaretur de turpi amore Alcibiadis, discipuli sui*) azt fejt ki, amit a harmadik már kissé kevésbé nyíltan elárult: *quod in hunc discipulum diceretur infamis*. Ugyanakkor azt, hogy Szókratész a börtönben mérget ivott, a negyedik scholion-rész szintén a harmadikat értelmezve magyarázza, amikor azt mondja az *in carcere cicutam bibit et periit* helyett, hogy *venenum in carcere accepit quo puneretur*. A minden bizonnyal a negyedikhez tartozó ötödik scholion azonban, amely megismétli a harmadik *bibit* igéjét, a magyarázatát egy olyan újabb információval toldja meg, amely a korábbiakban nem szerepelt, vagyis, hogy a halálával Szókratész jóvá tette a vétkét: *crimen suum purgavit*. A hatodik scholion-rész ezzel szemben – úgy tűnik – olyasmit állít, amit az általunk ismert hagyomány nem ismer: Szókratésznek azt javasolták, inkább a saját vádlóit mérgezze meg, de ő ezt a javaslatot elutasította, mert meg akarta mutatni, hogy a halál semmi. A logikailag is nehezen helytálló ismeretlen forrású állítás a végén szintén félrecsúszik, mert olyasmit tartalmaz, ami ugyan hasonló ahhoz, amit az előző állított, de azt sugallja, mintha Szókratész felmentést nyert volna (*absolutus a crimine sumpsit*), vagyis itt olyan magyarázatot olvasunk, amely-

nek alapján könnyen elbizonytalanodhatunk az egész korpusz értékével kapcsolatban. Mindezen jellemzők alapján úgy tűnik, hogy az ehhez a két sorhoz kapcsolódó hat scholionban, vagy scholion-részletben (ha az egészet egynek vesszük), három különböző kommentár nyomai fedezhetők fel: az első három alkot egy egységet, míg a negyedik és az ötödik a valószínűleg korábbiak tekintett kommentárszöveg rövidített változata, miközben a hatodik a negyedik-ötödik értelmezésére támaszkodó egyéni invenció eredménye.

Hasonlóan az 1–2. sorokhoz írt scholionokhoz, szintén több kommentár kompilációjának látszik a szatíra 42–45. soraihoz (*caedimus inque uicem praebemus crura sagittis. / uiuitur hoc pacto, sic nouimus. ilia subter / caecum uulnus habes, sed lato balteus auro / praetegit.*) írt magyarázathalmaz, amelyet a könnyebb áttekintés végett betűjelekkel tagoltunk:

A – (1) CAEDIMUS INQUE UICEM PRAEBEMUS C[RURA] S[AGITTIS] allegoria a sagittariis, qui aliena crura sagittis ferunt et sua ferienda aliis praebent; et ad superiorem sensum pertinet, quo dixit: 'sed praecedenti spectatur m[antica]. t[ergo].' (24) ita et nos vitam obiurgamus, quod invicem nos carpamus inter nos atque alios reprehendimus et reprehendimur.

B – (1) vivitur hoc pacto, sic novimus ut culpemur et culpemus.

C – (2) ilia subter caecum uulnus habes, sed lato balteus a[uro] p[raetegit] a gladiatoribus tractum, qui accepta vulnera inaurato balteo tegunt.

(3) ita et nos vitia nostra aliquo dignitatis velamine vel praetextu divitiarum celamus.

D – (1) SED LATO BALTEUS AURO P[RAETEGIT] hoc est: nobilitas celat vitia, et hoc de turba videri potest tamquam omnes aliquid vitii habeant quod occultent.

E – (2) id allegoricis expressum, intellectum a gladiatoribus, nam et nos habitu et dignitate tegimus mala nostra cum ipsi eis assentiamur.

A legelső, az A-scholion-rész szerzője adja itt is a legteljesebb magyarázatot, míg a C-, D- és E-scholionok szerzői A magyarázatát igyekeznek pontosítani. Ebből a szempontból a hasonlóság és az ismétlés az A, a C és az E magyarázatok esetén mutatja a rokonságot, míg ugyanis az előbbi azt állítja, hogy a kép a nyíllal felfegyverzett katonákra utal (*allegoria a sagittariis*), a másik kettő már gladiátorokról beszél (*a gladiatoribus tractum; id allegoricis expressum, intellectum a gladiatoribus*). A három ér-

telmezés hasonlósága egyértelműen azt mutatja, hogy jelen esetben három különálló, de egymástól nem független kommentárról van szó. Egymástól való függőségüket nemcsak a „*sagittarius-gladiaior*”-allegória hangsúlyozása erősíti, hanem az egész metafora értelmezése is. Az A-kommentár scholionja az általános emberi vonatkozást hangsúlyozza (*ita et nos vitam obiurgamus, quod invicem nos carpamus inter nos atque alios reprehendimus et reprehendimur*), amelyhez hasonlóan fogalmaz a C-3 scholion-rész (*ita et nos vitia nostra aliquo dignitatis velamine vel praetextu divitiarum celamus*), és az E is (*nam et nos habitu et dignitate tegimus mala nostra cum ipsi eis assentiamur*), a két utóbbi azonban a Persius-szövegnek már azt a részét értelmezi, amely a *lato balteus auro* szintagmára vonatkozik. Ezen a ponton azonban azonnal szembeötlik az A-scholion és a C-3 scholion szóhasználati azonossága: megismétlődik az *ita et nos* bevezető formula. Mindez két dolgot jelenthet: a C-3 scholion szerzője vagy átvette az A szerzőjének szóhasználatát, vagy a C-3 scholion valószínűleg az A magyarázathoz tartozik, és csak azért került ide, mert a *Commentum Cornuti* kompilátora ezt a magyarázatot már a következő sorhoz tartozónak vette. Ebben az esetben az A-kommentár eredeti szövegstruktúrája így nézhetett ki:

A (1) CAEDIMUS INQUE UICEM PRAEBEMUS C[RURA] S[AGITTIS] allegoria a sagittariis, qui aliena crura sagittis feriunt et sua ferienda aliis praebent; et ad superiorem sensum pertinet, quo dixit: 'sed praecedenti spectatur m[antica]. t[ergo].' (24) *ita et nos vitam obiurgamus, quod invicem nos carpamus inter nos atque alios reprehendimus et reprehendimur.*

ILIA SUBTER CAECUM UULNUS HABES, SED LATO BALTEUS A[URO] P[RAETEGIT] (3) *ita et nos vitia nostra aliquo dignitatis velamine vel praetextu divitiarum celamus.*

Véleményem szerint valószínűbb azonban, hogy az A-kommentárhoz nem a C-3 tartozott, hanem a B- és a D-scholionok a folytatásai az A-scholionnak, ami a következő rekonstrukciós lehetőséget jelenti:

A – (1) CAEDIMUS INQUE UICEM PRAEBEMUS C[RURA] S[AGITTIS] allegoria a sagittariis, qui aliena crura sagittis feriunt et sua ferienda aliis praebent; et ad superiorem sensum pertinet, quo dixit: 'sed praecedenti spectatur m[antica]. t[ergo].' (24) *ita et nos vitam obiurgamus, quod invicem nos carpamus inter nos atque alios reprehendimus et reprehendimur.*

B – (1) vivitur hoc pacto, sic novimus ut culpemur et culpemus.

D – (1) SED LATO BALTEUS AURO P[RAETEGIT] hoc est: nobilitas celat vitia, et hoc de turba videri potest tamquam omnes aliquid vitii habeant quod occultent.

Ha elfogadjuk ennek a lehetőségét, akkor nagyobb magabiztossággal állíthatjuk, hogy a D- és az E-scholion-részek ugyan két, de egymástól nem független kommentárból származnak:

C – (2) ilia subter caecum uulnus habes, sed lato balteus a[u]ro p[raetegit] a gladiatoribus tractum, qui accepta vulnera inaurato balteo tegunt.

(3) ita et nos vitia nostra aliquo dignitatis velamine vel praetextu divitiarum celamus.

E – (2) id allegoricis expressum, intellectum a gladiatoribus, nam et nos habitu et dignitate tegimus mala nostra cum ipsi eis assentiamur.

A párhuzamos interpretációk vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a C-scholion szerzője ismét értelmezi az A-kommentár magyarázatát, de szóhasználatában igyekszik eltérni tőle, s emiatt lesz nála a *sagittarius*ból *gladiator* és a *nobilitas*ból *dignitatis velamine* és *praetextu divitiarum*, vagyis továbbra is megmarad a *nobilitas – turba* dichotómia, de nem marad olyan hangsúlyos, mint az A esetében volt. Ehhez képest az a kommentár, amelyből az E-scholion származik, egyértelműen a C-re támaszkodik: abból merít, azt értelmezi és azt egyszerűsíti, így lesz a metaforikus *dignitatis velamine vel praetextu divitiarum* kifejezésből *habitu et dignitate*, a *celamus*ból *tegimus*, a *vitia nostraból mala nostra*. Az egyetlen olyan megállapítás az E esetében, amely nem vezethető le a C-ből, annak megállapítása, hogy az emberek (vagyis mi: *nos*) – általánosságban – elfogadjuk ezt a gyakorlatot (*cum ipsi eis assentiamur*).

A bemutatott példák alapján a következő megállapításokat tehetjük. A *Commentum Cornuti* nyilvánvalóan nem egyetlen kommentár, hanem olyan kommentár-kompiláció, amelynek legalább három Persius-kommentár egyesítéséből és – bizonyos fokú – egységesítéséből jött létre. A három kommentár ugyanakkor eleve nem volt független egymástól. A legterjedelmesebb, legkorábbinak tekinthető scholion-réteg minden bizonnyal egy olyan ókori kommentárból származik, amely viszonylag részletesen értelmezte a költemények szövegét. A sorban

második kommentár nagyban függ az elsőtől, de értelmezésében – úgy tűnik – nem nyúlik túl azon, hanem megmarad annak keretein belül, és csupán egyetlen törekvése van, hogy közérthetővé tegye és így egyszerűsítse a legelső kommentár szövegét. Ezzel szemben a harmadik kommentár nemcsak erősen függ a másodiktól, hanem annak szerzője nyilvánvalóan nem ismerte az időben legkorábbi kommentárt sem, és fő törekvése a második újraírása és kiegészítése volt. Ebbe a kommentárba kerültek bele azok a magyarázatok, amelyek olykor teljesen légből kapottnak tűnnek, így valószínűnek tetszik, hogy időben ez a legkésőbbi. A *Commentum Cornuti* szerzője pedig nem tett mást, mint hogy az előtte heverő kommentárokat egyetlen kommentárrá gyúrta össze, arra azonban nem figyelt, hogy az egymást másoló kommentárok miatt a magyarázatok összemácsolása során óhatatlanul bekövetkező párhuzamosságokat kiszűrje.¹⁴ Így alakulhatott ki az a heterogén anyag, amelyet ma *Commentum Cornuti*ként ismerünk.

Nemcsak a költő költeményeinek kommentárjai maradtak azonban ránk, hanem ókori életrajza is, amely címe szerint egy bizonyos Valerius Probus kommentárjából származott: *Vita Aulis Persii Flacci de commentario Probi Valeri sublata*. Ha igaz a cím állítása – márpedig kétségbe vonni azon kívül, hogy nyilvánvalóan nem a Persius-kortárs Valerius Probusról van szó – nincs okunk, akkor könnyen lehetséges, hogy az egyik olyan ókori Persius-kommentárnak, amelynek rekonstruálása nem kis filológiai munkával mégiscsak megkísérelhető, egy, talán a Kr.u. 2. században élt Valerius Probus a szerzője.

Felhasznált irodalom

CLAUSEN–ZETZEL (eds.) 2004

Commentum Cornuti in Persium, (eds.) W. V. CLAUSEN et J. E. G. ZETZEL, Munich – Leipzig, 2004.

FONTIUS 1495

Persius cum tribus commentis, Cornuti phylosophi eius praeceptoris commentarii Ioannis Britannici Brixiani commentarii Bartolomei Foncii commentarii, Venetiis, 1495.

¹⁴ Jelen tanulmány kereteit meghaladja ugyan, de mégis meg kell jegyezni, hogy a *Commentum Cornuti* kompilátora nem minden esetben ugyanolyan sorrendben másolta a (feltehetően) három kommentárt.

- GOEHL–SCHOLZ (Hrsg.) 2018
Persius-Scholien: die lateinische Persius-Kommentierung der Tradition C, unter Mitwirkung von K. GOEHL eing. und Hr. U. W. SCHOLZ, Wiesbaden, 2018.
- IAHN (ed.) 1843
Auli Persii Flacci Satirarum liber cum scholiis antiquis, edidit O. IAHN, Lipsiae, 1843.
- PITHOU 1590
A. Persii Satyrarum liber I., D. Iunii Iuvenalis Satyrarum lib. V. Sulpiciae satyra I. Cum veteribus commentariis nunc primum editis, Ex bibliotheca P. Pithoei. Cuius etiam Notae quaedam adiectae sunt in officina Sanctandreaana, 1590.
- ROBATHAN–CRANZ 1976
 D. M. ROBATHAN – F. E. CRANZ, *A. Persius Flaccus*, in: F. E. Cranz (ed.), *Catalogus Translationum et Commentariorum: Mediaeval and Renaissance Latin Translations and Commentaries 3*, Washington, 1976, 215–312.
- SCHOLZ–WIENER 2009
Persius-Scholien: die lateinische Persius-Kommentierung der Traditionen A, D und E, U. W. SCHOLZ – C. WIENER (Hrsg.) Wiesbaden, 2009.
- TAKÁCS 2012
 TAKÁCS L., *A Vita Persii de commentario Probi Valeri sublata: elemzés és kommentár*, Piliscsaba, 2012.
- TAKÁCS 2020
 TAKÁCS L., *Értelmezés-rétegek és relatív kronológia a Commentum Cornuti Persius első szatírájához tartozó magyarázataiban*, in: Berta P. és Vizi L. T. (szerk.), *A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019*, Budapest, 2020, 481–505.
- ZETZEL 2005
 J. E. G. ZETZEL, *Marginal Scholarship and Textual Deviance. The Commentum Cornuti and the Early Scholia on Persius*, London, 2005.

Notes on the origin of the *Commentum Cornuti in Persium*

The Commentum Cornuti, which contains the explanations for the satires of Persius, was compiled sometime during the early Middle Ages by the unknown editor. Based on the features of the content, it is obvious that this collection of scholia is largely of ancient origin, however, since no ancient Persius commentary has survived, it is uncertain what works the compiler relied on. Through a more detailed analysis of some scholia, the study tries to prove that the medieval compiler could have had the text of at least three (not independent of each other) commentaries, and that the Commentum Cornuti, which contains many repetitions and parallels, was created through the merging of these commentaries.

Keywords: *Commentum Cornuti*, Persius, reception, interpretation, compilation

VÍGH ÉVA

„Látom [...] emberi nyelv elmondani képtelen, mit két szemed isteni fénye éreztet velem”. Pillantások Petrarca *Daloskönyvében*

Francesco Petrarcanak az európai költészetet és nyelvezetét évszázadokig meghatározó Daloskönyve mindmáig többféle olvasatot nyújt olvasónak és kutatónak egyaránt. Jelen tanulmány – a testbeszédre vonatkozó részletes és összefoglaló gondolatmenet egy fejezeteként és a téma iránti figyelem felkeltése okán – a Daloskönyv versoraiból a narratív és olykor ikonikus módon közvetített gesztusok közül a szem, azaz a pillantások, a tekintet által küldött és befogadott jelek üzenetére fókuszál bőséges idézetekkel. A testrészek hierarchikus viszonyára is tekintettel, ebben az összefüggésben – a kéz mellett legfontosabbnak tartott testrész – a szem az érzékelés, az értelmi felfogás és az érzelmek jeleinek közvetítője. A nonverbális kommunikáció költői megjelenésének kérdése, gyakorisága miatt is fontos elemzési mód a gesztusnyelv retorikai-poétikai funkciójának hangsúlyozásával.

Kulcsszavak: gesztusnyelv, nonverbális kommunikáció Petrarca *Daloskönyvében*

„A lelkünkől fakadó érzelmeinket és gondolatainkat négyféleképpen tudjuk kifejezni: beszéddel, írásban, szimbólumokkal és jelekkel” – olvashatjuk egy 17. századi szerző, Giovanni Bonifacio *L'Arte de' cenni* (*A jelek művészete*) című művében, amely a testbeszéddel foglalkozó első újkori értekezés. Példatárának egyik legfőbb forrása Francesco Petrarca költészete.¹ Ez utóbbi kommunikációs forma, a test jeleivel való kommunikálás, azaz a testbeszéd definiálása, taxonómiája, felhasználói körének felmérése és egy sor járulékos szempont értelmezése az ókori szerzők óta a kommunikáció sarkalatos kérdése. Platón, Arisztotelész, Cicero, Quintilianus és mások műveiben² olvasható leírások, utalások és retorikai

¹ BONIFACIO (1616: 2r).

² Az ókori retorikai munkákban a testbeszéd – gyakran erkölcsfilozófiai vonatkozású – módzatának bemutatása külön könyv témája lenne. Ha pedig a gesztusnyelv tipo-

kai elemzések mindenesetre a testbeszéd fontosságát igazolják. A gesztusnyelv antik példázatainak jó része mindmáig felfedezhető viselkedésünkben és nyelvhasználatunkban: ezek ugyanis nemcsak hatottak a középkor liturgikus nyelvezetére,³ de a reneszánsz kori újraértékelésük és a modern ember neveltetésében játszott meghatározó szerepük,⁴ valamint irodalmi és képzőművészeti alkotásokban megörökített jelrendszerek⁵ révén hagyományozódtak az utókorra.

A testbeszéd értelmezésekor, a testrészek hierarchikus viszonyát is mindenkor figyelembe kell venni: a fej, s ezen belül az arc, a szem, továbbá a kéz mozdulatai által közvetített érzelmi-értelmi reakció a leghangsúlyosabb és leggyakoribb nonverbális retorikai módozat. A gesztusnyelv ennek megfelelően megkülönböztetett figyelmet szentel e testrészeknek, valamint a testtartásnak, amelyek a kommunikáció szerves részét képezik és a jellemek közötti kapcsolatra is fényt derítenek. Amikor a Francesco Petrarca *Daloskönyvét* jellemző gesztusnyelvet tanulmányozzuk, elkerülhetetlen legalább utalni a költő által felettébb kedvelt rétorokra,

lógiai jellemzőit is számba vennénk, egy sor tudományág (retorika, pszichológia, nyelvészet, szemiotika, szociológia stb.) bevonása is szükséges lenne. E tudományok specifikus területei a múlt század 60-as, 70-es éveitől óta módszertani és interpretációs szempontból foglalkoznak a gesztusnyelvvél. Jelen tanulmány tehát e történeti-módszertani vizsgálódástól most eltekint, mindazonáltal Petrarcanak a gesztusnyelvvél kapcsolatos legközelebbi forrásait tekintve szükséges lesz majd a továbbiakban némi bibliográfiai kitekintést tennünk.

³ A liturgia és a középkori testbeszéd kapcsán vö. SCHMITT (1990), BERTELLI–CENTANNI (1995).

⁴ Petrarca különös hangsúlyt helyez a mozdulatokra, a szemre, az édes-kellemes beszédre, a hangra és a testtartásra. A reneszánsz kor etikai irodalmában is az ember mozgása és mozdulatai, beszéde, egyszóval a bája/kelleme az, ami a jól nevelt, kellemes-szellemes, azaz a civilizált embert jellemzik. Szabadjon egy magyarul is megjelent összefoglaló tanulmányomra utalni: VÍGH (2006: 243–265). Nem véletlen tehát, hogy a 16. századi reneszánsz kori klasszicizmus civilizált emberképére a filozófus Petrarca és a petrarkista költészet olyan nagy hatást gyakorolt. A reneszánsz kor testbeszédére koncentrálva, részletes bibliográfiai adatok miatt is tanulságos BREMMER–ROODENBURG (1991). Ebben a kötetben kapott helyet BURKE (1991: 71–83) a kora újkori Itáliát figyelembe véve. Hasznos „pillantás” a reneszánszkori néma ékesszólás műfajok szerinti elemzésének lehetséges módozataira: NICCOLI (2021).

⁵ A képzőművészeti alkotások esetében a bőség zavarával szembesülünk, de nem az ezeket feldolgozó szakirodalom tekintetében. Címében sokat ígérő témafelvetés CHASTEL (2008); műfajokra bontva széles kitekintést nyújt FRUGONI (2010); a nonverbális kommunikációval kifejezett művészetek és a zene kérdését tárgyalja MACIOCE (2018).

akikkel fiktív költői levelezést is folytatott:⁶ a stílus és formai választékoság tekintetében Cicero, míg pedagógiai hasznát és hatását tekintve Quintilianus a téma szempontjából alapvető szerző. Cicero az *actio*-nak/*pronuntiatio*nak, azaz az előadásmódnak, végül is a testbeszédnek nagy szerepet tulajdonított mind a *De oratore*, mind pedig a későbbi *Orator* című értekezésében. Az *actio* mint a nonverbális kommunikáció eszköze magában foglalja a mozdulatokat, gesztusokat, hanghordozást, vagyis a viselkedés összességét, amelyek az *eloquentia corporis*ban (vö. Cic. *Orat.* 17, 55) jutnak érvényre. A Cicerónak tulajdonított *Rhetorica ad Herennium* a gesztusok és az arckifejezés fontosságát hangsúlyozza (*Rhet. Her.* 3, 26), míg a *De Oratore* című értekezésben a hang/hanghordozás a legfontosabb (*De or.* 3, 61, 227), ez után az arckifejezés (*De or.* 3, 59, 220–221) és végül a mozdulatok (*Orat.* 18, 59–60) következnek.

Petrarca csodálta Cicerót mint rétor, míg a másik latin szerzőt, Quintilianust nemcsak retorikatanáért, hanem főleg kiváló tanítói érenyeire becsülte. A középkorban, a művelt olvasók tudták, hogy valahol létezik a teljes Quintilianus mű, ám 1416-os felfedezéséig az *Institutio oratoria* elérhetetlen volt. Így addig csak a kivonatolt változat volt ismert és Petrarca is széljegyzetekkel látta el a maga Quintilianusát. A költő természetesen tisztában volt azzal, hogy az általa olvasott és széljegyzetelt *Institutio* csak egy hiányos, szemelvényes változata a teljes műnek,⁷ de reményét fejezte ki, hogy egyszer még kezébe veheti Quintilianust „épen és sértetlenül”, olvashatjuk a Quintilianusnak címzett fiktív levelében: „és, ha bárhol teljes egészében megvagy, kérlek, ne rejtőzködj tovább előttem”.⁸

⁶ Petrarca Ciceróhoz (2) és Quintilianushoz (1) írt epistoláit vö. *Fam.* (24, 3, 4, 7). A *Familiares* kapcsán a 'nemzeti kiadás' és végtelen sok elemzés mellett nagyon hasznos az alábbi, táblázatokban is áttekinthető összefoglaló: ANTOGNINI (2008), amelynek online változata: <https://www.ledononline.it/ledononline/antognini/familiares-petrarca.pdf> (utolsó letöltés: 2022. 07. 01.)

⁷ Vö. *Franciscus Quintiliano salutem. Olim tuum nomen audieram et de tuo aliquid legeram, et mirabar unde tibi nomen acuminis; sero ingenium tuum novi: Oratoriarum Institutionum liber, heu, discerptus et lacer, venit ad manus meas* (*Fam.* 24, 7, 1 – kiemelés V.É.).

⁸ *Opto te incolumem videre, et sicubi totus es, oro ne diutius me lateas.* (*Fam.* 24, 7, 10 – kiemelés V.É.). Ismeretes, hogy 1416-ban talált rá a Sankt Gallen-i kolostor könyvtárában a teljes *Institutio oratoriá*ra Poggio Bracciolini, aki a nagy felfedezésről beszámolt humanista barátainak, és e levelébe Petrarca megfogalmazását is befűzte, amikor jelezte, hogy épen és sértetlenül (*salvum et incolumem*) lelt rá Quintilianusra. Ezzel kapcsolatban ld.:

A test jeleinek üzenete, a testbeszéd Francesco Petrarca *Daloskönyvé*-ben természetesen a két főszereplő, Laura és Petrarca interakciója során kap kommunikatív és főleg retorikai-poétikai szempontból értelmezhető szerepet. A költeményekben leírt szomatikus jegyek, gesztusok, jelek és testtartások repertoárja rendkívül gazdag, bár jelrendszere jórészt sematikus és ismétlődő. Az egyes mozdulatok, arckifejezések, a testet jellemző jegyek, a viselkedés, a beszéd és a hang jelei természetesen a fiziognómiával is kapcsolatba hozhatók, lévén e tudomány egyfajta szemiológia, amely az egyén láthatatlan jellemét és érzelmeit a test látható jegyeivel fedi fel és interpretálja.⁹

Jelen tanulmány – a testbeszédre vonatkozó részletes és összefoglaló gondolatmenet egy fejezeteként és a téma iránti figyelem felkeltése okán – Francesco Petrarca *Daloskönyve* soraiból a narratív és olykor ikonikus módon közvetített gesztusok közül a szem, a pillantások, a tekintet jelei közül válogat. A költői üzenet egészén belül a szem, egyrészt mint a látás, az érzékelés, másrészt mint az értelmi felfogás, harmadik szempontból pedig a tekintet által sugallt érzelem közvetítő elemeként jelenik meg. Csak a *Daloskönyv*-ben a szemnek a testbeszédre vonatkozathatóan összességében bő félezer megjelenése vehető figyelembe. Egy távolról sem teljes és nem minden részletében pontos (tehát a későbbi kutatások során még véglegesítésre váró) összegzésem szerint a 'szem/szemek' (*occhio/occhi*) kifejezés 255, a 'pillantás/tekintet' (*sguardo, guardo*) 25, a 'látás'/'látvány'/'tekintet' (*vista*) 69, 'láthatóan' (*visibilmente*) 2, a 'nézni' (*guardar* – különböző igei alakokban) 20, a 'látni' (*vedere* – különböző igei alakokban) 91, de ettől függetlenül, külön a 'látom' (*veggio*) 72 alkalommal jelenik meg a *Daloskönyv* költeményeiben. Ezen kifejezésekhez érdemes a Laura szemeire, tekintetére vonatkozó költői szinonimákat is hozzávenni: 'vezérlő fények'/'csillagok' (*lumi*) 16, 'fények' (*luci*) 13, 'szikrák' (*faville*) 17, 'sugarak' 8-8' (*rai, raggi*), 'csillagok' (*stelle*) 2 megjelenéssel. E számadatok nem tartalmazzák azokat a kifejezéseket, amelyek szintén a szemmel való érzékelésre/értésre vonatkoznak: ilyen például a

MONTI (2007: 105–123); továbbá főleg Quintilianusra fókuszálva, bőséges szakirodalommal: CLASSEN (1994); Petrarcanak Quintilianus szövegéhez (Cod. parigino lat. 7720) írt széljegyzeteiről ld. ACCAME LANZILOTTA (1989).

⁹ A fiziognomikus elemzés a testjegyek alapján – Laura repetitív leírása mellett is – kikövetkeztethető jellemrajzot tár elénk. Erre vonatkozóan összefoglaló jellege miatt ld. olaszul VÍGH (2005); magyarul VÍGH (2011).

scorgere ('szemmel követ, megpillant, meglát') ige. Petrarca olasz népvyelven írt másik fontos költői műve, a *Trionfi* (Diadalmenetek) soraiban szintén tekintélyes számban jelennek meg a fenti kifejezések: pl. a 'szem' 39, a 'látás' 16 alkalommal.

Most a versgyűjtemény 72. *canzonéjának*¹⁰ első strófájából kiindulva szándékozom a szemek által közvetített néma ékesszólás formáit felvázolni. A testbeszéd révén felfogott érzelmi-intellektuális üzenet felderítésekor – a *Daloskönyvben*, a fent említett impozáns mennyiséget illusztráló további költői példák közül válogatva – igyekszem a szemmel kapcsolatos testbeszéd retorikai-poétikai jelentőségét alátámasztani és a további kutatások számára is utat nyitni. A *Rerum vulgarium fragmenta (codice Vaticano 3195)* 72. *canzonéjának* első strófáját olvasva (mi más kifejezést is használhatnánk most, mint) 'szembeötlő' a szem szemantikai gazdagsága, amely a fentiekben érintett három fő funkciójának (érzékelés, értelmi felfogás, érzelem) jelentésárnyalatait igazolja. Olvassuk tehát e sorokat:

Gentil mia donna, i' veggio
nel mover de' vostr'occhi un dolce lume
che mi mostra la via ch'al ciel conduce;

et per lungo costume,
dentro là dove sol con Amor seggio,
quasi visibilmente il cor traluce.
Questa è la vista ch'a ben far m'induce,
et che mi scorge al glorioso fine;
questa sola dal vulgo m'allontana:

né già mai lingua humana
contar poria quel che le due divine

Nemes hölgyem, én látom
szemed pillantásaiból azt az édes fényt,
mely megmutatja nekem az égbe vezető
utat;
és régóta tart immár, hogy
ott, ahol Ámorral élek magányosan,
feltáruul a szív szinte láthatóan.
Ez az a tekintet, amely jó tettekre sarkall,
és megláttatja velem a dicső célt;
s már maga ez [a tekintet] a köznéptől távol
tart.
És emberi nyelv
elmondani képtelen, mit két szemed isteni

¹⁰ A 72. költemény a Francesco De Sanctis által „három *canzonéra* osztott [...] lírai kiseposz”-ként definiált, az újabb, kortárs elemzésekben a 'szemek költeményei'-nek nevezett versekhez tartozik. A szakirodalom a *Daloskönyv* három (a 71–72–73. számú), mások szerint öt (71–75. számú) *canzonéját*, illetve szonettjét kapcsolja ide, bár Petrarca maga utalt rá a versekben, hogy testvér-költeményekről van szó. E versekkel foglalkozó, nem túl bőséges szakirodalom a testbeszédre ugyan nem fordít figyelmet, viszont a szemek lelki és intellektuális szerepét kiválóan elemzi. De Sanctis először 1869-ben megjelent és számos kiadást megélt esszéjének második kiadásából származik a fenti idézet: DE SANCTIS (1883: 167). Haszonnal forgatható további elemzések: BONORA (1985: 301–326, különösen 320–325), BOLOGNA (2007: 183–205), PRALORAN (2007: 33–74), BERRA (2010–2011: 233–273).

<i>luci sentir mi fanno,</i>	<i>fénye éreztet velem,</i>
<i>e quando 'l verno sparge le pruine,</i>	<i>akár amikor a tél deret szór,</i>
<i>et quando poi ringiovenisce l'anno</i>	<i>vagy amikor újra olyan kikelet kél,</i>
<i>qual era al tempo del mio primo affanno.</i>	<i>amilyen első gyötrelmem idején volt.</i>
	<i>(RVF 72, 1–15)¹¹</i>

A költemény első sorában a 'látom' ige a megértést, a szem változó pillantásai által sugallt életvezetés felismerését jelzi. Mint fentebb jeleztem a 'veggio'/'látom' formula gyakorisága kapcsán, az ige elvileg az *érzékelésre* utal, ám a kifejezés a legtöbb esetben jelentésénél és a kontextusnál fogva mégis a *felismerés*, az *értelmi felfogás* szinonimájaként definiálható. Az érzékelés, a látás kifejezésére, a szemre mint érzékszervre történő utalásokat evidenciaként kell kezelnünk, mindazonáltal két példával illusztráljuk, hiszen az érzékelés is lehet a testbeszéd egyik formája, amikor az általa kiváltott cselekvésre gondolunk. A 22. *canzonében* például Petrarca arkifejezésére, érzelmeire tudunk következtetni, sőt ő maga is leírja ezt, amikor megpillantja a szikrázó csillagokat, mégis – bármennyit is sóhajtozott a költő napközben – visszasírja a nappalt (*quand'io veggio fiammeggiar le stelle / vo lagrimando, et disiando il giorno* – RVF 22, 11–12). A legtöbbször természetesen azt fájlalja Petrarca, hogy nem látja Laura bájos arcát, kellemes pillantását.

Néhány példával érdemes a szem által befogadott gondolati tartalom formáit is felidézni. A *Daloskönyv* bevezető szonettjében, az első terzinában is a 'felismerés' jelentéssel szerepel: „Tökéletesen látom/tudom/felismerem most már, mennyi ideig szóbeszédre adtam alkalmat a népnek” (*Ma ben veggio or sí come al popol tutto / favola fui gran tempo* – RVF 1, 9–10). Ifjúkori szerelme nevéhez (*Laura*) kapcsolódó összes szimbolikus vonzat közül a leggyakoribb a babér (*lauro*) által jelképezett dicsőségvágy. Ez volt a költő immár világosan felismert „első ifjúkori vétke” (*primo giovanile errore*), amelynek emlékét csak megerősíti erkölcs-

¹¹ A teljes *Daloskönyv*-kiadás mellett több költeménynek különböző műfordítása is olvasható kiváló költők tollából, de a legtöbb esetben a mégoly szép műfordítás is fölládozza a szöveghűséget a forma oltárán és így nem mindig adja vissza tartalmilag, és még kevésbé szóhasználatában az eredeti verset. Ezért e tanulmányban közölt rímtelen, szabad fordítások mind sajátjaim, mivel a szöveg lehető legpontosabb megértésére törekedtem. Ez vonatkozik minden egyéb fordításra is, ha másképp nem jelzem. A *Daloskönyv* (*Rerum vulgarium fragmenta/Canzoniere/Rime*) általam használt szövegkiadásának – RVF 1964 – jelölése a továbbiakban RVF. A fordított szövegben a kiemelés: V.É.

filozófiájának egyik axiómája: „hiú remények és hasztalan szenvedés” közepette élte életét (*fra le vane speranze e 'l van dolore* – RVF 1, 6). A *De remediis utriusque fortunae* (A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól) gondolatmenetének a *Daloskönyvben* többször visszatérő költői megfogalmazása ez a felismerés: örömeink és reményeink pont annyi tévedést és szenvedést rejtnek, mint feleslegesen elsiratott, hasztalan fájdalomaink.¹² A hiú remények felismerése, ismételten a 'látom' igével összekapcsolva, egy másik szonettben is visszatér: „ó én szerencsétlen, jól látom már milyen állapotban vannak / e hiú remények, amelyek éltettek” (*Lasso, ben veggio in che stato son queste /vane speranze, ond'io viver solia* – RVF 184, 13–14).

A *Mennél inkább közeledem a végső naphoz* (*Quanto più m'avvicino al giorno estremo*) kezdetű 32. szonettben a költő érzékeli, de ésszel is fel fogja, hogy öregedve egyre gyorsabban repül az idő, amely „hamar és könnyedén” vet véget a földi nyomorúságnak. És ismét a *De remediis* gondolatmenetére reflektál az utolsó terzina: „Így tisztán látjuk, mily gyakran / kétes dolgokért törtetünk; és sokszor feleslegesen gyötrődünk” (*Si vedrem chiaro poi come sovente / per le cose dubbiose altri s'avanza; / e come spesso indarno si sospira* – [RVF 33 12–14]).

A megérezés, a költői fantázia, a lelki szemekkel való látás igéje is a 'veggio'. Petrarca szívében hordja a szeretett hölgy bájos arcát, és bárholva is nézzen, lelki szemeivel mindig őt látja (*Ma il bel viso leggiadro che dipinto / porto nel petto, et veggio ove ch'io miri* – RVF 96, 5–6). Érzéseit, megérezéseit is nem egyszer ezzel az igével fejezi ki. A költő a 124. szonettben is világosan látja, hogy boldogtalanságának három oka van: Ámor, Fortuna (bármelyik is legyen az) és saját gondolatai. Ámor a vágyat jelenti, Fortuna nem nyújt vigaszt és a gondolatai is vissza-visszatérnek a régi szép múlt emlékeihez, szemben az elszomorító jelennel. Habár életútjának felén túl van már (*et di mio corso è già passato 'l mezzo* – RVF 124, 11), még minden oka megvan reménykedni a szerencsés jövőben: „Óh jaj, bár gyémánt szilárdságú, mégis üveggént / látom, amint kezeim közül aláhull minden reményem / és minden gondolatom darabokra török” (*Lasso, non di diamante, ma d'un vetro / veggio di man cadermi*

¹² Az erkölcsfilozófus Petrarca egyik legfontosabb munkájának egy régi, 18. századi magyar fordítása (BÍRÓ ET AL. [2015]) mellett a műről magyarul vö. LENGYEL (2011). Továbbá: ERTL–LENGYEL (2019).

ogni speranza / et tutti miei pensier' romper nel mezzo. – RVF 124, 12–14). És végül a 'látok' ige érzelmeket jelző szerepére is érdemes egy példát hozni: a 'szívemmel látok' (*col cor veggio* – RVF 322, 13) kifejezés egyértelműen arra utal, hogy nem az esze, az értelem irányítják cselekedeteit, hanem az érzelmek színhelye, a szív.

Tovább lépve és továbbra is a 72. költeményből kiindulva a „látom / szemed pillantásaiból azt az édes fényt” sorokat olvasva a szicíliai költői iskola és a stilnovista verselők által is előszeretettel használt rendkívül gyakori költői kép tárul elénk: azaz a szerelem nyila, a szerelmi érzés a szemem keresztül hatol a szívbe és a tekintet ereje a néma kommunikáció meggyőző eszköze. Petrarca el sem tudja képzelni, sőt szavakba sem tudja önteni, milyen hatást váltanak ki szívében Laura gyengéd pillantásai (*I' non poria già mai / imaginar, nonché narrar gli effecti, / che nel mio cor gli occhi soavi fanno* – RVF 73, 61–63). Ahogyan a jó íjász, alighogy kilövi a nyilát, messziről felméri, eltéveszti-e a célpontot vagy eltalálja, „ugyanúgy a pillantásod erejéről / hölgyem, érezted, legbensőbb testrészembe / hatolt egyenesen...” (*similmente il colpo de' vostr'occhi, / donna, sentiste a le mie parti interne / dritto passare,* – RVF 87, 5–8). Petrarca e hasonlaltal érzékeltette Laura tekintetének célirányos gyorsaságát, amelylyel a költő szívébe hatolt e tekintet.

A kép gyakorisága és ereje folytán, olyan petrarkista toposzá vált, amelynek egyik legérzékletesebb ábrázolása a velencei Vindelino da Spira nyomdájában 1470-ben készült inkunábulum egyik illusztrált példányában található.¹³ A 87. szonetthez tartozó illusztráción (1. ábr.) Petrarca fiatal kanonokként jelenik meg azokkal az attribútumokkal, amelyek a szövegek függvényében, de gyakran csak díszítő elemként az ősnymtatvány szinte valamennyi lapján láthatók: a költészetet szimbolizáló vörös könyv – itt a költő kezében – nyíllal átszúrva és egy kis tekerődző kígyóval a szerelem nyilával megsebzett költő és a paráznságra is utaló, örök kísértést jelképező kígyó állandó metaforájaként jelenik meg. Laurát mint a költői hírnév és a dicsőségvágy megtestesítőjét a költemény kezdő sorát díszítő babérág jelképezi. Az ábrázolás legfontosabb

¹³ Vö. PETRARCA (1470: 33v). A bresciani Biblioteca Civica Queriniana tulajdonában lévő inkunábulumra vonatkozó legfontosabb szakirodalom – Giuseppe FRASSO, Giordana MARIANI CANOVA és Ennio SANDAL tollából – a *facsimile* kiadáshoz csatolt tanulmánykötetben olvasható, részletes bibliográfiával: FRASSO–MARIANI CANOVA–SANDAL (2016).

eleme Laura alakja (öltözete kromatikus erejét is hangsúlyozva zölddel szegélyezett piros ruhában, fehér fátyollal), akinek a szemeiből Ámor lángoló nyila vette célba a költőt.



Francesco Petrarca, *Canzoniere, Trionfi*,
Venezia, 1470, Biblioteca Queriniiana di Brescia, G V 15 (33v)

A Laura szemeiből sugárzó „édes fény”, a 3. szonett tanúbizonysága szerint, „teljesen felkészületlenül érte” Petrarcat, akinek szemein keresztül nyitva állt az út, hogy befogadja Ámor nyilait (*Trovommi Amor del tutto disarmato, / et aperta la via per gli occhi* – R VF 3, 9–10). Laura tekintete valójában a testbeszéd megnyilvánulása, mivel ez Petrarca vezércsillaga („az én csillagom” / *mia stella* – R VF 153, 7; 217, 11), hiszen nemcsak megmutatja az égbe vezető utat, de jó tettekre is sarkall és „a dicső cél”, vagyis a költői hírnév, a halhatatlanság eléréséhez is utat mutat.¹⁴ Laura pillantása még a sokaságtól magát távol tartó költő-filozófus életvezetését is sugall-

¹⁴ A 72. *canzone*-ban ez a bizonyos dicső cél, a *glorioso fine* a szövegmagyarázatokban eltér: egyesek (vö. pl. R VF (1976: 197) az égbe vezető dicséretes útként értelmezik, mások – mint például Castelvetro a 16. században (R VF 1582: 147) – a költészet révén elért dicsőség és halhatatlanság útként magyarázzák, vagyis a Laura név leggyakoribb metonimikus megjelenésével, a babérral (*lauro*) magyarázzák. Véleményem szerint ez utóbbi, a kontextus alapján is az egyetlen elfogadható interpretáció. Itt jelzem a *Petrarch Commentary and Exegesis in Renaissance Italy, c.1350–c. 1650* projekt honlapját hasznos információkkal a R VF és a *Trionfi* kézírataival és kiadásaival kapcsolatban: <https://petrarch.mml.ox.ac.uk/>

ja (*questa sola dal vulgo m'allontana*). Petrarca tehát a 72. *canzone* első versszakában felsorolja mindazt a jót, amit hölgye tekintetéből kiolvashat: égbe vezető út, jó tettekre biztató pillantás, a költői dicsőség elérésének módozata, valamint a humanista életvitelt jellemző *otium*, azaz a tárgyi világ dolgait a szemlélődő életnek¹⁵ alárendelő életmód. Más szóval a néma jelek üzenete, a testbeszéd, Laura tekintetének fénye az, amely a költő érzelmi állapotát, de egész életvezetését is alakítja.

Ha még néhány más költeményből is idézünk Laura pillantására vonatkozó metaforákat keresve, a szívre ablakot nyitó szemek évezredes költői képét is érdemes felidézni.¹⁶ Petrarca a „szép, magasztos és fénylő ablakok” hasonlatával él akkor is, amikor Laura halálát énekli meg: „Ó, szép, magasztos és fénylő ablakok / ahonnan az [a halál], ki sokakat elszomorít, / meglelte az utat, hogy ily szép testbe hatoljon!” (*O belle et alte et lucide fenestre, / onde colei che molta gente attrista / trovò la via d'entrare in sí bel corpo!* – RVF 335 12–14). Ebben az esetben a korabeli (egyébként Pliniusnál [HN. 11, 73] is olvasható) felfogás érvényesül, miszerint a test ablakai, a szemek elsőként fogadják be a halált. Hölgye szépségének leírását teszi teljessé egy másik versben, amikor – testének színszimbolikájához is kapcsolódó – zafírkék ablakokról (*fenestre di zaffiro* – RVF 325, 17) tesz említést. Petrarca e költeményben Laurát a szerelem börtönéhez hasonlítja, és e börtön „Falai alabástromból voltak, és a tető aranyból, / a kijárata elefántcsont, és ablakai zafírból, / ahonnan az első sóhaj / a szív-

¹⁵ Erről a *Secretum*-ban (magyar fordításban *Kétségeim titkos küzdelme* címmel: PETRARCA [1999: 52]) Petrarca így fogalmaz: „sohasem télenkedsz, elmédben nagyszerű dolgokat forgatsz; sohasem vagy magányos, hiszen a múzsák társaságában vagy” (ford. Lázár I.). Ugyanakkor a bölcséleti tudományokhoz, a költészethez szükséges szemlélődő élettel kapcsolatos megjegyzése a *Daloskönyv*-ben sajnós ma is érvényes: „Ugyan mire jó a babér, mire a mirtusz iránti vágy? / Szegény és nyomorúságos vagy te filozófia, / mondja a nemtelen nyereséghez értő népség.” Petrarca válasza viszont szintén örökérvényű kell hogy legyen: „kevés társad lesz ezen az úton: / annál inkább kérlek, nemes lélek, / ne hagyj fel nagyszerű vállalkozásoddal.” (*Qual vaghezza di lauro, qual di mirto? / Povera et nuda vai philosophia, / dice la turba al vil guadagno intesa. // Pochi compagni avrai per l'altra via: / tanto ti prego piú, gentile spirto, / non lassar la magnanima tua impresa.* – RVF 7, 9–11; 12–14).

¹⁶ Vitruvius Szókratészt idézi, aki állítólag azt mondta, hogy az ember keblén egy ablaknak kellene lennie, hogy ki lehessen fürkészni a lélek titkait. A lélekre, a szívre ablakot nyitó szem metaforájáról az ókori és középkori szerzők műveiben ld. CURTIUS (1953: 136).

be hatolt, és az utolsó is majdan.” (*Muri eran d'alabastro, e 'l tetto d'oro, / d'avorio uscio, et fenestre di zaffiro, / onde 'l primo sospiro / mi giunse al cor, et giugnerà l'extremo* – RVF 325, 16–19). Laura alabástrom fehérségű testét, arany haját, elefántcsont színű fogait és zafír ragyogású szemeit (amelyek a szívbe hatoló, halálig tartó szerelmi sóhajok kiváltói) írja le így Petrarca. E zafír színe és főként a drágakőhöz méltó ragyogása szimbolikus kapcsolatba kerül még az éggel, a tisztaság és az igazság égi erejével, továbbá a négy elem közül a levegővel. Mindazonáltal a Laura szemeire alkalmazott ablak metafora itt a szemhez tartozó többi képhez és a szem-ablak metaforához kapcsolódik.

A 72. *canzone* első versszakának utolsó gondolati egységéhez visszatérve, e tanulmányom címében is részben idézett sorokat kell ismét felidézniünk, hiszen ezek a testbeszéd erejét hangsúlyozzák: nincsenek szavak, amelyek az érzéseket jobban kifejeznék, mint a tekintet ereje, „két szemed isteni / fénye”. És ez mindig így van, minden évszakban, télen és Ámor évszakában, amikor a szerelem jegyében (hogy szó szerint idézzem) „újjászületik az esztendő”. Petrarca e költeményében a szemmel folytatott testbeszéd még inkább hangsúlyt kap. Laura irányt mutató, fénylő szemei, egyszerűen fogalmazva, „a szép szemek” (RVF 72, 30) minden más fényt elhomályosítanak: azok a „könnyed, angyali és áldott szikrái / életemnek, ahol a szerelem lánggra lobban / mely fokozatosan kimerít és elemészt” (RVF 72, 37–39). És Laura „szép, bájos pillantásai / amelyek a kulcsát adták / minden édes gondolatomnak” (*Vaghe faville, angeliche, beatrici / de la mia vita, ove 'l piacer s'accende / che dolcemente mi consuma et strugge* – RVF 37, 34–36) sorokból kiolvasható az is, hogy nemcsak Petrarca érzéseit, de gondolatait is Laura pillantásai szabályozták. Ahogy a szelek uralta tengeren, éjjel a kimerült hajósnak a csillagok mutatják az utat, a költő számára, Ámor viharai közepette „a ragyogó szemek, / az én jelem és egyetlen vigaszom” (*cosí ne la tempesta / ch'i' sostengo d'Amor, gli occhi lucenti / sono il mio segno e 'l mio conforto solo.* – RVF 73, 49–51, kiemelés: V.É.).

Ahogy gondolatmenetem elején Giovanni Bonifacio művének bevezető sorait idéztem és utaltam a testbeszéd kapcsán Petrarca költészetének népszerűségére, befejezésképpen ismét a barokk szerzőhöz térek vissza, és néhány példát hozok a könyvében szereplő, mintegy 220, Petrarcától származó, a testbeszéddel kapcsolatos idézetből. E számadatok mindenesetre jelzik, mennyi és milyen jellegű példát nyújtott a költő

nonverbális kommunikációja a reneszánsz és barokk kori olvasók számára. Csak a szemre vonatkozóan lássunk most néhány példát. A vakság antik eredetű szimbolikája mindig is a tévedés, a tudatlanság jelképe volt: a költő Laura tekintetétől megfosztva, csukott szemmel, a szellemi/lelki vakság állapotába kerül (vö. RVF 276, 12). A bekötött/fátyollal elfedett szemek is a tudatlanság állapotára utalnak. Azt jelezve, hogy hölgye kezdi már felfedni előtte a titkait, Petrarca nonverbális megfogalmazása szerint „ő már elvette a fátylat / a szemem előtt...” (*et ella, che remosso avea già il velo / dinanzi a' miei* – RVF 119, 35–36). A szem elé helyezett fátyol viszont a tudatlanság vagy az elleplezés szimbolikus eszköze is: „De szemem előtt már fátyol volt, / amely nem engedte, hogy lássam, amit láttam” (*ma 'nnanzi agli occhi m'era post'un velo / che mi fea non veder quel ch'i' vedea* – RVF 329 12–13). A föld felé fordított tekintet az alázat testjele, ám van, aki „nem szeret / ily lefelé nézni fensőbbeséges elmével” (*mâ voi non piace / mirar sí basso colla mente altera* – RVF 21, 3–4). A koncentrálnak a testbeszédben megnyilvánuló egyik jele a merev, figyelő tekintet, bár Laura esetében még ez a pillantás is édes: „Elgondolkodva felelt, és oly merőn / nézett édes tekintetével / hogy szavaival együtt arckifejezését szívembe véste” (*Pensosa mi rispose, et cosí fiso / tenne il suo dolce sguardo / ch'al cor mandò co le parole il viso* – RVF 119, 88–90). És így tovább...

A *Daloskönyv*ben mindenesetre a testbeszéd apró részleteit, a szemre vonatkozó nonverbális kommunikációt tekintve Laura szemei, a „kedves szemek”, avagy „ragyogó szemek” (RVF 72, 63; 73, 50) kiegyensúlyozott, angyali lényről tanúskodnak, akinek „szép, derűs tekintete” (RVF 37, 34) alázattal és kellemmel telt. A szem ugyanis nemcsak jelez és figyelmeztet, de Petrarca a pillantások, a tekintet minőségével Laura jellemét is kifejezte (vö. VÍGH [2011]). És ez „a könnyed, édes, kedves, tiszta pillantás” (*vago, dolce, caro, honesto sguardo* – RVF 330, 1) vezette Petrarcát a költői és erkölcsi tökéletesedés felé a halhatatlanság babéros ígéretével.

Források

- | | |
|----------|--|
| RVF 1964 | Francesco Petrarca, <i>Il Canzoniere</i> , G. Contini (a cura di), Torino, 1964. |
| RVF 1976 | Francesco Petrarca, <i>Rime</i> , G. Bezzola (a cura di), Milano, 1976. |
| RVF 2018 | <i>Canzoniere</i> , M. Santagata (a cura di), Milano, 2018. |

- RVF 1582 *Le rime del Petrarca brevemente esposte per Lodovico Castelvetro*, Basilea, 1582.
- PETRARCA 1470 F. PETRARCA, *Rerum vulgarium fragmenta e Trionfi*, Venezia, 1470. <http://www.misinta.it/wp-content/uploads/2011/10/1470-PETRARCA-MINIATO-di-Vindelino-da-Spira-LRweb.pdf>, 2022. 08. 02.
- PETRARCA 1999 F. PETRARCA, *Kétségeim titkos küzdelme*, Lázár I. (ford.), Szeged, 1999.
- Fam. = ROSSI–BOSCO 1933–1942
V. ROSSI – U. BOSCO (a cura di), Francesco Petrarca, *Le Familiari*, voll. I–IV, Firenze, 1933–1942.
- BÍRÓ ET AL. 2015 BÍRÓ Cs. – LENGYEL R. – MÁTÉ Á. (szerk.), *Petrarcha Ferenc: A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól*, Székely László fordítása (1760–1762), Szeged, 2015.
- BONIFACIO 1616 G. BONIFACIO, *Arte de' cenni*, Vicenza, 1616.

Felhasznált irodalom

- ACCAME LANZILOTTA 1989
M. ACCAME LANZILOTTA, *Le postille del Petrarca a Quintiliano (Cod. parigino lat. 7720)*, Quaderni Petrarqueschi, Firenze, 1989.
- ANTOGNINI 2008 R. ANTOGNINI, *Il progetto autobiografico delle Familiari di Petrarca*, Milano, 2008.
- BERRA 2010-2011 C. BERRA, *Le canzoni degli occhi (RVF 71, 72, 73)*, *Lectura Petrarce*, 30/31 (2010/11), 233–274.
- BERTELLI – CENTANNI 1995
S. BERTELLI – M. CENTANNI (a cura di), *Il gesto nel rito e nel cerimoniale dal mondo antico ad oggi*, Firenze, 1995.
- BOLOGNA 2007 C. BOLOGNA, *Occhi, solo occhi (Rvf 70–75)*, in: M. Picone (a cura di), *Il Canzoniere. Lettura micro e macrotestuale*, Ravenna, 2007, 183–205.
- BONORA 1985 E. BONORA, *Le “Canzoni degli occhi” (LXXI, LXXII, LXXIII)*, *Lectura Petrarce*, 4 (1984), Firenze, 1985, 301–326.
- BREMMER–ROODENBURG 1991
K. BREMMER – H. ROODENBURG (eds.), *A Cultural History of Gesture from Antiquity to the Present Day*, Cambridge (UK), 1991.
- BURKE 1991 P. BURKE, *The Language of Gesture in Early Modern Italy*, in: K. Bremmer – H. Roodenburg (eds.), *A Cultural History of Gesture from Antiquity to the Present Day*, Cambridge (UK), 1991, 71–73.
- CHASTEL 2008 CHASTEL, *Le geste dans l'art*, L. Levi (ed.), 2008.
- CLASSEN 1994 J. CLASSEN, *Quintilian and the Revival of Learning in Italy*, *Humanistica Lovaniensia*, 43 (1994), 77–98.

- CURTIVS 1953 E. R. CURTIUS, *European Literature and the Latin Middle Ages*, New York, 1953.
- DE SANCTIS 1883 F. DE SANCTIS, *Saggio critico sul Petrarca*, Napoli, 1883.
- ERTL–LENGYEL 2019 ERTL P. – LENGYEL R., *Petrarca a hét főbűnről: De remediis utriusque fortune, II 104–110*, A&R, 3 (2019), 145–182.
DOI: 10.14232/antikren.2019.3.145-182
- FRASSO–MARIANI CANOVA–SANDAL 2016 G. FRASSO – G. MARIANI CANOVA – E. SANDAL (a cura di), *Canzoniere, Trionfi. Commentario all’edizione in fac-simile*, Roma, 2016.
- FRUGONI 2010 C. FRUGONI, *La voce delle immagini. Pillole iconografiche dal Medioevo*, Torino, 2010.
- LENGYEL 2011 LENGYEL R., *Petrarca, a lélekvezető*, Phd-értekezés, Szeged, 2011.
<http://docplayer.hu/7475403-Lengyel-reka-petrarca-a-lelekvezeto-a-de-remediis-utriusque-fortunae-ujraertekelese-doktori-disszertacio.html>, 2022. 07. 15.
- MACIOCE 2018 S. MACIOCE, *Quando la pittura parla. Retoriche gestuali e sonore nell’arte*, Roma, 2018.
- MONTI 2007 C. M. MONTI, “*Opto te incolumem videre*”. *Petrarca e la scoperta del Quintiliano integro*, *Studi Petrarqueschi*, 20 (2007), 105–123.
- NICCOLI 2021 O. NICCOLI, *Muta eloquenza. Gesti nel Rinascimento e dintorni*, Roma, 2021.
- PRALORAN 2007 M. PRALORAN, *Le “canzoni degli occhi”. Un’interpretazione*, *Stilistica e metrica italiana*, 7 (2007), 33–75.
- SCHMITT 1990 J. C. SCHMITT, *La raison des gestes dans l’Occident médiéval*, Paris, 1990.
- VÍGH 2005 VÍGH É., «*Mostra di fuor sua natural virtude*». *L’immagine di Laura e la fisiognomica del Classicismo*, *Letteratura Italiana Antica*, 6 (2005), 327–337.
- VÍGH 2006 VÍGH É., *Néma és zengő ékesszólás a XVI–XVII. század udvari irodalmában*, in: Vigh É., *Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban I.*, Szeged, 2006, 243–265.
- VÍGH 2011 VÍGH É., *Laura testi-lelki szépsége a fiziognómia tükrében*, in: Szegedi E. – Falvay D. – Ertl P. (szerk.), “*Ritrar parlando il bel*”. *Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére*, Budapest, 2011, 75–89.

The Roles of Glance in Petrarch’s *Canzoniere*

Francesco Petrarch’s Canzoniere, which for centuries has determined European poetry and poetic language, still offers multiple readings to readers and researchers at the same time. This study – as a chapter of an articulated and detailed research on the language of gestures in literature and with the purpose of attracting attention to the subject – focuses with a series of quotes on the message of the eyes, on the signals sent and received by the glances, including the gestures conveyed in a narrative and sometimes iconic way by the verses of the Canzoniere. Considering the hierarchical

relationship of the parts of the body, the eye – understood in this context as the most important part of the body next to the hand – is the mediator of perception, intellectual conception, and the signals of emotions. The presence of nonverbal communication in poetry, also due to its frequency, is an important method of analysis by emphasizing the rhetorical-poetic function of the language of gestures.

Keywords: language of gestures, nonverbal communication in Petrarch's *Canzoniere*

TAR IBOLYA

Boccaccio és Christine de Pizan a híres nőalakokról (*De mulieribus claris* és *La Cité des Dames*)

Christine de Pizan igen termékeny író, egyben a feminista irodalom egyik első képviselője. A nők védelmében írott La Cité des Dames című művében antik auktorok, illetve Boccaccio több, női hősokeket bemutató műve, de főleg a De mulieribus claris alapján válogat ki híres nőalakokat, de szerepüket és sorsukat merőben másképp értelmezi, mint az előképként szolgáló olasz humanista. A tanulmány bemutatja a La Cité des Dames szerkezetét, invenciózus felépítését, majd Dido és Lucretia példáján keresztül világítja meg Boccaccio és Christine de Pizan eltérő megközelítését.

Kulcsszavak: Boccaccio, Christine de Pizan, nőgyűlölet, feminista irodalom

Ha szemügyre vesszük a Christine de Pizan *La Cité des Dames* című művével kapcsolatos szakirodalmat, azt találjuk, hogy minden szerző megjegyzi: Christine Boccacciótól nem is egy művet ismert és használt fel (elsősorban a *De mulieribus claris*, továbbá a *De casibus virorum illustrium* és természetesen a *Dekameront*), de szemben a latin nyelvű munkáiban Hieronymus és Euszébiosz nyomán kronológiai rendet alkalmazó Boccaccióval, Christine jelentős vagy kevésbé jelentős változtatásokat hajtott végre a mindkettőjük számára alapul szolgáló mítoszokon és törtétiákon, de a boccacciói feldolgozáson is. Ami a francia szerzőnőt illeti, ő a kronológiai rend helyett más szerkesztési elvet alkalmaz, azonban Boccacciótól sem lehet elvitatni a kronológiai túl egyéb szempontok érvényesítését. Az alapanyagot mindketten saját céljaiknak megfelelően rendezték és alakították át.

A *De casibus virorum illustrium*on 1355–1360 között és 1373–1374-ben, a *De mulieribus claris*on¹ 1361 és 1375 között dolgozott Boccaccio, aki tudományos munkának, mitológiai kézikönyvnek szánta mindkettőt, s

¹ Ld. ehhez TATEO (1998: 232–235).

saját korában így is szemlélték ezeket, hiszen olyan történeti-mitológiai kompendiumok voltak, amelyeket több forrásból² állított össze a szerző és történeti, filológiai szempontból értékelt is. Másfelől a *De mulieribus claris* a legkülönbözőbb kritikai megközelítésekhez is anyagot szolgáltatott többek között Christine de Pizan, Chaucer vagy a *Ménagier de Paris* szerzője számára, akik forrásanyagként használták eltérő intenciójú és műfajú írásaikhoz. Boccaccio ez utóbbi munkájában átfogó képet akart adni a női nem jellegéről, történetileg megragadható, a bibliai Évával kezdődő portrék segítségével, ami azt is jelentette, hogy mintegy mítosztalanította az elbeszéléseket, azaz euhémerizáló módszerrel dolgozott, mint pl. Europa esetében: a mítosz szerint Európát Iuppiter, a főisten fehér bika képében rabolta el s vitte hátán a tengeren keresztül, míg Boccacciónál a krétai Iuppiter egy hatalommal bíró férfi, aki hízelgő szavakkal csábította el a leányt, a partra csalta, s hajójával, amelynek jele egy fehér bika volt, elrabolta. Az így előadott történet után olvashatjuk a didaxist: a fiatal lányokat nem jó szabadjára engedni, hogy bárki hízelgő beszédét meghallgassák; majd a mítosz elemeinek összehasonlító vizsgálata következik a különböző szerzőkre való hivatkozással és a kritikai értékeléssel.

A portrék száma 104 és 106 között ingadozik, ezeket főként pogány nőkről, mitológiai és történeti alakokról rajzolta meg a szerző, mert rajtuk keresztül lehetett szemléltetni a nők rossz és jó tulajdonságait és a legkülönbözőbb élethelyzeteket – erre a szentek és az ótestamentumi alakok példamutató életükkel, makulátlan erényükkel nem lettek volna alkalmasak. A pogány múlt nőalakjait bűneikkel és erényeikkel ábrázolja Boccaccio, kritikusan vizsgálja és értékeli őket – ez azt a didaktikus célt szolgálja, hogy a nők megtudják, hogyan kell viselkedni, mit kell elkerülni, avagy mit érdemes még magasabb szinten művelni. Mert a morális tartás, a hűség, az állhatatosság olykor már a pogány nőknél is fellelhető, ez pedig azzal a tanulással szolgálhat a kortárs női olvasó számára, hogy ha már a pogányokban is megvannak ezek az erények, a keresztényeknek ebből okulniuk kell, s felül kell múlni az előbbieket. Ha pedig valaki nem fedezi fel magában ezen erényeket, ahogyan a mű Altavilla

² Többek közt Homéroszt, Cicerót, Vergiliust, Liviust, Ovidiust, Tacitust, Valerius Maximust használta, viszont Plutarkhosz *Mulierum virtutes* című munkáját valószínűleg nem ismerte.

grófnőjének, Andrea Acciaiuolinak szóló ajánlásában írja Boccaccio, akkor szégyellnie és korholnia kell magát amiatt, hogy a pogányok felülmúlják. Arra kell törekednie, hogy mindenki fölé emelkedjék erényében, a külső szépség helyett a belsőt kell előtérbe állítani, s ennek a túlvilágon meglesz a jutalma.³

Ahogy az ajánlásból kiolvasható, a műben foglalt történetek nem csupán az elbeszélés szintjén értelmezhetők, hanem más, mélyebb jelentésük is van, ami a legfelső szinten elvezet az üdvtörténetig. E mögött azt a hermeneutikus modellt lehet felfedezni, amely szerint az írás értelmezésének négy fokozata van,⁴ ezek pedig a befogadó szintjének felelnek meg: a történeti (a *simplices* számára), az allegorikus (az *intelligentes* számára), a morális (a *profecti* számára) és az anagogikus (a *sapientes* számára). Boccaccio műve tehát jóval több, mint egy kronologikus rendbe szedett portrészorozat. Mindemellett túllép a középkori szemléletmódon: az antik szerzőkre alapoz a humanista kultúra jegyében, és merészen újít azzal, hogy csak nőkről ír és filogün, nőpárti megnyilatkozásai is vannak.⁵

Minthogy Boccaccio jó és rossz tulajdonságokat is számba vett és értékítéletet is mondott ennek kapcsán a nőkről, alakjai nem mindig kedvező fényben tűnnek fel – ez megalapozta részlegesen nőgyűlölő (miszogün)⁶ hírét. Christine de Pizan, akit bízvást az első feminista írónak nevezhetünk, akkor született (1364–1365-ben), amikor Boccaccio a *De mulieribus clarison* dolgozott. Életútjának ismeretében jobban megértjük a Boccaccio fenti művével párhuzamba állítható *La Cité des Dames*

³ [...] *quotiens in gentili muliere quid dignum, christianam religionem professa legeris, quod in te fore non senseris, ruborem mentis excita et te ipsam redargue quod, Christi delinita crismate, honestate aut pudicitia vel virtute supereris ab extera; et, provocato in vires ingenio, quo plurimum vales, non solum ne supereris patiari, sed ut superes quascunque egregia virtute coneris [...] memor non pigmentis – ut plereque facitis mulieres – decoranda formositas est, sed exornanda honestate sanctitate et primis operibus; ut [...] non solum hac in peritura mortalitate inter fulgidas una sis, sed ab eodem gratiarum Largitore, hominem exuens, in claritatem suspiciaris perpetuam. Giovanni Boccaccio De mulieribus claris (Iohannes Boccaccio de Certaldo mulieri clarissime Andree de Acciarolis de Florentia Alteville comitisse).*

⁴ Klasszikus példa erre Jeruzsálem négyféle értelmezése: a zsidóság történeti városa, az egyház jelképe, a lélek célja, végül pedig az örök élet égi Jeruzsáleme.

⁵ Ld. KOLSKY (2003), FILOSA (2012: 39–44) hangsúlyozza Boccaccio filogün voltát.

⁶ SHEMEK (2003).

megírásának okait. Olasz származású, szülővárosa Velence, apja, Tommaso di Benvenuto da Pizzano⁷ a bolognai egyetemen orvoslást tanul, majd asztrológiát tanít 12 évig (1344–1356). Híre eljut több európai királyi udvarba, ketten is meghívják: Nagy Lajos király Magyarországra, V. Károly pedig Franciaországba. Az apa a francia király meghívását fogadja el, és 1364-ben vagy 1365-ben, Christine születési évében már Párizsban találjuk. A család csak 3 év múlva követi. Az apa beosztása (orvosként és asztrológusként is működött), a király iránta való rokonszenve és megbecsülése a család számára is kiemelt helyzetet biztosított, Christine számára pedig – az apa felvilágosult hozzáállásának is köszönhetően – az átlagot jóval meghaladó művelődési lehetőséget⁸ és az előkelő körökben való forgolódást, házassága révén is. Már 15 éves korában férjhez ment Étienne de Castel királyi jegyzőhöz és titkárhoz – kapcsolatuk boldog volt, három gyermekük született. Azonban V. Károly 1380-ban bekövetkezett halála véget vetett az apa privilegizált helyzetének. Ezt még tetézte két családi tragédia: az apa elhunyt 1387-ben, férjéé pedig 1390-ben. Christine magára maradt három gyermekével, anyjával és egy elszegényedett rokonnal, akiről neki kellett gondoskodnia. A férje utáni jogos járandósághoz sem jutott hozzá, s igen hosszú pereskedés vette kezdetét, melynek során megtapasztalhatta a nőkel szembeni lenézést és méltatlan bánásmódot. Pénzkeresési lehetőséghez először írkokoskodással, illetve másolással jutott, majd maga is írni kezdett, s részben régi kapcsolatai révén támogatókra is talált. 1395 és 1429 közt seregnyi mű került ki tolla alól a vallási és világi lírától kezdve a prózai alkotásokig. Mindeközben intenzíven művelte magát irodalomban, történelemben, filozófiában, olasz nyelvtudása révén Dantét és Boccacciót jól ismerte, latinul is tudott, tehát az antik szerzőket szintén meg tudta közelíteni.⁹ 1402-re már ismert személyiséggé vált, aki

⁷ Innen ered Christine nevének kétféle írásmódja: Pizan (olaszos) vagy Pisan (franciás).

⁸ Christine a *La Cité des Dames* 2, 36-ban Droiture szájába adva mondja erről: „Apád, aki jelentős természettudós és filozófus volt, nem gondolta, hogy a tudomány elsajátítása ártana egy nőnek; s ahogyan tudod, nagy örömmel fedezte fel vonzódásodat az irodalomhoz. De anyád asszonyi véleménye ezzel szemben állt, aki, mint ahogy az a nőknél szokásos, kézimunkákkal akart foglalkoztatni, ezért gyerekkorodban nem tetteél további lépéseket a tudományokban.” (Ford. Tar I.)

⁹ A 2. jegyzetben Boccaccio kapcsán említett szerzők mellett Platon, Arisztotelész és Boethius is hatott rá.

maga gondozta kéziratai képi illusztrálását is; egész műhelyeket foglalkoztatott, s ügyelt a szöveg és kép összhangjára.¹⁰

Saját életében szerzett tapasztalatai, továbbá a 13–14. században megnyilvánuló nőgyűlölet, ami az irodalmi szférában a rendkívül népszerű *Roman de la Rose*-hoz kapcsolódik (a múról szóló vitában [1401–1402] a miszogünök és filogünök csaptak össze), több mű megírására készítette Christine-t a nők védelmében. A nőellenesek ráadásul Arisztotelészre is hivatkoztak, aki szerint a női karaktert mint valami természet-től való tökéletlenséget kell szemlélni, illetve a nő önmagában véve egy hiányos férfi.¹¹ De a teológusok sem maradtak adósok: egy 13. század végi latin munka szerzője, Mathéolus szerint például az Utolsó ítéletkor Ádám visszakapja bordáját, a nők eltűnnek, és nem élvezhetik a Paradisom örömeit.¹²

Christine de Pizan az első nő, aki tiltakozik az antifeministák ellen. Franciaország első nagy irodalmi vitájában,¹³ melynek tárgya a fentebb említett *Roman de la Rose* volt, Christine a párizsi teológussal, Jean Gersonnal fog össze Pierre és Goutier Col, valamint Jean de Montreuil ellen. Christine a műnek és szerzőjének, Jean de Meungnek az előbb említett vitázókkal szemben felrója durva (obszcén) szókincsét, azt, hogy lebecsüli a női tisztaságot és dicséri a szexuális promiszkuitást, tagadja a házasság értékét és a házastársak közti őszinte szeretetet. Minthogy a műnek van irodalmi értéke, megítélése szerint ez még veszélyesebbé teszi. Szükségét érzi annak, hogy tanítsa, bátorítsa a nőket. 1405-ben két fontos munkát is ír, az egyik a *Livre des trois vertus*, a másik a *La Cité des Dames*. Előbbiben teljes körű nevelési elveit vázolja fel, s minden társadalmi réteget megcéloz. A jó példa és a vallásos tanítás adják az alapot, a cél pedig a morális bölcsesség elérése. A tudás kötelesség és jótétemény mindenki számára, de önmagában nem elég, az erénynek is társulnia kell hozzá. Az egyházatyák nyomán vallja: a férfi és a nő emberi természete ugyanaz. Clemens Alexandrinus *Stromatájából* vonja le a következtetést saját meggyőződésén és példáján túl: amennyiben a nőknek

¹⁰ MEISS (1974).

¹¹ *De generatione animalium* 4, 6 és 2, 3.

¹² Vö. GABRIEL (1955). Mathéolus *Lamentationes* c. írását 1370 körül Jean le Fèvre fordította le franciára.

¹³ Ld. HICKS (1996: 117–118), HULT (2010).

ugyanolyanok a képességeik, ugyanolyan az alkalmasságuk és tehetségük, mint a férfiaké, akkor megérdemlik ugyanazt a nevelést. A nagy nőalakok jó példájára hivatkozik; ezek tetteit írja le *La Cité des Dames* című művében, szabadon felhasználva Boccaccio *De mulieribus claris* című munkáját.¹⁴ A címet Augustinus *De civitate dei*je ihlette, az allegorikus nőalakok beillesztését pedig Boethius *De consolacione philosophiae*ja. Boccaccio híres nőkről szóló művét már 1401-ben lefordították franciára,¹⁵ így Christine számára mindkét nyelven elérhető volt.

Boccaccio számára a kronologikus rend adta meg a szerkezet alapját, az egyes történeteket pedig a következő séma alapján dolgozta fel: a megrajzolt nőalak neve, rangja, apja, férje neve, foglalkozása (ez akár „prostituált” is lehet), ezt követi néhány mondat arról, hogy miért híresek, majd megnevezi forrásait, ezeket értékeli, olykor rámutat az ellentmondásokra, végül levonja a morális tanulságokat s instruál.

Christine de Pizannál nem a kronologikus séma a rendező elv, hanem a nőalakokat bizonyos tulajdonságaik és teljesítményeik szerint csoportosítja, a történeteket pedig didaktikus céljainak megfelelően formálja át. A keret is eredeti: szimbolikus városkonstrukciót vázol fel, amelybe minden értékes és arra érdemes nőt meghívnak, függetlenül a világ elvárásaitól és előítéleteitől. Kitér a nőgyűlölet okaira, ezzel szembeállítja a nők hozzájárulását a társadalom működéséhez, akik épp a társadalom előítéletessége miatt nem tudnak kiteljesedni. A számukra épülő városban három allegorikus nőalak vezeti és segíti Christine-t: Raison (Ész, Értelem), Droiture¹⁶ (Egyenesség, Becsületesség) és Justice (Igazságosság). Attribútumaik a tükör, a vonalzó és a mérleg, ahogyan a mű korabeli illusztrált kiadásaiban is látható. Stilizált öltözetet viselnek, méltóságukat a fejükön lévő aranykorona fejezi ki. Teljesen különböznek a teologikus erényektől (hit, remény, szeretet), de az ókorból örökölt tradicionális erényekkel is csak halvány rokonságban vannak (okosság – *prudentia*, nagylelkűség – *magnanimitas*, erő, bátorság – *fortitudo*, igazságosság – *iustitia*). Raison javasolja Christine-nek a nők városának megépítését, s megígéri, hogy ellátja megfelelő anyaggal. Segít

¹⁴ JEANROY (1922), ROUX (2006: 131).

¹⁵ WILLARD (1984: 135–153) szerint Christine neve is felmerült fordítóként, ROUX (2006: 131) szerint – és ez az elfogadott nézet – Laurent de Premierfait volt az átültető.

¹⁶ Egyes szövegkiadások a *Droiture* írásformát használják.

megépíteni a falakat, bástyákat, védárkokat, Droiture pedig felajánlja vonalzóját az utak, épületek konstrukciójához. Ahogyan épül a város, Christine megtárgyalja a három magasztos nőalakkal, hogy mi a nők igazi természete, hogyan járulnak hozzá a társadalomhoz, miért nem ismerik el őket, mi a nőgyűlölet oka, miért korlátozzák a nőket. Mindezt jelen- és múltbeli történetek illusztrálják. Az alakok kiválasztása, a sorrend, életük tárgyalása konkrét és átvitt értelemben is strukturális elemet alkot: ezen alakok képezik a város és egyúttal Christine művének szerkezetét.¹⁷ A város folyamatos épülésével párhuzamosan (re)konstruálja a történeteket, amelyekben a kiemelkedő nőalakok tehetségét, képességeit, bátorságát, kitartását méltatja mintegy példaként s bátorítás-ként kortársai és a következő generációk számára. A három részből álló mű utolsó könyvében Christine azokkal a nőkkel foglalkozik (házasok, szüzek, szentek), akiket Justice alkalmasnak tart a város védelmére. Ezt a részt az erényes nőiség védelme határozza meg, de Christine nyitottságának jele az, hogy a „bolond nőket”, tehát azokat, akik a bűn örömeinek adták át magukat, szintén oltalmazni akarja: ők is megérdemlik, hogy tanítsák őket, mert ennek révén tudják elkerülni a bűnt. A tökéletes város utópikus képének¹⁸ megfestésével Christine nevelni, bátorítani, saját értékeik és érdekeik felismerésére buzdítani, egyszerűen emancipálni akarta a nőket.

Érdeemes megvizsgálunk a két szerző feldolgozása közti különbséget két példa kiragadásával: hogyan értelmezték Dido és Lucretia alakját. Boccaccio három művében is foglalkozik Dido alakjával: az *Amorosa visionéban*,¹⁹ a *De casibus virorum illustrium* 2, 10–11-ben²⁰ és a

¹⁷ Az elbeszélés módja, a narratív szekvenciák szerepe, ezeknek az allegorizálással való összefüggése, valamint önmaga személyének bekapcsolása (számos alkalommal használja az „én, Christine” formulát) különösen érdekessé teszi a művet. Ld. ehhez QUILLIGAN (1991).

¹⁸ Ld. ehhez ZIMMERMANN (2000: 567–578).

¹⁹ 1342–1343-ban írta az első változatot, 1355–1360 között átdolgozta. Az 50 énekből álló terzinákban írt költemény 15–29. éneke foglalkozik Amor triumfusával, ebben a részben nagy teret kap Dido.

²⁰ Boccaccio itt Vergilius helyett a korábbi és az utána következő történetírókra támaszkodik. Karthago alapításáig még nagyjából a vergiliusi történet szerepel, de Boccacciónál Dido nem találkozik Aeneasszal (*De mulieribus* 42, 13: ... *adveniente Enea troiano numquam viso*). A férjhez való hűség szép példajaként mutatja be Didót, aki ezen felül a *castitas*, *pudicitia* és a halál megvetésének exempluma.

De mulieribus claris 42-ben. Utóbbiban Justinus alapján írja meg Dido történetét. A teljes művön végigvonul a tisztaság gondolata, ez itt is domináns, kiegészülve a fel nem adott özvegység dicséretével. (Boccaccio mélyen elítélte azon kortársnőit, akik nem hogy egyszeri, de többszöri megözvegyülés után is újra meg újra házassági kapcsolatra léptek – a *Dekameron*ban is találunk erre vonatkozó példákat.) A történet elbeszélését azzal indokolja a szerző, hogy le akarja mosni Didóról a foltot, amely özvegységével kapcsolatban szennyezte be. Egészen az elejétől kezd, a fóníciaiak városalapításaival, a királyok sorával, majd Dido házasságával Sychaeusszal, ennek megöletésével és Dido menekülésével, kincsmentési cselével folytatja, azután Karthago alapítását, Dido messze földön elterjedt jó hírét, egyedülálló szépségét és a numida király házassági szándékait részletezi. Utóbbi Dido visszautasítása esetére háborúval fenyegetőzik, a város vezetői megijednek, csellel ráveszik királynőjüket, hogy mondjon igent. Dido felhatalmazza őket az esküvői időpont megbeszélésére, de közben már menekvésén gondolkozik, ami nem lehet más, csak a halál. S szent özvegysége megvédésének jegyében máglyát rakat (amit a kívülállók természetesen nem így értelmeznek), s a máglyára felhágva kardot ragadván megöli magát. Ebben csúcsosodik ki az elbeszélés és az özvegység fel nem adásának dicséretében, melyből a keresztényeknek is tanulniuk kell. Természetes, hogy a történet ilyen hangsúlyai mellett Aeneast nem lehetett szerepeltetni, legfeljebb úgy, hogy nem találkozott Didóval.

Christine de Pizan az életbölcseesség, körültekintés, kitartás, nemes gondolkodás, erényesség példajaként hivatkozik Didóra az első könyv 46. fejezetében. Ő is elbeszéli származását, Sychaeusszal való kapcsolatát, menekülését, Karthago megalapítását és szól kiváló uralkodói erényeiről, amelyek férfihez méltóak (ezért kapta a Virago nevet) – de a hangsúly mindenütt azon van, hogy az ilyen, férfiaknak való feladatokat egy nő is meg tudja oldani, hírnévre tehet szert, amit legfeljebb a szerencsésekre irigy Fortuna tud lerombolni, amit meg is tesz Dido esetében. Az első könyv tematikájába nem illett volna bele a szerelmi történet, így ezt a másodikra hagyta Christine (1, 46 végén jelzi is, hogy még visszatér Didóra), amelyben tovább folytatódik a város építése; hogyan, kiknek a segítségével alakul belső része, s kik népesítik be. Itt többek közt a nők derekasságáról, hűségéről, önfeláldozásáról esik szó, mely tulajdonságokban nem alábbvalóak a férfiaknál, sőt, felül is múlják őket.

Az 55. történet szól Didóról mint a női szerelem állhatatosságának példájáról. Bizonyos fókig Vergiliust követi itt Christine, de abban már eltér, hogy a két szereplő szerelmének mértékét egybeveti: Dido szerette jobban Aeneast; Aeneas távozását viszont nem isteni beavatkozás eredményének s a rárótt feladat teljesítése kényszerének tudja be, hanem hűtlen és már-már azt mondhatnánk, hitvány elhagyással vádolja meg a trójai hőst. Dido az erkölcsi győztes ebben a beállításban, s még szerelme mértéke is, amely mérhetetlen, megnemesíti: ebben való megcsalottsága miatt mond le minden örömről és magáról az életről is. A nemes királynő siralmas vége – ebben lehet összefoglalni Christine értékelését a történet elbeszélésének végén. Ahogyan az első könyvben a nők által alapított városok sorában Karthago Róma ellenpéldája volt, úgy itt is szembe állítja Dido nagyvonalú vendégszeretetét Aeneas hűtlen hálatlanságával. Boccaccióval szemben Christine itt nem az özvegyi hűséget (melynek egyébként ő maga eklatáns példája volt: nem ment újra férjhez, s férjét mindig szerető emlékezetében őrizte), hanem a túlradó szerelemre való képességet és az abban való kitartást dicséri.

Lucretia története jól ismert Liviustól, ezt mindkét szerző ismerte, Christine pedig a boccacciói változatot is, akárcsak Dido esetében. Boccaccio Lucretiája kiemelkedik szépsége és tisztessége révén. A hadba vonult férfiak elhatározzák, hogy ellenőrzik asszonyaikat – egyedül Lucretiáról bizonyosodik be, hogy tisztességes módon viselkedik. Tarquinius Superbus fiában gerjedelem ébred a nő iránt, s titokban meglátogatja, rokonságára hivatkozva. Éjjel Tarquinius karddal beront hozzá, halállal fenyegeti, ha ellenáll, de Lucretia kitart. Ekkor a férfi aljas eszközhöz folyamodik: megöli, mondja, de egy szolgájával együtt, és házasságtöréssel vádolja majd meg. Lucretia félvén becsülete ilyenén elvesztésétől, enged neki, de reggel testvérének és egy rokonnak elmondja az esetet s megöli magát.

Christine a 2, 44-ben Droiture-rel beszélgetvén a sok szép, jó erkölcsű nő története után megjegyzi, hogy az viszont szomorúsággal tölti el, amikor a férfiak azt állítják, hogy a nők szeretik, ha megerőszakolják őket. Droiture annak igazolására, hogy ennek épp az ellenkezője igaz, s a nők számára a legnagyobb fájdalmat jelenti, Lucretia példáját hozza fel. Az itt olvasható történet legfeljebb apró mozzanatokban tér el Boccaccio

változatától,²¹ de a végkicsengés különböző. Az olasz írónál Lucretia amellet, hogy helyreállította saját becsületét, Róma szabadságát is meg- hozta tettének következményeként. Christine de Pizan számára nem a köztársasági Róma megszületése a lényeges, hanem az, hogy Lucretia öngyilkosságával nemcsak a saját, hanem minden nő jövődjébe becsületét is megvédte. És azt is kinyilvánította, hogy a nők nem szeretik, ha mege- rőszakolják őket – ez Christine szerint főbenjáró bűn.

A példákat és az egybevetést tovább lehetne folytatni, s ezek is egy- értelművé tennék, hogy mindkét szerző a maga koncepciójához igazította a történeteket, a források szövegeihez képest kiemelésekkel, kihagyá- sokkal, következtetéseikben pedig többször is átértelmezéssel. Ha kissé nagyobb távlatból szemléljük a két fentebb tárgyalt kompilatív művet, azt mondhatjuk, hogy Boccacciónál helyenként – humanista beállított- sága ellenére – fel lehet fedezni a középkori felfogás nyomait, Christine de Pizan viszont már egy új nőképet²² teremt meg, korát is jócskán meg- előzvéen.

Felhasznált irodalom

- BENSON 1992 P. J. BENSON, *The Invention of the Renaissance Woman: The Challenge of Female Independence in the Literature and Thought of Italy and England*, Pennsylvania, 1992.
- FILOSA 2012 E. FILOSA, *Tre studi sul 'De mulieribus claris'*, Milano, 2012, 39–44.
- GABRIEL 1955 A. E. GABRIEL, *The educational ideas of Christine de Pisan*. Vol. XVI/1, 1955.
- HICKS 1996 E. HICKS, *Le Débat sur le Roman de la Rose*, Genève, 1996.
- HULT 2010 D. HULT (ed.), *Debate of the Romance of Rose*, Chicago, 2010.
- JEANROY 1922 M. JEANROY, *Boccace et Christine de Pisan De claris mulieribus*, Romania, 48 (1922), 93–115.
- KOLSKY 2003 S. D. KOLSKY, *The Genealogy of Women: Studies in Boccaccio's De mulieribus claris*, New York, 2003.
- MEISS 1974 M. MEISS, *French Painting in the Time of Jean de Berry: The Limbourgs and their Contemporaries I-II.*, New York, 1974.
- QUILLIGAN 1991 M. QUILLIGAN, *The Allegory of Female Authority. Christine de Pizan's Cité des Dames*, Ithaca – London, 1991.
- ROUX 2006 S. ROUX, *Femme de la tête, dame de coeur*, Paris, 2006.

²¹ Az ő Lucretiája mintha felelősnek érezné magát a történetekért.

²² Ld. ehhez BENSON (1992).

- SHEMEK 2013 D. SHEMEK, *Doing and Indoeing: Boccaccio's Feminism*, in: V. Kirkham – M. Sherberg – J. L. Smarr (eds.), *Boccaccio. A Critical guide to the Complete Works*, London, 2013, 195–204.
- TATEO 1998 F. TATEO, *Boccaccio*, Roma – Bari, 1998.
- WILLARD 1984 C. C. WILLARD, *Christine de Pisan. Her Life and Works*, New York, 1984.
- ZIMMERMANN 2000 M. ZIMMERMANN, *Utopie et lieu de la mémoire féminine: La Cité des Dames*, in: E. Hicks – D. Gonzales – Ph. Simon (eds.), *Au Champ des Écritures, III^e Colloque international sur Christine de Pizan*, Lausanne 18–22 juillet 1998, Paris, 2000, 567–578.

Boccaccio and Christine de Pizan on famous women

Christine de Pizan is a prolific writer and one of the first representatives of feminist literature. In La Cité des Dames (The City of Dames), written in defence of women, she selects famous female figures from ancient authors and from Boccaccio's various works on female heroes, but especially De mulieribus claris, but interprets their roles and fates in a very different way from the Italian humanist who served as a model. The paper will introduce the structure and the imaginative construction of La Cité des Dames, and will then illuminate the different approaches of Boccaccio and Christine de Pizan through the examples of Dido and Lucretia.

Keywords: Boccaccio, Christine de Pizan, misogyny, feminist literature

MÁTÉ ÁGNES

A sienai teve és a meztelen fecske: a *lectio facilior* csodálatos életéből

A tanulmány néhány sajátos másolási hibára hívja fel a figyelmet, amelyek E. S. Piccolomini Historia de duobus amantibus című munkájának kéziratoss és nyomtatott hagyományában tűnnek fel. A szövegváltozatokban jelentkező, olykor szándék-talanul is humoros félreértések a másolási és szövegszedési folyamatok mentális és technikai mechanizmusaira hívják fel a figyelmet. A dolgozat címében feltűnő két fantasztikus állat is névtelen scribek tollán született, de sajnos nem jutottak szerephez egyetlen, a Historia szövegén alapuló nemzeti nyelvű fordításban sem.

Kulcsszavak: *lectio facilior, scriba, másolási gyakorlat, szedési hiba, Historia de duobus amantibus*

Lázár Istvánnak, Vadai Istvánra emlékezve, szeretettel

Amikor 2022 tavaszán azon töprengök, hogy milyen írással köszönhetném Lázár Istvánt közelgő 60. születésnapja alkalmából, a meglepetéskötet egyik szerkesztőjeként már tudom, hogy legkedvesebb témájáról, Francesco Petrarca műveinek irodalomtörténeti hatásáról több dolgozat is készülóban van. Azután május első napjaiban érkezik a hír, hogy ebben az évben nem kap hosszabbítást az *Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport*, amely 2017 óta Vigh Éva és Lázár István négykezes irányítása alatt számos fontos könyv és cikk megjelenését tette lehetővé, én is hálával tartozom segítségükért. Kiderül tehát, hogy 2022 őszén nem lesz *Antikvitás és Reneszánsz* folyóiratszám, az oda szánt ötlet felhasználható máshol.¹ A jegyzeteimet olvasgatva előkerül néhány érdekes másolási hiba Piccolomini *Historiájának* számos szövegtanújából,

¹ Mire a szerkesztési folyamat végére értünk, a kötetből mégis *Antikvitás és Reneszánsz* folyóirat különszám lett...

és felmerül pár szókapcsolat, amelyek mintha egykori barátunk és kolégánk, a Lázár által különösen kedvelt Vadai Pista címadásait idéznék:² ezek kaptak helyet ennek a tanulmánynak az élén.

Egyik utolsó emlékem Vadairól, hogy az MTA Könyvtárában Hubert Gabriellával bemutatják az *Evangelikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700) RMKT XVII/17.* kötetet, és Vadai hosszasan magyarázza a „Jézus, lelki csókom” helyett az érvényes „Jézus, lelki tyúkom” olvasatot, ami ránézésre *lectio difficilior*, de igazából a német eredetin alapuló fordítás a kulcsa. Amint a tanulmány végére remélhetőleg kiderül, a lelki tyúk és a meztelen fecske Lynnaeus kettős nevezéktanán (amelynek születési helyét Lázárral és a szegedi neolatinosokkal együtt látogattuk meg még 2009-ben az uppsalai botanikus kertben) kívül is rokonok.

Triviális tudás nincs

E. S. Piccolomini *Historia de duobus amantibus*ában nagyjából negyven mitológiai hős, antik történelmi vagy bibliai alak neve kerül elő. A szerelmi történet kilencven körüli szövegtanújának tanulmányozása során az elmúlt tizenöt évben az a benyomás alakult ki bennem, hogy ezeknek a neveknek és kontextusaiknak az ismerete igen rétegzett tudást jelentett a kora újkori másolók körében. Lényegében nincs olyan névalak, amelynek valamilyen érdekes vagy egyenesen tréfás változata ki ne alakult volna,³ mert a *scriba* (akárcsak a filológus) olyan állatfajta, amelyik rendszerint azt hiszi, hogy jobban tudja. Korábban külön publikációban is foglalkoztam olyan másolási hibákkal,⁴ amelyek a különböző fordításokban szerephez jutottak. Most inkább az egyes, jobbára névtelen másolók leleményeiből szemezgetek, amelyek egy jövőbeli kritikai kiadásban is csak az apparátus aljára kerülnének mint filológiai resztli, miközben sokat elárulnak a szövegelőállítás mentális és technikai mechanizmusairól.

Első példám annak a másolónak az ötlete, aki a Wrocław-i Egyetemi Könyvtár IV Q 62 jelű kódexében a 381v oldalon a trójai mondakör „jobban tudásáról” tett tanúbizonyságot: *Tum equi equitales[!] illi erant quales in fabulam esse ad troyam venisse agamennonis[!]*. Eurialus és Lucre-

² *Ki az egér?; A részeges götte...; Fától az erdőt stb.*

³ MÁTÉ (2018: 303–343).

⁴ MÁTÉ (2019).

tia történetének latin eredetije annyira sűrű intertextuális hálózatot alkot, hogy minden sora mögött klasszikus utalást kell keresnünk. Az adott helyen Piccolomini Eurialus lovait a Trója alá érkező Memnón méneséhez hasonlítja, Ovidius két helyére utalva (*Am.* 1, 8, 4 és *Fast.* 4, 713–714). A hibát feltételező másoló a Tróját támogató Memnón helyére az *aga-* szótág betoldásával a támadó sereg egyik vezérét, Agamemnont illesztette a szövegbe, mert utóbbiról biztosan tudta, hogy köze van a mítoszhoz, és nyilván lovai is voltak.

A második példám szintén a trójai mondakörhöz kapcsolódik, de a *scriba* egészen más égtáj szülötte. Kézírása és a szövege tulajdonságai alapján is itáliai személy írhatta a Biblioteca Apostolica Vaticana Pal. Lat. 1585 kódexének *Historia* verzióját, amelynek a 171v oldalán ez áll: *Dei phebus[!] helena prodidit*. Bár a híres szépségű Heléna több férjet is elhasznált, a napisten, Phoebus Apollón nem tartozott közéjük. A szóban forgó becsapott férj tehát Deiphobus,⁵ Priamosz trójai király fiai között a harmadik legérdemesebb Hector és Paris után. A szövegromlás, amelynek itt tanúi lehetünk, a következőképpen alakulhatott, talán több másolaton keresztül, vagy hallás utáni lejegyzésnek köszönhetően: Deiphobus – deiphebus (vö. Phebus vagy Phoebus napisten nevének ortográfiai variánsai) – Dei phebus.

A harmadik példában a személynév motiváltsága teljesen elhalványul a kéziratosságból a nyomtatásba történő átmenet során. A vergiliusi hagyomány szerint Euryalus testi-lelki jóbarátja Nisus, aki Piccolomini novellájában inkább csak a kerítő szerepét játssza el,⁶ ő talál egy vénasszonyt, aki elvigye Eurialus levelét Lucretiának. Valószínűleg a hanyag írásmód miatt minuscula formában egy n-r betűcsere következik be, ami utat talál a római ősnymondászat két termékébe. Ugyanis mind az R4⁷ mind az R3⁸ jelű kiadvány *Risus* alakban tartalmazza Eurialus barátjának nevét. Az R3 kiadás 157v (modern kori, a kolligátumot egy-ségben kezelő számozás szerint) oldalán kisbetűvel ez áll: *Litteras ad*

⁵ MÁTÉ (2018: 264).

⁶ MÁTÉ (2018: 256).

⁷ R4 [*Historia de duobus amantibus*], [Róma, a *Mercuriales Quaestiones* tipográfusa (Theobaldus Schenbecher?), 1473 körül]. Az idézett kéziratok és ősnymondványok részletes leírása: MÁTÉ (2018: 365–378).

⁸ R3 [*Historia de duobus amantibus*], s.l. [Róma], s.t. [Bartholomeus Guldinbeck], s.a. [kb. 1477].

nuptum ferendas committat risus[!] huic fidus comes. Alább a képkivágaton az R4 kiadás vonatkozó oldalának részletén pedig nagy kezdőbetűvel, teljes értékű tulajdonnévként látjuk viszont Nisus–Risust. A nyomdász nem volt túl következetes, mert a szereplő második feltűnésénél a szövegben kisbetűvel írt *nisus* alakot szedett ki. A harmadik előfordulásnál pedig, vagy a kézirat gyenge minősége, vagy a szedő gondatlansága miatt (n átfordítása u-vá) a *uisum* alak tűnik fel, amely rendesen a szöveg hagyomány egy teljesen másik ágában szokott előfordulni.⁹ Mindezek tükrében ez az 1473 körüli római kiadás egy állatorvosi ló, amely a *Historia* szövegének a kéziratosságból a nyomtatásba való átmenete során jött a világra. Igazán kár, hogy a nyomtatvány nem vált egyetlen ismert *Historia*-fordítás forrásává sem, hogy a vergiliusi beszélő névből egyenesen Nevető név legyen.

**querit cui ceras ad nuptū ferēdas cōmit
tat Risus huic fidus comes erat · harum
rerum callidus magister hic pronuncium
fufcipit mulierculāq; conduit cui littere**

1. ábra: Risus

Amint a fenti példából is jól látszik tehát, mindaz a tényanyag, amit mi lexikonok, szótárak és klasszika-filológusok generációinak munkája nyomán ki tudunk keresni, rendszerint nem állt a szövegtermelés iparosainak a rendelkezésére, s legtöbbször valószínűleg nem is tekintették feladatuknak, hogy pontosan értsék, amit leírtak vagy kinyomtattak.

Te is, fiam, Brutus(?)

2019-ben egy Piet Franssen nevű holland nyomdászattörténész igen alapos tanulmányt szentelt a *Historia de duobus amantibus* első, 1515 körülre datált, néhány lapnyi töredékben fennmaradt angol fordításának.¹⁰ Franssen célja az volt, hogy a nyomtatványt újabb érvekkel kösse az antwerpeni nyomdász, Jan van Doesborch műhelyéhez, és kiemelte a nyomdász lehetséges francia kapcsolatait. Számomra azért volt különösen értékes az a publikáció, mert a csupán 210 sornyi verses szövegben is találtam néhány hibát, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy a latin novella

⁹ MÁTÉ (2018: 81).

¹⁰ FRANSSEN (2019).

sienai történelmi háttére még nagyobb fejtörést okozott a szöveg másolóinak és fordítóinak, mint a zsúfolt klasszikus apparátus.

A történet szerint Eurialus és Lucretia első randevújára fényes nappal, Lucretia házában kerül sor, ahová udvarlója gabonahordó béreslegénynek öltözve jut be. Rövid idő után azonban Sosias, a ház német szolgája és Lucretia bizalmasa figyelmezteti a párt, hogy Lucretia férje, Menelaus és vele egy Bertus nevű férfi érkezik okiratokat keresve. Lucretia előbb az ágy végén álló ládába, Ritoókné Szalay Ágnes örökbecsű kifejezésével élve „a szuszék”-ba rejti el kedvesét, majd kihajít egy ékszeresládikát a magas ház ablakán, hogy amíg Menelaus és Bertus megmásszák a sok lépcsőt, új rejtekhelyet találjon Eurialusnak. A Bertus nevű szereplőt Siena történetének ismerői azonosítani tudták a város hivatalviselői között, akik Zsigmond császár látogatása idején (is) fontos szerepet töltek be az előkelő vendégek ellátásában,¹¹ így biztosak lehetünk benne, hogy Piccolomini szándéka szerint a névalak valóban Bertus. A latin novella szövegében kétszer is elhangzik ennek a szereplőnek a neve: *Tum Menelaus, et una Bertus, adsunt chirographa nonnulla ad rem publicam pertinentia quaesituri.*¹² *Motus hoc facto Menelaus Bertusque una repente in vinculum se praecipitant.*¹³

Az angol töredékben azonban a férfi neve a római történelemben jártas írástudók számára ismerősebb Brutus alakban található meg:¹⁴

96 werke. Than came menelaus and **one named bru**
 97 **tus** seekynge certaen letters longing to the comen
 98 profye. whiche as they be not fonde in none coffers

A Bertus–Brutus szövegromlás azonban nem az 1515-ös angol szöveg fordítójának, de még csak nem is a francia Anthitus la Favre-nak a találmánya, ahogy korábban feltételeztem,¹⁵ hanem már a latin szöveg hagyományban is felfedezhető folyamat eredményeként alakulhatott ki. 2018-ban publikált monográfiám megjelenése óta néhány újabb *Historia*-kézirat fotómásolatai váltak nyilvánosan elérhetővé az interneten. Közü-

¹¹ FRUGONI (1941).

¹² MÁTÉ (2018: 274).

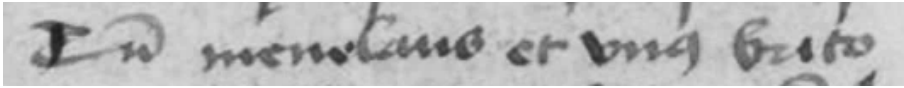
¹³ MÁTÉ (2018: 275).

¹⁴ FRANSEN (2018: 18).

¹⁵ MÁTÉ (2018: 176).

lük az egyik a Giessen Universitätsbibliothek tulajdonában álló 1256. számú kódex (ms Gi). Ebből a kéziratból idézem a fenti két latin hely megfelelőjét és fotókivágatukat is közlöm:

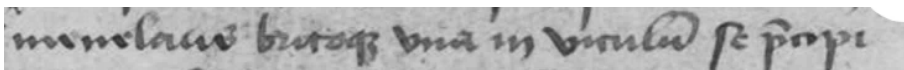
ms Gi 20v tum menelaus et **unus brito** assunt



2. ábra: brito ms Gi/1.

A másolás során a *scriba* talán eltévesztette, hogy hova kell tennie az -us végződést jelző 9-es számot és így lett az *una Bertus* szintagmából *unus brito* olvasat. Az azonban feltételezhető, hogy már az előtte álló szövegben sem lehetett tisztán kivehető a név b-e-r-t betűsora, valószínűleg már ott végbement a b-r-[magánhangzó]-t változás. Erre mutat a másik hely, ahol szintén tisztán kivehető, hogy a névalak *brito*:

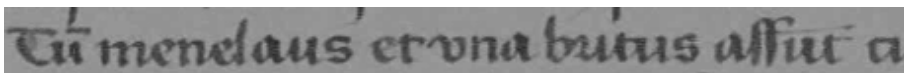
21v menelaus **britoque** una



3. ábra: brito ms Gi/2.

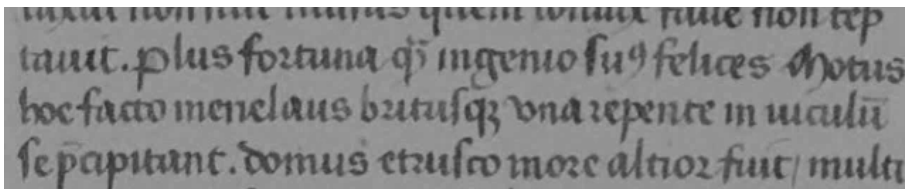
A párizsi Bibliothèque Nationale Lat. 8757 számú kódexében található *Historia* szövegtanú szintén a *britus* névalakot látszik közvetíteni a két fentebb idézett helyen:

ms Ps3 119r Tum menelaus et una **britus** assunt



4. ábra: britus ms Ps3/1.

ms Ps3 120r Motus hoc facto menelaus **britusque** una repente in viculum se precipitant.



5. ábra britus ms Ps3/2.

A párizsi ms Ps3 kódexről csak azt lehet tudni, hogy 15. századi összeállítású, a giesseni ms Gi kézirat azonban Robert Schindler megállapítása

szerint Charles de France gyűjteményének része volt, Franciaországban írták össze, és 1463 körülre datálható.¹⁶

A franciaországi kötődésű kódexek mellett Anthitus la Favre francia fordításának különböző kiadásai tanúskodnak róla, hogy a Bertus név-alak azon a nyelvterületen erős romlásnak volt kitéve. Anthitus la Favre *L'ystoire de deux vrai amans Eurial et la belle Lucesse* című művét Lyonban 1494–1495 körül Jean de Vingle nyomdája adta ki először,¹⁷ és 1515-ben, az angol töredék keletkezésének évében már legalább a hatodik kiadását érte meg (Lyon, Jean de Vingle, 1515).¹⁸ Ezt követte még egy kiadás 1526–1528 között és egy másik 1537-ben. Ebből a kiadási hullámból én három szövegtanúhoz tudtam hozzájutni, amelyek között sajnos nem szerepel az 1515. évi, az angol töredék feltételezett dátumához időben legközelebb álló francia kiadás. Anthitus francia szövegében az első előfordulásakor csak Menelaus társának nevezi a másik férfit, és csupán akkor említi őt név szerint, amikor a két férfi felhozta az utcára kiszórt ékszeresládika tartalmát, és végre megtalálta az okiratokat Lucretia szobájában, amiért eredetileg jöttek. Amint alább olvasható, az idő előrehaladtával az egyes francia nyomdászok ortográfiai és néhol tartalmi változásokat is bevezettek a szövegbe.

[Lyon] [Jean de Vingle] [kb. 1496-1497?], Párizs, BNF, Res. P-Y2-2223, Eii ív recto oldalán:

Menelaus et bretus vont revenir et aporter ledit couffre puis chercherent en la musse ou il estoit paravant musse eurial et troverent les lettres quel queroyent ilz sen vont et commandent lucesse a dieu.

Paris, Michel Le Noir [1508 körül], München, BSB Inc. s.a. 1733h, modern ceruzás számozás szerint 23 verso oldalon:

Menelaus et Bretus vont revenir et apporter ledict coffre a pouis sercherent en la musse ou il estoit par avant muse et trouverent les lettres quilz queroyent pouis sen vont et commanderent Lucesse a Dieu

[Lyon, Denis de Harsy] 1537, Chantilly, Musée Condé, XI.D.29., F ív verso oldalán:

¹⁶ SCHINDLER (2016: 173).

¹⁷ KEMP (2011: 28).

¹⁸ KEMP (2011: 29).

Menelaus et Brutus vont revenir et apporter ledict coffre, et puis chercherent en la musse ou il estoit paravant musse, et troverent les lettres, quilz queroyent, puis sen vont, et commanderent Lucesse a Dieu.

Szemponyunkból az a fontos, hogy az 1496–1497 köré datált lyoni és az 1508-ra tehető párizsi kiadásokban Menelaus kollégájának a neve *Bretus*. Ezek a szövegállapotok tehát szintén tükrözik az eredeti Bertus alakban valamikor bekövetkező b-r-e betűcserét, illetve a b-r-[magánhangzó] betűcserét, mint azt a két fentebb idézett kézirat szövegében (mss Gi és Ps3) is láttuk. Az 1537-es lyoni kiadásban pedig az emendátor az értelmetlen Bretus alakból e-u cserével az értelmes Brutus alakot iktatja a szövegbe. A fenti példák tehát azt mutatják, hogy a francia nyelvterületen a Bertus – Britus – Bretus – Brutus olvasatsor alakult ki. Nem zárható ki, hogy az 1515-ös angol töredék fordítója hasonló latin vagy akár francia szövegéből indult ki, vagy saját maga is el tudta végezni a Bretus – Brutus emendációt. Nem hiszem azonban, hogy ha a b-r-e vagy b-r-i betűsorról különböző alakot látott volna, akkor abból képes lett volna a Brutus alakot kihozni, vagyis nem valószínű, hogy az eredeti szerzői szándékot tükröző, történelmileg motivált Bertus alakból jutott volna egyetlen lépésben a Brutus emendációig, pusztán az *ope ingenii* módszerével. Ha a későbbiekben módom nyílik Anthitus francia fordításának minden kiadását megvizsgálni, illetve, ha a latin kézirat hagyomány teljes feltárására sor kerül majd, megpróbálom itt megfogalmazott feltételezésemet újabb szövegtekstekkel alátámasztani.

Ha végig gondoljuk, a Bertus – Brutus változás ugyan *lectio facillior*, de a *Historia* saját kontextusában nagyon is motivált olvasat. A novella szövegében ugyanis először Lucretia,¹⁹ majd a vége felé Eurialus hivatkozik Brutus feleségére,²⁰ Portiára mint a házastársi hűség jelképére. Lucretia szavai a másolás (illetve a nyomdai szedés) szempontjából előbb olvashatók, mint hogy Menelaus furcsa nevű tisztviselőtársa feltűnne a szövegben, így az asszociációs alapot ennek a történelmi szereplőnek a feltűnése is szolgáltathatta a változtatásra. A klasszikus kultúrából származó intertextuális utalások mozgásba hozhatták a másoló fantáziáját, de a sienai közeg túl távoli volt számára, ha nem teljességgel lényegtelen.

¹⁹ MÁTÉ (2018: 253).

²⁰ MÁTÉ (2018: 299).

A teve és a fecske

E. S. Piccolomini Eurialus és Lucretia történetét bizonyosan egy vájtfülű, a latin klasszikusokat kiválóan ismerő közönségnek szánta, miközben munkájával természetesen saját műveltségét is fitogtatta. Az egész szöveget úgy építette fel, hogy az megmutassa fokozatos felfejthetőségét. Piccolomini néhány helyen explicit utalásokat tett klasszikus szerzőkre, olykor szó szerint is idézve őket, hőseinek beszélő neveket adott, és felhívta olvasóit, hogy minden sora mögé odaértsék azt is, amit egy autoritás kicsit máshogy már elmondott. Mintegy az olvasáshoz szolgáló kulcsként a történetet keretező egyik levelet Kaspar Schlick birodalmi kancellárnak ajánlotta, egész világosan utalva rá, hogy a történet főhőse valamiképpen maga Schlick. Ezen a nyomon elindulva a kutatás sokáig feltételezte, hogy a másik ajánlás is kulcs, s a női főhős alakja mögött a címzett Mariano Sozzini felesége állt volna. Ez a teória nem nyert bizonyítást, és a legnagyobb rejtély, hogy ki is volt Lucretia, még feltárássra vár. Piccolomini szövegszervező képességét ismerve a hölgy férjezett családi neve a Camilli (*familia Camillorum*), egyértelmű lehetett azok számára – mint Sozzini és Schlick –, akik egyébként is ismerték a történet hátterét. Konkrétan Camilli nevű család az 1430-as években nem élt Sienában, de valószínű, hogy a lokális viszonyok (pl. legendás genealógiák) ismerői ezt a belső viccet is meg tudták fejteni.

Ez a tudás a modern olvasó számára elveszett, vagy még nem tárult fel, az egyik ősnymondász számára azonban meg sem mutatkozott. Piccolomini szerint Lucretia házas volt, bár még nem töltötte be huszadik évét, és a dúsgazdag Camilli család tagjához, Menelaushoz adták feleségül: *adulescentula nondum annos viginti nata, in familia Camillorum praediviti viro Menelao nupta*.²¹ A családra vonatkozó információ szintén abba a kategóriába esik, amely az időben és térben távoli személyek számára csupán kitöltendő hely a papíron, így könnyen elvész. A név minuscula betűkkel való írása, az l-ek számának bizonytalansága egy esetleges hallás utáni lejegyzéskor, és az i ékezetlensége talán több másoló kézen át vezetett el oda, hogy a C 71 kiadásban²² a büszke Camilli család tevévé lett: *viginti annos nacta: in familia camelorum[!] praediviti viro*

²¹ MÁTÉ (2018: 243).

²² C 71 [Historia de duobus amantibus], Aalst, s.t. [Johann de Westfalia & Theod. Martens], 1473.

Menelao nupta. Hogy pontosan ki tevé tevévé²³ őket, azt nem tudjuk, de a másolási folyamat feltételesen így rekonstruálható: Camillorum – Camilorum – camilorum – camelorum.

Az állati olvasatok befejezéseként következzen a fecske esete a másolói fantáziával. A Wrocław-i Egyetemi Könyvtár egy másik, IV Q 53 jelzetű kódexében található *Historia* variáns másolója valószínűleg elég nehezen olvasható antigráfból dolgozott, számos pontatlansággal adva tovább a szerelmi történetet. A kérdéses helyen Eurialus és Lucretia levélváltása eljut a személyes találkozás felvetéséhez, és egy olyan erotikus utaláshoz, a mindenhová bejutó bolha képéhez, amelyet a történet több fordítója is túl erősnek talált ahhoz, hogy saját nyelvén tolmácsolja. *Invenire me solam, nisi fias hirundo, non potes. Altae sunt domus et aditus custodia clausi.* – így Lucretia.²⁴ Eurialus válasza kiküszöböli a magas házfalak jelentette akadályt is: *O utinam fieri possem hirundo! Sed libentius transformari in pulicem vellem, ne mihi fenestram clauderes.*²⁵ Talán a másolt szöveg minősége, talán az olvasottak túlfűtött hangulata vitte rá a kódexmásolót (ms IV Q 53 245v), hogy eltüntetve a fecskét, lemeztelenítse Eurialust: *invenire me solam nisi fias nudo*²⁶ *non potes* – hangzik a szokatlanul bátor Lucretia invitálása. Ugyan béreslegényként, zsákkal a hátán lépcsőt mászva Eurialus még fényes nappal is bejuthatott a nemes sienai házba, az igencsak kérdéses, hogy mindez hogyan sikerült volna neki ruhátlanul. Reméljük, egyszer előkerülnek olyan szövegtanúk, amelyek igazolhatják, hogyan lett a fecske meztelen, vagyis a *hirundo nudo*: *hyrundo* – *hirundo* – *irundo* – (...)undo – *nudo*.

Hogyan is rokon tehát egymással a lelki tyúk, a sienai tevé és a meztelen fecske? Mindegyik csaknem elképzelhetetlen, *animal imaginarium*, és mégis létezik, gondatlan (gondtalan? *lectio difficilior*) kezek munkája.

Források

Wrocław, Egyetemi Könyvtár, IV Q 62.

Wrocław, Egyetemi Könyvtár, IV Q 53.

²³ Vö. *A tevé fohásza* ROMHÁNYI (1983: 128).

²⁴ MÁTÉ (2018: 260).

²⁵ MÁTÉ (2018: 261).

²⁶ Attól most tekintsünk el, hogy ebben az ablativusi alakban a *nudus* melléknév latinul nem megfelelő, és csak olaszul állja meg a helyét alanyesetű szóként. Valószínű, hogy a másolás során az egyeztetés nem volt szempont az ismeretlen lejegyzőnknek.

Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. Lat. 1585.

Giessen, Universitätsbibliothek, 1256.

Párizs, Bibliothèque Nationale, Lat. 8757.

C 71 [Historia de duobus amantibus], Aalst, s.t. [Johann de Westfalia & Theod. Martens], 1473.

R4 [Historia de duobus amantibus], [Róma, a *Mercuriales Quaestiones* tipográfusa (Theobaldus Schenbecher?), 1473 körül].

R3 [Historia de duobus amantibus], s.l. [Róma], s.t. [Bartholomeus Guldinbeck], s.a. [kb. 1477].

Anthitus la Favre, *L'ystoire de deux vrai amans Eurial et la belle Lucesse*, c. művének következő kiadásai:

[Lyon] [Jean de Vinglé] [kb. 1496-1497?], Párizs, BNF, Res. P-Y2-2223.

Paris, Michel Le Noir [1508 körül], München, BSB Inc. s.a. 1733h.

[Lyon, Denis de Harsy] 1537, Chantilly, Musée Condé, XI.D.29.

Felhasznált irodalom

- FRANSSEN 2019 P. FRANSSEN, *Jan Van Doesborch and the History of Euryalus and Lucretia*, Dutch Crossing. *Journal of Law Countries Studies*, DOI: 10.1080/03096564.2019.1617182.
- FRUGONI 1941 A. FRUGONI, *Enea Silvio Piccolomini e l'avventura senese di Gaspare Schlick*, *Rinascita*, 4 (1941), 229–249.
- KEMP 2011 W. KEMP, *Des deux amans de Piccolomini. Les éditions de la traduction lyonnaise antérieures à 1540 (J. de Vinglé, M. Havard, M. Le Noir, O. Arnoullet et D. de Harsy)*, *Réforme, Humanisme, Renaissance* 71, (2011/1), 23–33.
- MÁTÉ 2018 MÁTÉ Á., *Egy kora újkori sikerkönyv története: 15–16. századi szövegvariánsok és fordítások Eneas Silvius Piccolomini Historia de duobus amantibus című szerelmes regényéből*, Budapest, 2018.
- MÁTÉ 2019 MÁTÉ Á., *E. S. Piccolomini Historia de duobus amantibus: Nyelvi és kulturális gátak tizenhat korai fordítás tükrében*, *A&R*, 3 (2019), 79–91. DOI: 10.14232/antikren.2019.3.79-91
- ROMHÁNYI 1983 ROMHÁNYI J., *A teve fohásza*, in: Romhányi J., *Szamárfül*, Budapest, 1983.
- SCHINDLER 2016 R. SCHINDLER, *Die bebilderte Enea Silvio Piccolomini Handschrift des Carles de France. Ein Beitrag zur Buchmalerei in Bourges and zum Humanismus in Frankreich*, Turnhout, 2016.

The Sienese Camel and the Shirtless Swallow: Episodes from the Marvelous Life of the „Lectio Facilior” Scribal Error

The present article draws attention to some special scribal errors which appear in the manuscript and print tradition of E. S. Piccolomini's Historia de duobus amantibus. Those errors often are unintendedly humorous, and shed some light on the

associative and technical mechanisms influencing the printers and scribes during their work. The two fantastic beasts mentioned in the title of this article were also born on the pen of some anonymous copyist, however, sadly, they did not enter to any of the multiple translations based on the Latin love story.

Keywords: *lectio faciliior, scribe, scribal errors, misprinting, Historia de duobus amantibus*

WENNER ÉVA–PÁL JÓZSEF

A félelemtől az iróniáig: Machiavelli *Belfagorja*

Az írás először arra a kérdésre keres választ, hogyan lehet összeegyeztetni a végtelen és végtelenül jó Isten fogalmát a világon mindenütt jelentkező Gonosz sokszor sikeres tevékenységével? A probléma történeti áttekintése során a keresztény teológia platonikus vonulatának (Dionüsziosz Areopagitosz, Eriugena, majd szent Anzelm) eszméit követjük nyomon. Ennek lényege: Istennek nincs valódi riválisa, nincs preegzisztens rossz, a Gonosz az ember helytelen döntésében rejtőzködik. Ugyanakkor az ember méltóságának (Istenhez való hasonlóságának) nélkülözhetetlen része akaratának szabadsága. A második rész arról szól, miként tűnik el a 15. századi neoplatonikus gondolkodók docta religiójából, illetve hogyan válik, elvesztve félelmetességét, ironikusan ábrázolt alakká Machiavelli tanulságos meséjében.

Kulcsszavak: Gonosz, teológia, szabad akarat, Machiavelli, irónia

A monoteista teológia és a nyomában kibontakozó sok évszázados keresztény kultúra egyik leginkább élő, mai napig nyugtalanító problémája a Sátán létezése és működése feltételezéséhez kapcsolódik. A Nietzschei istenhalál (1882) nem jelenti feltétlenül a Sátán végét is, az emberen „kívül” lévő Teremtő eltűnése, a teológia fő vonala szerint nem vonja szükségszerűen maga után a „bennünk” rejtőzködő gonosz pusztulását is. Sőt, az Istentől megszabadított ember világában új teret nyerhet. A Szentírás nem sok teret enged Isten hatalmi monopóliumának megkérdőjelezésére. Nem képzelhető el a két, a jó és rossz princípium erőegyensúlya. Csak szubordinációja: a gonosz nem lehet a Legfőbb Jónak a riválisa (diteizmus), csak eszköze; sem pedig önálló méltósággal rendelkező „kiegészítője”, mint a nappal és éjszaka, jobb és bal (biteizmus), csak ugyanannak az egyedüli lényeknek különleges kifejeződése vagy hiánya. Az önmagát a Léttel (*ego sum qui sum*) meghatározó Istennel szemben a gonosznak nincs *metafizikája*, lehetett viszont morálfilozófiája és fenomenológiája. A krisztológiával vagy antropológiával el-

lentétben *demonológiáról* (a *nem*-lét tudományáról) csak metaforákban lehet beszélni. Vele kapcsolatban a keresztény egyház lassan kétezer éve megelégedett dogmatikus állítások kijelentésével, de sohasem alkotott külön dogmát róla.

Pedig az *Újszövetségben* számos alkalommal és a legkülönbébb neveken találkozunk vele. A szinoptikusok által leggyakrabban használt nevei közül a démon, diabolus (etimológiailag mindkettő a görög *da-*, *dia-* 'ketté-, szét-' előtagú szóból származik). Szókratész, Platón még „istenségek alatti”, tőlük elkülönült, de velük együttműködő szellemek értelemben használta. Keresztény felfogásban ezek a szavak Istentől való különbözni akarást, leválást jelentettek, főleg többes számban (gyakran Danténál is). Beliál, Mammon negatív, istentelen tulajdonságok perszónifikációja. A Belzebub névhez (mind a Baal-kultusz alapján), vagyis az úr nevéhez a legyek, a trágya (*letame*) asszociálódnak, Luciferéhez a menyeből való alázuhanás. A Bibliában kevésbé fontos, de a középkorban tanulmányozott volt a moabiták és a madianiták Jahvéval ellenséges hegyi istensége Belfe/a/gor (Baal-Peor, Moloch), akit az ókeresztény atyák Priapossal azonosítottak. A betegség és ördögűzés hangsúlyozása után Jánosnál a hatalom válik domináns elemmé, az általa használt elnevezés megfosztja az általa megjelölt alakot transzcendens jellegétől: *princeps huius mundi*. Krisztus győzelme a kísértő, vádló Sátán felett az egész emberiség további történetére kiható siker, a jó abszolút hatalmának újabb bizonyítéka, jövőre vonatkozó garancia. A döntő csata megnyerése azonban önmagában nem védi meg az egyént a gonosz utóvédharcaitól, nem kíméli meg a küzdelemtől. Az egyház e területen is megkövetelte a hívőtől a *sequela Christit*, aki kérte az ember számára az atya jóindulatát. A keresztény főima csúcspontján a kísértésbe vitelünk elkerülésére és a rossztól való megszabadításunkra szólítja fel Isten: *et ne nos inducas in tentationem sed libera nos a malo*. (A *Vulgatáig* visszavezethető fordítási bizonytalanság miatt várhatóan meg fog változni az imának ez a sora.)

A manicheizmussal való elméleti és teológiai leszámolás, amelyet a keresztény *Hitvallás* és a szent iratok véglegesen rögzítettek, kiszorította az ördögöt a mennyei birodalomból, de nem tüntette el a föld színéről, ahol bárhol és bármilyen formában feltűnhet. Társadalmi, lélektani helyzettel és műveltségbeli ismeretekkel összefüggésben általában kétféle, egymástól nem mindig világosan elhatárolt kép élt a keresztény embe-

rek tudatában: a szűk körben kialakított és ismert elméleti, valamint a népszerű, exoterikus.

Az ördögről alkotott teológiai kép főbb jellemzőit a fent említett szövegeken kívül Damaszkuszi Szent János *De fide orthodoxa* (3, 3–4) és Nagy Leó pápának Astorga püspökéhez írt levele (447 körül) foglalta össze: az ördög Isten teremtménye, a gonosz nem lehet teremtetlen kezdet, nem rendelkezik teremtő erővel. A szubsztanciája jó volt: a rossznak nincs saját természete, de kiválóságával rosszul élt, amelynek következtében nem lett ugyan önálló szubsztancia, de szabad akaratából következő döntése miatt elszakadt a legfőbb jótól, azaz megcáfolta saját természetét. A platonizmus idea-tana, aktív gonosz nélküli világképe a filozófiai rendszeresség eszközével pszichológiailag is segítette a pozitív eszmék térnyerését.

A késő antikvitás (Dionüsziosz Areopagitosz) és a középkori teológia (Eriugena) a jó hiányával vagy az attól való elidegenedéssel, valamint az ellentéteket is magában foglaló isteni teljességgel (*coincidentia oppositorum*) magyarázta a helyzetet. Az alapproblémát ragyogó érveléssel, a keresztény gondolkodás számára megnyugtató módon Szent Anzelm oldotta meg (*Cur Deus homo?*, *De casu diaboli*), akit általában az első skolasztikusnak tartanak. A rossz a jó hiánya: nincs vakság, csak nem látás, a betegség az egészség hiánya. A gonoszság *majdnem valami*. A jónak fokozatai vannak: jó, kevésbé jó, korlátozottan jó. Az ördög is jót akart, a saját javát (*commodum*), ami azonban az önzéshez, a világegyetem harmóniájának felbomlásához vezetett. Bűne az, hogy nem maradt meg a jóban (*perseverantia*), vagyis a kisebbik jót választotta, saját boldogságát részesítette előnyben ahelyett, hogy a teljes, isteni igazságot kereste volna. A bűn elkövetésének szabadsága az ember Isten képmására teremtett státuszának adottsága, és egyúttal erkölcsi értékének legfontosabb mércéje vagy kritériuma. Ez a lehetőség biztosítja az *analogon* számára, hogy valóban társa legyen az alkotójának, befejezze a teremtést. Az elsődleges teremtmények (angyalok, emberek) szabad akarata az élet során hozott szabad döntésben rejlik. Isten nem korlátozott minket a jóra: ha korlátozna, az ember nem különbözne a másodlagos teremtményektől, az állatoktól.

A humanizmus és a reneszánsz, amely alapvető változásokat hozott a természetről, a történelemtől, a kultúráról, a művészetekről és a szellemi élet számos területéről való ismeretünkben, kevés újdonságot ho-

zott az ördög teológiai ismeretében. A fentiekben alapul a firenzei neoplatonisták, például Marsilio Ficino és Pico della Mirandola tanítása az ember méltóságáról: filozófiájukban a rossz passzív ellenállás, az anyag nulla mivolta, amelyben az égi eszmények „megfulladnak”. Nincs pokol vagy büntetés a hagyományos értelemben. Az ő *docta religió*jukban nincs pokolbéli szenvedés, nincs ördög, mint „a börtönőr”, aki segítőivel együtt megbünteti a lelkeket. A gonosz bennünk, hibás döntéseinkben van, itt van a földön, például, mint látni fogjuk, a feleség alakjában. A kísértőnek nem a végeredményben (egyetemes ítélet) van döntő szerepe, hanem a szándék elindításában és kialakulásában. A másik kép, az ördög népszerű képe, egészen más módon, többé-kevésbé ugyanerre a következtetésre jut.

A spekulatív ördög-felfogás mellett a középkor során végig és nagy erővel létezett egy másik, *érzéki-érzelmi* kép is: a kettő, tekintet nélkül az esetleg kialakuló inkoherenciára, össze is fonódhatott (Dante egyszerre ártalmatlan, groteszk és félelmetesen ronda Lucifere a pokol mélyén). A templomok falain, prédikációkban, népszerű irodalmi alkotásokban (*Visio Tnugdali*), látomás-leírásokban (pl. Remete Szent Antal) léptenyomon találkozunk kellemetlenkedő, fenyegetően hatalmas és ronda alakjával. A népszerű hagyomány sokkal alkalmasabb volt a propagandisztikus, didaktikus célok elérésére, mint a filozófiai iskolázottságot megkövetelő másik. Az Európa különböző helyein feltűnő (például a Balkánon a bogumilek, Dél-Franciaországban a katárok, albigensek) eretnek törekvések a dualizmus visszahozásán mesterkedtek, függetlenítették Istentől a rossz princípiumát, s meghagyták számára az anyag birodalmát. Az Egyház az 1214-es lateráni zsinaton a régi elvek alapján elítélte őket.

A következő évben megszülető domonkos rend éppen e tanokkal szembeni fellépés volt, a Quattrocento végén az időközben jelentősen átalakult szellemi klímában egy rendtársukat, a Firenzében 1498-ban kivégzett Girolamo Savonarolát tekintették sokan „ördögnek.” A bűnös lelkeket az utolsó ítélet során rettenetes kínokkal gyötrő Sátán ábrázatát a hívők gyakran és konkrét formában láthatták. A legismertebben ezek közül Coppo di Marcovaldóé a firenzei Battisteróban (1260–1270 között), illetve a következő században a padovai Scrovegni-kápolna belső homlokzatán Giotto pokol- és ördög-ábrázolása (1305), Giusto de’ Menabuoi (Abbazia di Viboldone, 1363?), Taddeo di Bartolo (Collegiata di Santa Maria Assunta, San Gimignano, 1393?). A Quattrocento kezdete

a korábbiak folytatásának tekinthető, Giovanni da Modena (*Inferno*, San Petronio, Bologna, 1410), Beato Angelico (*Utolsó ítélet*, San Marco, Firenze, 1432–1433) hűek maradtak az alak ikonográfiájához.

Antoniazso Romano a közelmúltban (1440) elhunyt szent, Francesca Romana látomásait ábrázoló freskóin erősödtek az alvilági uralkodó antropomorf jegyei, s egyértelműen láthatóvá vált a művész anatómiai pontosságra való törekvése. A mű – követve a reneszánsz eszmei újításait – nagy jelentőséggel bíró lépést jelent *Satanesso* képi ábrázolása humanizálásának az irányába (Santa Francesca Romana, Tor de' Specchi, Roma, 1468?). E folyamat csúcspontjának Luca Signorelli freskóit tekinthetjük az orvietói Dóm San Brizio kápolnájában: az antikrisztus és a mögötte álló, sűgő Sátán emberi méretű és fiziológiájú alak. Az előbbi önmaga felé mutató mozdulata egoizmusát jeleníti meg, az utóbbinak pusztán bőrszíne és szarvai árulkodnak pokoli eredetéről, egyébként olyan emberek, mint bárki más.

A *Belfagor arcidiavolo* mese rendkívüli prózai alkotás Machiavelli életművében. A „firenzei titkár” nagy művei közül ismert *A fejedelem* és híres formulája, a „cél szentesíti az eszközt”, amellyel egész machiavellizmusát akarta összefoglalni. A művelt humanista történeti művei, többek között, a *Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről*, és a *Firenze története* nyolc könyvben, amelyet VII. Kelemen pápa számára írt. Valószínűleg 1518-ban két kevésbé komoly művet is komponált, inkább saját maga és a közönség szórakoztatására: a színház számára a *Mandragola*, és talán a *Belfagor arcidiavolo* (Belfagor, a főördög) című novella is ennek az évnek a gyümölcse. Más Machiavelli-kutatók szerint azonban a *Favola* egy korai mű lehetett az 1498-as vagy 1499-es évekből. A mű kéziratban maradt, pontos dátum nélkül, így nehéz megoldani a problémát. Tudjuk, hogy Machiavelli 1501 őszén vette feleségül Marietta Corsinit, akitől hat gyermeke született, vagyis ezt az időpontot megelőzően személyesen nem tapasztalta meg a házasság nehézségeit. Köztudott azonban, hogy mindig voltak más szerelmei is, például élete utolsó éveiben Barbara Raffacani Salutati énekesnő.

A *Mese* ironikus és finom hangvétele családi leveleiben találhatta meg előzményét. Ezekben született meg az a gúnyos és gyalázkodó stílus, amely a firenzei komikus és realista hagyományban bontakozott ki. A mese témája egy Európa-szerte elterjedt hagyományhoz kapcsolódik, Magyarországon például a legismertebb hasonló cselekményű mű

Arany János *Jóka ördöge* című meséje. A pórul járt ördög alakja már a középkori kultúrában is megtalálható anekdotákban, novellákban és viccekben. A főszereplő mindig az ördög, aki becsap másokat vagy őt csapják be, fenyeget vagy szórakoztat. Machiavelli a görög vagy latin Aesopus vagy Phaedrus meséiből, az evangéliumi példabeszédekből, és vagy közvetlenül vagy közvetve egy középkori latin szövegből indult ki, amelyet Jehan le Fèvre fordított franciára *Les lamentations de Matheolus* címmel. Machiavelli meséje két sajátos hagyományt ötvöz, az elviselhetetlen feleség/nő és az okos parasztember, „aki többet tud az ördögnél” motívumát. A bűnös (és kibírhatatlan) nő a középkor irodalmi toposza, amely a Bibliából ered, a bűnös Éva alakjából, aki elfogadja a kígyótól a tiltott almát, és Ádámnak adja, ezzel elkövetve az eredendő bűnt. Azonban már a középkorban, különösen a vége felé (ld. Suger apát, Szent Bernát) léteznek a kísértő asszonnyal ellentétes képzetek a legtisztább nő alakjáról, Szűz Máriáról, aki megmenti az emberiséget azáltal, hogy közbenjár a hívekért Istennél. (Elég utalni a 13. század szicíliai költőire, illetve a stilnovistákra, vagy Petrarca *Canzoniere* kötetére.)

Az ördög és a paraszt egy másik irodalmi toposz, amely széles körben elterjedt volt a középkorban. Ez a történet az ördögről szól, aki a földre jön, hogy bejárja és megismerje azt. Néha Isten társaságában jön, és együtt kommentálják az emberek viselkedését, vagy az ördög vádolja az embert, esetleg fogadást kötnek további sorsának alakulásáról (Jób bibliai története). Az egyik leggyakoribb motívum azonban az ördög és az ember közötti összecsapás vagy fogadás volt, és néha az ember (a gazda) volt a ravaszabb, az ördög pedig vereséget szenvedett. Belfagor a Bibliában használt fordítása Baal Peornak.

A mese úgy kezdődik, mint a korban általában mindegyik mese: *Leggesi [...] nelle antiche memorie fiorentine[...]*, majd *valami legszentebb ember látomásával* folytatódik. Úgy találták, hogy a legtöbb ember nem a saját bűne, hanem a felesége miatt kerül a pokolba. Ennek megfelelően tesz jelentést Plutónak a klasszikus alvilág két híres bírója, Mínosz és Radamantüsz. Ebben az esetben az alvilág ura Plutó, nem pedig Lucifer. Plutó alakja is irodalmi reminiscencia, ő a gazdagság istene, aki a poklot uralja. Milyen iróniával ábrázolja és írja le a poklot és lakóinak világát! Az ördögök tudni akarják az igazságot, és nem akarnak igazságtalanok lenni! Vagyis a pokol az igazság és az igazságosság helye, és nem az élők, az emberek világa. Minden az ellenkezője annak, amit mi,

olvasók gondolnánk! A történet azzal folytatódik, hogy Plutó összehív egy pokolbeli gyűlést, ami igen demokratikusnak tűnik, ugyanis: „úgy döntött, hogy alaposan megvizsgálja az esetet a pokol fejedelmével, és utána kellően intézkedik az igazság teljes kiderítése érdekében.”¹ Az összejövetel azzal zárul, hogy tízéves evilági kísérletre kéri fel a kiválasztott ördögöt, Belfagort, a „főördögöt, aki cseppet sem örült a megbízatásnak”, de engedelmeskednie kellett. Azaz a pokol a rend helye, ami szinte ideális helynek tűnik, éppen az ellenkezője annak a borzalmas, könnyekkel és sírással teli helynek, amelyet a papok prédikációikban lefestenek és a festők a templomok falain ábrázolnak!

Belfagornak megtiltotta a gyülekezet, hogy bukott arkangyalként képességeinek felhasználásával oldja meg a problémákat. A földön embernek kellett lennie az emberek között. Ez nagyon fontos, tudván, hogy a korábbi mennyei arkangyal, azaz a Sátán lázadásának oka éppen az volt, hogy mérhetetlenül vágyott arra, hogy előbbre jusson és az Úr helyére kerüljön. Ezúttal Krisztushoz hasonlóan ő is megtapasztalhatta az ember nem mindig irigylésre méltó sorsát.

Belfagor tehát 100 000 dukáttal és egy sereg kísérő ördöggel érkezett a földre, pontosan Firenzébe. Ettől kezdve a történetben kettős személyiséggel rendelkezik, Belfagor/Roderigo di Castiglia, és kettős identitással, az ember és az ördög személyiségével (mint ismeretes, az ördög bármilyen formát felvehet, sőt, saját akarata szerint meg is változtathatja azt). A földön Kasztíliai Roderigónak hívják (ami a „Roderik” névből származik, és azt jelenti: 'ragyogó, csodálatos', vagyis *nomen est omen*), jóképű (amilyennek egy főördögnek lennie kell, még ha el is bukott), elegáns, harmincas éveiben járó, gazdag. Távoli és titokzatos származást talál ki, és Firenzébe érkezik: „Azért választotta a várost székhelyéül, mert úgy vélte, hogy Firenze a legeszményibb hely olyan ember számára, aki pénzét az uzsora eszközeivel kívánja gyarapítani.”² Szép fricska ez firenzei polgártársainak! Természetes, hogy az anyagi javak ilyen fontos szerephez jutnak a műben, hiszen a pénz és a gazdagság mindig is a Sátán, azaz e világ fejedelmének birodalmához, fennhatósága alá tartoztak. A pokolbéli határozata szerint meg kell házasodnia. Gyönyörű feleséget talál, Onestát,

¹ Hivatkozott kiadás: MACHIAVELLI (1978: 639). Az olasz szövegre ld. MACHIAVELLI (1981).

² MACHIAVELLI (1978: 640).

(egy újabb beszélő név, vagy mégsem?), Amerigo Donati lányát, aki nincstelen nemesember, hét gyermekkel. Roderigo, mintha igazi férfi lenne, beleszeret a feleségébe (pedig tudjuk, hogy az ördög képtelen a szerelemre/szeretetre, csak önmagát szereti, de Roderigo nem ilyen), így elviseli veszekedős, költekező, elviselhetetlen és mindenekelőtt büszke feleségét, aki Belfagor alias Roderigo szerint büszkébb, mint Lucifer. A büszkeség a Sátán talán legfontosabb jellemzője, és a mi történetünkben ez a bűnös nő tulajdonsága, nem pedig az ördögé! Van azonban olyan több más jellemzője is Roderigonak, ami viszont már nagyon is jellemzi Belfagort: „Nyomban óriási kedvet érzett a világ pompája és hiúságai iránt, élvezte, hogy az emberek annyira dicsérik.”³ Roderigo rengeteg pénzt költ, hogy három sógornőjét jól kiházasítsa, három sógorát pedig vállalkozásaikban segítse. Sokat fizet a felesége szeszélyeire és túlzó igényeire is. Így már ő maga is kénytelen kölcsönt felvenni. De micsoda ironia a szerző részéről! Az uzsorás ezután az igazi firenzei uzsorásoknak van kiszolgáltatva, mert nagyon gyorsan (bizonyára új családjá némi segítségével) elherdálta az összes pénzt, amit a pokolból magával hozott. A hitelezői megfigyelték, hogy ne tudjon megszökni előlük. Felesége két testvére elveszíti a kapott tőkét, a harmadik, egy firenzei aranyműves nem segít neki, így Roderigónak menekülnie kell, ám a hitelezői üldözik őt. Mivel fél, hogy elkapják, elhagyja lovát és a főútról letérve menekül. Elérkezik egy paraszt, Gianmatteo del Brica tanyájára, akitől segítséget kér, és ennek fejében gazdag jutalmat ígér neki.

Ez a megállapodás klasszikus fogadásnak tekinthető az ördög és a paraszt között. Az irodalomban elterjedt ember és ördög közötti fogadás egyik jellemzője, hogy az ördög ilyen esetben mindig megtartja a szavát. Ez a mi mesénkben is így van. Gianmatteo elrejtí őt a trágadomb alá (ez megfelelő hely számára, tudván, hogy az ördög egyik neve, Belzebub pontosan a trágya vagy a legyek urát jelenti!). Amikor az üldözők megérkeznek, a paraszt nem árulja el Roderigót/Belfagort. Hitelezői tovább folytatják az üldözést. A paraszt pedig, miután túljutott a veszélyen, kiszabadítja Belfagort, és arra kéri, hogy tartsa meg a szavát. Ne felejtjük el, hogy az ember/ördög megmentője parasztember volt ugyan, de az evangélisták, János/Giovanni (a kedvenc tanítvány) és Máté/Matteo (az egyik szinoptikus) kettős nevét viselte! Roderigo/Belfagor el-

³ MACHIAVELLI (1978: 641).

mondja, hogyan akarja ezt megtenni: bebújik egy nő testébe, és csak Gianmatteo szavainak köszönhetően jön ki. Így a paraszt gazdag jutalmat követelhet. Ettől a ponttól kezdve Roderigo, az ember nem tér vissza többé a mesébe. Belfagor tehát beköltözik Bonaiuto Tebalducci feleségének testébe. „A rokonság mindent elkövetett, amit ilyen esetben tenni szokásos: fejére helyezték Szent Zenobius koponyáját és letakarták San Giovanni Gualberto köpenyével.”⁴ Újabb kitűnő lehetőség az író számára a babonák feletti szórakozásra, hiszen

Roderigo csak nevetett ezeken a praktikákon. Hogy világosabbá tegye, miszerint az asszony betegségét egy szellem okozta, és nem a képzelet, latinul szólalt meg, filozófiai kérdésekről értekezett, és számos ember bűneit leplezte le. Egy barát is sorra került, aki négy éven át tartott cellájában egy szerzetesnövendéknek öltöztetett lányt, ami ugyancsak álmétkodást keltett.⁵

A fabula felfordított világában pedig az ördög felfedi a farizeus testvérek magatartásának hamisságát.

A démonizált, megszállott nőt Gianmatteo szabadítja meg, „először néhány misét mondatott, s néhány hókuszpókuszt végzett el a nagyobb hatás kedvéért.”⁶ Ebben az esetben kétségtelenül egy kis cinizmust is felfedezhetünk az egyház ellen. Megkapja tehát az ötszáz guldent, és vesz egy tanyát Peretolában. Belfagor másodszor Károly nápolyi király lányát választja, hogy a parasztot valóban nagyon gazdaggá tegye, és így megtartsa fogadásukat. Gianmatteo sikeresen kiűzi az ördögöt a király lányából, hiszen így állapotok meg, és megkapja az ötvenezer dukátot. A paraszt így már valóban nagyon gazdag lett. „Amint látod, Gianmatteo, betartottam ígéretemet, és gazdag emberré tettelek. Hálaomat leróttam, és nem tartozom neked semmivel. Ne kerülj többé elém, mert eddig jót tettem veled, de eztán ártásodra leszek.”⁷ Vagyis a második sikeres ördögűzés után az egyezségük semmissé lesz, Gianmatteo pedig gazdagon visszatért Firenzébe.

⁴ MACHIAVELLI (1978: 643).

⁵ MACHIAVELLI (1978: 644).

⁶ MACHIAVELLI (1978: 644).

⁷ MACHIAVELLI (1978: 644).

Egy idő után azonban VII. Lajos francia király lányát is megszállta az ördög. Gianmatteónak, akarva-akaratlanul, a firenzei Signoria parancsára Párizsba kellett mennie, hogy megszabadítsa a lányt. Ezúttal azonban hiába kéri Belfagort, hogy hagyja el a nőt. Gianmatteónak tehát ki kell találnia valamit, hogy elkerülje a halálos veszedelmet: összehívátja a királyi udvart az összes nemessel és a papsággal, majd mindenkit megkér, hogy nagy zajjal és nagy ünnepélyességgel közeledjenek az emelvényhez. Az ördög természetesen tájékozódni akar a helyzetről, és Gianmatteo azt a magyarázatot adja neki, hogy a felesége, Onesta közeledik ezzel a nagy zenebonával, hogy újra csatlakozzon férjéhez. Belfagor erre azonnal elhagyja a nő testét, és inkább a pokolba menekül. Visszatérve beszámol a gyülekezetnek, mondván, hogy a nők valóban elviselhetetlenek, és a férjüket a pokolra juttatják. *És Gianmatteo, aki még az ördög eszén is túljárt, boldogan visszatérhetett hazájába.*⁸

Az okos paraszt tehát a saját fegyverével győzi le az ördögöt, vagyis ravaszsággal, hazugsággal. A mese így a reneszánsz győztes és életszerető embere számára pozitívan végződik.

Felhasznált irodalom

MACHIAVELLI 1978 N. MACHIAVELLI, *Művei I–II.*, Budapest, 1978.

MACHIAVELLI 1981 N. MACHIAVELLI, *Il teatro e tutti gli altri scritti letterari*, Milano, 1981.

From fear to irony. Machiavelli's *Belfagor*

The paper first seeks to answer the question, how can the concept of an infinite and infinitely good God be reconciled with the often successful activities of the Evil, who is everywhere in the world? The historical overview of the problem traces the ideas of the Platonic line of Christian theology (Dionysius Areopagite, Eriugena, and later Saint Anselm). The essence of this is that God has no real rival, there is no pre-existent evil, that evil is hidden in man's wrong choices. However, that is an indispensable part of man's dignity (his likeness to God), the freedom of his will. The second part is about how it disappears from the docta religio of the 15th century Neoplatonic thinkers and, having lost its fearlessness, becomes the figure ironically depicted in Machiavelli's instructive tale.

Keywords: Evil, theology, free will, Machiavelli, irony

⁸ MACHIAVELLI (1978: 646).

PETNEHÁZI GÁBOR

Erasmus, Terminus és a hiányzó koponya

Stephano Lazaro sexagenario

Erasmus az 1510-es évektől kezdődően használta személyes emblémaként Terminus római isten képását és ehhez kapcsolódó, elhíresült személyes mottóját (concedo nulli), amelyek tudatosan alakított önreprezentációjának is részévé váltak, és – saját magyarázata szerint – egyfajta elmúlás-szimbólumnak tekintette azokat. A tanulmány Erasmus e különleges emblémához való tényleges, és a jelek szerint még a halálon is átnyúló viszonyát próbálja felfejteni életművének néhány szöveghelye, személyes tárgyai, valamint a róla készült képi ábrázolások segítségével.

Kulcsszavak: humanizmus, emblematika, portré, Erasmus, Terminus, halál, öröklét

Nemcsak a könyveknek, szerzőik földi maradványainak is különös sors jut osztályrészül olykor: nyughelyüket megzavarják, csontjaikat ártó, vagy gyógyító kezek eltüntetik. Ez történt Petrarca koponyájával, amit a gyanú szerint a 19. században loptak el és egy másikkal helyettesítettek (ráadásul egy nőével),¹ és valami hasonló történt Erasmus bázeli dóm-ban pihenő porhüvelyével is, amelynek 20. századi hányattatásai láttán alighanem ő maga is elismerően csettintett volna. A Münster padlója alatti sírt évszázadokon át nem bolygatták, ám a temetkezés tulajdonképpen helye feledésbe merült, különösen azután, hogy a díszes sírfelirat a 19. században a főhajóból az oldalhajóban látható mai helyére került.² Amikor viszont 1928-ban a padlóba helyezett eredeti epitáfiumot megtalálták és alatta egy sírra bukkantak, évtizedeken át úgy vélték, Erasmus földi maradványait fedezték föl, jöllehet a csontváz élettani

¹ POVOLO (2014), POVOLO (2020).

² JENNY (1986), KAUFMANN (1986).

jellemzőiben sem mutatott egyezést az öreg humanista forrásokból ismert testi adottságaival (egy magasabb, ötvenes éveiben elhunyt férfi lehetett), ráadásul a csontok krónikus szifilisz jeleit mutatták, az agykoponya pedig szokatlanul kicsi, lapított volt (ez utóbbi anomáliára olyan magyarázat is született, hogy emiatt maradt fent Erasmusról kizárólag olyan ábrázolás, amelyen jellegzetes fejfedőjét viseli).³ 1974-ben aztán egy újabb ásatás során a szifilisz csontváz mellett egy másik 16. századi sírt találtak, benne egy körülbelül hetvenéves korában elhunyt, alacsonyabb férfi maradványaival, amelyet le akartak fényképezni. Amikor azonban a fényképész a sír fölé hajolt, hogy a frissen feltárt csontokról és elsőként a koponyáról felvételt készítsen, a nem megfelelően rögzített objektív pont a célterületre esve telibe találta és valósággal szétrobbantotta az egyébként is erősen meszesedett fejcsontokat, amelyekből így az állkapocs és néhány fog kivételével semmi nem maradt. Hogy az így megsemmisült fej valóban Erasmusé volt, azt a már említett élettani jellemzőkön túl egy körülmény igazolta. A test mellé a temetéskor elhelyezett, Quentin Metsys által 1519-ben készített híres bronzmedál egyik példánya, egyik oldalán Erasmus képmásával, a másikon pedig személyes emblémájával, Terminusszal, valamint hírneves jelmondatával: *concedo nulli* – nem engedek senkinek.⁴

A halál, a halál utáni lét önmagában elég titokzatos téma, s az alábbiak nem is a misztifikáció szándékával íródtak. Azt a nagyfokú tudatosságot szeretném csupán sokadszor aláhúzni, amellyel Erasmus még életében igyekezett alakítani a róla kialakult képet,⁵ miközben arra a (lám mégiscsak) borzongató korrelációra is felhívnam csendben a figyelmet, amely emlékezet-stratégiája, az ebbe olykor beleszóló véletlen,

³ WERTHEMANN (1929), GLEASON (1990).

⁴ KREIS (2008). GLEASON előbb idézett, 1990-ben megjelent cikkében arra a következtetésre jutott, hogy egyik csontváz sem lehet Erasmusé. A malórt a bázeli hatóságok igyekeztek eltítkolni, és még az 1986-ban megjelent katalógusban sem tisztázták, mi is történt valójában. A feltárt sírról és a hiányzó koponyáról készült fénykép: ERASMUS (1986: 103).

⁵ A greenblatti értelemben vett self-fashioning, akár Erasmus levelezésében, akár publikációin, akár az életrajzának a tudatos átkomponálásán keresztül ragadható meg, a szakirodalomban bőségesen feldolgozott téma, itt elég a legfontosabbakat felsorolni: JARDINE (2015: jelen témához kapcsolódóan különösen 27–54), ENENKEL (2008: 467–512), vö. PAPY (2008). Erasmus két önéletrajza magyarul: MAJOROS (2022).

és földi maradványai 20. századi sorsa között különös módon mégis megmutatkozik.

1. Terminus – *concedo nulli*

Erasmus személyes emblémájának története viszonylag közismert, hiszen egy kései, 1528-ban Alfonso Valdesnek írott levelében⁶ ő maga foglalta össze, az alábbiak szerint:

Alexander, Skócia kinevezett érseke, mikor atyja, Jakab király Sienából hazaszólította, Rómába hívott, és mint hálás és szerető tanítvány néhány gyűrűvel ajándékozott meg az együtt töltött idő emlékére. Ezek között volt egy, amelynek kövébe Terminust vésték, s amelyet egy régi dolgokban járatos olasz azelőtt nem tudott beazonosítani. E jelvényt magamhoz vettem, a jelet pedig úgy értelmeztem, hogy arra figyelmeztet: az életem határa már nincs messze, ti. körülbelül negyven éves voltam akkoriban. S hogy e gondolat velem is maradjon, ezzel a jelvénnel kezdtem a leveleimet lepecsételni. Ehhez egy verssort is hozzáadtam, ahogy azt fent már elmondtam. A pogány istent így személyes szimbólummá alakítottam, amely a jó útra térésre buzdított. A végső és valódi határ ugyanis a halál, amely senki számára nem enged. A bronz medálra ugyanakkor az is rá lett vésve görögül: ὄρα τέλος μακροῦ βίου azaz a hosszú élet végét nézd; latinul pedig: a végső határa mindennek a halál.⁷ De mondhatnák erre: egy halott ember koponyáját is rávésethetted volna. Ha az jött volna szembe, talán el is fogadtam volna. De mivel ebbe botlottam véletlenül, ez tetszett meg; ráadásul kétszeresen is kedves: egyrészt, mert a régi és híres történetre emlékeztet, másrészt, mivel olyan homályos értelmű, amilyennek egy szimbólumnak lennie illik.⁸

⁶ Bazel, 1528. aug. 1. Nyomtatásban megjelent ugyanabban az évben az *Interpretatio in Psalmum LXXXV* ajánlásaként; modern kiadása: ALLEN VII, 430–432, ep. 2018.

⁷ Hor. Ep. 1, 16, 79: *Mors ultima linea rerum est*. MURAKÖZY Gyula fordításában: „nincs több kín túl a halálon.”

⁸ *Alexander, Archiepiscopus titulo S. Andreae, cum a patre Jacobo Scotiae Rege, Senis in patriam revocaretur, mihi Romam evocato, velut gratus et amicus discipulus, annulos aliquot dono dedit, habitae inter nos consuetudinis μνημόσυνον. In his erat, qui in gemma sculptum habebat Terminum. Nam hoc prius ignotum indicavit Italus quidam, rerum antiquarum curiosus. Arripui omen, & interpretatus sum admoneri me, non procul abesse vitae terminum: nam id temporis agebam annum circiter quadragesimum. Haec cogitatio ne posset excidere, litteris hoc signum imprimere coepi. Addidi carmen, ut ante dictum est. Itaque ex profano Deo feci mihi*

Erasmus itt alapvetően három tárgyról beszél, amelyek személyes hagyatékában is fennmaradtak, és jelenleg a bázeli történeti múzeumban találhatóak.⁹ A szép piros köves aranygyűrűt Terminus, vagy inkább egy szakállas férfifejes herma felirat nélküli képmásával valóban Alexander Stewarttól, IV. Jakab skót király természetes fiától kapta ajándékba 1509-ben. Ez alapján készítette ezüst pecsétnyomóját 1513 körül, rajta egy kibontott hajú ifjút szemből ábrázoló hermával, a talapzatán Terminus névvel, a pecséten körbe pedig a *cedo nulli* felirattal (erre utalt a fenti idézetben, ti. attól függően, hogy a Terminust a mottó előtt vagy után olvassuk, jambikus vagy trochaikus félsort kapunk).¹⁰ A harmadik említett tárgyat, a poháralátét nagyságú bronzmedált Metsys 1519-ben készítette: egyik oldalán Erasmus profilképével, kétoldalt mellette nevének rövidítésével (Er. Rot.), körülötte a görög mottóval (jobbát mutatnak majd írásai), valamint a latin magyarázó felirattal (*imago ad vivam effigiem expressa*); másik oldalán pedig a lobogó hajú Terminus ábrázolásával szintén profilból, mellette a *concedo nulli* jelmonddal és körbevéve a halálra utaló görög és latin mottókkal.

symbolum, adhortans ad vitae correctionem: Mors enim vere Terminus est, qui nulli cedere novit. Atqui in fusili imagine adscriptum est Graece, ὄρα τέλος μακροῦ βίου, id est, Specta finem longae vitae, Latine, Mors ultima linea rerum. Poteras, inquier, insculpere defuncti cranium. Forsitan accepturus eram, si obvenisset: sed hoc arrisit, primum quia fortuito contigit, deinde quod geminam haberet gratiam, alteram ex allusione ad priscam ac celebrem historiam, alteram ex obscuritate, quae symbolis est peculiaris. ALLEN VII, 431. A latin szövegrészeket, ahol erre nincs külön jelzés, saját fordításomban közlöm. A Flodden Fieldnél vívott csatában 1513-ban apjával együtt elesett ifjúról a *Spartam nactus es...* adagiumban is megemlékezett Erasmus, magyarul: ERASMUS (2019: 117–131).

⁹ Ld. ERASMUS (1986: 73–75), SCHMITT (2009: 11; 24–26).

¹⁰ *Vident illic sculptam imaginem, inferne saxum, superne juvenem capillis volitantibus. An haec habet aliquid Erasmi? Id si parum est, vident in ipso saxo expressum, Terminus, in quam dictionem si desinas, versus erit jambicus dimeter acatalectus, Concedo nulli terminus: Sin hinc incipias, erit dimeter trochaicus acatalectus, Terminus concedo nulli.* ALLEN VII, 431.



Az Erasmus sírjában talált medál. *Historisches Museum Basel*, Basel, inv./cat.nr. 1974/A 390
(Public Domain, forrás: <https://rkd.nl/en/explore/images/264776>)

1528-ban írt magyarázata ugyanakkor – mint azt Edgar Wind egy rövid, ám szellemes esszéjében már kifejtette¹¹ – legalábbis torzít, illetve szándékosan összemossa dolgokat. Erasmus utólagos védekezését, hogy nem ő a beszélő, hanem Terminus, kellő kritikával érdemes kezelnünk; s amennyiben így teszünk, akkor a *cedo/concedo nulli* tényleg nem jelenthet mást, mint amit kritikusai a szemére vetettek: a filológus-teológus polihisztor Erasmus humanista öntudatának és függetlenségének világgá hirdetését, vagyis egy olyan új típusú értelmiségi hitvallást, amelynek manifesztumait számos írásában azóta is élvezettel forgatjuk.

A herma lobogó hajú ifjút formázó alakjának magyarázata szintén ugyanebben a levélben rejtőzik. Bár több klasszikus helyre is hivatkozhatna (Ovidiusra vagy Gelliusra),¹² Erasmus Liviuszt citálja, ahol Terminus és Iuventas együtt szerepelnek, mint akiknek szobrát nem helyezték át Iuppiter Capitolinus kedvéért.¹³ Az Alexander Stewarttól kapott eredeti vörösköves gyűrűn – ha tényleg Terminust ábrázolta – egy alig kivehető, szakállt és hosszú haját viselő férfifej látható.¹⁴ Azzal, hogy Erasmus a pecsétjére, majd a bronzmedálra is egy egyértelműen fiatal fiú fejét vésette Terminusként, nyilvánvalóan a Liviusnál olvasható két is-

¹¹ WIND (1937: 66–69).

¹² Ov. *Fast.* 2, 639–684; Gell. 12, 6.

¹³ Liv. 1, 55; 5, 54.

¹⁴ HUIZINGA Erasmus-életrajzában Dionüszosz-fejet ír. Akármi is volt a kövön eredetileg, Terminusszal való azonosítása és ezzel az embléma kiválasztása mindenképpen Erasmus szuverén döntése volt. HUIZINGA (1995: 395).

tenséget igyekezett egyetlen szimbólumba sűríteni. A halál jelképeként értelmezni a Fiatalság és a Határ ily módon összevont alakját ugyanakkor nem a legkézenfekvőbb interpretáció. Sokkal inkább az élet teljességének, sőt a fiatalos meg nem alkuvás halálíg tartó megőrzésére való figyelmeztetésnek tekinthetjük; a horatiusi *mors ultima linea rerum* még 1519-ben is egyértelműen erre utalhatott.

Az is biztos ugyanakkor – mint arra Wind is figyelmeztet –, hogy az emblémával alapvetően azután került kritikusai célkeresztjébe Erasmus, miután a *concedo nulli* túlságosan is hasonlóná vált Luther *Ich stehe hier und kann nicht anders* mondatához.¹⁵ Ekkor vált fontossá számára, hogy ezen a területen is elhatárolja magát (megint csak Terminusként) Luther-tól, ahogyan azt a Valdesnek írott levél elején kifejti – ez a passzus egyben a kétértelmű erasmusi retorikának is az egyik gyöngyszeme, s még visszatérünk hozzá:

Ezek az okoskodók, vagy feljelentők inkább, becsukott szemmel próbálják elcsípni, amit nem látnak és nem is értenek. Ilyen betegek. S miközben azt hiszik magukról, ők az egyház tartóoszlopai, valójában nem csinálnak mást, mint ország-világ előtt még annál is jobban kinyilvánítják ostobasággal párosított rosszindulatukat, mint kellene. Azt képzelik, Erasmus mondja, hogy „nem engedek senkinek.” Pedig, ha olvasnák az írásaimat, beláthatnák, hogy alig van bárki, bármilyen középszerű is, akit magamnál ne tartanék többre, mert hamarabb engedek mindenkinek, mint senkinek. Akik pedig közelebről és a mindennapokból ismernek, bármi mást hamarabb felrónának nekem, mint hogy nagyképű lennék; sőt, azt mondanák, inkább a szókratészi „azt az egyet tudom, hogy semmit nem tudok”-hoz állok közelebb, és nem ahhoz, hogy „senkinek nem engedek.” De képzeljék csak, hogy valóban olyan dölyfös vagyok, hogy mindenkinél többre tartom magam – talán úgy vélik, annyira agyalágyult is, hogy ezt még egy jelvényel is hirdessem?¹⁶

¹⁵ WIND (1937: 67–68).

¹⁶ *Isti φιλαιτικοί vel sycophantae potius, clausis oculis carpunt, quod nec vident, nec intelligunt. Tanta est morbi vis. Atque interim sibi videntur Ecclesiae columnae, cum nihil aliud quam traducant suam stoliditatem, cum pari malitia conjunctam, jam notiores Orbi quam expedit. Somniant ab Erasmo dici, Concedo nulli. Atqui si mea scripta legerent, viderent vix quinquam esse tam mediocre ut illi me praeferam, citius concedens omnibus quam nulli. Jam qui me propius ex convictu familiari noverunt, quidvis vitii tribuent potius quam arrogantiam:*

Erasmus itt leginkább Szókratész, illetve saját balgaságának emlegetésével leplezi le önmagát, amelyek figyelmeztető jelként villognak a tanult olvasó előtt: „vigyázz, itt megeshet, hogy az ellenkezőjét is jelenti mindez annak, amit érteni vélsz.” Ha a szókratészi mondást – továbbra is Winddel haladva – a *concedo nulli*-ra aplikáljuk, akkor nagyjából úgy nézne ki a mondat: „abban nem engedek senkinek, hogy mindenkinek engedek.”¹⁷ 1528-ban, az egyházszakadás állapotában ez annyit jelentett: „egyik oldalhoz sem csatlakozom, mert mindegyik téved, de mindegyiknek van igazsága is.” *Itt állok, nem tehetek mást. Concedo nulli.*

2. Jobbat mutatnak majd írásai

Érdekes ezek után a képi ábrázolások kérdését körüljárnunk. Az Erasmusról készült portrék – ide sorolva Metsys medálját is – közismertek, számos tanulmány foglalkozott velük együttesen és külön-külön is.¹⁸ Az is egyértelmű Erasmus megnyilatkozásaiból, hogy szoros figyelemmel kísérte, és igyekezett minden eszközzel előmozdítani, hogy megörökítsék a képmását, ám a végeredménnyel nem volt mindig elégedett (bár a kor legjobb és legnevesebb művészei dolgoztak neki), illetve általában kissé ambivalens volt viszonyulása az ábrázoló művészetekhez. A betű embekeként az irodalmat többre becsülte, a reneszánsz festészet és szobrászat korban modernnek számító és azóta is csodált alkotóinak tevékenysége iránt inkább közömbös volt, a hihetetlen költségeket felemésztő (és számos művésznek megélhetést adó) egyházi építkezéseket viszont erkölcsi alapon (s lényegében reformatori attitűddel) elítélte.¹⁹ Paradox kissé az is, hogy a róla készült legsikerültebb portrék alkotóit – Metsyst és Holbeint – kevésbé becsülte, míg a talán legnagyobb várakozással övezett (talán mert a nyomtatásban való terjesztésnek köszönhetően is közelebbinek érzett) portrémetszet készítőjét, Dürert sokkal nagyobb tisztelettel övezte.²⁰ Annál nagyobb volt csalódottsága, mikor a nürnbergi mester által végül el-

meque fatebuntur propiorem esse illi Socratico, hoc unum scio, me nihil scire, quam huic, concedo nulli. Sed fingant animum tam insolentem esse mihi, ut memet omnibus antepoanam, etiam-ne tam stultum existimant, ut id symbolo profitear? ALLEN VII, 430.

¹⁷ „In ceding to all he really ceded to none” – WIND (1937: 68).

¹⁸ GERLO (1969), PANOFKY (1969), ROWLANDS (1980), HAYUM (1985), LUDWIG (1998), LUDWIG (2003), VREDEVELD (2013), DOMINICI (2019), KAMIŃSKA (2020).

¹⁹ PANOFKY (1969: 201–205).

²⁰ HAYUM (1985: 652–657).

készített, egyébként nagyalakú, valóban impozáns és reprezentatív portré szinte alig emlékeztetett az élő modellre. Ennek lehetett oka a késedelem is (Dürer csak öt évvel azután fejezte be a metszetet, hogy Erasmusról Brüsszelben szénrajzot készített), de e késlekedés mögött a művész Luther-pártisága és Erasmusszal kapcsolatosan kialakult fenntartásai szintén megbújhattak.²¹ De van itt még egy fontos momentum, amely tökéletesen rímelt a Valdesnek írott levélre. Pontosabban egy, Dürer Erasmus-portréjáról hiányzó részlet: a koponya.



Albrecht Dürer: Szent Jeromos a cellájában (1514); Erasmus (1526) forrás: Wikimedia Commons

Dürer 1526-ban elkészült metszetén az írói tevékenységbe merült Erasmust látjuk, ugyanúgy, ahogyan Metsys és Holbein portréin is, félig lehunyt szemmel, az írásra koncentráltan. A könyvek és az írópult a filológusi mesterség attribútumai, a felirat egyszerre hirdeti Dürer és Erasmus nevét, valamint a Metsys medáljáról ismert görög mottó: *jobbat mutatnak majd írásai*. A póz ugyanakkor máshonnan is ismerős: a cellájában alkotó Szent Jeromost ábrázoló metszetét Dürer 1514-ben készítette, közel egyidőben *A lovag, a halál és az ördög*, valamint a *Melancholia* nagy metszeteivel (előbbi egyik fontos inspirálójának éppen Erasmus *Encheiridion*ját szokták tartani). Szent Jeromos dolgozószobájában a környezet, a perspektivikusan ábrázolt, napsütötte szoba, a szimbolikus

²¹ HAYUM (1985: 668–673), ZEUNERT (2016: 48–57).

állatok és tárgyak legalább akkora hangsúlyt kapnak, mint a főalak. Az író Jeromost az ablakpárkányról néző koponya a halál, az élet rövidségének és a múló időnek szimbóluma, ugyanúgy, ahogyan Erasmus a Valdesnek írott levelében Terminust igyekezett beállítani. Csakhogy akkor – amint azt ő is megjegyzi ugyanott – választhatott volna egy koponyát is emblémaként. Mégsem tette, mert, mint maga írja, Terminust sokkal különlegesebbnek, homályosabbnak és többértelműnek találta. S mert – tegyük hozzá – esze ágában nem volt az emberi múlandósággal azonosítania önmagát. Ennél sokkal nagyobb ambíciói voltak.

A párhuzam Szent Jeromossal ugyanakkor nagyon is releváns: Erasmus rendezte sajtó alá Jeromos leveleit, görögből újra lefordította az Újszövetséget, valamint parafrázisokat írt a Bibliához, amivel lényegében az egyházatyák – és köztük különösen Jeromos – munkáját igyekezett revideálni, sőt zárójelbe tenni. A Dürer metszetén író Erasmus előtt azonban egy hervadásnak indult tavaszi virágcsokor kókadozik egy szép vázában, ami akár az alkotó fricskájának is tekinthető. A koponya ugyanis nemcsak a halál, de mindannak jelképe is, ami a halál után következik: amíg a hervadó virágcsokorból – így Erasmus írásaiból (gondolhatta e szerint Dürer) – hamarosan semmi nem marad, addig Jeromos művei kiállták a századok próbáját.²² A gyöngyvirágcsokor ezen túl még valamiféle nőiességet és szüziességet jelképezhet (a korban az Angyali üdvözlés ábrázolásain tűnik fel rendszerint), vagyis ez a hangsúlyos mellékalak megint csak Luther szavaival a *rex amphibolarum* Erasmusnak,²³ a kétértelműség mesterének a szimbóluma, és sokkal inkább illik hozzá, mint egy szigorú koponya. Ezzel viszont alighanem maga Erasmus is egyetértett. Inkább egy hervadó gyöngyvirágcsokor, mint egy koponya, ha már nem Terminus került a metszetre.

3. *Mors ultima linea rerum?*

Itt kell visszatérnünk az eredeti emblémához, amelynek születése ugyanahhoz az időszakhoz köthető, amelyben Erasmus nem csupán a skót király fiát tanította Itáliában, de egyben a kor egyik leghíresebb és legjobb nyomdájában, Aldus Manutius velencei műhelyében dolgozhatott, egy

²² ZEUNERT (2016: 48–52).

²³ WA TR 3, 415: Erasmus ist rex amphibolarum, ein Meister geschraubeter und Wankelwort und Reden.

olyan milióben, amely valósággal szárnyakat adott alkotói tevékenységének. A korszak és Erasmus életművének is egyik legsikeresebb műve az 1508-ban Aldusnál megjelent *Adagia* volt, e latin és görög közmondásokat, művelt szófordulatokat magyarázatokkal közlő többbezzres gyűjtemény. Ezek a magyarázatok a későbbi kiadásokban olyan neves, politikus esszéekkel lettek bővítve, mint a *Sileni Alcibiadis*, a *Scarabeus aquilam quaerit*, vagy a *Dulce bellum inexpertis*. Két nagyesszé azonban már ebben a korai kiadásban is szerepelt: a *Festina lente* és a *Herculei labores*. Erasmus mindkettőben a filológiai munka, ill. a humanizmus dicséretét írta meg: utóbbiban saját munkáját emelte piedesztálra, előbbiben pedig kiadójának, Aldusnak az emblémáját magyarázta. Mivel Terminusról vagy Erasmus jelmondatairól sehol nincs említés az *Adagiában*, ezért ezt a párhuzamot kell segítségül hívnunk, hogy megértsük Erasmus mélyleges elhivatottságát, munkája értékállóságába vetett hitét, valamint végsősoron a halálhoz és elmúláshoz való viszonyát.

A *Festina lente* – éppúgy, mint a *concedo nulli* – egy képből és allegorikus jelmondatból álló szabályos embléma, a *vera nobilitas* és a reneszánsz szellemében fogant humanista címer, amely az Aldinák címlapján 1502-től kezdve jelent meg. A horgonyba kapaszkodó delfin és a görög jelmondat Titus császár emblémája volt eredetileg. Aldus általi felelevenítése éppúgy egy konkrét tárgyhoz köthető, mint ami Erasmus esetében az ajándékba kapott gyűrű volt: Titus egyik pénzéhez. Az Aldinák címlapjára helyezve azonban eredeti értelménél már jóval többet jelképezett: a nyomdászat minden határon átívelő hatalmát és azt a reményt, hogy az antik irodalom és kultúra szívós munkával történő felélesztése révén a műveltség és a humanista stúdiók előbb-utóbb győzedelmeskednek a barbárság fölött. Legalábbis így magyarázta Erasmus:

Ugyanezt a jelet tehát, amely egykor Titus Vespasianusnak megtetszett, most világszerte kedves ismerősként magasztalják mindazok, akik a műveltséget ismerik és szeretik. S nem is gondolnám, hogy akkor, mikor császári pénzbe vésve, kereskedők kezétől koptatva volt forgalomban, nagyobb becsülete volt, mint ma, amikor mindenféle műfajban és mindkét nyelven megjelent kötetekben jut el minden nemzethez, még a kereszténység határain túl is; és elismerik, becsülik és örülnek neki mindazok, akik a szabad tudományok tiszteletét ápolják, de legfőképpen azok, akiknek elégük lett a barbár és lélekölő tudálékosságból, mert a valódi és régi műveltségre vágyakoznak, amelynek szinte a helyreállí-

tására született e férfiú, sőt úgy tűnik (hogy így mondjam), maga a sors formálta, vagy inkább metszette erre a szerepre. Oly égő vággyal törekszik egyedül arra, olyan szakadatlan szorgalommal iparkodik azon, miközben semmilyen fáradság nem riasztja vissza, hogy a tehetséges szellemek a maguk teljességükben, eredetiségükben és tisztaságukban az irodalmi műveket helyreállítsák. S hogy ebben mekkora előrehaladást ért el, bármennyire is – mondjuk ki – akadályozta a sors, azt az eredményei mutatják.²⁴

A fenti idézetben két fontos momentumra érdemes felfigyelnünk: részint arra a játékos megfeleltetésre, amelyet az emblémára és tulajdonosára alkalmazott azonos jelzővel érzékeltet Erasmus (*inscalptum symbolum – scalptus a fatis*); részint pedig a térben és időben vett határtalanság érzetére és a szent feladat elhivatott hangsúlyozására. Erasmus szerzőként is, de szerkesztőként is kivette a részét a nyomda munkájából, így lényegében tapasztalatból beszélt és saját magára is gondolt (vö. *Herculei labores*), amikor (még mindig Aldusról) az alábbiakat írta:

Herkulesre, bizony herkulesi és királyi lélekre valló tett egy ily fenséges, ám szinte teljesen romba dőlt dolgot visszaadni a világnak; felkutatni azt, ami lappang, előkaparni, amit eldugtak, feléleszteni, ami elenyészett, összevarrni, amit megcsonkoltak, kijavítani, amit mindenféle módon elferdítettek, főleg azok a közönséges nyomdászok, akiknek pár fillér haszon fontosabb, mint az egész irodalom. [...] Aki pedig az elveszett szövegeket megmenti – ez ugyanis szinte még nehezebb is, mint megalkotni őket – az először is szent és halhatatlan ügyet mozdít

²⁴ *Nam huius eadem, quae quondam Tito Vespasiano placuerunt, celebrantur insignia, non notissima modo, verumetiam gratissima quibuscunque ubivis terrarum bonae literae vel notae sunt, vel charae. Neque vero symbolum hoc tum illustrius fuisse crediderim, cum inscalptum imperatorio nomismati negociatorum manibus terendum circumferretur, una cum omnigenis utriusque linguae voluminibus propagatur, agnoscitur, tenetur, celebratur ab omnibus, qui liberalium studiorum colunt sacra, praesertim iis, qui fastidita barbara ista pinguique doctrina ad veram atque antiquam aspirant eruditionem, ad quam restituendam vir is quasi natus et ab ipsis, ut ita dixerim, fatis factus scalptusque videtur: tam ardentibus votis unum hoc optat, tam infatigabili molitur studio, usqueadeo nullum refugit laborem, ut literaria supellex et integra, et sincera puraue bonis ingeniis restituatur. Quam quidem ad rem quantum iam attulerit momenti tametsi fatis, pene dixerim, inuito, res ipsa nimirum indicat.* ASD II–3, 16.

előre, azután pedig nem egyetlen országnak csupán, hanem valamennyi nemzetnek és az összes kornak tesz szolgálatot.²⁵

Aldus, Ptolemaiosz alexandriai könyvtárával ellentétben, egy olyan könyvtárat hoz létre, amelynek nincsenek falai, egyedüli határa a földkerekség²⁶ – írja a folytatásban, s ezzel a kezünkbe adja a kulcsot Terminus értelmezéséhez is. Ez a Terminus (vagyis Erasmus) ugyanis valóban mesteri kétértelműséggel egyszerre jelenti a határt és a határtalant: egyrészt a nagyon is határozott elképzelést arról, hogy mit jelent a humanizmus, a filológusi tevékenység, a *bonae litterae* hivatásszerű művelése; másrészt e tevékenység jótékony hatásának időben és térben való behatárolhatatlanságát. S innen már csak egyetlen lépésre vagyunk a véletlenül megsemmisült koponyától.

4. A hosszú élet végét nézd

Luther néhány évvel Erasmus halála után, a *Tischreden* tanúsága szerint azt róttta fel nagy vetélytársának, hogy egész életében rendkívül kényelmesen élt, sem a családdal, sem a rábízott nyájjal nem kellett törődnie, mert sem családapa, sem lelkipásztor nem volt, illetve lényegében istentelen módon csak önmagával törődött és úgy is halt meg. Magányos haldoklásakor pap sem volt mellette, az utolsó kenetet sem vette fel, utolsó szava annyi volt mindössze: *Fili Dei, miserere mei*.²⁷

²⁵ *Herculeanum, mehercule facinus ac regio quodam animo dignum rem tam divinam quasi funditus collapsam orbi restituere, latentia peruestigare, eruere retrusa, revocare extincta, sarcire mutila, emendare tot modis depravata, praecipue vulgarium istorum excusorum vitio, quibus unius etiam aureoli lucellum antiquius est quam vel universa res literaria. [...] At qui literas collapsas vindicat, nam id pene difficilius quam genuisse, primum rem sacram molitur et immortalem, tum non unius alicuius provinciae, sed omnium ubique gentium, omnium seculorum negotium agit.* ASD II–3, 18.

²⁶ *Aldus bibliothecam molitur, cuius non alia septa sint, quam ipsius orbis.* ASD II–3, 18.

²⁷ WA TR 3, 416: Erasmus Roterodamus hat in freyen Künsten viel trefflich Dinges geschrieben, denn er hat Verstand, Zeit und ein müßig Leben geführt, ohn alle Mühe und Beschwerung, hat nicht geprediget, noch öffentlich gelesen, ist kein Hausvater gewest und ist in einem Stande ohn Gott, hat in aller Sicherheit gelebt, wie er denn auch gestorben ist. Am Todbette hat er keinen Kirchendiener begehrt, noch das Sacrament, und diese Wort, so er am Ende soll geredt haben: *Fili Dei, miserere mei*. Vö. HUIZINGA Bonifacius Amerbach beszámolója alapján írt fejezetével: HUIZINGA (1995: 378–379).



Ifj. Hans Holbein, Erasmus (1538–1540)
forrás: Wikimedia Commons

Ezt a tendenciózus képet természetesen árnyalja az a kilenc ordóba sorolt, könyvtárnyi életmű, amelynek rendezését Erasmus még életében elvégezte, és ugyanilyen aprólékossággal gondoskodott tárgyi hagyatékáról is. Bonifacius Amerbach személyében kiváló és lelkiismeretes végrehajtót talált végakarátának teljesítésére: ő lehetett az is, aki a temetésen az enyészetnek átadott test mellé helyezte azt a bizonyos medált, ami – bár a sors és alighanem maga Erasmus sem így akarta – több mint négy és fél évszázad múltán mégiscsak beazonosíthatóvá tette a maradványokat. Bár melyik portréjáról is emlékszünk azonban Erasmusra és bármennyire is lehetetlen ezek után, hogy a koponyacsontok alapján modern arcreekonstrukció készülhessen róla, a legjobb képét (ahogyan azt ő olyan gondosan elrendezte) továbbra is az írásai fogják mutatni. A Beatus Rhenanus által szerkesztett tízkötetes első összkiadáshoz (1538–1540) készült Holbein-metszeten Erasmus már egy szakállas Terminusra támaszkodva néz az olvasóra. A herma nevetésre húzott szája és tekintete kissé fenyegető, Erasmusé kifejezéstelen, szoborszerű. Egyikük továbbra sem enged senkinek, a másik pedig már életében halhatatlan lett.

Források

- ALLEN VII P. S. ALLEN – H. M. ALLEN (recogn.), *Opus Epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami* Tom. VII, Oxford, 1928.
- ASD II–3 M. SZYMAŃSKI (ed.), *Adagiorum chiliarum secunda*, Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami II–3, Amsterdam, 2005.
- ERASMUS 2019 ROTTERDAMI ERASMUS, *Meglelted Spártád. Politikai írások*, ford. Ledán M. I. – Petneházi G., Szeged, 2019.
- MAJOROS 2022 MAJOROS M., *Tintába zárt élet, avagy variációk egy témára. Rotterdami Erasmus önéletrajzai*, A&R, 9 (2022), 173–216.
DOI: 10.14232/antikren.2022.9.173-216
- WA TR 3 K. E. FÖRSTEMANN (Hrsg.), *D. Martin Luther's Tischreden oder Colloquia, dritte Abtheilung* (D. Martin Luther's Sämtliche Schrifte 22), Leipzig, 1846.

Felhasznált irodalom

- DOMINICI 2019 T. DOMINICI, *Erasmus of Rotterdam and Quentin Metsys: a reassessment*, in: P. Foresta – F. Meloni (ed.), *Arts, Portraits and Representation in the Reformation Era. Proceedings of the Fourth Reformation Research Consortium Conference*, Göttingen, 2019, 109–122.
- ENENKEL 2008 K. A. E. ENENKEL, *Die Erfindung des Menschen. Die Autobiographik des frühneuzeitlichen Humanismus von Petrarca bis Lipsius*, Berlin – New York, 2008.

- ERASMUS 1986 *Erasmus von Rotterdam: Vorkämpfer für Friede und Toleranz. Ausstellung zum 450. Todestag des Erasmus von Rotterdam veranstaltet vom Historischen Museum Basel*, Basel, 1986.
- GERLO 1969 A. GERLO, *Erasmus Et Ses Portraitistes: Metsijs, Dürer, Holbein, Nieuwkoop*, 1969.
- GLEASON 1990 J. B. GLEASON, *The Allegation of Erasmus' Syphilis and the Question of His Burial Site*, *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook* 10 (1990), 122–139.
- HAYUM 1985 A. HAYUM, *Dürer's Portrait of Erasmus and the Ars Typographorum*, *Renaissance Quarterly* 38, no. 4 (1985/4), 650–687.
- HUIZINGA 1995 J. HUIZINGA, *Erasmus*, ford. GERA J., Budapest, 1995.
- JARDINE 2015² L. JARDINE, *Erasmus Man of Letters. The Construction of Charisma in Print*, Oxford – Princeton, 1993, 2015².
- JENNY 1986 B. R. JENNY, *Erasmus' Rückkehr nach Basel, Lebensende, Grab und Testament*, in: *Erasmus von Rotterdam: Vorkämpfer für Friede und Toleranz. Ausstellung zum 450. Todestag des Erasmus von Rotterdam veranstaltet vom Historischen Museum Basel*, Basel, 1986, 63–65.
- KAMIŃSKA 2020 B. A. KAMIŃSKA, „But for the Voice, the Likeness is Alive.“ *Portraits of Erasmus of Rotterdam and Their Reception Among Renaissance Humanists*, in: P. Borusowski (ed.), *Ingenium et Labor. Studia ofiarowane Profesorowi Antoniemu Ziembie z okazji 60. urodzin*, Warszawa, 2020, 129–136.
- KAUFMANN 1986 B. KAUFMANN, *Das Grab des Erasmus im Basler Münster*, in: *Erasmus von Rotterdam: Vorkämpfer für Friede und Toleranz. Ausstellung zum 450. Todestag des Erasmus von Rotterdam veranstaltet vom Historischen Museum Basel*, Basel, 1986, 66–67.
- KREIS 2008 G. KREIS, *Erasmus' zertrümmerter Schädel – ein Wissenschaftskrimi*, *Basler Zeitung Kulturmagazin*, Samstag 8. Juli 2006.
- LUDWIG 1998 W. LUDWIG, *Das bessere Bildnis des Gelehrten*, *Philologus*, 142 (1998), 123–161.
- LUDWIG 2003 W. LUDWIG, *Ein Porträt des Erasmus*, *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft*, 27 (2003), 161–179.
- PANOFKY 1969 E. PANOFKY, *Erasmus and the Visual Arts*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 32 (1969), 200–227.
- PAPY 2008 J. PAPY, *Erasmus, Europe, and Cosmopolitanism: the Humanist Image and Message in His Letters*, in: P. B. Rossi (ed.), *Erasmus da Rotterdam e la cultura europea. Atti dell'Incontro di Studi nel V centenario della laurea di Erasmo all'Università di Torino*, Firenze, 2008, 27–42.
- POVOLO 2014 C. POVOLO, *Rivisitazioni petrarchesche*, *Quaderni Veneti Nuova Digitale*, 3 (2014/1–2), 149–154.
- POVOLO 2020 C. POVOLO, *Il frate, il conte e l'antropologo. Tre personaggi in cerca di Francesco Petrarca in Arqua*, Verona, 2020.

- ROWLANDS 1980 J. ROWLANDS, *Terminus, the Device of Erasmus of Rotterdam: A Painting by Holbein*, *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, 67 (1980/2), 50–54.
- SCHMITT 2009 L. SCHMITT, *Der Siegelring des Erasmus von Rotterdam* (Basler Kostbarkeiten 30), Basel, 2009.
- VREDEVELD 2013 H. VREDEVELD, 'Lend a Voice': *The Humanistic Portrait Epigraph in the Age of Erasmus and Dürer*, *Renaissance Quarterly*, 66 (2013), 509–567.
- WERTHEMANN 1929 A. WERTHEMANN, *Schädel und Gebeine des Erasmus von Rotterdam*, *Verhandlungen der Naturforschenden Gesellschaft in Basel* 40, Teil 2 (1929), 313–394.
- WIND 1937 E. WIND, „Ænigma Termini“, *Journal of the Warburg Institute*, 1 (1937/1), 66–69.
- ZEUNERT 2016 S. ZEUNERT, *Bilder in Martin Luthers Tischreden. Argumente und Beispiele gegen die Laster Hochmut, Abgötterei und Betrug*, (Dissertation), Trier, 2016.

Erasmus, Terminus and a missing skull

From the 1510s onwards, Erasmus used the image of the Roman god Terminus together with his famous personal motto (concedo nulli) as a private emblem, which became part of his consciously shaped self-representation. According to his own explanation, he saw it as a symbol of mortality. The study attempts to unravel Erasmus' real and apparently even beyond death enduring relationship with this particular emblem through some of the texts of the oeuvre, his personal objects and his portraits made by different artists of the time.

Keywords: humanism, emblematics, portrait, Erasmus, Terminus, death, eternity

NAGYILLÉS JÁNOS

A bors, a tömjén, a sós hal, az olajbogyó és a könyv

A cikk Chorier Satyra Sotadica című munkája egyik locusának (Piper et thus minabatur. Erat Argenis toga cordyllis et paenula olivis futura...) antik forrása-ival foglalkozik. A szöveg bevezetőjében szereplő Luisa Sigea közelgő metempsychosisa kapcsán felveti, hogy a szöveg valódi szerzője ezzel arra akar utalni, hogy Sigea újra testet öltő lelke az ő testében jelenik meg újra a világon.

Kulcsszavak: Aloisia (Luisa) Sigea, Nicolas Chorier, Persius, Iuvenalis, Martialis, lélekvándorlás

Kevés olyan szerzőt ismerünk az irodalmi hamisítványok történetéből, amilyen a toledói Aloisia Sigea – vele hamisítója egyszerre bánt el azáltal, hogy egy olyan, pornográf tartalmú szöveget jelentetett meg a neve alatt, amelyet saját maga nem vállalt vagy vállalhatott, ugyanakkor azonban nagyban hozzájárult, hogy éppen napjainkban is sokat emlegetett szerző váljon Sigeából. A hamisító neve Nicholas Chorier, aki 1660/1661-ben terjedelmes *Szótadeus szatírát* jelentet meg Sigea neve alatt. A szöveget bizvást tarthatjuk az első valóban pornográf, ugyanakkor valóban irodalmi munkának, melynek 1660/1661-es első, majd 1678-as második, bővített kiadása más szövegekkel együtt lökést adott a 18. századi libertinus irodalomnak.¹ Sigea és Chorier írói és egyéb működésének rövid összefoglalását a szöveg fordításának eddig megjelent szakaszaiban ismertettem – a fordítások ellenőrzésének korántsem könnyű munkáját e kötet jubilánisa, Lázár István Dávid vállalta magára: mindig pontos és megbízható jegyzetei fordítói munkám során nélkülözhetetlen segítséget jelentettek és jelentenek most is, amikor a teljes

¹ A kiadások történetéhez vö. NAGYILLÉS (2022: 211–213).

szöveg magyar fordításán dolgozom.² Sok más hely mellett a *Satyra Sotadica* előszavának egyik obskúrus kifejezése értelmezésekor is tapasztalatára és éles szemére voltam utalva.

A jelenlegi formájában összesen hét, egyre terjedelmesebb beszélgetést tartalmazó főszöveg előtt és után több rövid, részben a hamisítást álcázó kisebb szöveg helyezkedik el. Közülük, nemcsak terjedelme miatt, hanem tartalmi szempontból is a legfontosabb a *Summo viro Aloisia ex Elysiis hortis s. d.*, fordításomban *Aloisia üdvözli a kiváló férfit az elíziumi kertekből* címet viselő szakasz. A szöveg címe szerint (*s. d.*) egyfajta levél, mely aztán mint beszélgetés valósul meg, és ilyenformán ölt szatirikus jelleget – akár Petronius, akár Lukianosz, akár Macrobius modorában. Első bekezdése a színhelyet és a szereplőket tisztázza:

Egyszer egy árnyas szil alatt beszélgettünk, én és olyan nagyszerű lelkék, mint Lucilius,³ Varro,⁴ Horatius,⁵ Ovidius,⁶ Persius,⁷ Iuvenalis,⁸

² A teljes műből (*Aloisiae Sigae Toletanae Satyra Sotadica de arcanis Amoris et Veneris* – A toledói Aloisia Sigae Szótadeus szatírája Amor és Venus titkairól) fordításomban eddig megjelent szakaszok a szövegben elfoglalt helyük sorrendjében. A munka eleje bevezetővel és a következő szakaszok fordítása: *Monitum lectori; Testimonium; Summo viro Aloisia ex Elysiis hortis s. d.* az *Antikvitás és Reneszánsz* című folyóiratban jelent meg: NAGYILLÉS (2022: 211–255). A dialógusok közül mindeddig csak a 2. jelent meg: *Nicolas Chorier: Johannes Meursius: Luisa Sigae de Velasco: Vénusz és Amor titka – pajzán szatíra – részlet*: NYÁRY (2022: 91–95). Mindkét szöveg lektorálásáért az ünnepeltnek, Lázár István Dávidnak tartozom köszönettel.

³ Gaius Lucilius (Kr. e. 180 után–103) római szatíráköltő, a római verses szatíra műfajának megalapítója.

⁴ Marcus Terentius Varro (Kr. e. 116–27) római költő, író, polihisztor. 150 könyvnyi, csak töredékekből ismert menipposzi szatíra írója.

⁵ Quintus Horatius Flaccus (Kr. e. 65–8) római költő, a római verses szatíra műfajának megújítója.

⁶ Publius Ovidius Naso (Kr. e. 43–Kr.u. 17 vagy 18) aranykori római költő. Nem szatíráköltőként, hanem a római szerelmi elégia, illetve erotikus tanköltemények szerzőjeként szerepel.

⁷ Aulus Persius Flaccus (Kr. u. 34–62) a klasszikus ókori római verses szatíra harmadik legnagyobb alakja.

⁸ Decimus Iunius Iuvenalis (Kr. u. 60 k.–130 k.) római költő, a klasszikus római verses szatíra időrendben negyedik legnagyobb alakja.

Sulpicia,⁹ Petronius,¹⁰ Boccacius,¹¹ Petrus Aretinus,¹² Bernius,¹³ Rabelesius,¹⁴ Rapinus,¹⁵ Barclajus¹⁶ és Boccalinus.¹⁷ Nálatok ételek táplálják a testet: a halandók tápláléka a kenyér és bor, a miénk, üdvözülteké az egymással folytatott eszmecsere, ez minden étünk és csemegeünk. Látjuk ám, Maia fia fürgén hozzánk röppen. Látogatása célja az volt, hogy kiválassza a lelkeket, kiknek a végzet mostanában rendelt új testet felvenni. Amint közelünkbe ért, rám nézett és megszólított...¹⁸

A bekezdés elején felsorolt szerzők az Elíziumban egymás társaságában élvezik a földi értelem számára felfoghatatlan tiszta örömet, míg Vergilius Elíziumának lakóihoz hasonlóan arra várnak, hogy Mercurius, a lélekvezető megérkezzen és valamelyiküket, akire újjászületés vár, magával vigye. Mercurius a helyre Jupiter parancsával érkezik, és máris magával vinné Aloisiát, ám mihelyt a parancs elhangzik, a várakozó lelkek között, akik még Jupiter döntését sem restek felülbírálni, élénk vita bontakozik ki arról, hogy Aloisia helyett kinek kellene mennie.

⁹ Sulpicia Domitianus-korabeli római költőnő, Martialis két epigrammájából ismert, de később Ausonius, Sidonius Apollinaris és Fulgentius is említi. A ma ismert két rövid költeménye valószínűleg késő ókori hamisítvány.

¹⁰ Petronius Arbiter (27?–66) Nero korabeli római író, *Satyricon* című menipposi szatírájáról ismert szatíraíróként.

¹¹ Giovanni Boccaccio (1313–1375) gyakori szerelmi témái miatt kerül a beszélgetőpartnerek közé.

¹² Pietro Aretino (1492–1556) itáliai reneszánsz író és költő. Érzéki szonettek szerzőjeként kerül a beszélgetőpartnerek közé.

¹³ Francesco Berni (1497/1498–1536) itáliai költő, szatirikus költemények nagy hatású szerzője.

¹⁴ François Rabelais (1494 k.–1553) francia humanista reneszánsz író. *Gargantua és Pantagruel* című szatirikus regénye folytán résztvevője a beszélgetésnek.

¹⁵ René Rapin (1621–1687) francia jezsuita, költő, filológus. Eklogái és a kertművelésről szóló versei a kor egyik legjobb latin verselőjének mutatják.

¹⁶ John Barclay (1582–1621) skót író, költő, egy több részben kiadott *Satyricon* szerzője.

¹⁷ Traiano Boccalini (1556–1613) reneszánsz itáliai író, politikai szatírák szerzője.

¹⁸ Az idézet latin szövege: *Confabulamur ego, et animae magnae, Lucilius, Varro, Horatius, Ovidius, Persius, Juvenalis, Sulpicia, Petronius, Boccacius, Petrus Aretinus, Bernius, Rabelesius, Rapinus, Barclajus et Boccalinus, sub umbrosa ulmo. Nam vobis cibus sunt, quo enutriuntur corpora vestra, mortalibus far et vinum; nobis vero collocutiones immortalibus mutuae, quibus pascimur, dapes et cupediae. Maia gnatum videmus cito advolare ad nos cursu. Lectum animas venerat quibus altera, his diebus, fato corpora debebantur. Ut prope factus est, et oculos et vocem ad me convertit.*

A vita egyes pontjain, ahol szükség van a tanúságukra, más, éppen arra kószáló lelkek is csatlakoznak a társasághoz. Egyikük a második kiadás idején épp csak a túlvilágra érkezett Furbinus Oppedius,¹⁹ aki nagy könyvgyűjtőként, tudós és kritikus olvasóként jelenik meg, hogy elmondja: csatlakozva más művelt férfiak véleményéhez és követve azok ajánlását, maga is nagyra tartotta Aloisia írói tevékenységét. Aloisia a bókot úgy viszonzza, hogy John Barclay és Traiano Boccalini mellett Forbin-Meynier bárót említi az olyan irodalompartolók példaként, aki *megbéklyózza az irodalom és az irodalmárok iránti irigység okozta gyűlöletet*. A szatíráírók köréhez tartozó, és ilyenformán az újjászületésre váró és addig is társalgó Barclay ennek hallatán adja elő saját *Argenis*ének kiadás- és recepció-történetét:

Jómagam Peyreskius²⁰ közeli barátja voltam. Írásaim és jellemem egyaránt elbűvölték. Ám leginkább az *Argenis* története nyűgözte le. A királyi hajadont az irodalmi köztársaság messze legközkedveltebb tagja figyelmébe ajánlottam. Ki is adta, az volt szándéka, hogy szellemem legnemesebb szülöttje tovább éljen. Gondolj bele, nagyszerű Furbinus, milyen ellenséges időköt élünk, gondolj bele, milyen rosszindulatúak és ostobák az emberek. A nagyságok nyavalyás ízlésének nem felelt meg az *Argenis* választékos stílusa, nem nyerte el tetszésüket a római stóla. Nem szerették a Latiumban fogant szépséget. A könyvkészítő szemében kész gyalázat, hogy mennyit költött a kötet díszítésére és csinosítására, s mert nem talál viszonteladót, akitől visszakapná, ő is a lányon tölti ki dühét. **Már a bors és tömjén fenyegette.**²¹ **Tógáját sós hálnak, köpenyét olajbogyónak szánták volna**, ha nem folyamodott volna segítségért Marcassushoz, pedig nem volt valami nagyszerű férfi, sem fennkölt elme, sem nagy tudós. Egy plebejus és nem nemes író kedveltette meg a tudósok népével. Hogy ez milyen nevetséges! A legnagyobbak csak akkor fedezték fel az *Argenist*, amikor a balgák és együgyűek között aratott sikert. Vannak, akik úgy gondolják, tekintélyes és nagyszerű emberek, pedig olykor csak kicsinyes és ostoba

¹⁹ Henri de Forbin-Meynier, Oppède bárója (1620–1671), politikus, politikai vitáiról ismert személyiség.

²⁰ Alighanem Nicolas-Claude Fabri de Peiresc (1580–1637) francia asztronómus, antikvárius, tudós. Úttörő geográfiai és csillagászati kutatásai mellett (a Hold egy krátere és egy aszteroida az ő nevét viseli), *De virtutibus et vitiis* című kivonata volt a korban közismert.

²¹ Tudniillik az, hogy csomagolópapírnak használják.

kártevők. Ha lehúznád róluk elismertségük maskaráját, s anélkül néznéd őket, emberszámba sem vennéd, vagy legföljebb hitvány embernek gondolnád az ilyeneket.²²

Mint tudjuk, *habent sua fata libelli*, és a lehető legsanyarúbb sors, mely egy könyvnek juthat, az, amit a fenti szövegben emeltem ki az *Argenis*-szel kapcsolatban. A következőkben ennek a két passzusnak a forrásaival foglalkozom.

Barclay latin nyelvű, 1621-ben Párizsban, majd a rá következő évben Londonban is megjelent *Argenis*-ét három-négy éven belül angolra, majd németre is lefordították, többször kiadták, sőt a század végén már lengyel fordításban is megjelent. Barclay amiatt panaszkodik az idézett bekezdésben, hogy bár az első, párizsi kiadás támogatójaként megjelölt Nicolas-Claude Fabri de Peiresc felismerte értékét, a stílusa fő jellegzetességeként „római stóla”-ként megjelent veretes, klasszikus latin nyelvezetét a kor hangadó kritikusi nem értékelték kellőképp, Pierre de Marcassus²³ azonban gondjaiba vette, franciára fordította, és ez a francia kiadás olyan népszerű lett, hogy 1623 és 1638 között összesen kilenc kiadást élt meg.

A szövegben a Barclay lányának (*nata*) titulált könyvet sanyarú sors fenyegette: ha a forgalmazók nem jutottak volna az eladott példányokból a befektetésükhöz, borsot, tömjént, szózott halat és olajbogyót csomagoltak volna bele, vagyis egyszerű bolti csomagolópapírnak használták

²² Az idézet eredeti latin szövege: *Enimvero mihi multa intercedebat cum Peyreskio amoris necessitudo. Meis delectabatur commentationibus et moribus. At plurimum Argenidis oblectabatur historia. Commendavi regiam virginem longe commendatissimo in litterarum Republica viro. Edit ille in lucem, vult vivere nobilem ingenii mei partum. Vide temporum iniquitatem, summe Furbine; hominum malignam vide stoliditatem. Non placuit varicosis Magnatum ingeniis liberalis Argenidis forma: non placebat stola Romana. Non amarunt in Latio natam pulchritudinem. Bibliopola magno, quod sumptus quos fecerat in ornanda et comenda, nullus inveniretur emptor qui refunderet, succensebat pudore offusae. Piper et thus minabatur. Erat Argenis toga cordyllis et paenula olivis futura, ni Marcassi opem obtestaretur, non magni viri, non ingenio sublimis, non doctrina locupletis. Commendavit litteratorum plebi plebeius, nec nobilis scriptor. Rem ridiculam! Principibus viris placuit Argenis, postquam ineptis et fatuis placuisset. Quos graves putant et summos esse viros, interdum noxae sunt viles et stulti. Si nudos, detracta opinionis larva, contempleris, homines non credes; aut nihili homines credes.*

²³ Pierre de Marcassus (1584–1664).

volna (a szatócsüzetek tulajdonosai talán keresték is erre a célra akkoriban az eladhatatlan és ezért talán olcsón hozzáférhető könyveket?).²⁴

A szövegben foglalt fenyegetést ihlető forrás a beszédhelyzet szerint szintén jelenlévő Persius, a négy nagy római szatirikus költő egyike lehet:

'rides' ait 'et nimis uncis
naribus indulges. an erit qui uelle recuset
os populi meruisse et cedro digna locutus
linquere **nec scombros metuentia carmina nec tus?**
Persius *Sat.* 1, 40–43

A Persius-szakasz Muraközy Gyula fordításában:

Csak gúnyolsz – szól ő –, te nagyon fenn
hordod az orrod! Mert ki ne vágynék rá, hogy a nép csak
róla beszéljen, hogy művét cédruskenet óvja,
és bele majd **ne halat s tömjént csomagoljon** a boltos?

A szöveg Persius 1. szatírájának részlete Chorier-jével teljesen megegyező helyzetet és problémát rögzít: a könyvnek írója által neki tulajdonított és az olvasói, konkrétan akár könyvesbolti keresletben mérhető értéke nem mindig fedi egymást. Persius 1. szatírája ennek fényében egyfajta költői kiáltvány: ő jobb meggyőződése szerint vállalja a népszerűtlenséget, és függetleníti magát a korban keresett műfajoktól és témáktól, és kizárólag a valóság leírására hajlandó összpontosítani: Persius – egyébként az őt nem sokkal később követő Iuvenalisszal együtt – ezt tekinti a római verses szatíra alapvető feladatának.²⁵ Ami a könyv és a keresettség viszonyát illeti, Chorier *bibliopolája* épp ellenkezőleg járt Barclay *Argenisével*, mint Lucanus *Pharsaliájának* Martialis-korabeli forgalmazója:

²⁴ Ld. a fent idézett szövegben kiemelt passzusokat.

²⁵ A szatíra műfajának valóságigényéről Iuvenalisszal kapcsolatban az eposz műfajának elutasítása kapcsán Gellérfi Gergő Iuvenalis-monográfiájában értekezik: GELLÉRFI (2014: 145–154).

Sunt quidam qui me dicant non esse poetam:
 sed qui me vendit bybliopola putat.
 Mart. *Apoph.* (14.) 194²⁶

Maga a *bibliopola* hívószó Martialishoz, akinek az elíziumi beszélgetésen szintén részt vevő Sulpicia köszönheti hírnevét, és aki az idézett, Lucanusra vonatkozó szatirikus epigrammáján kívül még két másikban hozza játékba a könyvkereskedőt és -kereskedelmet, a *Xenia* (a 13. epigramma-könyv) 3., és a 4. könyv 72. versében. Ez a körülmény mindjárt tovább is vezet a csomagolóanyagoknak használt papír toposzának későbbi, Martialisnál való megjelenéséhez. Martialis két ízben is megemlékezik ennek lehetőségéről. Az első a 3. könyv 2. epigrammája:

Cuius uis fieri, libelle, munus?
 Festina tibi uindicem parare,
 ne nigram cito raptus in culinam
 cordylas madida tegas papyro
uel turis piperisue sis cucullus. 5
 Faustini fugis in sinum? sapisti.
 Cedro nunc licet ambules perunctus
 et frontis gemino decens honore
 pictis luxurieris umbilicis,
 et te purpura delicata uelet, 10
 et cocco rubeat superbus index.
 illo uindice nec Probum timeto.²⁷

A helyzetében, versmértékében és szinte terjedelmében is Catullus 1., Cornelius Neposhoz szóló ajánlóversét idéző és az ajánlóvers személyként való küldésének toposzát is használó epigramma. A 3. epigramma-

²⁶ Egynéhányan, lám, kétlik, költő tudományom. Könyvárus hiszi azt: engem eladni akar (Matkó Márta fordítása). Ld. ADAMIK (2001: 164–165).

²⁷ Magyar fordítása *Patrónus* címmel jelent meg Adamik Tamástól: Könyvecském, hova térsz be mint ajándék? | Patrónust keresel, tehát siessél. | Jaj, konyhába ne juss, koszos sötétbe, | hogy lucskos halakat boríts be védőn, | vagy tömjén meg a bor ruhájaként élj! Hú Faustusnak ölébe bújssz, okos vagy: | Cédrussal kenegetve jársz, ha tetszik, | arcod kétszeresen ragyog becsülve, | festett köldököd új, aranyban ázik, | bíbor bársonya, fénye vési tested, | címed meg kicsiszolva messze fénylik. Ő véd tégedet. Így Proburst se féljed! Ld. ADAMIK (2001: 32–33).

könyv második költeményével Martialis könyvét Faustinushoz küldi, és figyelmezteti, hogy csipkedje magát, különben még elkapják, és apró tonhalat csomagolnak bele, vagy éppen tömjén vagy bors csomagolására szolgáló tölcserként használják. Chorier *Piper et thus minabatur* kifejezésének háttérében ez az epigramma állhat.

Mindössze az apró tonhal hibádzik még. Ezt, mégpedig ugyancsak az olajbogyó társaságában, szintén Martialis 13. epigramma-könyve, a *Xenia* 1., könyvének sikeréért a Múzsákhoz intézett fohásza tartalmazza a Chorier-szövegével megközelítőleg azonos sorrendben:

Ne **toga cordylis et paenula** desit **olivis**
aut inopem metuat sordida blatta famem,
perdite Niliacas, Musae, mea damna, papyros:
postulat ecce novos ebria bruma sales.
Non mea magnanimo depugnat tessera telo
senio nec nostrum cum cane quassat ebur:
haec mihi charta nuces, haec est mihi charta fritillus:
alea nec damnum nec facit ista lucrum.²⁸

A humoros Múzsá-invokáció tartalma elég váratlan: az írásba belefáradt költő abban számít a Múzsák segítségére, hogy elpusztítják munkaeszközét, a nílusi papiruszt. Chorier aligha akarhatta szövegében ezt a kontextust is felidézni. Munkamódszerének sajátossága szemmel láthatólag egyfajta katalógusszerű hivatkozás, melyben a tárgyhoz illő *locus*okat használ: Persiustól szatírákötve 1., programversének toposzát, ezt aztán két szatirikus Martialis-epigramma-passzus segítségével dolgozza ki. Mindez igen elmélyült antik szövegismeretről és átgondolt szöveghasználatról tanúskodik.

Végezetül még egy, az elíziumi levéllel kapcsolatos megfontolás van hátra. Mint a bevezetőben említettem, Chorier fikciójában a jó szatirikus szerzők lelkei külön helyet foglalnak el a túlvilágon, és Chorier szellemes ötletével, Jupiter függetlenül attól, hogy melyik lélek mióta vár a

²⁸ Prózai fordítása: Pusztítsatok el, Múzsák, minden nílusi papiruszt – ez minden bajom oka, hogy az apró tonhalnak legyen togája és az olajbogyónak is köpenye, s hogy az aljas moly se féljen az ínséges éhségtől: lám, a mámoros tél új élceket követel tőlem. Tessera-kockám nem küzd hősi fegyverben, s az elefántcsontot se rázza meg a hatos és a kutya-dobás, az én dióm ez a lap, kockavető poharam is ez a lap, a kockázás nekem sem kárt nem okoz, sem hasznot nem hajt.

sorára, annak adja meg az újjászületés lehetőségét, akinek a szatirikus karakterére épp égető szükség van a világ valamely pontján. Mivel a könyv fiktív keletkezési története Aloisiát már üdvözült lélekként mutatja be, akire – lám – most újra szükség van a földön mint olyanra, aki tetteik naturalista (pornográf) leírásában szembesítette a kéjvágy rabjait mocskos és erkölcstelen játékaikkal, és mivel a szöveg végén Mercurius távozásakor mégsem fogja kézen Aloisiát és viszi magával egy újabb megtestesülésre, ez a sajátságos, a lélek részvétele nélkül megvalósuló lélekvándorlás legalábbis felveti a kérdést, hogy Chorier ekkor nem saját személyére utal-e. Mercurius éppen záró szavaiban hivatkozik Ennius saját hírnevét megjósoló epigrammájára, azéra az Enniuséra, aki *Annale*-sének elején a szöveg egy töredéke szerint vallja, hogy benne Homérosz lelke született újjá Rómában. A szövegkeletkezés fikcióját követve (ebben Sigea a szerző) egy újabb szatirikus lélekre lehet szükség a szöveg fordításának vállalásához: ez pedig áttételesen a Joannes Meursius maszkját viselő Chorier lehet.

Felhasznált irodalom

- ADAMIK 2001 ADAMIK T. (szerk., ford.), *Martialis: Válogatott epigrammák. Electa epigrammata*, Budapest, 2001.
- GELLÉRFI 2014 GELLÉRFI G., *Allúziós technika és műfaji hatások Iuvenalis szatíráiban*, Budapest, 2018.
- NAGYILLÉS 2022 NAGYILLÉS J., *A toledói Aloisia Sigea Szótadeus szatírája Amor és Venus titkairól*, A&R, 8 (2021), 211–251.
DOI: 10.14232/antikren.2021.8.211-251
- NYÁRY 2022 NYÁRY K. (szerk.), *Nem kötelező 2. – Tiltott irodalom: Klasszikus irodalmi művek az azonos neműek közti szerelemről*, Budapest, 2022.

The pepper, the incense, the salted fish, the olive and the book

The article deals with the ancient sources of one locus of Chorier's Satyra Sotadica (Piper et thus minabatur. Erat Argenis toga cordyllis et paenula olivis futura...). In the context of the forthcoming metempsychosis of Luisa Sigea in the introduction to the text, he claims that the real author of the text, Chorier was suggesting that Sigea's reincarnated soul would reappear in the world in his own body.

Keywords: Aloisia (Luisa) Sigea, Nicolas Chorier, Persius, Iuvenalis, Martialis, *metempsychosis*

OCISOVAI DÓRA

Csápok és uszonyok: alkotói fantázia a vízi állatvilág ikonográfiájában

Jelen tanulmány víziállat-ikonográfiai szemelvényeken keresztül az alkotói fantázia motívációinak változásait kísérli meg áttekinteni a felvilágosodást megelőző korszakban. Például szolgálnak a reneszánsz bestiáriumainak nyíltvízi állatábrázolásai, a felvilágosodáskori enciklopédikus illusztrációk, amelyek bő forrásanyagából a hibridáló elnevezésű állattípusok mentén szemlélve válogattunk. Mindez rávilágít arra, hogy az alkotás mögött megbúvó alkotói fantázia akkor is beszédes lehet az alkotóról és kreatív gondolkodásának motívációiról, ha az alkotás célja elsődlegesen a dokumentáció. Sőt, a megszülető alkotások a befogadó szemlélőre is hasonló hatással lehetnek.

Kulcsszavak: vízi állatok, ikonográfia, alkotó fantázia

Alkotó fantázia a nyílt vízen

A végtelen, nyílt víztömeget évszázadokon keresztül istenségek lakhelyeként, az ember számára ijesztő közegként tartották számon – a nyíltvízi lényeket pedig, folyamatos inspirációs forrást kínálva a művészet számára, jellemzően a fantázia által teremtett szörnyekként ábrázolták. Ezen gazdag képzeletvilágú ikonográfiai ábrázolások alapját abban az időben az a tény is adta, hogy ritkán adódott mód és alkalom a vízi állatok alapos megfigyelésére.

A 18. század nagy expedíciói az utazás során gazdag tengeri állatvilág felfedezését is lehetővé tették, helyt adva a nyíltvízi faunát realiztikusan bemutatni képes művészek útleírásokban, enciklopédiákban megjelenő, jegyzetszerű rajzainak. A század második felétől a Linné és Buffon munkásságával megalapozott természetrajzi feldolgozás és ábrázolás által sokszor ezek a lények új nevet és anatómiailag alátámasztott ikonográfiai formát kaptak, ami akár egyes tengeri mítoszok deszakralizálásához is vezethetett.

Mindazonáltal, még ha az anatómiailag pontos megfigyelés és dokumentáció meg is magyarázott bizonyos, addig rejtélyes jelenségeket, a felvilágosodás művészeit továbbra is izgatták a természetfeletti, a szörnyűséges, az ijesztő, azaz Burke definíciójával¹ „fenséges”-nek hívtak jelenetek. A realiztikus ábrázolás kényszere mellett a víziszörny-mítosz az alkotók fantáziáját inspirálva, művészi és emberi vágyakat és félelmeket megtestesítve irodalom és festészet szimbólumtárát táblaképeken, könyvillusztrációkon egyaránt gazdagította.

Jelen tanulmány víziállat-ikonográfiai szemelvényeken keresztül az alkotói fantázia motivációinak változásait kísérli meg áttekinteni a felvilágosodást megelőző korszakban. Ahogy Vigh is hangsúlyozza az *Állatszimbólumtár A-Z Előszavában*:

Ahol pedig a közvetlen tapasztalat és ismeret nem volt képes a természet vagy a természetfeletti erők hatalmát és az erkölcsiségeket megmagyarázni, ott az úrt a képzelet egészítette ki. A képzőművészetben és az irodalomban a zoomorf és olykor szörnyszerű ábrázolások sokasága jelzi az emberi fantázia mindent felülmúló hatalmát. Amikor a sok részletében mindmáig pontosnak mondható antik vagy középkori zoológiai leírások sorát fantázialények teljesen valószerű ábrázolása gazdagítja, az embernek a természetről és benne saját magáról alkotott képéről kaphatunk valós, ám többnyire szimbólumokban közvetített fogalmat.²

Kiegészíti ezt a gondolatot Gerevich művészetpszichológiai megközelítése, miszerint: „A művész része a művének. Nem csak azért, mert a saját dicsőségére ő hozta létre. Azáltal van benne, ahogyan dolgozik, amilyen témát választ, ahogyan viszonyul a témájához és amilyen stílusban dolgozza fel azt.”³

Tudva azt, hogy a korabeli illusztrátorok feladata elsősorban a dokumentáció volt, felmerül a kérdés; vonatkoztatható-e a fenti két megállapítás a tengeri lények képi ábrázolására is?

¹ BURKE (1757).

² VIGH (2019: 8).

³ GEREVICH (2021: 29).

Szörnyek a vízben

Az ós-szörnyet, a Leviathánt⁴ – amely minden szörnyek közül a legfélelmetesebb, hiszen a Rossz erőit szimbolizálja és csak Isten pengéje tudja legyőzni – már a Biblia is említi. Többfajta megjelenési formáját találhatjuk, egyszer *szörnyűséges hal*, másszor *síkos, csúszó kígyó*, jellemző *dupla állkapoccsal, félelmetes fogakkal*, aki úgy forralja fel a mélységes vizeket, mint egy fazék – joggal tűnik úgy, mintha az összes későbbi víziszörny belőle indulna.

A szörny (*monstrum*) kifejezést a reneszánsz és a 17. század kultúrtörténete már olyan állatokkal kapcsolatban említi, amelyeknek fizikai deformitásaik vagy az akkori megítélés szerint különös összetételük volt. Ikonográfiai értelemben a víziszörny-ábrázolás pedig jellemzően a reneszánszig nyúlik vissza: ekkoriban főleg térképeket díszítenek, a térképész-illusztrátorok rendszerint az üres vízfelületek monoton ábrázolását töltik ki velük.⁵

A tengeri szörnyek esetében kinézetük komplexitásán kívül nevük is beszédes. Olaus Magnus, Conrad Gessner és kortársaik bestiáriumban bőségesen találunk példákat a tengeri élővilágból. Ezek a víziállat-elnevezések általában a tengerre vonatkozó, jelzős szerkezettel jelennek meg, és arról árulkodnak, hogy nehézséget okozott ezeknek az ismeretlen lényeknek a beazonosítása, így tehát az észlelés adott helyszínét megtartották, s a megfigyelő által jobban ismert állathoz, vagy emberhez hasonlították az új lényt. Ezzel a konstrukcióval számtalan, napjainkban is szellemesnek ható, hibridáló elnevezés és illusztráció alakult ki.⁶ Példaként álljon néhány, a korabeli bestiáriumból válogatott állatfajta:⁷ *la vache marine* – tengeri tehén, azaz fóka; *le monstre marin rhinocéros* – tengeri rinocérosz szörny; *le poisson dit ailé* – szárnyasnak mondott hal; *le lion marin couvert d'écailles* – pikkelyekkel borított tenge-

⁴ Emlékezetes ábrázolása például: *Az Antikrisztus a Leviathánon ül*, Lambert de Saint-Omer, Liber Floridus, É-Fr.o. XIII. század vége, BNF, Manuscrits, Latin 8865 fol. 62v.

⁵ Az első világtatlason, a humanista Abraham Ortelius *Theatrum orbis terrarum* című munkájában például megfigyelhető, hogy a kevésbé mozgalmas, tengerábrázoló részekben szörnyek vannak elszórva.

⁶ A *Monstres* (2013) anyaga ebből számos példát sorol fel, megjelölve a mögötte „megbúvó” igazi állatot is.

⁷ A magyar megfelelők saját fordításaim, OD.

ri oroszlán; *le cheval de mer* – tengeri ló; *le serpent de mer* – tengeri kígyó;⁸ *l'aigle de mer* – tengeri sas; *le diable de mer* – tengeri ördög.

Jelen tanulmány a tengeri fantázia-állatvilág széles spektrumából válogat; olyan tengeri szörnyeket mutat be, amelyek elnevezésükkel jelentősen félrevezetik az olvasót, és amely állatok később látványosan „lelepleződtek.”

Tengeri szerzetes, avagy „tengeri szörny érseki ruhában”

Guillaume Rondelet,⁹ a 16. századi utazó leírásában fellelhető a történet, miszerint 1531-ben bemutattak a lengyel királynak egy ún. „tengeri szerzetes”-t, aki állítólag értésükre adta, hogy szeretne visszajutni a tengerbe: odavitték, s a vízbe ugorva el is tűnt. Számos teória létezett a lény fajtabeli hovatartozásáról. Valószínűsíthető, hogy az ábrázolások alapján egy kalmár vagy fóka lehetett, de nem hagyható figyelmen kívül a tény, hogy az ironikus elnevezés éles kritikát jelentett az egyházzal szemben.

Ugyanez a tengeri szerzetes megjelenik Pierre Belon által egyébként komoly, tudományos igényességű munkának számító 1555-ös *Histoire entiere des poissons* c. művében is, egyenesen a haltípusok közé kategorizálva, Gessnernél pedig egy különálló, a *De hominibus marinis* című fejezetben lelhetünk rá. A Gessner-féle tengeri szörnyeket vizsgáló Hendrikx úgy értékeli,¹⁰ hogy ezek a lények, a tengeri szerzetes [*monachus marinus*], a tengeri püspök [*episcopus marinus*], a tengeri szörnyvel [*monstrum marinum*] és a tengeri szatírral [*satyrus marinus*], azért szerepelnek azonos kategóriában, mert hasonló konnotációt hordoznak. Megjegyzi azt is, hogy Gessner az első három kategóriát tengeri népeknek, azaz egyértelműen a tengerben lakó humanoid, ember-minőségű kreatúráknak tartja, erre utal a fejezet elnevezése is, ahol ezek szerepelnek a kötetben: *De hominibus marinis*,¹¹ a *satyrus marinusszal* ellentétben, aki egy, a tritonokról szóló szövegben bukkan elő.¹² Vitathatatlan értékítélet jellemzi ezt a közös kategóriába sorolást a bestiárium szerkesztői koncepciója szempontjából.

⁸ Amely a Loch-Ness-i szörny legendájában napjainkig fennmaradt.

⁹ RONDELET (1554: 492; 494). Utolsó megtekintés: 2022. június 30.

¹⁰ HENDRIKX (2018: 129).

¹¹ GESSNER (1558: 519–522).

¹² GESSNER (1558: 519–522).



Guillaume RONDELET, *Libri de piscibus marinis, in quibus verae piscium effigies expressae sunt.*

1. kép. A tengeri szerzetes (Caput XX.) és 2. kép a tengeri püspök (Caput XXI.)

Mindkét rajzi ábrázoláson közös az egyházi attribútumok precíz beemelése; a XX. számún a tonzúra jelenik meg, míg a XXI. metszeten a pápai süveget formázza meg a rajzoló, halpikkelyekből. A lebegő textil ruházat sem maradhat ki az azonosításból: farokúszóvá, illetve bőrlebernyeggé lényegül át. Közös érdekesség a végtagok „eltüntetése” – mindkét egyházi vezető keze eltűnik; a szerzetes felsőteste pikkelyes csápokban végződik, a lábakat uszony helyettesíti, míg a püspök alsó és felső végtagjai egyaránt vízimadáréra hasonlító asszociációkat adnak.

Meglátásunk szerint e lények minősége az elnevező asszociációs készségének és alkotói fantáziájának egyaránt ragyogó bizonyítéka. A grafikai attribúció pedig minden esetben ráerősít erre: ikonográfiai eszközökkel segíti a befogadó megértését – nem bízva az olvasóra, hiszen az olvasónak nem is feladata akkoriban, hogy saját maga alkossa meg fantáziaképét a sosem látott lényekről.

Szarv a vízben

A 16. században André Thevet, a ferences szerzetes két ízben is tengeri útra indult: egyszer a Mediterráneum, másodjára az Atlanti Óceán felé – ezek során felfedezett egy unikornis-szerű állatot, amelynek a *vlétif*¹³ fantázianevet adta.¹⁴ Amikor azt írja a jószágról, hogy *hatalmas hal-teste*

¹³ Paré megjegyzi az állat elnevezéséről, hogy a Guinea földjén használt zsargonban használják nevét eképp. PARÉ (1582: ff. 15–43).

¹⁴ THEVET (1575: f. 147v).

volt, fogas bálna-feje és a szemek felett egy nagy, penge alakú csont,¹⁵ a középkori bestiárium és az új földrészek felfedezésének mágikus univerzuma keveredik megfogalmazásában. Megtudjuk tehát, hogy bár vízi állatról van szó, de különös jellegzetessége, „szarva” van. Ambroise Paré, korabeli sebész és anatómus így egészíti ki, amikor Thevet leírását idézi saját munkájában: *dühösen harcol ezzel a csonttal*¹⁶ és a szárazföldi unikornishoz hasonlítja, hozzátéve, hogy ennek a tengeri megfelelőjéről lehet szó. A Thevet-könyvben található illusztráción egyébként ez a pengeszerű csont apró, tüskeszerű fogakkal ábrázolt, valóban egy fűrészhez hasonlatos, és Paré a saját gyűjteményében meglévő csontmaradványt is hasonlóan írja le.

II. *Rudolf Bestiárium*¹⁷ is közöl egy érdekes, 1610 körüli színes akvarell-ábrázolást, amely egyszerre több, tengeri egyszarvúként megjelenő lény jellegzetességeit ötvözi. A képen egy lófejű, sellőfarkú, madárlábú és -szárnyú állatot látunk. Feje középpontjából hosszan kinyúlik a megelőzőekben is leírt oszlopszerű nyúlványa, amely kísértetiesen hasonlít a később beazonosított fajra, a narvára (*Monodon monoceros*), amellyel valóban rokon anatómiai jegyeket mutat. A fejen látható, hosszú agyarszerű képződmény a hím egyedeknél jellemző, a metszőfog meghosszabbodásából alakul ki – e hosszú „szarv” alapján tartották tengeri unikornisnak az állatot, ami valódi veszélyt jelentett a hajókra, hiszen akár fel is tudta őket nyársalni. Gyakorta és nagy számban vadásztak rá Grönlandon ill. Izland környékén, éppen azért, hogy a varázserejűnek tulajdonított szarvát megszerezzék – úgy hitték, ez védelmet adhat a tengeren, mégpedig mérgezés és impotencia ellen.¹⁸ A *Rudolf-bestiárium* szerinti akvarell-ábrázoláson azonban külön figyelemreméltó, hogy ennek a tengeri unikornisnak nemcsak állati jellemzői vannak, hanem szembe-tűnő szép zöld, emberi tekintetű szeme és félszeg emberi mosolya is. A mellső végtagok ábrázolása is kétértelmű: vízi madarak lábára emlékeztető kezeket fest a mester a lénynek, de az egyik kézen több „ujj” található: mintha emberi kézről lenne mintázva. Ez a képi rokonítás több dolgot is jelezhet egyszerre. Egyrészt az alkotó egészségesen burjánzó

¹⁵ THEVET (1575: f. 147v).

¹⁶ PARÉ (1840–41: 503).

¹⁷ HOEFNAGEL et al. (1590).

¹⁸ MONSTRES (2013: 15).

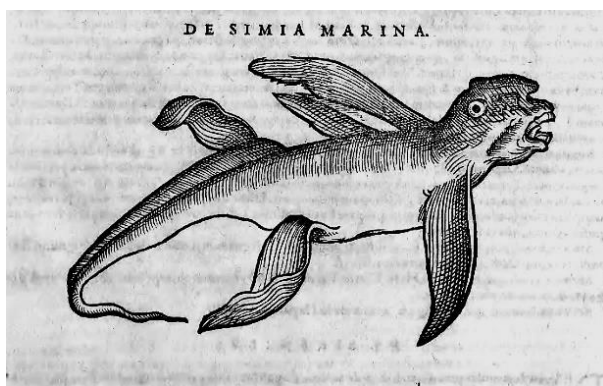
fantáziáját, másrészt a sarokkővet, viszonyítási pontok keresését: az emberszerű vonások képre vitelével a tengeri lényt jobban beazonosíthatóvá, s ezáltal kevésbé félelmetessé is teszi egyszerre.

Az útleírások félelmetes megfogalmazásai alapján a tengeri unikornis egy olyan veszélyes vízi emlős lehetett, amelyet különösképpen nehéz volt megfigyelni, így érthető, hogy képi megfogalmazásai is jócskán hagynak teret az alkotói szabadságnak.

A 18. század elején a narvál nevű tengeri, homlokcsont-nyúlvánnyal rendelkező állatot az *Enciklopédia* már egyértelműen azonosítja.¹⁹ A szócikkben azt is leírja, hogy 1724-ben, Szibériában megtalálták egy, a mesebeli unikornisnak hitt állat fosszilis csontvázát, de tanulmányozás során kiderült, hogy egy narvállal²⁰ állnak szemben.

Majom a vízben

A sokszínű tengeri fantázia-állatvilág leírásai között egy különösen érdekes víziemlős állatfajra is lelhetünk, amellyel a 16. századi olvasó találkozhatott először. A nem is annyira kinézetével, hanem inkább meglepő elnevezésével kitűnő vízimajom,²¹ azaz *simia marina* létezéséről először Conrad Gessner ír 1558-ban, *Historia Animalium*ában. A közölt metszetek látványra igen furcsa, négy egyforma jelentőségű végtaggal, hosszú farkokkal és majom-koponya szerű fejrészrel rendelkező lényt ábrázolnak.



3. kép. Conrad GESSNER, *Historia Animalium*, Simia Marina.

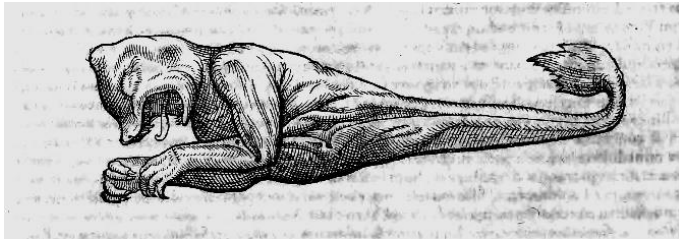
¹⁹ DIDEROT (1765: 30–31).

²⁰ Az *Enciklopédiában* északias hangzású etimológiával „narwhal” megnevezéssel szerepel.

²¹ GESSNER (1558).

A metszet-illusztráció eredeti forrása Johann Kentmann német fizikus 1547–1549 közöttre datálható, itáliai útja során készített színezett rajza.²² Ennek alapján vette át – rajzoltatta újra – Gessner az ábrázolást a kötetben – ahogy ez a többi illusztráció esetében is szokása volt.²³ Sajátossága a másolatnak, hogy hosszanti tengelyénél megtükrözve került át a vízimajom a Gessner-kötetbe, ennek lehetséges oka kevésbé konceptuális, inkább a szita-technológia sajátosságaiában kereshető.

Érdekes megfigyelní, hogy a szócikk végén egy másik illusztrációt is közöl, amelyen a lény már jóval inkább hasonlít egy kígyófarkú állatra. Ez stílusát, aprólékosságát tekintve felveti azt a gondolatot, hogy más kéz szüleményének metszeti átirata lehet, vagy merőben más koncepciót ábrázol a vízimajom jellegzetességeiről a szerző.



4. kép Conrad GESSNER, *Historia Animalium*, Simia Marina.

Pontos részletességgel adja vissza a lény jellegzetességeit egy későbbi, felvilágosodáskori forrás, az *Yverdon-i Enciklopédia*, hagyományos nevén *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des connaissances humaines*, amely a következő leírást közli a vízimajomról:

A fejformája és a farka hasonló: kerek feje és kis szemei vannak, a szőr, ami az orra és az ajkai között van, bajuszra hasonlít: az áll igen rövid, a nyak tökéletesen elválík a törzstől: a fejcsúcson egy kinövés van, amelyet koronának is nézhetnénk: négy uszonya és két egyéb kinövés van, amelyből a legnagyobb a nyak csúcsán helyezkedik el, és spatula formájú; hosszú, széles és igen erős; a faroknál levő kisebb: ez a négy uszony a bálna szakállára és bajszaira hasonlít: az elsőket pedig kezeknek is nevezhetjük.²⁴

²² *Simia Marina*. *Codex Kentmanus*, 148v, Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Weimar.

²³ Vö. KUSUKAWA (2010).

²⁴ BARTHELEMY DE FELICE (1774: 600).

Ezen szócikkíró tudósok precíz leírásai és a két közölt, gessneri metszet rendkívül hasonlóan ábrázolják az állatot. Ezek alapján a tengeri lény, amely az emberhez legközelebb álló főemlős, a majom külső karakterjegyeit viseli, valójában egyfajta hal, amely nevét a majomra hasonlító fizionómiájának köszönheti: „a tengeri majom nagyon élénk hal, és nagyon könnyedén úszik: amikor megjelenik a víz felszínén, mielőtt megragadná a horgot, mozgása és ugrándozásai nagyon szórakoztatóak.”²⁵ A hal bemutatott karaktere azt a klisé juttatja a szemlélő eszébe, amely a majomhoz társult akkoriban; a játékos, udvari szórakoztatásra tartott háziállatét. A „kéz” megnevezés pedig, amely a tengeri állat felső végtagjainak azonosítására szolgál, az antropomorf majomra, vagy akár az emberre magára is visszautalhat. A képzeletbeli, meseszerű állat figurájában tehát *tenger* és *majom* egyszerre jelenik meg, amely szimbiotikus állapot vonatkozatható akár az emberi keletkezéstörténet két párhuzamos állomására, evolúciós koncepciójára is.²⁶

A dokumentumok tanúsága szerint 1792-ben a német természet-tudós és fizikus, Johann Julius Walbaum tengeri emlősként, *Siren cynocephal*aként, azaz Északi Medvefókaként azonosítja ugyanezen állatot.²⁷ Walbaum említést tesz Georg Steller 1741-es megnevezéséről is, aki Alaszka partjainál, augusztus 10-én látta az állatot, és a *Simia marina* megnevezést az angol *Sea Ape*, tehát szó szerint a vízi majom kifejezéssel azonosította. Az angol biológus szerint a másfél méter nagyságú, kutyafejűnek leírt állat *játékos és kíváncsi volt, mint egy majom*.²⁸ Ez a megfogalmazás is egyértelműen megerősíti, hogy azonosságukat tehát kevésbé a majom külső, fizikai megjelenésére, hanem inkább belső, tulajdonságbéli karakterjegyeire alapozta. A lény elnevezési sokszínűsége azonban korántsem lenne teljes az első tudós definíciójának felidézése nélkül, aki említést tett róla: az itáliai Gerolamo Cardano úgy írta le, mint leginkább egy kígyóra hasonlító állatot, szőrtelen, zöld, sikamlós élőlényt.²⁹ Jól megfigyelhető tehát, hogy ugyanazon állat meghatározásánál az alkotói

²⁵ BARTHELEMY DE FELICE (1774: 600).

²⁶ Ld. erről OCSOVAI (2019).

²⁷ WALBAUM (1792).

²⁸ A leírás szerint az állat körülbelül 1,5 méter hosszú volt, kutyaszerű fejjel, hosszú, lelógó bajusszal, hosszúkás, de robosztus testtel, vastag szőrrel, végtagok nélkül és cápához hasonló farokúszóval.

²⁹ HENDRIKX (2018: 136).

fantázia működése sokszínű megoldásokat eredményez; a vízimajom esetében pedig az elnevezés, azonosítás motivációja kevésbé a külső jegeken alapul, mint inkább az állat habitusbéli jellemzői szolgáltatják az inspiráció forrását. Ez arra a tényre is utal, hogy alaposabban, mélyrehatóbban lehetett lehetőség ennek a „halnak” a megfigyelésére, és kevésbé volt félelmetes az utazók számára.

A tengeri ördög

Nem így a tengeri ördög, amely nemcsak elnevezésével árulkodó, hanem leírásai is barátságtalan lénynek tartották, amelynek a „feje nagyon érdekes, két szarvval és hosszú fülekkel, és a test többi része egy halé, a karokon kívül, amelyek a természeteshez közelítettek.”³⁰ A lényről azonban nem derült ki egyértelműen, mely állatot rejtette. Marrache-Gouraud a *Bestiaire fantastique des voyageurs* kötet *Tengeri ördög* szócikkében is kihangsúlyozza, hogy „nagyon nehéz megtudni, milyen állat tartozik ehhez a megnevezéshez a reneszánszban. Lehet egy ördög³¹ vagy egy angyalcápa³² vagy fantázia által teremtett, fantasztikus lény.”³³ A szerző idéz egy korabeli versrészletet is, amelyből világosan látszik, hogy a legkevésbé sem szívesen látott állatról volt szó:

Ez a Tengeri ördög: ez az a borzalmas Szörny
Amelynek képe, Ó Olvasó, jóvoltamból most szembejön:
Fő ellensége az embernek és az Isteneknek:
Menj, húzódj vissza a pokoli folyómedrekbe:
Hogy többet ne kerülj útjába szemeknek.³⁴

Felvilágosult szörnyek

Fontos alapvetés, hogy a tengeri szörnyek gyakran valós állatok félreismeréséből, félreértelmezéséből születtek, hiszen a nyílt vízen kevésbé volt mód arra, hogy az utazók, dokumentálók felismerhessék, megfigyelhessék ezeket a fajokat. Azonban amint a felfedezőutak, vagy a 18. szá-

³⁰ MONSTRES (2013: 4).

³¹ Figyelemreméltó, ahogy a magyar fordításban ma is használatos megnevezés követi az etimológiai gyökereket.

³² Itt még metaforikusabb magasságig jut a magyar fordítás, szintén ma használatos állatnévvel.

³³ Marrache-Gouraud, ld. LANNI (2014: 127–129).

³⁴ Paul Contant, *Poitiers* (Saját fordításom, OD.), ld. LANNI (2014: 129).

zad nagy expedíciói lehetővé tették, hogy az ember közel kerülhessen a vízhez, ahol ezek a lények előfordultak – mint például Bougainville meghatározó 1766-os világkörüli hajóútja –, az utazás során lehetővé vált a gazdag tengeri állatvilág felfedezése, helyt adva a nyíltvízi állatvilágot realiztikusan bemutatni képes művészek útleírásokban, enciklopédiákban megjelenő, jegyzetszerű rajzainak. Azonban a felvilágosodás művészeit továbbra is izgatták a természetfeletti, a szörnyűséges, az ijesztő, azaz Edmund Burke definíciójával³⁵ „fenséges”-nek hívott jelenetek. Ikonográfiailag a térképek illusztrációin túlnőve a század, amely amúgy is kedvelte a félelemkeltést, borzongatást, a szörnyeket, iparművészeti és ikonográfiai díszítőmotívumként is gyakran használja és interpretál nyugtalanítóbbnál nyugtalanítóbb víziszörnyeket, mint a Pierre Ozanne metszetein látható taddiszek rémisztő fogas halai.³⁶

Tigris a tengerben

Ekkortájt, 1778-ban készült az angol festő, Singleton Copley *Watson és a cápa* c. festménye is, amely olyan témát dolgoz fel, ami akkoriban meglehetősen ritka volt: cápákat a természetelví festőkön kívül rendkívül ritkán ábrázoltak az alkotók. Újdonság, hogy ekkoriban már cápaként definiálják a nagy halat, nem pedig tengeri tigrisként, ahogy korábban, évszázadokon keresztül, valamint ábrázolása természetű, anatómiailag pontos. Bár rendkívül ritka az emberre veszélyes cápafaj, mégis nagyon félelemkeltő állatként tartották már akkor is számon, például az 1876-os *Le petit Buffon illustré des enfants*³⁷ című kötet szerkesztője, Adrien Linden így ír róla, megtartva a tigris-metaforát:

Ez a falánk élőlény a tengeri tigris. Néha tíz méteres hosszt is elér: a pofája és gégéje nagyon nagyok ezért nagyon könnyen lehetővé teszi, hogy lenyeljen egy egész embert, amit sokszor találni a testében; tudomásunk van egy cápáról, amelynek a hasában két embert találtak, akiken csizma és az oldalukon kard is volt. [...] Tehát ennek a harcra felfegyverzett állatnak nem sok ellensége van és elpusztítaná a tengeri élővilágot, egyedül egy ábráscet képes megállítani. A cápa nagyon

³⁵ BURKE (1757).

³⁶ OZANNE (1798).

³⁷ LINDEN (1876).

kedveli az emberhúst: ha egyszer már belekóstolt, nem tágít arról a vidékről, ahol találni vél még belőle.³⁸

Ezzel ellentétesen pedig különböző kultúrákban szerencsehozó állatnak tartották a cápát: példának okáért, ahogy azt Bougainville nyomán megtudtuk, Tahitin a cápát a bölcsességgel azonosították, a maoriknál a tengerésznek jótékonyan utat mutató állat, a polinéziaiaknál a termékenységet és a lélek megtestesülését jelenti.

Az élő sziget és a buja csápok

A különös tengeri szerzetek nemcsak ijesztő külső jegyeikkel, hanem méretükkel is lenyűgözték az utazókat. Ambroise Paré leírásában a helyesen azonosított bálna kapcsán egyenesen így fogalmaz: „ez a legnagyobb hal-szörny, amely a tengerben található.”³⁹ Az *Enciklopédia* szintén említést tesz arról, hogy Északon, Grönland és a Spitzbergák környékén olyan óriás méretű bálnákat láttak régen, hogy szigeteknek is hitték őket, és minden bizonnyal azért találnak egyre kisebb méretű szigeteket, mert ezek a példányok már fiatalabbak.⁴⁰

Érdekes megfigyelni, hogy a víziszörnyek alakjai gyakran olyan létező vízi fajokon alapulnak, amelyek alapjában véve nagyon is békés állatok. Ilyenek például az óriáspolip, amelyeket már a 12. században, a skandináv Kraken-legendákból ismerhetünk, ám a veszélyesként ábrázolt jószágok valódi főszerepet a 19. század regényíróinál és azok illusztrációiban kapnak.⁴¹

Bár azt gondolhatnánk, veszélytelen, békés állatként barátságos fogadtatásban részesültek a tudós megfigyelők részéről, az *Állatszimbólumtár* szócikkében éppen ellenkezőleg az olvasható, hogy „víz alatti, vízhez kötődő életével, nyálkás karjaival, a hozzá kapcsolódó túlzásokkal és tévhitekkel nem tartozik a szívesen látott állatok közé.”⁴² Ráadásul a puhatestű csáptulajdonosokhoz negatív konnotációjú fogalmak: falánkság és paráznaság szimbólumai társulnak a kultúrtörténetben,

³⁸ LINDEN (1876: 257).

³⁹ PARÉ (1840–41: 503).

⁴⁰ PARÉ (1840–41: 33).

⁴¹ Például Victor Hugo *A tenger munkásaiban* (1866) óriás polipot, Jules Verne pedig a *Húszezer mérföld a tenger alattban* (1870) gigantikus kalmárt keltenek szörny-életre.

⁴² Vö. Polip: VÍGH (2019: 276–277).

Ailianosz megnevezése szerint a polip pedig egyenesen „a legbujább hal.”⁴³ Nem lehet véletlen az sem, hogy a japán Kacusika Hokusai pedig emlékezetes, 1814-es fametszetén, *A halász feleségének álmán* egyenesen szexuális szimbólummá változtatja a polipot.

Záró gondolatok

Ahogy ezt a vízi állatábrázolások szemelvényekként kiragadott ikonográfiai példáit sorra véve láthattuk: a művészi fantázia teremtő eszköze elsődlegesen a vizuálisan beazonosíthatlan lényekhez keres beazonosítható fogalmakhoz kötődő elnevezéseket, hogy ezáltal demisztifikálja azokat.

A vízi állatvilág ábrázolásában tehát az ikonográfiai szemelvények vizsgálata alapján egy jól követhető folyamatmintázat rajzolódik ki. A reneszánsz alkotója arra használja alkotói fantáziáját, hogy a dokumentálni, megörökíteni kívánt állatvilágot olyan, már létező fogalmakhoz kapcsolja, amelyek más szemlélő számára jól ismertek, asszociációit a rokonítás vágya motiválja. Ennek a törekvésnek mentén a Vích által is említett,⁴⁴ oly fontos jelenség, a fantázia a valóság által megfogalmazhatatlan, ismeretlen tényeket kitöltő, összekapcsoló szerepe kerül előtérbe.

A felvilágosodás korszakának ismeretfeltáró jelentősége és az a tény, hogy számos tengeri szörny-mítosz ennek kapcsán deszakralizálódott, arra adott lehetőséget, hogy az alkotói fantázia feladata már túllépjen az ikonográfiai ábrázolások elsődleges informáló szerepén, így, az ettől fogva született alkotások felszabadulnak a berögzött szimbólumok sematikus használata alól. A tanulmányban szemelvénytáron bemutatott, a fordulatot megelőző példák azonban, úgy véljük, mégiscsak árulkodnak az alkotói fantázia szabad áramlásáról. Hiszen miközben a szerzők a dokumentálás szándékával örökítik meg a vízben látott lényeket, a humor és a kreatív asszociációk sem járnak távol ezektől az alkotásoktól.

A művészet történetének előrehaladásával a Gerevich⁴⁵ által leírt alkotói jelenlét a megszülető ábrázolásokban egyre inkább előtérbe kerül, a kreatív gondolkodás, amelyben az alkotói fantázia szerepe az analitikus gondolkodási folyamatnak köszönhetően jelentőséget és létjogosult-

⁴³ VÍGH (2019: 276–277).

⁴⁴ VÍGH (2019: 8).

⁴⁵ GEREVICH (2021: 9).

ságot kap, a felvilágosodás felszabadító korszaka nyomán egyre mélyrehatóbban – pszichobiográfiai módszerekkel is – vizsgálhatóvá válik.

A két szakember definíciói nyomán arra a következtetésre juthatunk, hogy az alkotás lélektana és az emberi fantázia nem álltak távol egymástól még akkoriban sem, amikor a fantázia szerepe oly kevésbé került előtérbe az utazók metszetillusztrációinak dokumentációs jellege mellett.

Ennek a folyamatnak a csúcspontjára pedig később a szürrealista képi megfogalmazások kerülnek, amelyek egyenesen dekonstruálják a befogadók hagyományokon alapuló értelmezését, amikor a psziché mélyének tartalmát állatszimbólumokon át is közszemlére bocsátják. Ebben a folyamatban a vízi állatvilág tradicionális képi motívumai már olyan építőkövekként funkcionálnak, amelyek nemcsak szabadságot biztosítanak az alkotói fantázia burjánzásához, hanem tökéletesen alkalmasak lesznek személyes üzeneteik közvetítésére is.

Források

- Simia Marina*, in: *Codex Kentmanus*, 148v, Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Weimar.
BARTHELEMY DE FELICE 1774
- Singe*, in: F. Barthélemy de Félice (dir.), *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des connaissances humaines*, Yverdon, 1774, t. XXXVIII, 600.
- BURKE 1757 E. BURKE, *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful*, London, 1757.
- DIDEROT 1765 *Narval*, in: D. Diderot (dir.), *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres. Mis en ordre et publié par Mr. ***. Tantùm series juncturaque pollet, Tantùm de medio sumptis accedit honoris! Horat. Tome onzième, N-PARI, Encyclopédie de Diderot et de D’Alembert, Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Fauche, Paris, 1765, 30–31.
- GESSNER 1558 *Simia marina*, représentant le singe de mer, in: C. Gessner, *Historia Animalium*, 1558. disponible sur le site de la Bibliothèque de recherche du Musée américain d’Histoire naturelle: American Museum of Natural History, Research Library, Digital Special Collections, photographie de D. Finnin [en ligne]:
<http://images.library.amnh.org/digital/index.php/items/show/18552>
- HOEFNAGEL ET AL 1590 A. HOEFNAGEL – R. FRÖSCHL – J. HOEFNAGEL – G. ARCIMBOLDO – D. FRÖSCHL, Österreichische Nationalbibliothek Fideikommissbibliothek [Vorbisitzer], and Privatbibliothek. *Bestiarium*, 1. Teil, 1590.
<http://www.onb.ac.at/sammlungen/hschrift/bibliographie.htm>.

- LINDEN 1876 *Le petit Buffon illustré des enfants : histoire récréative des animaux, d'après les meilleurs auteurs / par Adrien Linden...; édition ornée de 70 vignettes et de 8 grandes gravures dessinées par Freemann, gravées par Sargent, Paris, 1876.*
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k220769h/f48.image>
- MÜNSTER 1544 S. MÜNSTER, *Cosmographia, beschreibung aller lender...in welcher begriffen Aller völker, herschafften, Stetten und namhafftiger flecken herkommen: Sitten, gebreüch, ordnung, glauben, secten, und hantierung durch die gantze welt und fürnemlich Teütscher nation*, Basel, 1544.
- OZANNE 1798 P. OZANNE, *Recueil de proues de vaisseaux, An VII a an IX. 24 metszetből álló gyűjtemény*, BNF, Estampes et Photographie, Ic-14-Pet fol. Pl. XVII.
- PARE 1840–41 A. PARE, *Œuvres complètes d'Ambroise Paré. Tome 3 / revues et collationnées sur toutes les éditions avec les variantes [...], accompagnées de notes historiques et critiques et précédées d'une introduction sur l'origine et les progrès de la chirurgie en Occident du sixième au seizième siècle et sur la vie et les ouvrages d'Ambroise Paré par J.-F. Malgaigne*, Paris, 1840–41.
- RONDELET 1554 G. RONDELET, *Libri de piscibus marinis, in quibus verae piscium effigies expressae sunt*, reprod. de l'éd. de Lugduni: apud Matthiam Bonhomme, 1554, 492–494. Bibliothèque Nationale de France, <http://gallica.bnf.fr/>, 2022. 06. 30.
- THEVET 1575 A. THEVET, *La Cosmographie universelle d'André Thevet [...] illustrée de diverses figures des choses plus remarquables vues par l'auteur*, Paris, 1575. BNF, Cartes et Plans, Ge DD 1397, f. 147 v°.
- WALBAUM 1792 J. J. WALBAUM, *Petri Artedi Sueci Genera piscium [Swede Peter Artedi's fish genera], Ichthyologiae (in Latin)*, 1792.
<https://archive.org/search.php?query=external-identifier%3A%22urn%3Aoclc%3Arecord%3A1050719574%22>, 2022. 06. 30.

Felhasznált irodalom

- Exposition *La Mer* de la Bibliothèque Nationale Française en ligne Hozzáférés: <http://expositions.bnf.fr/lamer/>
- DELACAMPAGNE 2003
 A-C. DELACAMPAGNE, *Animaux étranges et fabuleux, Un bestiaire fantastique dans l'art*, Paris, 2003.
- GEISTDOERFER ET AL. 2002
Imagi-Mer: créations fantastiques, créations mythiques / coord. par A. GEISTDOERFER – J. IVANOFF – I. LEBLIC. – Paris, 2002. Idézi: Monstres 2013 = Monstres marins, Mythes et Légendes, Dossier thématique – Médiathèque de La Cité de la Mer, Cherbourg, 2013.
- GEREVICH 2021 J. GEREVICH, *Szemfényvesztő művészet – Utazás művek és szerzők körhíntáján*, Budapest, 2021.

- HENDRIKX 2018 S. HENDRIKX, *Monstrosities from the Sea. Taxonomy and tradition in Conrad Gessner's (1516–1565) discussion of cetaceans and sea-monsters*, *Anthropozoologica* 51 (2018/11), 125–137.
- KUSUKAWA 2010 S. KUSUKAWA, *The sources of Gessner's pictures for the Historia animalium*, *Annals of Science* 67 (2010/3), 303–328.
- LANNI 2014 *Bestiaire fantastique des voyageurs*, dir. D. LANNI, Arthaud, Paris, 2014.
- MONSTRES 2013 *Monstres marins, Mythes et Légendes, Dossier Thématique, Médiathèque de la Cité de la Mer, Cherbourg*, 2013.
<https://mediathequedelamer.com/wp-content/uploads/monstres-marins.pdf>, 2022. 06. 27.
- OCISOVAI 2019 D. OCISOVAI, *Descendance du singe, naissance de l'eau marine. Étude parallèle de deux conceptions de la pensée de l'évolution au XVII^e siècle*, in: F. Boulerie – K. Kovács (dir.), *Le singe aux XVII^e et XVIII^e siècles, Figure de l'art, personnage littéraire et curiosité scientifique*, Paris, 2019, 91–103.
- PARÉ 1582 A. PARÉ, *De la Licorne, A note to Pseudodoxia Epidemica*, Paris, 1582.
- VÍGH 2019 *Állatszimbólumtár A-Z*, VÍGH É. (szerk.), Budapest, 2019.

Közölt képek jegyzéke

Conrad GESSNER, *Historia Animalium*, Simia Marina.

Guillaume RONDELET, *Libri de piscibus marinis, in quibus verae piscium effigies expressae sunt*. Reprod. de l'éd. de Lugduni : apud Matthiam Bonhomme, 1554, p 492–494. Bibliothèque Nationale de France, <http://gallica.bnf.fr/>, 2022. 06. 30.

Fins and tentacles: creative imagination in the iconography of aquatic fauna – excerpts from the changing meanings of aquatic animal symbolism

This paper attempts to review the changes in the motivations of creative imagination in the pre-Enlightenment period through aquatic iconographic examples. Examples are the open-water animal illustrations of Renaissance bestiaries and Enlightenment encyclopaedic illustrations, the rich source material of which is selected along the lines of hybridizing animal types. All that shows that the creative imagination behind the work can be revealing about the creator and the motivations behind his creative thinking, even if the primary purpose of the work is documentation. Indeed, the resulting works can have a similar effect on the receptive spectator.

Keywords: aquatic animals, iconography, creative imagination

**MAGYARORSZÁGI MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET,
NEOLATIN ÉS RÉGI MAGYAR IRODALOM**

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Mozzanatok Marche tartomány és Magyarország történelmi és kulturális kapcsolataiból

Az Adria partján fekvő olasz tartomány igencsak bővelkedik magyar történelmi és művészeti emlékekben. A tartomány fővárosában, Anconában például a székesegyház egyik legszebb kápolniját egy magyar származású püspök avatta fel a 13. század végén. A ferences mozgalom magyarországi elterjedésében, amelynek eredménye az első magyar nyelvű kódex, a Jókai-kódex is, marchei ferencesek játszották a főszerepet. Montaltóban született, és Ascoliban nevelkedett Mátyás humanista udvarának nagy történetírója, Antonio Bonfini, aki magyar nemességet is kapott, és Óbudán van eltemetve. (A könyvben ünnepelt Lázár István sokat kutatta Bonfinit, életét és műveit, Ascoliban még egy olasz nyelvű könyvet is megjelentetett róla 1993-ban, 2018-ban pedig Bonfini és Mátyás kapcsolatáról írt szintén olasz nyelvű, egy Montaltóban tartott konferencián elmondott, és Teramóban publikált tanulmányt.) Győzhetnénk még sorolni a főbb helyeket a tartományban, amelyek közül feltétlenül a legfontosabb Loreto, amelynek kincstára sok magyar emléket is őriz, valamint II. Rákóczi Ferenc is elzarándokolt oda, továbbá Recanati, amelyhez az ott tanító Bonfinin kívül a Magyarországról is sokat író Leopardi, valamint Babitsnak egy híres verse is kapcsolódik. A tartományból származó Márkai Szent Jakab egy ereklyéjét pedig egyenesen Szegeden őrzik a Hunyadi János által építtetett gótikus ferences templomban.

Kulcsszavak: Marche tartomány, Bonfini, Leopardi, Loreto, II. Rákóczi Ferenc, Babits Mihály

Az Adria partján fekvő Marche mindig sokrétű kapcsolatban állott Magyarországgal, hiszen ezt a földrajzi fekvés már önmagában determinálta. A 11. század végén, 12. század elején, amikor a Magyar Királyság megszerzi Horvátországot és Dalmáciát, létrejön a közvetlen, a tengeren átvezető kontaktus lehetősége is. Azt hiszem, hogy ha futó szemlét tartunk egyes marchei városok történelmi emlékei felett – igénybe véve Florio Banfi 1942-ben publikált *Ricordi ungheresi in Italia* című nagy jelentőségű könyvét –, akkor részletesebben is meg tudjuk mutatni, hogy tulajdon-

képpen milyen típusú kapcsolatok rejtőztek a hajdani művelődési, vallási, kereskedelmi, politikai mozzanatok mögött, amelyeknek lecsapódása egy-egy sírfelirat vagy műtárgy.¹

Anconában, a katedrálisban, az altemplomnak a Feszületről elnevezett kápolnájában található Niccolò dei Ungarinak, Ancona 1299 és 1326 között kormányzó püspökének síremléke. A szép sírkő teljes püspöki díszben ábrázolja a főpapot, akire még egy másik vésett kő is emlékeztet a templomban, jelenleg Mária mennybemenetelének kápolnájában, ám eredetileg a Pietà oltárt magában foglaló kápolnában volt, ezt azonban később lebontották. A tábla felirata szerint 1306-ban éppen ez a püspök karácsony napján építtette és szentelte fel ezt a kápolnát. Azt is megtudjuk a feliratból, hogy minorita volt.

Marche – és itt az előbbi kő célzását mindjárt felhasználjuk – ferencesei mindig igen szoros kapcsolatban állottak Magyarországgal. A legelső, teljesen magyar népnyelven, vagyis nem latinul írott magyarországi könyv, az ún. Jókai-kódex, amely Szent Ferenc legendáit tartalmazza, olyan, nagyrészt Marchéban keletkezett latin legendaváltozatokra támaszkodik, amelyekre a *Fioretti* is.² Később azonban más hittérítési, illetve missziós szerep jutott igen sok marchei ferencesnek, mint arról a római Propaganda Fide levéltára tanúskodik, amelyet ebből a szempontból az utóbbi időben kezdenek feltárni magyar egyháztörténészek. A megsemmisítő mohácsi vereség után, de főleg 1541-től, miután Buda, az ország fővárosa is török kézre került, a világi papság és természetesen a püspökök is kénytelenek voltak elmenekülni a török által megszállt és egyre táguló területről és a meg nem szállt országrészekben keresni menedéket. A török azonban, ha nem is nézte jó szemmel, de legalább megtűrte a ferences misszionáriusok tevékenységét a hódoltsági területen. Ezért a Propaganda Fide főleg a 17. századtól igen nagy számban küldött Magyarországon ezen vidékeire részben marchei, részben bosnyák ferenceseket – ez utóbbiak is egyébként hazájukból menekülve sokszor éppen Marchéban találtak menedéket, vagy itt nyertek iskoláztatást. Az általuk küldött rendkívül színes és adatokban gazdag levelek felbecsülhetetlen forrást jelentenek a magyar művelődéstörténet számára. Aktivitásuk pedig nem kisebb eredménnyel járt, mint hogy az általuk lelkiileg gondo-

¹ BANFI (1942); újabb, kiegészített kiadása: BANFI (2005a); magyar fordítása: BANFI (2005b).

² SZÖRÉNYI (1996).

zott vidékeken döntő módon hozzájárultak a lakosság vallási, nemzeti és nyelvi megmaradásához.³

Ascoli Picenóban járván a városi múzeum, illetve a Palazzo Comunale kertjében találjuk Antonio Bonfini mellszobrát, amelyet Farkas Zoltán szobrász készített Domenico Festegli gróf megbízásából, és Budapest ajándékozott Ascoli Picenónak 1935-ben.⁴ A Montaltóban, Ascolitól északra született neves humanista történetíró, aki Ascoliban nyerte ki-képzését és műveltségét, ma is eleven emléket, sőt mondhatni kultuszt élvez mind kis szülővárosában, mind magában Ascoliban. Montaltóban a szülei házául szolgált palota, ahol ő is világra jött, ma is áll és részben már helyreállították; és áll a gyönyörű templom is, ahol megkeresztelték, ahol egyik korábbi őse freskókat festett, valamint ahol később igen magas kort megért, szent éltű apáca leányát eltemették.

A kerek számú évforduló, 1935 körül is több kiadvány tisztelgett Bonfini előtt Ascoliban, illetve Montaltóban. Legújabban pedig a város felvette a kapcsolatot a szegedi egyetemmel, ahol egy akkor fiatal kutató, Lázár István kezdett foglalkozni és foglalkozik most is Bonfinival. A város támogatta is egy olasz nyelvű könyvének kiadását.⁵ Bonfini egészen döntő hatással volt a magyar történetíráásra. Sőt mondhatni azt, hogy az európai történetíráásra is, amennyiben az a magyar történelemre nézve keresett adatokat vagy forrásokat.

Ugyanis Bonfini hatalmas művét (*Rerum Ungaricarum Decades*) használták forrásként Európában, amelynek kiadását ő már nem érthette meg, hiszen Mátyás utódjának, II. Ulászló királynak udvarában halt meg Budán mint magyar nemes. Munkáját csak jóval később Zsámboky János nyomtatta ki. Őt követte azonban egészen a 19. századi pozitivisták történetírásáig minden történetíró, mert egyrészt kiválóan foglalta össze a középkori krónikákat, másrészt ezeknek adatait beleillesztette a humanista tudományosság olyan kliséi közé – mind világtörténelmi, mind földrajztudományi, mind ókortörténelmi szempontból –, amelyek művét használhatóvá és elfogadhatóvá tették Európa-szerte. A magyar

³ MOLNÁR (2019a), továbbá: MOLNÁR (2019b).

⁴ CSORBA (2010).

⁵ LÁZÁR (1993). – LÁZÁR István azóta is sokat foglalkozott Bonfinival, ezek közül most azt a tanulmányát szeretném kiemelni, amely egy Montalto delle Marchéban rendezett konferencián hangzott el, amely konferencián nekem is volt szerencsém részt venni: LÁZÁR (2018).

nép eredetének hun eredetmítoszát ugyanúgy alátámasztotta az ő tekintélye, mint például a Hunyadi-háznak a római köztársaság-kori Corvinus családtól való fiktív leszármaztatását. Ezekre az eszközökre leginkább azért volt Bonfininek szüksége, mert történetfilozófiájának lényege az újjászületés hirdetése. Ahogyan az Attila alatt egykori világbíró magyar nép újjá tudott születni és hatalmas, erős birodalmat fenntartani Mátyás alatt, ugyanúgy ezt a hajdani dicsőséget, illetve annak újjászületését jelképezi a Hunyadi-ház eredetmondája a hajdani dicső római családból, amely azután eltűnik Itáliából, Dáciában lappang, századokra elfelejtik, de aztán a kiváló és világhírű hadvezérben, Hunyadi Jánosban újjászületik, fiában pedig trónra is kerül, így az újjászületett ország és az újjászületett dinasztia találkozik.

Ha Bonfini szülőhelyének emléke már úgyszólván a magyar humanizmus, illetve Mátyás korát vetítette elénk, talán itt érdemes tárgyalni az egyik legkülönösebb epizódot, amely összefűzi Magyarországot Marchéval. Mátyás mindig erőteljesen belebonyolódott az egyes olasz államok ügyeibe. Különleges színt akkor öltött ez a beavatkozás, amikor szoros rokoni kapcsolatba került a nápolyi uralkodóházzal, ugyanis elvette Ferrante király leányát, Beatrice D'Aragonát. A törökök pedig folyamatosan fenyegették a nápolyi király birtokait. Tudjuk azt például, hogy Otrantót is elfoglalták egyszer, és csak a Mátyás által küldött, Magyar Balázs által vezetett felmentő sereg tudta őket onnan kiverni.⁶

Történt egyszer, 1486 tavaszán, hogy az Osimóban élő Boccolino de Guzzino nevű *condottiere* fellázadt a pápa mint hűbérura ellen, és hogy hódítását megtarthassa, segítségül akarta hívni a törököt, hogy majd az nevezze ki őt kormányzóvá. Mátyás a pápa kérésére ekkor fenyegetően lépett fel a törököknél, akik tisztelve tekintélyét, elálltak a diverziótól. Egy év múlva azonban, 1487 tavaszán, amikor Mátyás éppen Ausztriában vezetett hadjáratot, felkereste őt az anconai Francesco Cinzio de Dionigi, tekintélyes polgár és koszorús költő, aki felajánlotta a város fellelti fennhatóságát Mátyásnak, illetve Magyarországnak! Mátyás elfogadta a tervet; sőt De Dionigit magát megajándékozta a magyar–horvát tengerparton fekvő Buccari (Bakar) városával, Ancona városának pedig elküldte saját zászlaját és pecsétjét a magyar fennhatóság jeléül. Egy ideig a titkos diplomácia szintjén maradt a megállapodás, 1488-ban azon-

⁶ VESZPRÉMY (1990).

ban az anconaiak úgy ítélték meg, hogy nyíltan felléphetnek, és ezért kitűzték a magyar zászlót és proklamálták elszakadásukat a Szentszéktől. Legfőbb céljuk természetesen az volt, hogy Mátyás védelme alatt hajókereskedelmük, amelyen a város léte múltott, ment lehessen mind a velenceiek, erős vetélytársaik, mind a törökök támadásaitól. (Hiszen a törökök valóban nem merték megtámadni a magyar védelem alatt közlekedő anconai gályákat.) A pápa felháborodottan tiltakozott, Mátyás azonban csak szavakban engedett és egészen haláláig, 1490-ig Ancona magyar uralom alatt maradt.⁷

Camerinóba térve a székesegyházban találunk egy márvány sírkövet, amely Pier Lorenzo Calcillara gyalogos kapitány emlékére van állítva, aki Magyarországon esett el 26 éves korában a török ellen harcolva Pest ostrománál, és apja készítette emlékére ezt a feliratot. Olaszország sok más tartományában, sok más városában is lehetett ilyen kenotáfiumokat találni, hiszen vagy önkéntesként, vagy zsoldosként rengeteg olasz katona harcolt Magyarországon 150 évig a keresztény seregek sorában a törökök ellen. És egy olasz hadvezérnek, Savoyai Jenőnek köszönheti az ország, hogy végleg felszabadult a török alól. Ma a budai királyi vár előtt álló, Róna József által mintázott lovasszobra emlékezteti erre a magyarokat és a külföldieket. (Megjegyzendő, hogy a szobor eredetileg a zentai csata színhelyére készült, de Zenta városa végül is nem tudta kifizetni.)

Két város is található Marchéban, amelyek szintén egy olyan személyiségre emlékeztetnek, aki nagy érdemeket szerzett Magyarországon a török ellen is. San Giacomo della Marca (Márkai Szent Jakab), a Montepandonében született minorita szerzetes, aki az eretnekek ellen küzdött, a török ellen a kereszties hadjáratban vett részt. Például ő őrizte meg a kereszties hadjárat vezérének, San Giovanni da Capestranónak a zászlaját, amellyel ő magyar keresztieseit vezette győztes rohamra Nándorfehérvár alatt 1456-ban. Hunyadi János és Kapisztráni Szent János ezen hadjárata mentette meg jó pár évtizedre nemcsak Magyarországot, hanem talán Nyugat-Európát is a török inváziótól. A diadalmas csata egyetlen ismert tárgyi emléke éppen ez a hadi zászló, amelyet a montepandonei templom sekrestyéje őriz (Santa Maria della Grazia). Fabria-

⁷ HAVAS (1965).

nóban ellenben a Santa Maria del Buon Gesù nevű templomban található egy 17. századi oltárkép, amely a szentet dicsőíti.⁸

Jesi városának két magyar vonatkozású emléke is van. Az egyik a Santa Maria del Portone nevű egykori templom, ahol 1454-től 1540-ig magyar pálosok laktak: az a magyar alapítású szerzetesrend, amely ettől az időtől kezdve lakott a római Santo Stefano Rotondóban is, amely a magyarok nemzeti temploma.⁹ A másik a Chiesa di San Lorenzo in Fonte. Itt egy 1633-ban állított márványtábla emlékeztet arra, hogy Bajországi Mária királynő, II. Ferdinánd felesége átutazott a városon, amikor a pápai államban tett látogatást. Ez az utóbbi emlék figyelmeztet minket egy történelmi-művelődéstörténelmi emlékcsoportra: az Itáliát járó zarándokok, diákok vagy utazók emlékirataira, naplóira, amelyekből az utóbbi időben már elég sokat megismertünk, és amelyek éppen a földrajzi adottságok miatt szinte kivétel nélkül elvezettek Marchéba is, és így tartalmazznak Marchéra vonatkozó feljegyzéseket is.

Az a hely, ami a magyaroknak is, mint minden katolikus népnek, szinte kötelező úticél volt Marchéban, az természetesen a loretoi Szent Ház. Loretonak az általánosan túl még különleges kapcsolata is van Magyarországgal, hiszen a legenda szerint az angyalok először magyar területre, vagyis a Fiume feletti Frangepán birtokra, Tersattóba szállították Mária házat és csak azután végleges helyére. Rengeteg zarándok kereste fel, ájtatoskodott, sokszor adományozott is pénzt vagy valami műalkotást a kincstárnak, jegyezte be nevét a vendégkönyvbe; sajnos, amikor Napóleon katonái 1799-ben kifosztották a bazilikát, illetve a Szent Ház kincstárát, akkor ezek mind eltűntek, és ezért csak a korabeli leltárakból ismerjük őket. Gyönyörűek lehetnek, például Szent László magyar király gyémántokkal és drágakövekkel díszített aranszobra, vagy Báthory István erdélyi vajdának az az ajándéka, amelyet 1489-ben küldött Loretóba: egy hatalmas és gyönyörű Szűz Mária-szobor ezüsből, arany futtatással, amely a donátort is ábrázolta térden állva, és amelyet egy nagy veszedelemből való megmenekülése emlékére hálából szentelt a Szűznek. De sorolhatnám még a királyok, királynék, erdélyi fejedelmek, erdélyi fejedelemasszonyok és más előkelőségek által adományozott kincseket, amelyek sajnos örökre megsemmisültek. Ami ma-

⁸ GALAMB (2019).

⁹ Vö. kritikámat: SZÖRÉNYI (2004).

radt, az az írásos emlékezés: ezek közül is a legmegindítóbb II. Rákóczi Ferencnek, a későbbi erdélyi fejedelemnek és a 18. század eleji Habsburg-ellenes szabadságharc vezérének önéletrajza, aki megírja, hogy milyen mély és megrendítő benyomást gyakorolt rá nemcsak a Szent Ház, hanem mellette a Sirolóban található numanai fészület is.¹⁰

Maceratában, a Chiesa di Santa Croceban található ismét egy Magyarországon harcolt katona, Pompeo Floriani epitáfiuma, aki vitézül küzdött többek között az esztergomi és a váci csatában 1595-ben. Az esztergomi volt az a csata, amelyben hősi halált halt a magyar reneszánsz legnagyobb költője, Balassi Bálint, aki egyébként feltehetőleg tanult is Padovában, kitűnően tudott olaszul, lefordította, illetve átdolgozta magyarra például Castelletti egy pásztorjátékát, és akinek a nagyságát csak az utóbbi időben kezdi felfedezni az olasz irodalomtörténet-írás.¹¹

San Severino egyik templomában (Chiesa di Santa Maria della Grazia) egy 18. századi oltárkép többek között ábrázolja Magyarországi Szent Erzsébetet is. Ez a nagy szent, aki Assisi Szent Ferencsel is levelezésben állott, Olaszországban legnépszerűbb természetesen Umbriában, hiszen a pápa éppen egy perugiai tartózkodása idején avatta szentté, de a ferencesek máshová is elvitték kultuszát, úgy látszik, így elkerülhetetlenül San Severinóba is.

Már csak egy városra emlékeztetnék, Recanatira. Ide két kapocs is fűzi Magyarországot. Az egyik ismét Bonfini, aki évekig élt és tanított Recanatiban, sőt itt időzésekor kapta meg a felkérést arra, hogy jöjjön Mátyás udvarába. A másik természetesen Leopardi, aki Magyarországon is rendkívül népszerű és szeretett költő. Tanúsítja ezt nemcsak sok-sok fordítása – ezeknek olasz nyelvű bibliográfiája már megjelent¹² –, hanem az is, hogy az egyik legnagyobb 20. századi magyar költő, az irodalomtörténészként és műfordítóként is nagyszerű Babits Mihály, aki Dante-fordításáért és -kommentárjáért San Remo-díjban is részesült, már első verseskötetébe, az 1908-ban megjelent *Levelek Írisz koszorújából* című versgyűjteményébe beillesztett egy gyönyörű verset, amelynek címe: *Recanati*. Ez tulajdonképpen Leopardi szájába adott belső monológ, amely Robert Browning módján pszichoportrét fest a költőről. Oly módon

¹⁰ SZÖRÉNYI (2020).

¹¹ DI FRANCESCO (2005: KÜL. 29–94).

¹² ÖRDÖGH (1998).

azonban, hogy természetesen a maszk mögött, amely Leopardié, ott van a Leopardival belső rokonságot, sőt azonosságot vállaló magyar költő önportréja is. A verset Dél-Erdélyben, Fogaras városában, a hatalmas havasok között írta Babits, aki akkor ott volt gimnáziumi tanár. A nyári szabadsága alatt tett utazásakor zarándokolt el kedves költőjének szülővárosába, és mesterien vegyítette egybe a hazai tél és az itáliai nyár képeit. A hosszabb költeményből hadd idézzek csupán egy versszakot, amely talán nemcsak Leopardi és a magyar líra szoros kapcsolatát igazolja, hanem azt is, hogy mennyire eltéphetetlenül egybefonódott egymással a századok folyamán az az olasz szellemiség, amelyet Marchéban ismerhettek meg a magyarok és a magyar tradíció egésze.

Mennyi kúta, mennyi szőlő, dombod
s kék virágod, szép Itáliám.
Merre sima vászonsátrad bontod,
az alatt nyíl az enyém is tán.
Vagy ott fenn, hol föld és felhő kondor,
hó alatt didereg az senyvedőn,
míg felül e fagyos lepedőn
komoran jár óriás komondor.

*

Megjegyzés:

Ezt a kis előadást nagyköveti megbízatásom végén, 1995. június 7-én mondtam el a Marche tartománybeli Senigallia városában, a Palazzo del Governo tornyos palotájában. Persze ott nem voltak lábjegyzetek, ezért a mostani változatba beillesztettem azokat, amelyeket annak idején a szöveg fogalmazása során felhasználtam, illetve azokat is, amelyek azóta ebben a tárgykörben megjelentek. Azért merem Lázár István, kedves barátom figyelmébe ajánlani ezt a kis tornyos írást, mert az ő, ebben a szövegben is emlegetett Bonfini-könyvét is egy tornyos palotában mutattam be annak idején, Ascoliban. Azt, hogy azután mindketten hogy tértünk egy ízben oda vissza, már ő megírta, én is, és ez összefügg Bonfinival is, Farkas Zoltánnal stb., stb.¹³ Lényeg az, hogy éljen és viruljon sokáig!

¹³ LÁZÁR (2015), illetve: SZÖRÉNYI (2012).

Felhasznált irodalom

- BANFI 1942 F. BANFI, *Ricordi ungheresi in Italia*, Roma, 1942.
- BANFI 2005a F. BANFI, *Ricordi ungheresi in Italia*, Roma, 2005.
- BANFI 2005b BANFI F., *Magyar emlékek Itáliában, Bővített, átdolgozott kiadás (Magyar-olasz tanulmányok – Studi italo-ungheresi)*, Kovács Zs. – Sárközy P. (szerk.), Kovács Zs. (ford.), Szeged, 2005.
- CSORBA 2010 CSORBA L., *Az én hőszám: Farkas Zoltán*, *Múlt-kor* (2010), https://mult-kor.hu/20100215_az_en_hosom_farkas_zoltan
- DI FRANCESCO 2005 A. DI FRANCESCO, *Kölcsönhatás, újírás, formula a magyar irodalomban. Tanulmányok*, Budapest, 2005.
- GALAMB 2019 GALAMB Gy., *Santi ed eretici nella propaganda degli Osservanti*, in: F. Serpico (a cura di), *Gemma lucens: Giacomo della Marca tra devozione e santità*, Firenze, 2019, 1–12.
- HAVAS 1965 HAVAS L., *A Cortesius panegyricusa Mátyás és a pápaság diplomáciai érintkezésének tükrében*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 69 (1965), 323–327.
- LÁZÁR 1993 I. D. LÁZÁR, *Antonio Bonfini: storico umanista ascolano*, Ascoli Piceno, 1993.
- LÁZÁR 2015 I. D. LÁZÁR, „...et altera pars”, in: Hafner Z. (szerk.), *Szörényi László LXX.*, Budapest, 2015, 31–34.
- LÁZÁR 2018 I. D. LÁZÁR, *Due profili, uno ideale ed uno reale, di Mattia Corvino nelle opere di Bonfini (La traduzione latina di Averulino ed i Rerum Ungaricarum decades)*, in: M. Martellini (a cura di), *Antonio Bonfini (1427–1502) umanista e storico dell’Ungheria e i Bonfini da Patrignone*, *Atti del Convegno transnazionale di studi storici Italia – Ungheria (Montalto delle Marche, 20–21 e 27–28 giugno 2015, 1. köt., Teramo, 2018, 191–196.*
- MOLNÁR 2019a MOLNÁR A., *Magyar hódoltság, horvát hódoltság: magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt*, Budapest, 2019.
- MOLNÁR 2019b A. MOLNÁR, *The Bosnian Franciscans in Ottoman Pest-Buda*, in: Şerefe. *Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on His Seventieth Birthday*, Budapest, 2019, 307–337.
- ÖRDÖGH 1998 ÖRDÖGH É., *Leopardi visto dagli ungheresi / Leopardi magyar szemmel*, Szeged, 1998.
- SZÖRÉNYI 1996 SZÖRÉNYI L., *A Jókai-kódex kérdése a Szent Ferenc legendára vonatkozó újabb kutatások fényében*, in: Kecskeméti G. (szerk.), *Tarnai Andor-émlékkönyv*, Budapest, 1996, 273–281.
- SZÖRÉNYI 2004 L. SZÖRÉNYI, *Santo Stefano Rotondo in Roma*, H. Brandenburg – J. Pál (a cura di), Wiesbaden, 2000, (recensione), *Annuario, Studi e documenti italo-ungheresi*, 2004, 205–210.
- SZÖRÉNYI 2012 SZÖRÉNYI L., *Éljen Kun Béla! Suzy nimfomán*, Budapest, 2012, 113–116.

- SZÖRÉNYI 2020 SZÖRÉNYI L., *A kettéhasadt hegy. Rákóczi, a hívő katolikus, Magyar Szemle, Új Folyam, 29 (2020/3–4), 85–90.*
- VESZPRÉMY 1990 VESZPRÉMY L., *Magyar vonatkozású források Otranto ostromáról (1480–1481), Hadtörténelmi Közlemények, 103 (1990:1), 105–112.*

Episodes from the history of cultural encounters between the Marches and Hungary

The region located on the shores of the Adriatic Sea preserved numerous Hungarian related memorial sites. For instance, in the capital of the region, one of the most beautiful chapels of the Ancona Cathedral had been consecrated by a bishop of Hungarian descent in the thirteenth century. Furthermore, the Franciscans of Marche facilitated the establishment of the Franciscan order on the territory of the Hungarian Kingdom, whose presence would bring about the production of the very first Hungarian Codex, later known as the Jókai Codex. Finally, Antonio Bonfini born in Montalto, educated at Ascoli but buried in Hungary at Óbuda, would become the historian of King Matthias' humanist court. For his services, Hungarian nobility was conferred on him, as well. (Professor István Lázár celebrated in this book is an expert of Bonfini's life and oeuvre; he had written an Italian book on this subject published at Ascoli in 1993, and then an Italian article reflecting on the relation between Bonfini and King Matthias that also came out in the volume of a congress organised in Montalto and published in Teramo in 2018). There are so many other places worth mentioning, yet I confine my survey only to mention Loreto, perhaps, the most significant one, and its treasury outstandingly significant from a Hungarian perspective. Ferenc II Rákóczi was the distinguished visitor of this place. Moreover Recanati: Leopardi, who often mentioned Hungary in his texts, immortalised Recanati in their writings alongside with the poet Mihály Babits, who dedicated a famous poem to it, as well. A relic of Saint James of the Marche, a saint originating from this region, had been kept for centuries now in the gothic Church of the Szeged Franciscans, a church erected with the support of King Matthias's father, János Hunyadi.

Keywords: Marche region, Bonfini, Leopardi, Loreto, Ferenc II Rákóczi, Mihály Babits.

ÖTVÖS PÉTER

Alius aquila

Az irodalmi kultusz mindig igyekszik definiálni az első nemzeti költőt. A magyar irodalomban Rimay János jelölte meg elődjét, Balassi Bálintot. Azt írta róla, Balassi utolérhetetlen sas a többi apró madarak számára. A toposz talán Dantétól származik, ő így, sasként jelölte meg az „örök első költőt”, Homéroszt. Ismerünk azonban további példákat is. A nürnbergi irodalomszervező, Sigmund Birken (1626–1681) eképpen mutatta be a fiatal költőnő, Catharina Regina von Greiffenberg (1633–1694) tehetségét: ő nem csupán csengő hangú hattyú, de magasan repülő sas, aki mindenkit messze megelőz. A Rimay által is használt metafora tehát több irodalomban is megtalálható.

Kulcsszavak: irodalmi kultusz, első nemzeti költő, sas-metafora

1. Az elmúlt század „fordulatja” minden mesterség, ezzel a tudomány rendkívüli fejlődését, „ékessen való virágoztatását” is magával hozta. Így írta Rimay János annak az előszónak mindjárt az elején, amelyet Balassi Bálint összegyűjtött versei elé szánt. Ez a Madách Gáspár másolatában fennmaradt, vélhetően csak élete végén megfogalmazott előszó jelentős művelődéstörténeti és irodalmi dokumentum: a Rimay-filológia gyakran hivatkozott és idézett szövege. Itt tesz határozott bizonyosságot arról, hogy „Balassi tudományos elméjéből írt tudós énekit ő maga egybe szedegette s renddel helyhezette.” Fontos és méltó munkába fogott, hiszen az elmúlt században a tudományok buzgó művelése mellett szerencsére „az magyar nyelvnek sem lött csalatkozása és fogyatkozása,” példázza ezt most már maradandóan Balassi Bálint, aki „mint az sas az több apró madarak előtt, úgy ő minden magyar elméjek előtt az magyar nyelvnek di-csősége fundamentomába való állásával felette előhaladott s célt tött az pályafutásra, ezben az pályafutásban való serénkedőknek fel.”¹ Ez a *translatio* (metafora), a sasként elképzelt Balassi és csak nyomában a többi magyar nyelvű költő, az apró madarak, fontos poétikatörténeti megállá-

¹ ECKHARDT (1955: 40), illetve a maihoz közelítő helyesírással: ÁCS (1992: 49).

pítás, utóélete rendkívül gazdag. Egy jelentős, Balassi Bálint költői nyelvének közeli utóéletét vizsgáló monográfiának egyenesen címe is lett ilyen formában: *A sas és az apró madarak*.² A szerző itt szoros retorikai értelmezést ajánl: a költői utánzás ugyan lehetséges Rimay szerint, de „[a]z *aemulatio*ra nincs mód.”³ A jól ismert szókép eredetét, elterjedtségét, kortárs környezetét sokáig nem vizsgálták, a jegyzetelésben egyébként nagyon figyelmes Eckhardt Sándortól sem tudtunk meg ezekről többet.⁴ Elsőként „az első költők” mitológiájának építését és építtetését vizsgáló Kőszeghy Péter szolt a lehetséges legfontosabb irodalmi szövegforrásról „az örök első költő, Homérosz” kultusza kapcsán.⁵ Az *Isteni Színjátékban* a költő ugyanis éppen sashoz hasonlítja Homéroszt, „ki többi felett sasként száll, repülve.”⁶ Kőszeghy után néhány évvel Horváth Iván kimondottan ezt a lehetséges forrást állítja költészettörténeti vizsgálatának középpontjába, idézve már bővebben az eredeti szöveghelyet és annak magyar fordítását is (*Pok*. IV. 94–96, a magyar sorokat Babits Mihály fordításában).⁷ A közvetlen Dante-hatás kérdését ugyan óvatosan kezeli, ebben maga is kételkedik. Inkább latin közvetítőt feltételez, de nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy a Rimay-előszóban „több olyan fordulatot is találunk, amely az olvasót joggal emlékeztetheti Dantéra.”⁸ Hét szöveghelyet és -párhuzamot vizsgál meggyőző logikával (a legerősebb érv talán az előszóban előforduló *Dantes* név) és ezekből aztán így következtet: „[ö]nmagában e hét szöveghely egyike sem túl erős Dante párhuzam – együtt azonban talán már alátámasztják azt a feltevést, hogy Rimay Dante figyelembevételével vetette papírra sas-hasonlatát.”⁹

2. Rimay saját összetett hasonlatát a kiművelt, tudományosan is rangos magyar nyelvű költészetre, illetve annak első művelőjére, Balassi Bálintra vonatkoztatta. Második példám, *a másik sas*, idegen (német) nyelvű, valamivel későbbi és inkább az inspirált, mintsem a tudós költészetre vo-

² SZILASI (2008).

³ SZILASI (2008: 17).

⁴ ECKHARDT (1955: jz, 3. 183–184).

⁵ KŐSZEGHY (1994).

⁶ KŐSZEGHY (1994: 700). A szerző megadja természetesen a hivatkozott helyet is, bár a fordítót nem (nyilvánvalóan azonban Babits Mihály): *Pok*. 4, 96.

⁷ HORVÁTH (2009).

⁸ HORVÁTH (2009: 142).

⁹ HORVÁTH (2009: 143).

natkozik. A nürnbergi Sigmund Birken, később *von Birken* (1626–1681), a század legaktívabb irodalomszervezője és legtermékenyebb szerzője volt. Kiterjedt kapcsolatrendszerrel épített fel és nagyon sokat tett irodalmi vezető pozíciójának (*Wortführer*) megteremtéséért és az utókor jó emlékezetéért. Nem volt még húsz esztendő, amikor már két költői (és nyelvművelő) társaságnak is tagja, ugyanakkor, 1645 decemberében, nevelői állást kapott Wolfenbüttelben: a hercegek (Anton Ulrich és Ferdinand Albrecht) házitanítója lett. Egykori tanítványától, Anton Ulrichtól később nagy kihívást is kapott: a *princeps et poeta* szövevényes cselekményű történelmi regényt írt és Birken regénypoétikai szempontból sokat segített neki.¹⁰ Úgy dolgozta ki saját, önállóan először 1679-ben megjelent poétikáját (*Teutsche Rede-bind und Dicht-kunst*), hogy több kortársának, társasági tagtársának (*Mitgesellen*) írását még kéziratban elolvasta, bírálta, javította és a nyomtatványt gyakran előszóval is bevezette. Így történt ez a 17. század legjelentősebb osztrák költőnőjének az esetében is: Catharina Regina von Greiffenberg bárónő (1633–1694) első nagyszabású irodalmi vállalkozásán szintén nagy igyekezettel dolgozott.¹¹ A család, pontosabban a bárónő nevelőapja, meglepetésnek szánta a fiatal költőnő vallásos szonettjeinek megjelentetését. A kéziratot Birken (a bárónő tudta nélkül) megkapta, sok időt töltött a szerkesztéssel, majd a közel harminc oldalas előszavában (*Vor-Ansprache zum edlen Leser*) a bárónő elragadtatott, *Jézustól diktált* költszetét és vele az inspirált költészet poétikáját is bemutatta. A költőnő tehetségének és *mennyei hárfájának* dicséretét most németül is idézem: a *himmelgeistige KunstSängerin*

welche nicht allein vor süßklingende Schwanen / sondern auch vor hochfligende Adler / (inmassen sie / neben andern ihres gleichen / in dem preißwürdigen Adlerland gehecket worden) zuachten / als die da andern Dichtfedern weit vorfliegen und dieselben übergeistern.¹²

Ez a mondat magyar fordításban megközelítően így hangzik:

ez a mennyből áldott művészi énekesnő nem csupán az édesen éneklő, csengő hangú hattyúkhöz hasonlítható, hanem inkább a magasan repülő sasokhoz, akik (amennyiben a hozzájuk hasonlókkal együtt a sa-

¹⁰ VON BRAUNSCHWEIG und LÜNEBURG-WOLFENBÜTTEL (1669–1673).

¹¹ VON GREIFFENBERG (1662).

¹² VON GREIFFENBERG (1662: vj-vij).

sok nemes országban születtek) minden más költői tollat¹³ előttük repülve messze megelőznek és azok szellemét felülmúlják.

Méltatlan lenne most valamely közös forrást keresni vagy komolyabb, összehasonlító következtetésre jutni. Annyit szeretnék csupán állítani (és ezt a csekélységet is elég érdekesnek találok), hogy a sasokat csak mesziről követő madarak képe több irodalomban is szólássá rögzült.

Felhasznált irodalom

- ÁCS 1992 ÁCS P., *Rimay János Írásai*, Budapest, 1992.
 VON BRAUNSCHWEIG und LÜNEBURG-WOLFENBÜTTEL 1669–1673
 A. U. VON BRAUNSCHWEIG UND LÜNEBURG-WOLFENBÜTTEL, *Die Durchleuchtige Syreninn Aramena*, 3 Teile, Nürnberg, 1669–1673.
- ECKHARDT 1955 ECKHARDT S., *Rimay János Összes Művei*, Budapest, 1955.
 VON GREIFFENBERG 1662
 C. R. VON GREIFFENBERG, *Geistliche Sonette / Lieder und Gedichte*, Nürnberg, 1662.
- HORVÁTH 2009 HORVÁTH I., „Olvasta-e Dantét Rimay?“, in: Csörsz R. I. et al. (szerk.), *MARGONAUTÁK. Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, Budapest, 2009, 139–143.
- KŐSZEGHY 1994 KŐSZEGHY P., *Balassi Bálint mitológiája, avagy az első költő*, Irodalomtörténeti Közlemények, 98 (1994), 5–6; 695–705.
- SZILASI 2008 SZILASI L., *A sas és az apró madarak. Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Budapest, 2008.

The Other Eagle

The literary cult always tries to define the first national poet. In the Hungarian literary history it was Rimay, who declared Balassi Bálint for the first poet. He wrote that Balassi as a leading eagle was untouched by little birds. This metaphor may stem from Dante: he marked out Homer for eagle, the very first poet ever. We know other examples for this type of metaphor. Sigmund Birken, the literary organizer in Nuremberg presented the young poetess Catharina Regina von Greiffenberg as follows: She is not only a tinkling swan but a high flying eagle, who is the first before all. This metaphore is present in several different literature.

Keywords: literary cult, the first national poet, the eagle-metaphor

¹³ A *Dichtfeder* egyéni szóalkotás (Birken, több kortársához hasonlóan, örömét lelta a meglepetést okozó új szavak feltalálásában és használatában), itt egy szóösszetételbe sűríti a hasonlat két elemét: *költő* és *madár*.

SZABÓ ÁDÁM

Három egy ellen: Antonio Possevino és az erdélyi antitrinitáriusok

A lutheranizmus és a kálvinizmus mellett a protestantizmusnak radikálisabb formái is megjelentek a 16. században, például az antitrinitarizmus, amely a legalapvetőbb keresztény hitelveket kérdőjelezte meg. Az efféle heterodox nézetek terjesztőit sem a katolikus, sem a protestáns országokban nem látták szívesen, így kénytelenek voltak periferikus területekre távozni, elsősorban Lengyelországba és Erdélybe, ahol kiépíthették a saját egyházszervezetüket. A kontinens nyugati felében ezek a tanok kevésbé voltak ismertek, így amikor a katolikus ellenreformáció első képviselői megjelentek a térségben, egy új, titokzatos ellenféllel kellett szembenézniük. A jezsuita Antonio Possevino, a katolikus egyház egyik legjelentősebb korabeli alakja, egy terjedelmes művet írt az antitrinitarizmus ellen, a saját tapasztalataira alapozva. A munka összefoglalta a szentháromságtagadók történetét és tanítását, valamint megcáfolta legfontosabb műveiket, a De falsa et vera unius Dei ... cognitione című könyvet. Possevino műve 1586-ban lett kiadva, hosszas üzenetváltás után, amely Possevino, a jezsuita cenzorok és a pápa között zajlott. Ekkor viszont egyszerre három városban jelent meg, más-más címmel és előszóval. A kiadásának története így jól reprezentálja a katolikus megújulásnak a kelet-európai térségben gyakorolt stratégiáit, illetve azt, hogy ebben milyen szerepet játszott a könyvnyomtatás.

Kulcsszavak: Antonio Possevino, ellenreformáció, jezsuiták, radikális heterodoxia, antitrinitarizmus

A jezsuita szerzetes, Antonio Possevino (1534–1611) a 16. századi katolikus megújulás egyik legismertebb alakjának számít. Európa-szerte élénk tevékenységet fejtett ki, diplomataként, hitvitázóként és egyházszervezőként fáradozva a katolikus pozíciók megerősítése érdekében, miközben a korabeli politikai élet olyan meghatározó alakjaival került kapcsolatba, mint III. János svéd király, Rettegett Iván orosz cár vagy

Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király. Gyakorlati munkássága mellett írott műveinek listája is terjedelmes.¹

Possevino fontos szerepet játszott a hazai katolikus életben is. Általában egyházszerzői és diplomáciai tevékenységére helyezik a hangsúlyt, de az itteni viszonyokkal foglalkozó írásai szintén figyelmet érdemelnek. Különösen érdekes kettő, az 1580-as évek közepén keletkezett műve, a *Summa et refutatio* és a *Transilvania*, amelyek egy Európa-szerte kuriózumnak számító jelenséggel foglalkoztak (az utóbbi csak részben): az egyházak szerveződött antitrinitarizmussal. A felekezet ugyanis a Possevino működése előtti időszakban erős pozíciókra tett szert Erdélyben, sok követője akadt, és számos írásban propagálta tanait. Egyik legfontosabb kiadványuk, a Gyulafehérváron 1568-ban megjelent *De falsa et vera unius Dei cognitione* volt, amelyet főleg három szerző, Biandrata György, Dávid Ferenc és Grzegorz Pawel készített; a könyv összefoglalta az antitrinitáriusok legfontosabb tételeit, radikálisan megkérdőjelezve a hagyományos szentháromságtant. Possevino tehát egyháza legelemibb dogmájának védelmét tartotta szem előtt, mikor hittársai tájékoztatása és felkészítése végett összefoglalta a szentháromságtagadók erdélyi megjelenésének történetét a *Transilvaniában*, és fő művük, a *De falsa et vera* ellen megírta a *Summa et refutatiót*, amely a következő években nagy sikert aratott és több kiadásban megjelent, bár nem önállóan, hanem terjedelmesebb kötetek részeként. Vele ellentétben a *Transilvania* nem jutott el a megjelenésig. A körülmények, amelyeknek köszönhetően ezek az írások megszülettek és a kiadásukra – vagy éppen annak elmaradására – sor került, jól rávilágítanak a térségben uralkodó viszonyokra, így vizsgálhatuk eszme- és egyháztörténeti szempontból egyaránt érdeklődésre tarthat számot.

A közép-kelet európai antitrinitarizmus önmagában is különleges jelenségnek számít. Nem volt igazi alapítója, sokkal inkább arról volt szó, hogy számos vallási gondolkodó, többé-kevésbé egymástól függetlenül eljutott a kereszténység alapját képező Szentháromság-dogma kritikájáig, és később, miután kapcsolatba kerültek egymással, megpróbálták konszenzusra jutni és egységes álláspontot kialakítani. Nem volt túl sok hely Európában, ahol ezt megtehették, hiszen az antitrinitáriusok a leg-

¹ Possevino életéről és munkásságáról további bőséges szakirodalmi adatokkal: COLOMBO (2016).

több országban üldöztetésnek voltak kitéve; csak két hely volt, ahol viszonylagos békében élhettek, mégpedig Lengyelország és Erdély. A 16. század közepétől számos heterodox gondolkodó érkezett a térségbe, akik utána egyházszervezésbe kezdhettek anélkül, hogy a központi hatalom részéről komolyabb támadás érte volna őket, vagy egyenesen annak támogatását élvezték. Jobb pozícióra az 1560-as évek végéig Erdélyben tettek szert, itt a Dávid Ferenc és Giorgio Biandrata vezette szentháromságtagadóknak sikerült elnyerniük a fejedelem, János Zsigmond támogatását. Ekkoriban még meglehetősen szoros együttműködés volt a lengyel és az erdélyi antitrinitáriusok között, próbáltak közös álláspontot, egységes teológiai rendszert kidolgozni.² Ennek a próbálkozásnak volt a legnagyobb eredménye az 1568-ban megjelent *De falsa et vera*, amely alaposan, több szempontból megvilágítva mutatta be az antitrinitáriusok nézeteit: a két részből álló könyv első fele a Szentháromság-dogmát vette kritika alá, a második az antitrinitáriusok saját nézeteit fejtette ki. A mű igazából egy gyűjteményes munka volt, lengyel és erdélyi szerzők tollából származó értekezések összessége. A nevük nincs feltüntetve a kiadványban, de nagy bizonyossággal megállapítható, hogy a kötet legnagyobb részét Giorgio Biandrata, Dávid Ferenc és Grzegorz Pawel írták. A latin nyelven megjelent munka fontos állomása volt az antitrinitarizmus történetének, minden addiginál átfogóbb összefoglalását adta a felekezet nézeteinek.³

A jezsuiták erdélyi megjelenésére a *De falsa et vera* kiadását követő években került sor. János Zsigmondnak, a szentháromságtagadók pártfogójának 1571-es halála után az ország lakosai Báthory Istvánt választották fejedelemmé, aki 1576-ban Lengyelország királya is lett. Elkötelezett katolikus lévén nagy hangsúlyt fektetett rá, hogy egyházának ügyét minél inkább elősegítse, és terveiben a Jézus Társasága fontos szerepet kapott. Igyekezett minél több jezsuitát behívni az országaiba, és ugyanúgy széles körű támogatásban részesítette őket, ahogyan János Zsigmond tette Biandratával és Dávid Ferencsel.⁴

² A lengyelországi és erdélyi antitrinitarizmus korabeli történetéről ld. BITSKEY (1978: 83–107), BALÁZS (1988), BALÁZS (2016).

³ A *De falsa et vera* megjelenésének körülményeiről és tartalmáról jó összefoglalást ad a mű magyar fordításához írt bevezető tanulmány: BIANDRATA–DÁVID–PAWEL et al. (2002).

⁴ Az erdélyi jezsuita misszióról ld. MOLNÁR (2009: 23–27).

Antonio Possevino azon rendtagok közé tartozott, akik a legközelebb álltak a királyhoz. Eredetileg csak átutazott Lengyelországon egy svédországi missziója alkalmával, de sikerült jó kapcsolatot kialakítania Báthoryval, és a következő években már elsősorban az ő érdekében tevékenykedett. Egyéb szolgálatai mellett segítette a rend erdélyi betelepítésében, szorgalmazta jezsuita iskolák létesítését, próbálta megnyerni minél több befolyásos személy támogatását. Személyesen egyszer járt az országban, 1583–1584-ben; ekkor meglátogatta Erdély és a királyi Magyarország több városát, különféle diplomáciai és egyházszerzési feladatokat teljesített.⁵

Munkája során Possevino természetesen kapcsolatba került az antitrinitarizmussal is. A leveleiből egyértelműen kitűnik, hogy messze őket tartotta a legrosszabbnak valamennyi máshtú közül. Jó példa erre, hogy Báthory István elhunyt fivérééről, Kristófról megemlékezvén az összes tettei közül mint hősi cselekedetet külön kiemelte az erdélyi antitrinitárius vezető, Dávid Ferenc elleni fellépését: *Et vero recordaris Christophori parentis tui, quam heroico, hoc est Christiano pectore [...] peste illa Francisci Davidis (publica sententia ordinum) extincta [...] frenoque Satanae iniecto [...] ostium isthic fidei aperuit.*⁶ Egy 1583-as levelében pedig az antitrinitáriusok elleni határozott intézkedésekre próbálta rávenni Báthory Istvánt: *consultum putarem, si [...] iubeat ut in Transsylvania publicae illae arianorum conciones adversus Christi divinitatem [...] tollantur [...] Et sane scio, quantopere Regiae Maiestati Vestrae cordi fuerit, ut ea pestis tolleretur.*⁷

Possevinónak – mint fentebb szó volt róla – két olyan műve született, amelyek komolyabban foglalkoztak az antitrinitáriusokkal. Az első az 1583-ban elkészült *Transylvania*, egy Erdély történetét összefoglaló, olasz nyelvű munka, amelyet Possevino azért készített, mert úgy találta, hogy a Báthoryak udvari történetírója, Giovanni Michele Bruto túlságosan eretnek szellemben írt a témáról.⁸ A könyvben a jezsuita szerző jó összefoglalását adta az ország(rész) történetének, és több helyen megle-

⁵ Possevino erdélyi és magyarországi működését a fennmaradt források, elsősorban magának Possevinónak a levelei alapján részletesen leírta FRAKNÓI (1902).

⁶ VERESS kiad. (1913: 199).

⁷ LUKÁCS kiad. (1976: 581).

⁸ FRAKNÓI (1902: 44–459).

hetős részletességgel kitért az antitrinitarizmusra is: a harmadik könyv 5. és 8. fejezetei a szentháromságtagadó hit erdélyi megjelenését és történetét ismertetik, a negyedik könyv 6–7. fejezetei pedig az antitrinitárius teológiát, elsősorban Dávid Ferenc nonadorantizmusát. Bár a jezsuita atya meglehetősen elfogultan írt, az adatokat illetően elég pontosnak és tájékozottnak bizonyult. A *Transilvania* azonban nem jelent meg nyomtatásban, mert a két cenzor, aki elolvasta, ellenezte a kiadását. Az egyik, Paulus Hoffaeus, elvi alapon ítélte el, hogy egy jezsuita történelmi, politikai jellegű műveket írjon: *Nunc autem accedit Transsylvania, quae supprimenda potius erat, quam ad examinanda ulli exhibenda. Non possum mihi persuadere hoc scribendi genus a Deo Societati inspirari, sed ab aliquo malo daemone, qui ut Societatis missiones et peragrationses [!] per mundum ad proximi auxilium reddat odiosas et suspectas, hoc genus scribendi suggestisse videtur.*⁹ A másik cenzornak, Fabrizio Pallavicinónak csak kisebb kifogásai voltak. Az egyik éppen az antitrinitáriusokra vonatkozott: *non videretur expedire committere praelo lingua Italica [...] errores seu haereses Transylvanorum [...] tum quia videntur offendere posse aures Italarum, qui non sunt assueti tam horrendas blasphemias audire.*¹⁰ Ez a megállapítás egy fontos jelenségre világít rá: Itáliában, illetve Európa többi részén az antitrinitarizmus viszonylag ismeretlen jelenségnek számított. Másrészt a cenzor némileg kínosnak találhatta az itáliai közönség elé tárni, hogy ennek a *horrenda blasphemianak* az egyik fő kidolgozója és erdélyi meghonosítója éppen egy olasz, Giorgio Biandrata volt. A két cenzor mellett a rend generálisa is véleményezte a munkát, és úgy találta, hogy az adott kényes politikai helyzetben egyelőre nem tanácsos kiadni.¹¹ Óvatossága főleg annak volt köszönhető, hogy a lengyel király és a Habsburgok között elég feszült volt a viszony, és az erdélyi történelem Báthory ízlésének megfelelő bemutatása csak súlyosbította volna a helyzetet, ráadásul ártott volna a rend és a császár kapcsolatának is.

A pápa végül a generálisra hallgatott, és nem hagyta jóvá Possevino *Transilvaniájának* megjelenését.¹² Néhány évvel később viszont napvilágot látott egy másik munkája: *Antonii Possevini Societatis Iesu, Notae*

⁹ LUKÁCS kiad. (1976: 956).

¹⁰ LUKÁCS kiad. (1976: 954).

¹¹ LUKÁCS kiad. (1976: 953).

¹² A mű csak a 20. században került nyomdába: POSSEVINO (1913).

divini verbi et apostolicae ecclesiae fides, ac facies ex quatuor primis oecumenicis synodis (Typis Ioannis Wolrabii, Posnaniae in maiore Polonia, 1586). A terjedelmes kötet eredetileg Possevinónak egy lutheránus teológussal, David Chytraeuusszal folytatott polémiája része volt, de abba a szakaszba, ahol a kereszténység hagyományairól értekezett, beillesztett egy kissé furcsán ható fejezetet: *Atheismorum origo et progressus*.¹³ Ebben Possevino nem az ellenfelével foglalkozott, hanem azt próbálta igazolni, hogy a reformáció folyamán az egyes protestáns teológusok fokozatosan elhagyták az igaz hitet, egyre nagyobb és nagyobb istentelenségbe sülyedve. A folyamat végére az antitrinitáriusokat helyezte, akikkel kapcsolatban kiemelt néhány elemet: a szentháromságtagadás európai megjelenését,¹⁴ az 1565-ös piotrkóvi hitvitát,¹⁵ az erdélyi antitrinitarizmus történetét (nagyjából úgy, ahogyan a *Transilvaniában* szerepelt),¹⁶ az erdélyi antitrinitárius vezetőnek, Dávid Ferencnek a tanítását (amelyhez annak cáfolatát is megírta),¹⁷ végül pedig a már említett munkát, az antitrinitáriusok fő műveként számon tartott *De falsa et verát*. Ez utóbbi rész a *Summa et refutatio*, amelyben a jezsuita atya fejezetről fejezetre haladva szállt szembe az eretnek könyvvel, a patrisztika, dogmatika, bibliai exegézis és más teológiai tudományok teljes eszköztárát felhasználva próbálta megsemmisíteni annak érveit.¹⁸

Tekintve, hogy ez az antitrinitáriusok elleni írás meglehetősen furcsán hat egy olyan munkában, amely elvileg egy lutheránus teológus ellen készült, feltételezhető, hogy eredetileg nem ide szánta Possevino. Szembeötlőek viszont a *Transilvaniával* való hasonlóságok: az erdélyi antitrinitarizmus kialakulását bemutató rész meglehetősen hasonló a 3. könyv 5. és 8. fejezetéhez, ahogyan Dávid Ferenc sorsáról is mindkettőben beszámol; a *De falsa et vera* és a nonadorantizmus ellen írt részek pedig mintegy a bővebb kifejtései a 4. könyv 6–7. fejezeteinek, ahol álta-

¹³ POSSEVINO (1586a: 64–139).

¹⁴ POSSEVINO (1586a: 102–104): *Atheismorum colluvies*.

¹⁵ POSSEVINO (1586a: 104–108): *Summa colloquii cum novis Arianis Petricoviae*.

¹⁶ POSSEVINO (1586a: 108–110): *Velitationes aliae Arianorum et Antitrinitariorum in Transsylvania adversus Deum*.

¹⁷ POSSEVINO (1586a: 130–139): *Franciscus Davidis cum nefarias theses [...] proposuisset [...] infelicissime moritur*.

¹⁸ POSSEVINO (1586a: 111–130): *Summa et refutatio pestilentissimorum librorum, quos Transsylvaniae ministri contra Sanctissimam Trinitatem evulgarunt*.

lános jelleggel ismerteti az antitrinitáriusok tanait. Mindezekből kiindulva valószínűsíthető, hogy a *Notae divini verbi* vonatkozó része nem a Chytraeuszal folytatott polémia miatt készült, hanem Possevino erdélyi tapasztalatai és a *Transilvania* összeállítása során végzett anyaggyűjtés eredménye, és eredetileg önálló műnek szánta a jezsuita szerző, vagy a *Transilvaniával* egy időben, mintegy annak kiegészítéseként akarta megjelentetni. Ezt alátámasztja, hogy nagyjából ugyanakkor készültek, bár a sorrend nem állapítható meg egyértelműen.¹⁹

A *Transilvania* sorsából kiindulva a kissé erőltetett formában való közreadás egyik indoka így az lehetett, hogy Possevino jobb lehetőség híján választotta a lutheránus Chytraeus ellen készült *Notae divini verbi* az antitrinitáriusok ellen írt *Summa et refutatio* bennfoglaló művének. Ezzel némileg kárpótolta magát az Erdély-történet betiltásáért, hiszen a korábbi évek anyaggyűjtésének és munkájának legalább azt a részét kiadhatta, amelyik kiküszöbölte a cenzorok által említett problémákat, hiszen itt egy olyan kiadványról volt szó, ami nem foglalkozott politikával, ráadásul latinul íródott, tehát az egyszerű olasz olvasókat nem sokkolhatta az Erdélyben talált „szörnyű istentelenségekkel.”

Ezenkívül talán más célok is vezették a jezsuita atyát. Éppen Pallavicino cenzori levelében szerepel, hogy az antitrinitarizmus Itáliában és Európa többi részén meglehetősen ismeretlennek számított. Fontos feladat volt tehát, hogy azokat a katolikusokat (főleg jezsuitákat), akik a pápa és Báthory István szándékai szerint Lengyelországba és Erdélybe érkeztek, felkészítsék az itt várható nehézségekre, különösen azokra az ellenfelekre, akikről keveset vagy egyáltalán semmit sem tudtak. Possevino egy további célja tehát a *Summa et refutatio* beillesztésével az lehetett, hogy a régióba majdan ellátogató rendtársait megismertesse ezzel az új ellenféllel, és azok legfontosabb művének cáfolata által fegyvert adjon a kezükbe az ellenük folytatandó harchoz.

Ha maga Possevino esetleg nem is gondolt erre, mások bizonyítottan igen. A *Summa et refutatio*t magában foglaló eretnekségtörténeti rész ugyanis a *Notae divini verbi* 1586-os poznaí megjelenése után nem sokkal, még ugyanabban az évben két helyen is napvilágott látott önálló műként, Kölnben²⁰ és Vilniusban.²¹ A sajtó alá rendezőjük egy bizonyos

¹⁹ Vö. DÓBÉK (2014: 867–868).

²⁰ POSSEVINO (1586b).

Bodoni István volt, egy erdélyi nemes, aki a Báthoryak szolgálatában állt, és vilniusi tanulmányai alatt személyesen találkozott Possevinóval.²² Hogy miért szorgalmazta a fejezet külön kiadását, arról ő maga számolt be a Báthory Istvánnak címzett ajánlásban:

Antonius Possevinus [...] magnum opus praelo dedit, quo responsum cuiusdam Davidis Chytraei refutans, haereticorum aliorum simul fraudes aperuit [...] Sed ut opus illud non ita facile quoquoersum disseminari poterit, sapientum consilio theologorum iudicatum est expedire, ut in varia opera partitum emitteretur in lucem. Cum vero haec pars utilissima sit, qua, cum atheismos huius saeculi ob oculos omnium posuit, securim admovit ad venenatae istius arboris radicem, quae tot haeresum monstra protulit, ego [...] laborem viri [...] edendum, Regiae Maiestati Vestrae dicandum putavi, tum quoniam patriae nostrae pernecessarius est, tum quod Vestra Regia Maiestas non modo nunc, sed et cum princeps Transylvaniam regeret, satis ostendit, quam sibi pestes istae haeresum displicerent ...²³

A kiadással tehát egyrészt Báthory István jóindulatát akarta megnyerni; ez valószínűleg sikerült neki, mert egyéb forrásokból ismert, hogy Bodoni még évekig a Báthoryak bizalmi embere maradt, Lengyelországban királyi titkár, majd az új erdélyi fejedelem, Zsigmond kúriai követe lett. Másrészt a protestánsok elleni harc megkönnyítése volt a célja, egy eszköznek szánta a kiadványt, amelyet a térségbe érkező jezsuiták kezébe akart adni, hogy kellő tudással felvértezve szállhassanak szembe az antitrinitarizmussal.

A szentháromságtagadók részéről nem érkezett válasz Possevino művére. Katolikus körökben viszont pozitív volt a fogadtatása: már a következő évben ismét kiadták az egész *Notae divini verbit*, a Possevino moszkvai tapasztalatait tartalmazó *Moscovia* című munkával együtt.²⁴ 1595-ben aztán a közreadó, Arnold Mylius ismét megjelentette a művet, további (más szerzőktől származó) munkákkal kiegészítve.²⁵ Kijelenthető tehát, hogy a *Summa et refutatio*, illetve az ezt magában foglaló *Atheismi* népszerű

²¹ POSSEVINO (1586c).

²² Bodoni István személyéről és életútjáról ld. NAGY (2013: 187–188).

²³ POSSEVINO (1586c: A2r–A3r), POSSEVINO (1586b: A2r–v).

²⁴ POSSEVINO (1587).

²⁵ POSSEVINO (1595).

könyv lett a katolikus olvasóközönség körében. Tényleges célját, az antitrinitarizmus felszámolását tekintve viszont komoly eredményeket nem ért el, bár ez nem Possevino vagy az antitrinitáriusok teológiai felkészültségén, hanem súlyos következményekkel járó történelmi eseményeken múlt. A folyamat azzal kezdődött, hogy 1586-ban meghalt Báthory István, és ezután a jezsuiták pozíciói valamelyest meggyengültek. Erdélyben a leginkább, ahol nem sokkal később kitört a tizenöt éves háború, amely szörnyű pusztítással járt, és a végén a fejedelemség református dominanciájú országgá vált, a jezsuitákat kitiltották, a katolikus és az antitrinitárius felekezet pedig egyaránt háttérbe szorult. Lengyelországban nem szenvedtek el ilyen komoly csapásokat a szentháromságtagadók, sőt a 17. század elején erőre kaptak, a Fausto Sozzini által lefektetett alapokon, Raków központtal egy meglehetősen erős közösség jött létre, amely csak később, az 1630-as években szűnt meg.

Összességében elmondható, hogy Possevino ezen munkája és annak sorsa jó tükre annak a különleges vallási helyzetnek, amely Közép-Kelet Európában a 16. század második felére kialakult. A katolikus megújulás egyik legismertebb, legképzettebb alakja szállt itt szembe egy olyan ellenféllel, amely máshol jóformán ismeretlen volt, ám tanítása minden másnál radikálisabbnak és eredetibbnek számított. A *Summa et refutatio* megjelenésének előzményei és lebonyolítása jól mutatja, hogy a katolikus nyomdászati stratégiában a teológiai felkészítés mellett hogyan játszottak szerepet más szempontok: az eretnek tanítások megismerése (és a laikusok előli elrejtése), az ellene használandó érvek kidolgozása és terjesztése, végül legfőképpen a politika.

Források

- POSSEVINO 1586a *Antonii Possevini Societatis Iesu, Notae divini verbi et apostolicae ecclesiae fides, ac facies ex quatuor primis oecumenicis synodis, Posnania in maiore Polonia, 1586.*
- POSSEVINO 1586b *R. P. Antonii Possevini, theologi Societatis Iesu, de sectariorum nostri temporis atheismis liber, Colonia, 1586.*
- POSSEVINO 1586c *Atheismi Lutheri, Melanchthonis, Calvinii, Bezae [...] et aliorum nostri temporis haereticorum, Vilna in Litvania, 1586.*
- POSSEVINO 1587 *Antonii Possevini [...] Moscovia et alia opera de statu huius seculi, adversus Catholicae Ecclesiae hostes, Köln, 1587.*
- POSSEVINO 1595 *Antonii Possevini [...] Moscovia et alia opera, quibus nunc recens [...] adiuncta sunt Martini Broniovii [...] Tartariae descriptio [...] Transsylvaniae, ac Moldaviae [...] descriptio Georgii a Reichersdorff*

[...] item, *Georgii Weneri de admirandis Hungariae aquis hypommemation*, Köln, 1595.

Felhasznált irodalom

- BALÁZS 1988 BALÁZS M., *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Budapest, 1988.
- BALÁZS 2016 BALÁZS M., *Az antitrinitarizmus Kelet-Közép-Európában a 16. században*, in: Balázs M., *Hitújítás és egyházalapítás között – Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéből*, Kolozsvár, 2016, 97–126.
- BIANDRATA–DÁVID–PAWEL et al. 2002 G. BIANDRATA – DÁVID F. – G. PAWEL et al., *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, Péter L. (ford.) – Balázs M. (tan.), Kolozsvár, 2002.
- BITSKEY 1978 BITSKEY I., *Hitviták tüzeiben*, Budapest, 1978.
- COLOMBO 2016 E. COLOMBO, *Antonio Possevino*, in: *Dizionario Biografico degli Italiani* 85 (2016).
[https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-possevino_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-possevino_(Dizionario-Biografico)/), 2022.03.13.
- DÓBÉK 2014 DÓBÉK Á., *Possevino-kutatások a római jezsuita levéltárban*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 118 (2014), 863–868.
- FRAKNÓI 1902 FRAKNÓI V., *Egy jezsuita diplomata hazánkban*, Budapest, 1902.
- LUKÁCS kiad. 1976 LUKÁCS L. (kiad.), *Monumenta Antiquae Hungariae II. (1580–1586)*, Róma, 1976.
- MOLNÁR 2009 MOLNÁR A., *A jezsuita rend a 16. századi Magyarországon*, in: Molnár A., *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Budapest, 2009.
- NAGY 2013 NAGY D., *Birtokmegőrzés és atyafiság a 17. századi Erdélyben: Bodoni Zsuzsanna házasságai*, in: Bárány A. – Papp K. (szerk.), *Történeti Tanulmányok* 21. (2013), 187–208.
- POSSEVINO 1913 A. POSSEVINO, *Del Commentario di Transilvania*, kiad. Veress Endre Budapest, 1913.
- VERESS (KIAD.) 1913 VERESS E., kiad., *Fontes rerum Transylvanicarum II.*, Budapest, 1913.

One versus three: Antonio Possevino and Antitrinitarians in Transylvania

Alongside Lutheranism and Calvinism, even more radical forms of Protestantism emerged in the 16th century, such as Antitrinitarism, which attacked fundamental Christian beliefs. However, neither Catholic, nor Protestant states welcomed heterodox views, so their proponents were forced to flee to the East, building their own churches in Poland and Transylvania. In the western parts of the continent they

were largely unknown, so when the first representatives of the Counter-Reformation arrived, they were confronted with a new, obscure foe. Antonio Possevino, an important figure of the Catholic Reformation, wrote a lengthy polemic book against Antitrinitarism based on his own experiences. Possevino's work outlines the history of Antitrinitarism, summarizes its doctrines, and refutes its most important book, De falsa et vera unius Dei [...] cognitione. It was only published in 1586, after a heated debate between Possevino, his Jesuit censors, and the pope, and it was printed in three cities at the same time with different titles and prefaces. This history outlines some tactics of the Catholic Reformation, with a focus on the importance of printed books.

Keywords: Antonio Possevino, Counter-Reformation, Jesuits, Radical Heterodoxy, Antitrinitarism

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

Balassa Istvánné Zrínyi Ilona (1546–1570) párbeszédes epitáfiuma a széleskúti templomban

A széleskúti (ma Sološnica Szlovákiában) templomban maradt fenn Zrínyi Ilona fehér mészkőre vésett, párbeszédes epitáfiuma. A 42 soros epigrammafüzért először 1828-ban adta közre egy bizonyos J. Albrecht egy bécsi tudományos folyóiratban, majd 1848-ban Gyurikovics György jelentette meg ismét a Magyar Academiai Értesítőben. Az epitáfium szövegét már korábban, két canonica visitatio alkalmával, 1752-ben és 1782-ben is feljegyezték. Ipolyi Arnold 1859-ben, a Vasárnapi Újságban dicsérő szavakkal méltatta az epitáfiumot. A humanista eszköztárral megkomponált epigrammákat az azóta eltelt időben nem vizsgálta meg senki. A hosszú versben, Vergilius sorai mellett, Jacopo Sannazaro egyik elégiájából vett részlet is felbukkan. Érdemes tehát újra közölni a Zrínyi Ilona és férje közti elképzelt dialógust tartalmazó verssorokat. A dolgozat igyekszik felvázolni Balassa István és felesége életútját, ám a témához kapcsolódó egyéb vonatkozásokat is tartalmaz.

Kulcsszavak: Zrínyi Ilona, Balassa István, epitáfium, Széleskút, Vergilius, Jacopo Sannazaro

Széleskút (ma: Sološnica) Pozsonytól északra, a Kis-Kárpátok nyugati lejtőinél, Detrekő vára közelében fekszik. Ennek a falunak a templomban temették el a 16. században Gyarmati Balassa Menyhártot, Gyarmati Balassa Istvánné Zrínyi Ilonát és Bornemisza Pétert.

Forgách Imre (1540 k.–1599) följegyzése szerint Zrínyi Ilona 1546. február 11-én született, a majdani szigeti hős, Zrínyi Miklós (1508 k.–1566) és Frangepán Katalin (1525 k.–1561) első leányaként.¹ Ilonát 14 éves korában a 25 éves Guthi Országh Kristóf (1535–1567) királyi főpohárnokhoz, Nógrád vármegye főispánjához adták feleségül. Az esküvőt 1560. január 7-én

¹ BARABÁS (1899: 164), SÉLLYEI (1841: 260). Az Alsólindvai Báffy család naplójában is ez a dátum szerepel.

Csáktornyán,² január 15-én pedig Csejten tartották meg.³ Ferdinánd király 80 magyar forint értékű *cyphust*, azaz csészét küldött ajándékba, amelyet a lakodalomba meghívott Károly főherceg nevében adtak át.⁴ A házaspár a továbbiakban Csejten lakott, ám gyakran tartózkodtak az éppen akkor kiépített Sirok várában is.⁵ A következő években sok családi eseményben lehetett részük, hiszen Zrínyi Miklósnak két házasságából kilenc felnőtt kort megért gyermeke született.

1562. június 28-án Ilona egyik húgát, Katalint (1548–1585), a nála jóval idősebb Thurzó Ferenc (1515 k.–1574) vette feleségül Bajmóc várában.⁶ 1564. szeptember 21-én Zrínyi Miklós kötött házasságot második feleségével, a csehországi Rosenberg Évával (1537–1592), a lakodalmat Monyorókerék várában tartották.⁷ 1566. január 30-án Ilona másik húga, Dorottya (1550–1620) kelt egybe Batthyány Boldizsárral (1537 előtt–1590).⁸ 1568. január 11-én öccse, Zrínyi György vette feleségül a tiroli nemesi családból származó Anna ab Arco grófnőt (1553–1570) Mura-szombatban.⁹

Országgh Kristóf július 29-től országbíró lett,¹⁰ Ilona férje azonban nem sokáig viselhette ezt a méltóságot, hiszen hét esztendei házasság

² TAKÁTS (1926: 127). Zrínyi Miklós 1559. november 20-án jelentette Ferdinánd királynak, hogy január 7-én lesz a lakodalom. – SZALAY (1861: 345). Báthory András országbíró neje, Thurzó Anna, 1559. december 4-én Semptérol írt levelet felsőlindvai provizorának, Hathalmy Györgynek az esküvői előkészületről: „Tudtodra adonk, hogy Ország Christophnak menyegzője leszen vízkereszt nap után való vasárnap, mely az ő öröme napjára, mind az én szerelmes urammal egyetembe ott leszenk; azokáért hagyjuk tenéked, hogy minékünk küldj két font aranyat, mely nélkül mi igen szűkesek vagyunk mostan.”

³ MNL OL P 1314. No. 34692. Országgh Kristóf esküvői meghívólevele Batthyány Kristófnak.

⁴ KAPOSY (1956: 50) és MNL OL E 21 1559.11.20.

⁵ A siroki alsóvárban egykor megvolt az építési felirat: Magnificus Dominus Christophorus Országgh de Guth, co[m]es Neugrad. ac. S. Caes. Mttis pincerna[rius]. 1561.

⁶ TAKÁTS (1926: 388).

⁷ WAGNER (1877: 162; 164) és LUKINICS (1924: 35), FORGÁCH (1977: 861) FORGÁCH Ferenc szerint Zrínyi Miklósnak Wilhelm Rosenberg nővérét, ezt az élemedett szüzet, nagy szerelem színlelésével sikerült rászednie.

⁸ TAKÁTS (1926: 129).

⁹ LUKINICS (1924: 35–36).

¹⁰ FALLENBÜCHL (1988: 72).

után megbetegedett, majd 1567. október 16-án megírta végrendeletét.¹¹ Feleségére, akiről megjegyezte, hogy erkölcsösen, illendően és türelmesen viseltetett iránta élete utolsó percéig,¹² Nagytapolcsány és Csejte várait hagyta hozomány és lakhely gyanánt, amíg az asszony másodjára férjhez nem megy. Guthi Ország Kristóf néhány nappal később, október 19-én halt meg Csejten.¹³ Özvegye október 21-én onnan küldött meghívót Nagyszombat város bíráinak a november második napjára kitűzött temetésre.¹⁴

Prudentibus ac Circumspectis dominis Judici et Juratis Civibus Civitatis Tyrnauiensis Amicis et Vicinis honorandis.

Prudentes et Circumspecti domini et Amici Nobis honorandi Salutem et Nostri commendationem. Miérthogy az Úr Isten ilyen nagy keserűséggel látogata meg, hogy előttünk való járó kivevé ez világból, és az testnek eltakarásának való napot hadtuk Mindszent nap után való vasárnapot, azaz novembernek második napját. Azért kérek kegyelmeteket, mint szomszéd urunkat, hogy kegyelmetek aznap legyen jelen itt Csejten az temetésen. Ismeg kegyelmeteknek minden barátsággal megháláljok. Isten tartsa meg kegyelmeteket jó egészségbe. Datum ex Csejte 21 Octobr. 1567.

Helena Zrini Relicta Spt. ac Mag. quondam domini Christophori Ország de Guth, comitis.

Ország Kristófot a csejtei templomban temették el, ahol a szentélyben ma is látható síremlékének egész alakos, vörös márványból készült fedőlapja.¹⁵ Az elhunyt főúr élete során a helvét reformációt támogatta. Ferdinánd király leveleiben arra utasította őt, hogy sákramentárius eretnek prédikátorát ne csak maga mellől bocsássa el, hanem űzze ki a birtokairól is.¹⁶ A katolikus főpap, Forgách Ferenc (1530–1577), talán emiatt

¹¹ KISZELYNÉ (2013: 178–185).

¹² *Elenae Zriny, consortis nostrae charissimae, quae ipsa erga nos pudice, modesteque et pacienter, usque ultimum vitae nostrae articulum praestitit.*

¹³ TAKÁTS (1926: 128).

¹⁴ DÖBRENTEI II. (1840: 200–201).

¹⁵ TIMON (1764: 225), JEDLICSKA (1866: 431). A sírkő peremének felirata: *Hic iacet spectabilis, ac magnificus dominus olim comes Christophorus Ország de Gutth, iudex curiae, ac consiliarius Sacrae Romanae Caesareae Regiaeque Maiestatis, nec non Comitatus Neogradensis comes. Aetatis suae annorum XXXII. Obiit die XIX. Octobris anno MDLXVII.*

¹⁶ WAGNER (1802: 86).

becsmérelte emlékiratában Országh Kristófot, akiről azt írta, hogy alig serdült ifjúvá, egészségét a sok alvással, lustálkodással, kicsapongással és dőzsöléssel máris aláásta, majd kezére-lábára megbénult, és fiatal fejfel családjának utolsó tagjaként hunyt ki.¹⁷

A megözvegyült Zrínyi Ilona Csejtén maradt. 1568. január 16-án onnan küldött Nagyszombat városának úriszékre szólító meghívót.¹⁸ Batthyány Kristófnak ekkoriban írott három levele mára elveszett.¹⁹ Február 2-án egyik hűgának, Zrínyi Doricának küldött nehézkes fogalmazású és a szavak kiejtését tükröző, saját kezű levelet:²⁰

Nagyságos Zryny Doricasszonnak, az nagyságos Battáni Boltisár uram házastársának, nékem szerelmes asszonomnak, édes öcsémnek adassék.

Szolgálatomat ajánlom ·k· mind szerelmes asszonomnak, öcsémnek. Továbbá megértettem az ·k· szerelmes ura levelét, azért én ugyan asszony ember vagyok, mind ikaz, annak éléte mondtam, ·k· énnekem sinkihez nagyobb közem nincsen mind kegyelmetekhez, nem is adom senkinek, hanem csak kegyelmeteknek. Örömet látom kegyelmeteket, valamikor ír is kegyelmetek, de ·k· kérem mind szerelmes asszonomat, édes öcsémet, hogy ·k· anná tudtomra, mikorra várjam kegyelmeteket az szegén házhoz? Tudta Isten, eddik is meg kellett volna kegyelmeteknek ilen szegén atyjafiat látni, mind én vagyok, mert Isten után csak kegyelmetek kondviselőim. Az lektikát kegyelmeteknek megiszolgálom, kegyelmetek ne küldje tovább, hanem csak Posonik, én elhozatom oztán onnét, az Pizter Hanc háznál hagyják, megtalálom ott, édes asszonom öcsém, írja meg ·k· mikorra várjam ·k· ide a szegén házhoz, választ várok ·k· Isten éltesse kegyelmeteket sok esztendeig. Ez levél kelt Csejtén 2 febr 1568.

Más szomszédomnál is vannak olan levelek újváriról felel, azért törekedjék kegyelmetek is, én is bizon örömet törekezem őértek, Tudom, hogy ol szomszédom, hogy nem szeki kedvemet és kegyelmeteknek is örömet szolgál,

Az ·k· attafi Zryny Ilona keze írása

¹⁷ FORGÁCH (1977: 914) és FORGÁCH (1866: 383): *Christophorus Orzag vix e pueritia egressus somno otio, venere atque crapula corrupta, primum sanitate mox pedum manuumque usum amisit, et intra primam adolescentiam una cum familia exstinctus est.*

¹⁸ DÖBRENTEI II. (1840: 202).

¹⁹ IVÁNYI (2005: 222).

²⁰ MNL OL, P 1314 No. 53763. – ·k· = kegyelmed, kegyelmetek, kegyelmednek stb. rövidítése.

A következő évben több leánytestvére is megházasodott. 1569. január 17-én a közeli Bajmóc várában ment végbe negyedik hűgának, Zrínyi Borbálának (1554–?) Thurzó Elekkel (1540 k.–1594) tartott menyegzője.²¹ Ugyancsak ekkoriban volt a lakodalma ötödik hűgának, Zrínyi Margitnak (1555–?) is, akit Homonnai Drugeth Miklós (1538 k.–1580) vett feleségül.²²

A gyászév elteltével Zrínyi Ilona ismét megházasodott, Gyarmati Balassa Menyhárt, a híres-hírhedt hadvezér (1511–1568) és Thurzó Anna (?–1567) árván maradt fia, az 1548. április 18-án született Balassa István lett a férje.²³ A lakodalmat 1569. február 7-én, Nagytapolcsányban tartották meg.²⁴ Az ifjú férj 1568-ban szabadult ki négy évig tartó erdélyi fogságából;²⁵ gyámja akkor, Balassa Menyhárt végrendelete szerint, Balassi Bálint apja, Balassi János (1518–1577) lett.²⁶ Balassa István anyja a nővére volt Thurzó Ferencnek, Zrínyi Katalin férjének. Ilona már nem találkozhatott anyósával, mert az az erdélyi fogságban, Hunyadon halt meg, 1567. február 5-én.²⁷

Balassa István apjától örökölte Detrekő várát, valamint a hozzá tartozó falvakat, Széleskutat és Rárbokot, ám a házaspár a Nyitra vármegyei Nagytapolcsányban élt. Balassa István 1569 végén levelet küldött apja egykori katonatársának, Zay Ferencnek (1505–1570). Ebben azt írta, hogy „továbbá tálat, tányért, amint ezelőtt hogy odaadtam az kegyelmed menyegzejére, most is örömet odaadom kegyelmednek, amint kegyelmed kívánja, de itt nincsenek bizony, hanem odaáltal vagynak...”²⁸

²¹ BARABÁS (1899: 107).

²² TAKÁTS (1926: 129–130).

²³ ZÁKONYI (1934: 17). „1548 Szent György nap előtt való szerdán lett ez világra öcsém, Balasi István uram. Anno 90. holt meg Marcii.”

²⁴ TAKÁTS (1926: 128–129). Balassi István 1569. január 1-én jelentette a királynak, hogy február 7-én vezeti az oltárhoz Országh özvegyét a róm. kath. rítus szerint.

²⁵ VIROVE CZ (2016: 389). Somlyai Báthory István 1564. szeptember elején elfoglalta Szatmár városát, ahol fogságba ejtette Balassa Menyhárt feleségét, Thurzó Annát, egyik lányát, és a kisebbik fiát, Istvánt.

²⁶ GÉRESI (1885: 375–376). Balassa Menyhárt végrendelete, Bécs, 1568. február 5.

²⁷ HÁZI (1928: 177–178). Hagymásy Kristóf nagyváradi kapitány 1567. február 15-én kelt levelében értesítette Balassa Menyhártot, hogy felesége és leánya Hunyadon meghaltak, ám „István uram jó egészségben volt.”

²⁸ DÖBRENTEI I. (1838: 90).

Zay Ferenc 1569. október 23-án Dévényben tartotta menyegzőjét özv. Báthory Andrásné Mindszenti Katalinnal.²⁹

1569. november 21-én nyomtatták ki Abrudbányán, Karádi Pál műhelyében, a *Comoedia Balassa Menyhárt árultatásáról* című, ismeretlen szerző által írt dramatikus gúnyíratot, amelyben a Ferdinánd királyhoz 1561-ben végleg átpártolt, de korábban az erdélyi harcokban kétkulacsos politikát folytató idősb Menyhárt és nagyobbik fia, Boldizsár (1541–1567) a kárhozott főszereplők. Az egyik helyen Tamás deák azt mondja Boldizsárnak, hogy „anyád Hunyadon, húgod is, öcséd is fogságban vadnak nyavalyások.”³⁰ A komédiában többször szóba kerül Zay Ferenc és Detrekő vára is.

Balassa István Tapolcsányból 1569. november 30-án és december 2-án Alsóindvai Bánffy Lászlónak írt leveleiben a gyaloghintóról esik szó. A lektika, „kit Battiány uram, szegény Ország halála után közel esztendővel feleségemnek ajándékon küldett volt, az itt vagyok.”³¹

1569 decembere táján, vagy 1570 elején született meg Balassa István és Zrínyi Ilona fia, II. Menyhárt.³² Balassi István éppen ebben az esztendőben jegyzett be a megigazolásról szóló, hitvalló mondatokat Sigmund Herberstein *Rerum Moscoviticarum comentarii* című, 1549-ben Bécsben megjelent, fametszetekkel illusztrált könyvébe. Az 1569-ben birtokába került példány belső tábláján és további lapjain ezek a sorok olvashatók:³³

1569. B[alassa]. Mint az fínyes hajnal, úgy támaszt az Isten fel téged, imádkozzunk ellenségeinkért is.– Miserere mei Deus. Steph. Balassa manu sua, Anno 1570. – Az Jesus Cristus minden csodákat mívelt és cselekedett az evangéliomnak bizonyosságára. – Az mi idvösségünk ingyen vagyok, csak az Jesus Cristus által. Amen. – Moyses írja, az ártatlan te előtted, Úr Isten, nem ártatlan.

²⁹ ZURANI (1899: 321–322).

³⁰ COMOEDIA (1981: 114).

³¹ MNL OL, P 1314 No. 1483, illetve 1484. „Látja Isten, csak egy szóval kéresse vissza tőlem, azonnal megadom.”

³² BARABÁS (1899: 164). Bornemisza Péter 1577. május 26-án ezt írta Menyhártról: „most nyolc esztendő korodban” Forgách Imre pedig 1576 körül ezt: „Melchiorem Balassa, qui nunc puer 7 annorum aevi nomen fert.”

³³ ZRINIANA (1991: 30; 160).

Az első mondat alapja Hóseás, 6, 1–4. és Ézsaiás, 58, 8; Máté, 5, 44. A *Miserere mei Deus* az 50. zsoltár kezdete a Vulgatában. Ezt a bűnbánati zsoltárt a haldoklók imájának tartják. A továbbiak lelőhelye: János, 20, 30–31; Pál apostol Római levele, 3, 24. A Mózesről vett idézet csupán a Vulgatában van meg (Exodus, 34, 7.): *nullusque apud te per se innocens est.*

Balassa István 1570. július 4-én Bécsben tartózkodott, ahonnan levelet írt sógornője férjének, Batthyány Boldizsárnak. Levelében röviden utalt feleségének súlyos betegségére:³⁴

Magnifico Domino Balthasari Batthyány, de Batthyány, consiliario S. Caesariae ac Regiae Majestatis etc. Domino affini nobis observando.

Magnifice Domine, et affinis observandissime, salutem, ac servitorum nostrorum deditissimam commendationem!

Istentől kívánok kegyelmednek minden jót mind asszonyommal egyetemben. Feleségem felől egyebet nem írhatok kegyelmednek, hanem hogy csak Istennek markában vagyon. Továbbá, Thurzó Elek uram írt vala énnéköm levelet, mivel hogy én procreator levelet szörzenék és kegyelmednek köldeném, kit, ím, megszőrözöttem és megköldtem kegyelmednek. In specie az én levelemben bekötve. Csak ezt akarám kegyelmednek megjelöntenöm. Az Úr Isten tartsa meg, és éltesse kegyelmedet mind asszonyommal és szerelmes gyermekivel egyetemben, nagy sok esztendeig jó egészségben. Amen. Datae Viennae 4 Julii, anno Domini Jesu Christi 1570. Balassa István Gyarmathi etc.

A régiek többnyire arról mondták azt, hogy Istennek markában vagyon, aki olyannyira beteg volt, hogy már a halálát várták. Sztárai Mihály XXXII. zsoltárparafázisa 7. strófájában a nagybeteg Dávid mondja azt, hogy *Vagyok az Istennek hatalmas markában, éjjel nappal jajgatok.*

Zrínyi Ilona a levél kelte után négy nappal, 1570. július 8-án halt meg Bécsben. A magyar udvari titkár és kalligráfus, Raszinjai Bocskay György (1510 k.–1575), július 10-én Bécsből írta meg Batthyány Boldizsárnak, hogy „Balassi Istvánné asszonyom kimúlék ez világból, melynek teste elviteték Detrekőbe.”³⁵ Zrínyi Ilonának utolsó óráiban Borne-misza Péter nyújtotta a lelki vigasztalást.

Balassi István feleségét Széleskút falu templomában temettette el, ahol apjának, Balassa Menyhártnak domborműves vörös márvány síremléket

³⁴ MNL OL, P 1314 No. 1485.

³⁵ MNL OL, P 1314 No. 6865.

állított. Felesége emlékére egy humanista költővel párbeszédés epitáfiumot íratott, amelyet egy 103x81 cm méretű, fehér mészkőtáblára, kéthasábosan vésetve helyezett el a templomban. Lehetséges, hogy Balassi István bécsi ismerősével, a Zrínyi Ilona halálról tudósító, Raszinjai Bocskay Györggyel készítette el az egyszerű, ám szép all'antica feliratú kőtáblát. A jeles kalligráfus munkássága ugyanis a kőbe metszett szövegekre is kiterjedt. Az 1560-as években ő formázta meg I. Miksa császár innsbrucki síremlékének és a Nádasdy család lékai tumbájának feliratait.³⁶

Balassa István vagyonának gyarapodásában sokat köszönhetett a feleségének, akivel csupán másfél esztendeig tartott a házassága. Az epitáfium fennkölt sorai vélhetőleg nem az ő valós érzelmeit tükrözik, hanem azok a felkért költő invenciójából fakadtak. Az epitáfium címirata, majd a fiatalon elhunyt asszonyt méltató bevezető verssorok után, a férj és a feleség négy epigrammából álló párbeszédére épül a költemény. A férj szemrehányást tesz amiatt, hogy felesége a hosszú együttélésre szóló ígéretét nem tartotta be. A feleség válasza az, hogy ha a sors nem szakította volna el élete fonalát, úgy utódokkal ajándékozta volna meg szeretett férjét, akinek már szült is egy gyermeket halála előtt. (Ez fiacskájukra, Menyhártra való utalás.) A férj, amikor a házasodáshoz való jogát elutasítja a felesége, tanácstalanul sírva panaszolja, hogy a bánatos rokonok máris új frigy kötésére ösztönzik őt, aki a parancsnak engedve, azonnal másik társat venne el, amint vele együtt a sírba teszik. A feleség, Didótól kölcsönzött szavakkal, azt feleli erre, hogy a sors által kiszabott élete véget ért, ő már Krisztushoz igyekezve, véglegesen elhagyja a szomorú világot. El kell tehát örökre búcsúzniuk egymástól. Zrínyi Ilona hirtelen történt halálának időpontját a verset lezáró kronosztikhon rejti magában.

Bornemisza Péter 1577. május 26-án, pünkösd napján, Semptén írta *Négy könyvecske*³⁷ című munkája élén a nyolc esztendő Balassa Menyhártnak azt az ajánlást, amelyben a fiúcska anyjáról is megemlékezett:³⁸

Nemes úrfinak, Balasi Menyhártnak, az nagyságos és istenfélő Balasi István és Zrini Ilona fiának az Úr Jézusnak igaz isméretit kívánja.

³⁶ GULYÁS (2014).

³⁷ BORNEMISZA (1577: A1v–A2r; A3v–A4r).

³⁸ ENGEL (1798: 78). ENGEL kezében ép példánya volt a könyvnek. Ebből közölte az előző szövegét.

Szerető fiam, Menyhárt uram! Ím, megküldtem a könyvecskét, akit neked ígértem; hogy ezáltal, még most nyolc esztendőös korodban szoktatnálak téged is, az több kis gyermekeskével egyetembe, a mi urunk Jézus Kristusunknak igaz ismérétre, és azáltal az örök életre. Kivel tenéked sok okokból tartoztam ezzel. Azért is, mert még a te ősödnek is, az nagyságos Balasi Menyhártnak, nemcsak életébe, de halála órájakort is szolgáltata velem az Úr. [...] De kiváltképpen a te édes szüléidet, az nagyságos Zrini Ilonát, sok keserűségekben és még halála órájakort is vigasztaltatá velem az Úr ő szent felsége. Ma is kedig a te szerelmes atyád, nagyságos Balassi István, nagy óhajtván sok testi-lelki háborúi közt, ottan-ottan az Úr édes ígéretihöz folyomodik. [...] Azért most az egyik kis könyvecskét mindennap által olvassad, nemcsak az te tanuló szolgáliddal, hanem minden udvarod népével egyetembe. Sőt jobbágyid cselédét is intsed, hogy minden háznál, mindennap elmondják. Magyarok magyarol, az tótok tótul.

A Zrínyi Ilona halálát követő napon, 1570. július 9-én, Károly főherceg a Magyar Kamara tanácsát kérte Balassa István kérvényével kapcsolatban, hogy felesége elhalálozván, csak Nagytapolcsány fele, vagy az asszony más javai is a kincstárra szállnak-e, és ez miképp menjen végbe.³⁹ Végül augusztus 24-én, 40.000 rajnai forint zálogösszeg letétele után, kapta meg Balassa István Nagytapolcsány várát, amelyhez házassága révén már korábban hozzájutott.⁴⁰ Raszinjai Bocskay György augusztus 22-én Bécsújhelyről írta meg Batthyány Boldizsárnak, hogy „Nagytapolcsánt negyvennégy ezer forinton vette meg Balassy István uram. Ego vero non emerem penitere tanti.”⁴¹ Az Aulus Gelliustól szabadon kölcsönzött mondás magyarul: Én bizony nem vennék ilyen nagy összegért bánatot. Gellius elbeszélése szerint (Gell. NA. 1, 8, 6.) Demosthenes mondta ezt a szépséges korinthuszi örömlánynak, Laisznak, amikor az túl nagy összeget kért volna tőle a bájaiért.⁴²

³⁹ MNL OL, E 21 1570.07.09. *uxorem illius defunctam esse.*

⁴⁰ Királyi könyvek, 3.1. Anno 1570, 972–974, 989–990. *per mortem generosae et magnificae dominae Helenae de Zrinio consortis suae.*

⁴¹ MNL OL, P 1314 No. 6867.

⁴² MADÁCH Gáspár *A paráznaságról* című, kéziratos traktátusában erről azt olvashatjuk: „Ide helyhez tethetni amaz pogány philosophusnak, Demosthenesnek mondását, ki mikor is egy fajtalan asszonyi állatnak az ő mellyét és hasát tapogatta volna, mondotta: Ezt, úgymond, hogy akarod adni? Arra felelt az asszonyállat: Ezer ezüst selingen. Mondotta

Balassa István 1578-ban, királyi adománnyal, véglegesen elnyerte Detrekő várát is. Ezen év végétől lett nála Bornemisza Péter udvari pap, aki nyomdáját is Detrekőre, majd Rárbokra telepítette. A várúr 1579. január 5-én a birtokában lévő, 1543-ban Bázelen kiadott latin nyelvű Korán elejére a keresztyénség tanítására vonatkozó, katekizmuszerű latin nyelvű mondatokat jegyzett be:⁴³

Ego credo contra istum librum: quod Jesus Christus sit filius Dei viventis. Et me per illius meritum ex gratia Dei et misericordia Dei, gratis absque ullis meis meritis iustificari et vitam aeternam consequi. Pro quo in me collato beneficio nunc et in aeternum, ut Deum glorificare possim, iuvet me et te Spiritus sanctus. Amen. Steph. Balassi mpp. 5. Januarii 1579.

Bornemisza Péter 1580. február 18-án Detrekőből küldött levelet rokonának, Máriássy Pálnak. Ebben a patrónusával való jó kapcsolatát ekként jellemezte:⁴⁴

Balassi uram másutt lakik, hol az vár alatt, hol más udvarába. Most két mélyföldön vagyon, csak vasárnap látogatom meg. Mondtam neki is, hogy kegyelmedöt hozzám vártam. Engem nem annyira tart ő magáért, mint a hívekért. Azon házat is, azokba vagyok, csak reám bízta. Azon kívül is nem különb, mintha egy anyátul volnánk. De még ő maga is eszébe vötte, hogy Istennek csudálatos dolga.

Balassa István 1580. január 5-én újra megházasodott, Devecseri Choron Annát vette feleségül. A menyegzőt a Pozsony vármegyei Malackán tartották.⁴⁵ Bornemisza 1582. június 24-én az új asszonynak ajánlotta *Énekek három rendbe* című, Detrekő várában kinyomtatott énekeskönyvét. 1584. március 25-én ugyanitt és Rárbokon készült el a prédikátor főműve, a *Becsületes, nemes úrfinak, Gyarmati Balassi Istvánnak, Detrekő és Nagytapolcsány várának szabad urának* ajánlott *Foliopostilla* is. Ez a hatalmas

légyen Demosthenes: Ego paenitere tanti non emo. Nem veszek, úgymond, olyast drága pénzen, kit egész életemben meg kezdenék bánni. " RMKT (1987: 695).

⁴³ VÁSÁRHELYI (1980: 123; 127; 326).

⁴⁴ SCHULEK (1939: 372–373).

⁴⁵ TAKÁTS (1926: 271). 1579. nov. 8-án jelenti Balassa István, hogy Choron János szűz leányát, Annát eljegyezte. A menyegző a katolikus egyház szertartása szerint 1580. január 5-én lesz Malackán.

méretű, az egész esztendő vasárnapjaira szóló prédikációskönyv, a Vizsolyi Biblia mellett, a 16. századi magyar nyomdászat legnagyobb alkotása, amelynek fele költségét Balassa István viselte.⁴⁶ Bornemisza Péter azonban nem sokkal később, 1584 májusa körül meghalt. Patrónusa őt is Széleskúton temettette el, emlékére márványra metszett epitáfiumot készíttetett.

Bornemisza Péter halála után, nyomdájának lengyel vezetője, Mantskovit Bálint könyvnyomtató, *Vigasztaló könyvecske* címmel, kiadta Balassi Bálint *Beteg lelkeknek való füves kertecskéjét*. A Gyarmati Balassi Istvánnak, Nagytapolcsány és Detrekő szabados urának, második Rudolphus Római császár &c. étékfogójának szóló ajánlás költ *Detrekőből, nagyságod várából, Szent Iván napján M.D.LXXXIII.*

Ungnad Kristófot 1584-ben iktatták be Szomolány birtokába, Balassa István óvást emelt ez ellen, mert Losonczy Anna férje neki hatezer tallérral tartozott, s ennek fejében Dióst a hozzátartozó birtokokkal zálogképpen lekötötte.⁴⁷

1586. november 5-én Balassi István Malackán magyarul írta meg végrendeletét, amelyben Detrekő várát fiára, Menyhártra hagyta.⁴⁸ Malacka városát malmaival, serfőző házával a fiának át kell adnia feleségének, Choron Annának. Ha a felesége újra férjhez menne, akkor a fiához kerüljön Nagytapolcsány. Két leányára, Borbálára és Erzsébetre is hagyott örökséget.⁴⁹ Úgy rendelkezett, hogy „ha készpénzem találtatik, azzal is mindenvel feleségem, leányim egyaránt osztassanak, azon kívül, azmi ezüst, arany és mindenféle ingó marhám találtatik is, Balassi Menyhárdt, és ha Isten több fiaikat ad, azokkal is. Az Balassy Menyhárdt anyjától, Zriny Ilonától maradott ezüst, aranyas szerszámtól is megválva, ki illet firfiat, és méltán néz Balassy Menyhárdtra, és több fiakra. Továbbá kívánom azt, hogy az én fiam, Balassy Menyhárdt békével eltúrje azt, az ő anyjával, Zriny Ilonával, marhájából az én feleségemnek, mikor nálam jegyben volt Kaboldban, ajándékon vettem volt.” Végül arra kérte testamentumosait, hogy „azféle deákoknak, kik körösz-

⁴⁶ SCHULEK (1939: 140).

⁴⁷ JEDLICSKA (1879: 266–267).

⁴⁸ Regeszták 187–189. – MNL OL, P 11-VIII.-sub E-No. 68.

⁴⁹ [...] junioris conjugis (dicti quondam Stephani Balassa) nempe quondam Dominae Elenae comitissae de Zrinio [...] ac ipsius Melchioris Balassy fuisse compertum fuisset.

tény prédikátorságra menendők, adjanak másfélszáz forintot.” Őt magát pedig „Zolocsniczán” temettessék az ő eleihez. Latin nyelvű résszel kibővített végrendeletét 1590. július 16-án, a halála után hagyták jóvá.⁵⁰

Balassi István nagy támogatója volt a reformáció ügyének. 1586-ban több levelet küldött a lutheránus Stansith Horváth Gergelynek (1558–1597). Ezek egyikében tanácsot kért arra nézve, hogy vajon ki kell-e hányatni a faragott képeket a templomból.⁵¹ 1588-ban Mantskovit Bálint adta ki Galgócon Valerianus Mader (1558–?) trencsényi származású evangélikus prédikátor *Libellus exercitiorum poeseos scholasticorum* című, tanító célzatú latin versgyűjteményét.⁵² A könyv ajánlólevelében, amelynek Balassa István, Balassa I. Menyhért fia, a címzettje, a szerző megemlítette Zrínyi Ilonát és hős apját is. Mader kötetének egyik versével komáját, Petron Jánost (1537–1613) köszöntötte, aki hosszú ideig a Balassa-család uradalmainak jószágigazgatója volt.⁵³ Petron 76 éves korában, 1613. november 27-én, halt meg. Ő volt az, akinek a harmadik verses síremléket állították a széleskúti templomban.⁵⁴

Gyarmati Balassa István 1590 márciusában halt meg.⁵⁵ Zrínyi Ilonától született fia, Menyhárt, 1592 decemberében, Holics várában vette feleségül Laki Bakith Margitot.⁵⁶ Dersffy Miklós 1604. január 29-én, Teplán kelt levelének végén adta hírül Illésházy Istvánnak, hogy „szegény Balassy Menyhárt hertelen holt meg.”⁵⁷

Menyhárt leányát, Balassa Ilonát (1593 k.–1615), 1609. augusztus 5-én a katolikus Wesselényi István (1583–1627) vette nőül.⁵⁸ Megállapodtak azonban abban, hogy az asszony továbbra is gyakorolhatja evangé-

⁵⁰ SCHUSTLER (1912: 92; 97). – MNL OL, P 11-VIII.-sub E-No. 68.

⁵¹ RÁTH (1894: 159).

⁵² BORSA (1964: 164–165), MADER (1588).

⁵³ MADER (1588: 216–217).

⁵⁴ GYURIKOVICS (1848a: 52). *Generosi domini Joannis Petron, olim Sp. ac magnificorum S. D. Melchioris primi, Balthasaris, Stephani, et Melchioris secundi Balassa de Gyarmath, in Detrekő, Tapolchán baronorum familiaris et praefecti, Anno Christi MDCXIII. die 27. Novemris aetatis suae LXXVI. placide ac mature defuncti.*

⁵⁵ ZÁKONYI (1934: 17), SCHUSTLER (1912: 97. jz). Balassa lt. 1590. (Balassa István végr.)

⁵⁶ KAPOSSY (1956: 329). Bécsben, 1592. november 10-én utasította Mátyás főherceg a kamarát, hogy Balassa Menyhértnek Holics várában tartandó esküvőjére királyi nászajándékul egy 70–80 rénes Ft értékű aranyozott ezüst csészét küldjenek.

⁵⁷ PÁLFFY (1991: 84–86).

⁵⁸ DEÁK (1882: 353), KŐSZEGHY (2010).

likus hitét, és azon a valláson való prédikátort tartanak a jószágukon.⁵⁹ Menyhárt fia, Balassa Péter (1595 k.–1621) volt az, aki feleségének, Pálffy Magdolnának (1586–1629) a kedvéért, 1615-ben lutheránusból áttért katolikusnak.⁶⁰ Ettől kezdve az akkor már teljesen szlovák lakosságú falu és temploma is katolikussá vált. Draskovich György (1599–1650) győri püspök az 1634-es *canonica visitatio* idején eltávolíttatta a nemkívánatos eretneknek nevezett Bornemisza Péter sírfeliratát.⁶¹

A széleskúti templomot 1699-ben teljesen átépítették. Az új templom nyugati oldalbejáratának két oldalán helyezték el Balassa I. Menyhárt vörös márvány sírkövét és Zrínyi Ilona fehér kőre vésett epitáfiumát. Két olyan *canonica visitatio* történt Széleskúton a 18. század során, amikor a fennmaradt három síremlék feliratait is lemásolták.⁶² Az egyik a Galgóczy János-féle *visitatio* volt 1752 júliusában; a másik a Batthyány József-féle, amelyet 1782. november 1-én tartottak. Nyomtatásban először 1778-ban esett szó Zrínyi Ilona epitáfiumáról, amikor a jezsuita tudós, Wagner Károly (1732–1790) családtörténeti könyvében annak első három sorát, illetve utolsó sorának végét idézte.⁶³

A három sírirat először 1828-ban jelent meg nyomtatott formában. Egy bizonyos J. Albrecht adta ki ezeket a Joseph von Hormayr (1782–1848) osztrák történész és politikus által szerkesztett bécsi tudományos folyóiratban.⁶⁴ Ezt követően, 1848-ban Gyurikovics György (1780–1848) jelentette meg ismét ezeket a *Magyar Academiai Értesítőben*,⁶⁵ illetve a *Társalkodóban*.⁶⁶ Mindkét cikkíró kitért arra, hogy Petron János sírkövének felirata, amely a Mednyánszky család egykori sírboltját fedő kőlapon található, a rajta való járkálástól annyira megkopott, hogy csak a plébánia 1752-es egyházi vizitációján leírt másolat segítségével volt olvasható. J. Albrecht ehhez még hozzáfűzte, hogy ezt a másolatot a plé-

⁵⁹ PALOTÁS (1872: 346).

⁶⁰ FABÓ (1865: 227).

⁶¹ BEKE (1994: 196), MIKÓ (2011: 41). *Epitaphium predicantis Bornemissae marmori incisum ex templo ejici curavi, velut nequissimi haeresiarchae.*

⁶² HEGEDŰS-TÓTH II. (2000: 191).

⁶³ WAGNER (1778: 122).

⁶⁴ ALBRECHT (1828: 316–317).

⁶⁵ GYURIKOVICS (1848a: 51–53).

⁶⁶ GYURIKOVICS (1848b: 71–72).

bános, egy tiszteletreméltó, barátságos öregúr, mindig készségesen rendelkezésre bocsátja.

A tudós Ipolyi Arnold (1823–1886) is járt Széleskúton. 1859-ben, a *Vasárnapi Ujságban* ezeket írta az ott látottakról:⁶⁷

Balassa Istvánnak első neje is nem kevésbé híres nevű volt: Zrínyi Ilona, a szigeti hős Zrínyi Miklós leánya. Az ifjún elhunytak, szintén itt, atyja emléke mellett, állított fehér márványlapon síratot bánatos férje, hosszabb, de nem minden szépség és kellem nélküli páros latin versekben párbeszédet szöve a fiatal nő és férj elválása keservéből. Itt közleni terjedelmessége nem engedi; egyszer már közölve volt az Akademia Értesítőjében, s majd bővebben közöljük még másutt tüzetesen a többi itteni többé kevésbé érdekes síremlékek felirataival.

A Zrínyi Ilonáról szóló gyászvers újbóli közlésére azonban a későbbiekben már nem került sor. Magáról az epitáfiumról azonban még néhány említést tettek. 1893-ban Dr. Aujezky Aladár (1869–1933) állatorvos a *Turisták Lapjában* írt a széleskúti látnivalókról.⁶⁸ A síremlékek tévedésekkel teli bemutatása előtt megjegyezte, hogy a falu „réggi templomában érdekes emlékek láthatók, melyek a plébánia Batthyány vizitációjában is le vannak írva.”⁶⁹

1895-ben Spitzer Mór (1848–1919) régiséggyűjtő, a széleskúti Pálffy-féle uradalom bérlője, a helybéli templom kriptájából kiemelte Balassa Menyhárt szablyáját, majd azt a Nemzeti Múzeum Hadtörténelmi Gyűjteményének ajándékozta.⁷⁰

A történész Takáts Sándor (1860–1932) a 20. század elején arról írt, hogy „Balassa István szép síremléket állított Zrínyi Ilonának. Megható felirata – sajnos – csak töredékben maradt ránk. E sírfelirat is azt hirdeti, hogy Ilona asszony ifjúsága virágszakaszában halt meg.”⁷¹ Takáts tévedett, hiszen a felirat máig épségben megvan. Ezt tanúsította Nemeskürty István (1925–2015) is, aki 1959-es tanulmányútjáról beszámolva, megjegyezte, hogy „a széleskúti (Solosnica) templomban ma is jó karban

⁶⁷ IPOLYI (1859: 498).

⁶⁸ AUJESZKY (1893: 127).

⁶⁹ * „Visitatio Batthyianiana Parochiae Szolocsniciensis, Lecta 1-a octobr. Anno 1782”.

⁷⁰ NAGY (1910: 588).

⁷¹ TAKÁTS (1926: 128–129).

megvan Balassa Menyhárt vörös márvány síremléke és Balassa István, valamint felesége, Zrínyi Ilona verses epitáfiuma”.⁷²

Az előbbieken elmondottak alapján úgy vélem, hogy Zrínyi Ilona párbeszédes epitáfiumának humanista eszköztárral megkomponált epigrammái megérdemlik a figyelmet. A párbeszédes epigrammafűzér két kéziratot és két nyomtatott változatban olvasható, azonban számos apró eltérés mutatkozik a négy változat között. Éppen ezért, a jó szövegkiadás érdekében, az eredeti kőtáblát is meg kellett tekintenem. 2022. április 24-én egy baráti társasággal utaztam el a mai Sološnicára, azaz Széleskútra.⁷³ A vasárnapi mise előtt, a plébános jóváhagyásával lehetett fényképet készítenünk az epitáfiumról. A biztonság kedvéért saját szememmel kibetűzve is összevettem a feliratot a nálam lévő kézirattal. Ezt követően az esztergomi Főszékesegyházi Levéltárba mentem, ahol az ott őrzött egyházlátogatási jegyzőkönyveket vettem kézbe. Az epitáfium legpontosabb, szinte hibátlan másolatának az 1752-es *canonica visitáció*kor leírt szöveg bizonyult. Az 1782-es változathoz viszont egy sorpár teljesen hiányzik. Az eredeti kőtáblán a vésnök is ejtett néhány hibát. Érdeemes tehát újra közölnöm a Zrínyi Ilona emlékét őrző verssorokat. Az epigrammák helyesbített latin szövegéhez a párhuzamos helyeket kigyűjtöttem, mellékeltem a variáns lectionokat, valamint a teljes versnyersfordítását is elkészítettem.

Az epitáfium szövegében mitológiai utalás alig fordul elő, inkább az jellemző rá, Klaniczay Tiborral szólván, hogy „a humanista költemény [...] gyakran valóságos cento, ahol szinte sorról sorra ki lehetne mutatni a különböző antik költőktől kölcsönzött képeket, fél sorokat, s mennél több ilyen tartalmaz a mű, annál nagyobb volt a becsülete.”⁷⁴ Ebben az elégikus költeményben azonban Vergilius és más antik költők sorai mellett, Jacopo Sannazzaro (1458–1530) egyik elégiájából vett részlet is felbukkan.⁷⁵ Az olasz reneszánsz költő latin nyelvű verseinek ismeretét az 1570-es években csupán Istvánffy Miklósnál (1538–1615) lehet kimutatni.⁷⁶ Ő ugyan sok kortársáról szerzett verses epitáfiumot, ám az ezeket

⁷² NEMESKÜRTY (1959: 165).

⁷³ Kőszeghy Péter, Pongrácz Mária, Szabóné Makay Terézia és jómagam.

⁷⁴ KLANICZAY (1985: 38).

⁷⁵ SANNAZZARO (1535: 7v). *In funere Sarri Brancatii Lucretia uxor [Elegiae 1, 6.]*

⁷⁶ TARNAI (1997: 465).

tartalmazó, saját kezű kéziratában nem szerepel a Zrínyi Ilonáról szóló költemény.⁷⁷

A reneszánsz korban nem volt példátlan a párbeszédes gyászvers. A francia Joachim du Bellay (1522–1560) *Tumuli* című versciklusában, a 46 soros, *Naenia* című versben, kétsoros epigrammákban folytat dialógust egymással a férj és feleségének árnya (*Maritus, et Uxoris umbra*).⁷⁸ A vers 38. sorának záró szavai megegyeznek Zrínyi Ilona epitáfiuma 4. sorának zárásával: *Quae fueras nostros vivere digna dies*.

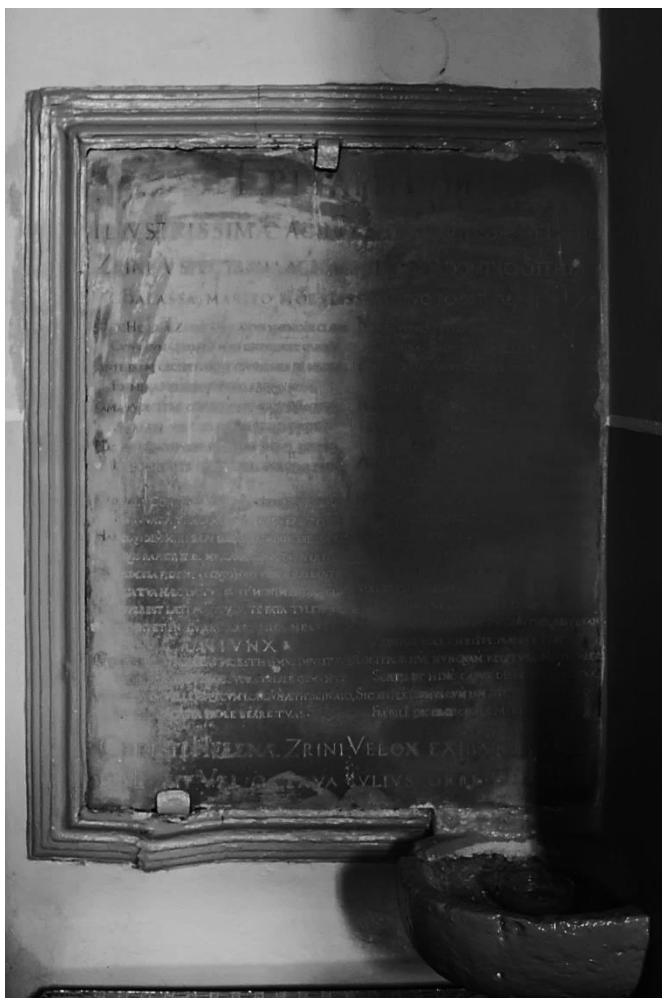
A széleskúti gyászvers szerzője talán annak az Istvánffy által is látogatott pozsonyi irodalmi körnek a tagja volt, amely az 1570-es években Radéczy István (?–1586) kertjében, egy hársfa alatt találkozgatott.⁷⁹ A kör verseket író ismert személyei olyan művelt humanisták voltak, mint a filológus Zsámboky János (1531–1584), az orvos Georgius Purkircher (1530 k.–1577), a flamand tudós, Nicasius Ellebodus (1535–1577) és a *poeta laureatus* Elias Corvinus (1530 k.–1602). Talán a velük jó kapcsolatban lévő, nagy műveltségű Batthyány Boldizsárnak is szerepe lehetett az epitáfium megírására alkalmas poéta kiválasztásában. Ebben a korban azonban számos kevésbé ismert, főként a wittenbergi és a padovai egyetemen tanult, humanista képzettségű értelmiségi készített sírverseket.

Bárki is volt a szerző, Zrínyi Ilona párbeszédes epitáfiuma olyan mives neolatin költemény, amely méltó arra, hogy bekerüljön a magyarországi humanista költészetnek az irodalomtörténet által is számon tartott emlékei közé.

⁷⁷ ISTVÁNYFY (1935).

⁷⁸ DU BELLAY (1558: 54r–55v).

⁷⁹ RITOÓKNÉ (2002: 224–231).



Zrínyi Ilona epitáfiuma

Epitaphium**Illustrissimae ac Magnificae Dominae Comitissae Helenae
Zrini a Spectabili ac Magnifico D. Domino Stephano
Balassa, marito moestissimo suo positum**

Hoc Helenae Zrini sunt artus marmore clausi,

Cuius cum Christo mens requiescit ovans.

Ante diem cecidit, viridi ceu messis in herba,

Foemina Neleidae vivere digna dies.

Fama pudicitiae cessit, ruit alma Marita,

5

Qualem sub dio rarus Apollo videt.

Hac superante, viro superabat spesque decusque,

Hac moriente redit cura dolorque viro!

MARITUS

O dulcis Coniunx! haec me sperare iubebas,

Ten' iuvat a thalamis me removeere tuis?

10

Has equidem mihi saepe dabas (reminiscere) voces:

„Quis rapiet, nisi me cana senecta tibi?“

En promissa fides! Tua quid mihi verba parabant

Fata tua haec luctus sunt monimenta mei.

Nil superest laeti, postquam te fata tulerunt,

15

Sed patet in curas area lata meas!

CONIUNX

Questus hic unde meas moestissimus impulit aures?

Moesta mei ne viri pectora triste gemunt?

Vivere quam vellem tecum longum, aethere in alto,

Et taedas casta prole beare tuas!

20

3 Sed cadat ante diem (Verg. *Aen.* 4, 620); adhuc tua messis in herba est (Ovid. *Her.* 17, 263) || 4 Bis sex Neleidae fuimus conspecta iuventus (Ovid. *Met.* 12, 553); multis foemina digna procis (Propert. 2, 9, 4.) || 5 Euadne ... occidit, Argivae fama pudicitiae (Propert. 1, 15, 21–22) || 6 sub dio (Verg. *Georg.* 3, 435; Horat. *Carm.* 2, 3, 23; 3, 2, 5) || 9 O dulcis coniunx (Verg. *Aen.* 2,777); quid me caelum sperare iubebas (Verg. *Georg.* 1, 325) || 10 thalamis removeere pudorem (Ovid. *Met.* 8, 157) || 11 Tene iuvat rebus (Ianus Pannonius, *Epigr.* 332, 3) || 12 cana senecta (Tibull. 1, 8, 42) || 13 'en haec promissa fides est?' (Verg. *Aen.* 6, 346) || 14 luctus monimenta ... mei (Ovid. *Met.* 10, 725); libelli /... magis sunt monimenta mei (Ovid. *Trist.* 3, 3, 78) || 15 postquam te fata tulerunt (Verg. *Ecl.* 5, 34) || 16 Et patet in curas area lata meas (Ovid. *Her.* 1, 72) || 17 Commixtum clamorem

Az epitáfium nyersfordítása:**A tekintetes és nagyságos úrnőnek, Zrínyi Ilona bárónőnek
a tekintetes és nagyságos úr, Balassa István,
az ő nagy bánatú férje által állíttatott**

E márvány alá vannak bezárva Zrínyi Ilona tetemei,

Akinek a lelke Krisztussal örvendve nyugszik.

Időnap előtt halt meg, miként az aratás a zsenge vetésben

A nestori napokat megélni méltó asszony.

A szemérmesség híre elmúlt, a kegyes feleség lerogyott,

5

Amilyent a szabad ég alatt a ritka napsütés lát meg.

Miután ő elment, a férfitől elment a remény és a szépség is,

Miután ő meghalt, gond és fájdalom szegődik a férfihoz.

A FÉRJ

Óh, édes feleségem! biztattál engem, hogy ezeket reméljem,

Vajon jólesik-e neked a szobádból engem eltávolítanod?

10

Nekem bizony gyakran ezen szavakat mondtad, hogy emlékezzem:

„Ugyan mi ragadhatna el engem tőled, hacsak nem a szürke öregség?”

Íme, a megígért hűség! Szavaidat hozzám miért intézted?

A sorsod istennői miatt ezek az emlékművek gyászoltatnak.

Semmi örömem nem marad fenn, miután téged a sors istennői elvittek,

15

Ámde széles tér nyílik a gondjaimra.

A FELESÉG

Búbánatos panaszkodás miért ütötte itt meg füleimet?

Vajon nem a férjem bánatos keble sóhajt-e szomorúan?

Amint élni akarnék hosszan veled, a fenti világban,

És házasságodat megajándékozni tiszta utóddal,

20

arrectasque impulit aures (Verg. *Aen.* 12, 618) || 19 Quam vellent aethere in alto (Verg. *Aen.* 6, 436) || 21–22 Ergo importunae ruperunt stamina Parcae, / Stamina lanifica tam bene ducta colo? (Jacopo Sannazaro, *Elegiae* 1, 6, 1–2) || 23 lacrimas dilectae pelle Creusae (Verg. *Aen.* 2, 784) || 24 O luce magis dilecta soror (Verg. *Aen.* 4,31) || 26 quid minuat curas (Hor. *Epist.* 1, 18, 101) || 28 nos flendo ducimus horas (Verg. *Aen.* 6, 539) || 29 dictis moerentia pectora mulcet: (Verg. *Aen.* 1, 197) || 31 Iamque ibat dicto parens (Verg. *Aen.* 1, 695); primisque iugarat / ominibus (Verg. *Aen.* 1, 345–346) || 32 mors ... in cava busta trahet (Ovid. *Am.* 3, 9, 38) || 33 Vixi et quem dederat cursum Fortuna peregi (Verg. *Aen.* 4, 653; Seneca, *Epist.* 1, 12, 9) || 34 omnis curae casusque levamen (Verg. *Aen.* 3, 709) || 37 Iam feror in pugnas (Ovid. *Trist.* 4, 9, 27); tempora nunquam reditura tenent (Seneca, *Herc. Fur.* 175–176) || 39 Sic ait. (Verg. *Aen.* 4, 641); extremus si quis super halitus errat (Verg. *Aen.* 4, 684)

Ni mea ferales rupissent stamina Parcae,
 Stamina lanifica tam bene ducta colo! –
 Pone modum, lacrymas dilectae pelle maritae!
 Luce mihi quondam, care marite magis;
 Anne tibi ante obitum de me suscepta propago est, 25
 Quae minuatur curas admoneatque mei.

MARITUS

Aetheris ob patriam mea cum connubia spernis,
 Horas ancipitem ducere flendo iuvat.
 Nunc mulcent dictis moerentia corda propinqui,
 Nunc casti suadent vincla novare thori. 30
 Iam sociam, dicto parens, aliamque iugarem
 Hic modo, quam tecum busta cavata tegunt.

CONIUNX

Vixi, et quem dederat cursum Fortuna, peregi,
 Quae tibi curarum dulce levam[en] eram. 35
 Nunc linquens lucem luctu gemituque repletam,
 Adnitor soli, Christe, placere tibi.
 Iam, feror huc nunquam reditura marite valeto!
 Sortis et hinc casus disce notare tuae.
 Sic ait; extremus cum iam super halitus errans
 Flebile dicebat: 'care marite vale!' 40

ChrIstI HeLenae ZrInI VeLoX eXIbat aD arCes
 LVXIt VbI oCtaVa IVLIVs orbe DIe.

1 Zrini GBMS Zriny A || 4 Neleidae GBS Nereidae A Nelaeide M || 6 dio GBMS die A
 || 9 Coniunx GBMS Coniunx A || 10 Ten' GBS Heu iuvat A Ten (te ne) iuvat M || 11
 mihi saepe dabas (reminiscere) GBMS mihi dabas, reminiscere A || 13 quid GBAS
 quidem M; verba GBAM verba S || 14 monumenta GMS monumenta BA || 17 unde
 GBA und MS und' (unde) A || 18 A moesta GBMS moesti A || 19 alto GBAM ato S ||
 20 taedas GBS thaedas AM || 21 Numea G Ni mea BAMS; ferales GBMS fecales A ||
 22 lanifica GBMS lanifico A || 23 lachrymas GB lachrymas A lacrymas MS || 24
 condam GA quondam BMS; chare GBAMS || 25 propago est GBAS proles est M || 27
 spernis GMS cernis BA || 30 vincula nova GBA vincla novare MS || 31 iugaram (=
 iugaveram) GBAS jugatam M [lehetséges konjektúra: iugarem] || 34 levamen GBAM

Ha nem szakították volna szét fonalaimat a vészes párkák,
 A gyapjúfonó rokkán az annyira jól megsodort fonalakat!
 Fejezd be, ne onts könnyeket drága feleséged miatt!
 Egykor az életemnél inkább kedves férjem,
 Talán nem a halálom előtt emeltetett fel neked tőlem gyermeked, 25
 Aki csökkentheti és elűzheti a gondjaimat?

A FÉRJ

A menny hazája előtt, amikor a házassági jogaimat elutasítod,
 Az órákat sírással tölteni hasznos az ingadozónak.
 Most szavakkal csitítják bánatos szívüket a rokonok,
 Most a tiszta ágy új kötelékét javasolják. 30
 Most, a parancsnak engedvén, el is vennék másik házastársat
 Itt azonnal, amint veled együtt a kivájt sírok befednek.

A FELESÉG

Éltem, és pályafutásomat, amit Fortuna szabott ki, elvégeztem,
 Aki neked a gondok édes enyhítője voltam.
 Most elhagyva a gyásszal és jajjal töltött napvilágot, 35
 Igyekszem, Krisztus, egyedül neked tetszeni.
 Már elvitetem, ide soha nincs visszatérés, férjem, búcsúznod kell!
 Sorsodnak csapásait is ebből tanuljad megjegyezni.
 Így szólt; ekkor legvégső lehelete már fenn bolyongva
 Könnyezve mondta: „Drága férjem búcsút mondok!” 40

Zrínyi Ilona gyorsan Krisztus várába költözött át,
 A nyolcadik napon, mikor július fénylett az égen.

iugaveram) **GBAS** jugatam **M** [*lehetséges konjektúra: iugarem*] || 34 levamen **GBAM**
 levam **S** || 37 numquam reditura marite **GS** [*hiányzik a teljes verssor!*] **B** numquam, care
 marite **A** numquam, marite **M** || 38 hinc **GMS** [*hiányzik a teljes verssor!*] **B** huic **A** || 39
 extremus **GBMS** extremas **A**; halitus **GBMS** habitus **A** || 40 chare **GBAS** care **M** ||

A = ALBRECHT 1828; **B** = BATTHYÁNY 1782; **G** = GALGÓCZY 1752; **M** = GYURIKOVICS 1848
 A és 1848 B. **S** = A széleskúti templom falába helyezett eredeti, ám erősen kopott epitáfium
 általam 2022. április 24-én saját szememmel kibetűzött, illetve lefényképezett
 szövege. A 31–32. sorok értelme nem egészen világos. A kőtblán olvasható *iugaram*
 (= iugaveram): ‘nőül vettem’ helyett jobbnak látszik a konjektúra: *iugarem*: ‘nőül ven-
 ném / vennék’, illetve ‘nőül vegyem / vegyek.’

Források a szövegkiadáshoz

- ALBRECHT 1828 J. ALBRECHT, *Grabschriften in der Kirche zu Breitenbrunn*, Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst. Neunzehnter Jahrgang, Wien, Montag den 19. May 1828, 316–317.
- BATTHYÁNY 1782 A *Batthyány József-féle visitatio canonica Széleskúton 1782. november 1-én*. Kézirat. Prímási Levéltár, Esztergom, Lib. 149.j., 2–3, (1783).
- GALGÓCZY 1752 A *Galgóczy János-féle visitatio canonica Széleskúton, 1752 júliusában*. Kézirat. Prímási Levéltár, Esztergom, Lib. 44.b, Fasc. 18., 240–241, (1756).
- GYURIKOVICS 1848a GYURIKOVICS Gy., *Petron János sírboltja*, Magyar Academiai Értesítő, 8 (1848), 51–53.
- GYURIKOVICS 1848b GYURIKOVICS Gy., *Petron János sírboltja*, Társalkodó, 17 (1848/9) 3, 70–72.

Felhasznált irodalom

- AUJESZKY 1893 AUJESZKY A., *A Kis-Kárpátok a turistaság szempontjából*, Turisták Lapja, 5 (1893), 122–128.
- BARABÁS 1899 BARABÁS S., *Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok, második kötet*, Budapest, 1899.
- BORNEMISZA 1577 BORNEMISZA P., *Négy könyvetske a keresztyeni hitnek tudományáról*, Semptén, 1577.
- BORSA 1964 BORSA G., *XVI. századi magyarországi nyomtatványok a bécsi Nationalbibliothekban*, MKSz, (1964), 162–166.
- COMOEDIA 1981 *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról, mellyel elszakada az magyarországi második választott János királtúl*, in: Nagy P. (kiad.), *Magyar drámairók 16–18. század*, Budapest, 1981, 95–116.
- DEÁK 1882 DEÁK F., *Wesselényi Ferenc*, Századok, 16 (1882), 353–365.
- DÖBRENTAI 1838 DÖBRENTAI G. (szerk.), *Régi magyar nyelvemlékek I.*, Buda, 1838.
- DÖBRENTAI 1840 DÖBRENTAI G. (szerk.), *Régi magyar nyelvemlékek II.*, Buda, 1840.
- ENGEL 1798 J. Chr. von ENGEL, *Vortsetzung der Allgemeinen Welthistorie [...] Neun und vierzigsten Theils 2. Band*, Halle, 1798.
- FABÓ 1865 FABÓ A. (szerk.), *Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria historica: 3. kötet*, Pest, 1865.
- FALLENBÜCHL 1988 FALLENBÜCHL Z., *Magyarország főméltóságai*, Budapest, 1988.
- FORGÁCH 1866 GHYMESI FORGÁCH Ferencz nagyváradai püspök *Magyar historiája 1540–1572*. Forgách Simon és Istvánfi Miklós jegyzéseikkel együtt, közli Majer F., Pest, 1866.
- FORGÁCH 1977 FORGÁCH F., *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt* (Borzák István fordítása), in: Kulcsár P. (kiad.), *Humanista történetirók*, Budapest, 1977, 567–1039.
- GÉRESI 1885 GÉRESI K. *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. 3. kötet. Oklevelek és levelezések 1491–1600*, Budapest, 1885.

- GULYÁS 2014 GULYÁS B., *Bocskay György kalligráfus antikva betűs síremlékfeliratai. All'antica reprezentáció I. Ferdinánd bécsi udvarában*, Művészettörténeti Értesítő, 63 (2014), 265–305.
- HÁZI 1928 VITÉZ HÁZI J., *Balassi Menyhárt árultatásának szerzője*, MNy, 24 (1928), 175–183, 177–178.
- HEGEDŰS – TÓTH II. 2000 HEGEDŰS A. – TÓTH Kr., *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa 9. Esztergomi Főegyházmegye II. L–Z*, Esztergom, 2000.
- IPOLYI 1859 [IPOLYI A.], *Fehérhegységi utiképek (A csallóközi utiképek írójától) Első rész Pozsonytól Szokolczáig fölfelé*, Vasárnapi Ujság, (1859/6), 42. szám, 495–498.
- ISTVANFFY 1935 N. ISTVANFFY, *Carmina*, ediderunt Iosephus Holub et Ladislaus Juhász, Lipsiae, 1935.
- IVÁNYI 2005 IVÁNYI B., *A Batthyány nemzetség körmendi levéltárának XVI–XVII. századi missilis levelei (1526–1700)*, Körmendi Füzetek, 6. szám, Vizi L. (szerk.), Körmend, 2005.
- JEDLICKSKA 1866 JEDLICKSKA P., *Csejte történeti emlékei*, Magyar Sion, 4 (1866), 427–440.
- JEDLICKSKA 1879 JEDLICKSKA P., *Adatok Szomolány vára s uradalmának történetéhez*, Történelmi Tár, 2 (1879), 262–284.
- KISZELYNÉ 2013 KISZELYNÉ TÓTH A., *Guthi Országkristóf végrendelete*, Historia Nostra, 1 (2013/1), 178–185. A hallgatói folyóirat I. évfolyam I. számában megjelent forrásközlésének pontosítása.
- KAPOSSY 1956 KAPOSSY J., *Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből, I–III. közzéteszi Bánrévi György*, Művészettörténeti Értesítő, 5 (1956), 47–53, 190–197, 318–330.
- KLANICZAY 1985 KLANICZAY T., *Pallas magyar ivadékai*, Budapest, 1985.
- KŐSZEGHY 2010 KŐSZEGHY P., *Kinek a lánya? Kinek a verse?*, in: „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére, Bubryák O. (szerk.), Budapest, 2010, 421–424.
- LUKINICS 1924 LUKINICS I., *A Zrínyiek családtörténetéhez*, Turul, 38 (1924), 35–36.
- MADER 1588 MADER V., *Libellus exercitiorum poeseos scholasticarum ...*, Galgocii. 1588.
- MONOK 1987 MONOK I. (szerk.), *A Zsámboky-könyvtár katalógusa Gulyás Pál olvasatában*, a szakirodalmi bibliográfiát összeáll. Varga A.; bev. Ötvös P., Scriptum, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/2) Szeged, 1987.
- MIKÓ 2011 MIKÓ Á., *Bornemisza Péter síremléke*, in: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon LX. a főszerkesztő Kőszeghy Péter 60. születésnapjára, szerk. Bartók I. – Csörsz R. I. Jankovics J. – Szentmártoni Szabó G., Budapest, 2011, 41–42.
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. – A folyamatosan elérhető, digitálisan rögzített levelek: *Reformáció kora: 1526–1570*, in: <https://adatbazisonline.hu/adatbazis/reformacio-kora-mnl-ol-1526-1570>

- NAGY 1910 NAGY G., *Hadttörténelmi ereklyék a Magyar Nemzeti Múzeumban*, Hadttörténelmi Közlemények, 11 (1910/1), 588–598.
- PÁLFFY 1991 Pálffy Kata *leveleskönyve. Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606.* sajtó alá r. és bev. Ötvös P., (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 30) Szeged 1991.
- PALOTÁS 1872 PALOTÁS M., *Wesselényi István reverzálisa Balassa Ilonának*, Századok, 6 (1872), 246–248.
- RMKT 1987 *Régi magyar költők tára XVII. század, 12.*, sajtó alá rend. Varga I. – Cs. Havas Á. – Stoll B., 1987.
- RÁTH 1894 RÁTH Gy., *Gradeczi Horváth Gergely és Lám (Ambrosius) Sebestyén hitvitája, első közlemény*, ItK, 4 (1894), 150–167.
- REGESZTÁK A MNL OL-ban őrzött iratokról készült regeszták. – Folyamatosan elérhető digitálisan rögzített cédulák. *A-I-25 A Balassa család iratai 1. Végrendeletek leltárai*, in: <https://mi.abtk.hu/hu/repertorium/38-regeszta-a-i/124-a-i-25-a-balassa-csalad-iratai>
- RITOÓKNÉ 2002 RITOÓKNÉ SZALAY Á., *Hortus Musarum: egy irodalmi társaság emlékei – Versek a Radéczy-körből*, in: „Nympha super ripam Danubii.” Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből, Budapest, 2002, 219–241.
- SANNAZZARO 1535 J. SANNAZZARO., *Opera omnia latine scripta nuper edita*, Venezia, 1535.
- SCHULEK 1939 SCHULEK T., *Bornemisza Péter 1535–1584. A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből*, Sopron – Budapest – Győr, 1939.
- SCHUSTLER 1912 SCHUSTLER E., *Magyar társadalmi és családi élet 1570–1600-ig*, Budapest, 1912.
- SÉLLYEI 1841 SÉLLYEI E., *Az Alsóindvai Báffy nemzetség naplója*, Tudománytár, 8 (1841), 252–260.
- SZALAY 1861 SZALAY Á., *Négyszáz magyar levél a XVI. századból, 1504–1560*, Pest, 1861, 345.
- TAKÁTS 1926 TAKÁTS S., *Magyar nagyasszonyok, első kötet*, Budapest, [1926].
- TARNAI 1997 TARNAI A., *A neolatin költészet és dráma alkonya Európában*, ItK, 101 (1997), 457–469.
- TIMON 1764 TIMON S., *Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transilvanicarum*, Claudiopoli, 1764.
- VIROVE CZ 2016 VIROVE CZ N., *Egy hírhe dt főúri imázs és ami mögötte van. A Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról... a történeti források fényében*, ItK, 120 (2016), 373–401.
- VÁSÁRHELYI 1980 VÁSÁRHELYI J., *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. I. Náprági Demeter könyvtára*, MKSz (1980), 117–130.
- WAGNER 1778 C. WAGNER., *Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum, quae jam interciderunt, decas I.*, Budae, 1778.
- WAGNER 1802 *Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum, quae jam interciderunt, decas IV.*, Posonii, Pestini, et Lipsiae, 1802.

- WAGNER 1877 WAGNER T., *A Zrínyiek Csehországban*, Századok, 11 (1877), 162–166.
- ZÁKONYI 1934 ZÁKONYI M., *Balassa Bálint születési éve*, Esztergom Évtlapjai, 7 (1934/1–2), 14–17.
- ZRINIANA 1991 *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, Klaniczay T. (szerk.), Budapest, 1991.
- ZURANI 1899 ZURANI I., *Adatok Zay Ferencz életéhez*, Történelmi Tár, 22 (1899), 321–322.

Dialogical Epitaph of István Balassa's wife, Ilona Zrínyi (1546–1570) in the Church of Sološnica

Ilona Zrínyi's epitaph which was written in dialogue form and got carved on white limestone, survives in the church in Széleskút (today's Sološnica in Slovakia). The 42-line epigram was first published in 1828 by a certain J. Albrecht in a Viennese scientific journal, and then again in 1848 by György Gyurikovics in the Magyar Academiai Értesítő. The text of the epitaph had been recorded earlier, on the occasion of two canonica visitatio in 1752 and 1782. In 1859, Arnold Ipolyi praised the epitaph in the Vasárnapi Újság. The epigrams, composed with humanistic devices, have not been examined since then. In the long poem alongside lines from Virgil there is also an extract from an elegy by Jacopo Sannazaro. It is therefore worth republishing the poem containing the imaginary dialogue between Ilona Zrínyi and her husband. The essay contextualizes the poem with the biography of István Balassa and his wife, but it also contains information pertinent to the research of cultural history.

Keywords: Ilona Zrínyi, István Balassa, epitaph, Sološnica, Vergilius, Jacopo Sannazaro

IMRE MIHÁLY

Miskolci Csulyak István ismeretlen latin nyelvű verse Caspar Dornaviushoz

1604-ben jelent meg Bázelen a Waldkirch kiadónál egy latin verses antológia, amely Caspar Dornau (Dornavius) köszöntésére készült, amikor elnyerte az orvosdoktori címet. Dornavius már ekkor a nemzetközi humanista elit kimagasló képviselője, kiváló magyar kapcsolatokkal rendelkezett egész életében. Ebben a kötetben szerepel Thököly Miklós rövid és Miskolci Csulyak István terjedelmes köszöntő verse. Ezekről a versekről eddig még nem tudott a hazai kutatás, egyben újabb bizonyíték arra is, hogy – különösen – Miskolci Csulyak a korszak figyelemre méltó hazai neolatin költője volt. Erőteljesen törekedett arra, hogy szorosan illeszkedjen a kortárs neolatin költészetbe, amint az is fontos volt számára, hogy sokoldalúan kapcsolódjon a nemzetközi késő-humanizmus szellemi, kulturális kontextusához, alkotói csoportjaihoz.

Kulcsszavak: Miskolci Csulyak István, Caspar Dornavius, neolatin költészet, magyar–sziléziai kapcsolatok

Miskolci Csulyak István 1600-ban Thököly Miklós nevelője lett, akivel Sárospatakon, a Református Kollégiumban tanultak; Csulyak korábban Debrecenben és Sárospatakon folytatott felsőfokú tanulmányokat. 1601 januárjában pártfogoltjával a késmárki várba mentek, itt voltak szeptemberig, amikor is elindultak nyugat-európai peregrinációjukra. Az eljárás a korszakban szokványos: főrangú nemesifjú korosabb, tapasztaltabb diákkal indul Nyugat-Európába.¹ Az is megszokott, hogy a főrangú ifjú

¹ Miskolci Csulyak István műveinek eddigi legteljesebb kiadása: JENEI et al. (1962). A kötet közli a magyar nyelvű verseket, fordításokat és a kéziratban maradt latin nyelvűeket, illetve címléírásukat adja. Latin nyelvű verseinek sem történt meg eddig alapos elemzése, beérte az „iskolás utánzás” minősítéssel, jöllehet több munkája is figyelemre méltó a hazai neolatin költészetben. Legújabbán SZABÓ (2013: 99–133) foglalkozott Csulyak pályájával, műveivel. A név alakváltozatáról meg kell jegyezni, hogy a Miskolci – Miskolczi – Miskoltzi – Miskoltsi névalak ingadozott, maga Csulyak is néha eltérően használta (levelezésében, aláírásaiban), ma már a Miskolci alak mellett döntött a kuta-

családja fizeti a vezetőként felkért nagydiák költségeit.² A peregrinációnak ez a formája többletlehetőségeket ad a kísérő deák számára, a tanulmányi útjára indult arisztokrata ifjú mellett anyagi biztonságot élvezhet, politikai-kulturális kapcsolatok válnak számára elérhetővé, számos egyetemi központba eljuthat, könyveket vásárolhat. (Nyilván nem véletlen, hogy éppen Miskolci Csulyak gyűjthetett jelentős könyvtárat peregrinációja során, amelynek könyvjegyzéke ránk maradt.) Megjegyzendő, hogy már 1602-ben is megjelent két olyan alkalmi verseskötet, amelyekben szerepel Miskolci Csulyak mellett Thököly Miklós is egy-egy versével. Az első még a sziléziai Görlitzben – peregrinációs útjuk első állomásán – látott napvilágot, a második pedig Wittenbergben.³ A görlitzi kiadvány Váczi Gergely fiának születése alkalmából jelent meg, benne Thököly Miklós négy disztichonból álló verses üdvözlése. A wittenbergi kötetke Kegelius István köszöntésére született, amikor az Görlitzből Wittenbergbe készült, a szerzők között a legelső Thököly Miklós tizennyolc soros disztichonja, ezt követi Iaroslauus a Smirzicz liber Baro, ott van a szerzők között Lam Ambrosius Sebestyén és Miskolci Csulyak is. Iaroslauus a Smirzicz liber Baro ekkor már Csulyak és Thököly ismerősei közé számít, itt is a két főrangú ifjú verse áll a gyűjtemény élén. Ebből arra következtethetünk, hogy Miskolci igyekezett tanítványát „beemelni” a nyugat-európai szellemi környezetbe, ösztönözte alkalmi költői megnyilatkozásait, amellet, hogy maga is részt vett ebben a folyamatban. Miskolci Csulyak közel két esztendő t töltött Görlitzben, sziléziai tartózkodásuk során az ottani szellemi elit számos korosabb és fiatalabb képviselőjével megismerkedett (Martin Mylius, Jakob Monavius).⁴ A fiatalabbak között volt Caspar Dornavius, akit már 1602-ben megismert a magyar peregrin-

tás, ezért én is ezt használok. Jól megfigyelhető ez az ingadozás *album amicorum*ának bejegyzéseiben is.

² A többség azonban sokkal küzdelmesebb formában vágott neki az útnak és végig sok nehézséggel kellett megküzdeniük: mecénások, fautorok folyamatos keresése, fenyegető adósságok hálója, a támogatók szeszélye. A 16–17. században több esetben van ehhez hasonló, ilyen – az ugyancsak Sárospatakról induló – Filiczki János, aki a cseh arisztokrata Hoddiegova bárók gyermekeinek kísérője nyugat-európai tanulmányútjukon. Filiczki peregrinációs albumáról: MOLNÁR (2021). A szerző itt áttekinti a legújabb Filiczki-szakirodalmat.

³ RMK III. 990; RMK III. 995.

⁴ REUSNER (2018). Mylius bejegyzése itt a 839. lapon található.

nus, bár az ismeretség egy orvosi beavatkozáshoz köthető. Kisebb műtét-re kényszerült Miskolci és orvosának segítőjeként említi meg az ekkor még tanulmányait folytató Dornaviust.⁵ Ezt követően kapcsolatuk nyilván kulturális, intellektuális jellegűvé szélesedett. Dornavius ekkor már kiváló kapcsolatokat épített ki a cseh arisztokráciával, annak prágai, késő humanista udvari köreivel, alkotóival. Ennek során rendkívül sikeres neolatin költővé vált, főként az alkalmi költészetet művelte (*Kasualdichtung*), főúri pártfogóiról írott versei tették ismertté, de a korszak humanista elitjének olyan tagjaival is kapcsolatot épített ki, mint Konrad Rittershausen, Georg Rem és Jan Gruter, aki a heidelbergi alkotói kör (*Parnassus Palatinus*) meghatározó szerzője volt.⁶ Tudjuk, több versben ünnepelte Grutert, kéziratok album *amicorum*-ában is három művével szerepel. Kapcsolatrendszere révén igen tájékozott volt az európai politikában, már ekkor felfigyelt a magyarországi protestantizmus Habsburg-ellenes vonulatára, számos levele igazolja ezt, különösen élénk figyelemmel és rokonszenvvel követi majd Bocskai küzdelmét.⁷

Az egyik leggazdagabb peregrinációs albumot (*album amicorum*, *Stammbuch*) Miskolci Csulyak István hagyta ránk, amelynek nemrégiben jelent meg hasonmás kiadása.⁸ Az 1011. lapon találjuk 1602. január 30-án Caspar Dornavius terjedelmes bejegyzését. Egy Plautus-idézet után egy zsoltárvers áll, majd Dornavius tíz soros latin nyelvű verse következik. Az aláírás:

⁵ JENEI et al. (1962: 288–289): „Amikor már ennek gyötrelmét tovább elviselni nem tudtam, kezelőorvosom szeptember 25-én kivágta, Dornavius Gáspár orvostanhallgató jelenlétében, és utána a leggondosabban kezelte.”

⁶ Dornaviusról összefoglalóan: SEIDEL (1994: 11–99). A következő fejezetek tartalmazzák a vonatkozó részeket: Kontakte zur böhmischen Aristokratie, Aufnahme in den Kreis der Prager Späthumanisten und erste Kasualdichtungen (bis 1602), Der Präzeptor, Dornau und die Smirzizs: Privatunterricht, Reisebegleitung, Panegyrik, Peregrinatio Academica, Dornau als junger Gelehrter an Universitäten und Höfen Westeuropas, Über Görlitz nach Basel, Schweizer Kontakte, Am Hof in Heidelberg, Basel, Dornaus medizinische Studien im Spiegel seiner Briefe und Disputationen.

⁷ SEIDEL (1994: 107–115): Konfessionalismus und ständische Opposition: der Bocskay-Aufstand.

⁸ REUSNER (2018).

Hoc fidae amicitiae monumentum eruditione ac virtute ornatiss. viro
dn. Stephano Miskoltsino L. M. Q. relinquo GorlicI Lusat. III. Cal.
FebruarI. An M.D.CII. Caspar Dornavius Varisc.

Dornavius bejegyzése alá, valamikor később odaírta Miskolci: *Medicinae Doctor Basileae creatus* 1604, vagyis hogy 1604-ben Bázelen orvosdoktorrá avatták. Más nyoma is van kettejük kapcsolatának ezekből az évekből, Csulyak könyvlistájában találunk egy tételt: Amandus Polanus 1605-ben megjelent munkája mellé írja, hogy az Dornavius ajándéka: *Donum Dornavii*.⁹ A dátum érdekes, mert 1605-től már Heidelbergben időzött Csulyak, ugyanitt volt Dornavius is, a könyvajándékot ekkoriban kapta a magyar peregrinus. Tehát kapcsolatuk továbbra is biztosan szívélyes és baráti volt. A Dornaviushoz fűződő egykori ismeretségre később is örömmel gondolhatott vissza Miskolci, a sziléziai humanista általában igen jó magyar kapcsolatokkal rendelkezett, néhány műve a magyar történelemhez kapcsolódott.¹⁰ Jól ismerte Szenci Molnár Albert működését, latin költészetének jelentős részét (*Lusus Poetici, Analecta aenigmatica*) saját antológiájában újból megjelentette (*Amphiteatrum*). 1620-ban pedig a protestáns sziléziai rendek követeként részt vesz a besztercebányai országgyűlésen, ahol Bethlen Gábort királlyá választják, kétszer fogadta is az uralkodó, latin nyelvű szónoklata nagy elismerést váltott ki.¹¹

1604-ben jelent meg Bázelen a Waldkirch kiadónál egy verses antológia, amely Caspar Dornau (Dornavius) köszöntésére készült, amikor elnyerte az orvosdoktori címet. (A kötet címlapjáról készült kép alább látható.) Bevezetőjét Johann Jacobus Grynaeus írta, aki előbb bázeli, majd 1587-től heidelbergi professzor, Szenci Molnár Albert kedves ismerőse, de általában sok magyar kapcsolattal rendelkezett.¹² Grynaeusnak levelező partnere volt Lam Ambrosius Sebestyén, aki Késmárkon lelkipásztor, szoros kapcsolatban állt a Thököly-családdal, egyik fő patrónusa Sebestyén volt, sokszor megfordult pártfogóinál a várban is, ismerte

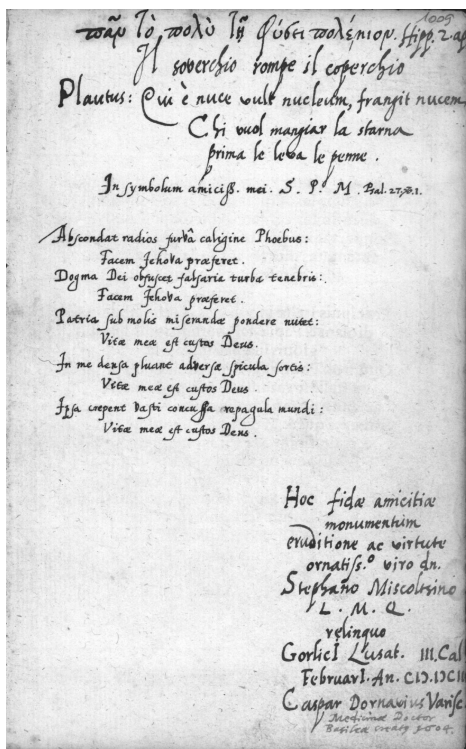
⁹ JENEI et al. (1962: 344): *Amandi Polani praelectiones de nativitate et passione, Basil. 1605.*

¹⁰ A magyarországiak görliczi, breslauer peregrinációjáról áttekintő képet nyújt: SZÖGI (2020). A felsorolt hallgatók között ott találjuk Miskolci Csulyakot és Thököly Miklóst.

¹¹ Vö. IMRE (2021).

¹² Vö. SZABÓ (1989). A kiadvány nem tud Dornavius doktoravatásának köszöntő kötetéről, így annak magyar vonatkozásairól sincs benne szó.

az arisztokrata család belső életét.¹³ 1600. január 29-én pedig arról értesíti a heidelbergi professzort, hogy holnap Thököly Miklóst, Sebestyén kisebbik fiát kíséri el a sárospataki iskolába, tanulmányai folytatására.¹⁴ Innen kezdődik Miskolci Csulyak István szerepe, aki átveszi az ifjú Thököly segítségét tanulmányaiban, majd peregrinációjában. Ennek alapján biztosra vehetjük, hogy Grynaeus legalább hírből ismerte Miskolci Csulyakot és Thököly Miklóst, ezért is támogathatta később szereplésüket a Dornaviust köszöntő kötetben.



¹³ Jól mutatja ezt a bizalmas kapcsolatot, hogy 1596-ban Thököly Sebestyén elsőszülött fiát, Istvánt, a sziléziai Brieg gimnáziumába kísérte és ajánlotta az ottani professzorok (Jacobus Monavius) pártfogásába. Mindez bizonyítja, hogy a szepességi arisztokrácia és értelmiség milyen szoros kapcsolatban volt a sziléziai protestáns elittel. Lam Ambrosius 1599-es levelében pedig arról értesíti Grynaeust, hogy Thököly István már a heidelbergi egyetemen tanul, akit figyelmébe ajánl. SZABÓ (1989: 37; 44).

¹⁴ SZABÓ (1989: 48). *Ad me peculiariter quod attinet, cras volente Deo, iter ingrediar, ut Magnifici Domini et patroni mei minorem natu filium Nicolaum nomine in gymnasium Patakinum deducem, et in eo docentibus commendem.*

Grynaeus Dornaviusban a *Medicus Christianus* köszönti, aki a testi–lelki gyógyítás kiválósága, másoknak is mintát adhat.¹⁵ Apollo az egyik hivatkozott mitológiai párhuzam, aki részben a zene, költészet és gyógyítás képességével rendelkezik, de szinkretikus módon mindezt krisztianizálja és Dornaviusnak is kívánja mindezen erények, képességek birtoklását és művelését a jövőben. (Ez a gondolat a kötet többi ajánló, köszöntő versében is sűrűn megjelenik.) Dornavius ekkorra már jelentős neolatin költői eredményekkel (*Kasualdichtung*) büszkélkedhetett, erre is hivatkoznak az őt köszöntő kortársak, amikor a múzsákhoz és Apollóhoz fűződő szoros viszonyát méltatják.¹⁶ A kötetben az első két vers magasabb társadalmi rangúaktól származik, ezért is illesztette a kiadó azokat az elejére: Jaroslaus L. Baro a Smirziz, a második pedig Nicolaus Theökeöli Liber Baro Ungarus in Keismarck. Dornavius 1602-ben Jaroslaus von Smirsitz nevelőjeként kísérte főrangú tanítványát Görlitzbe, majd innen 1603-ban Bázélbe. (Az ajánló versek között több dicsérően emlegeti is kiváló tanítványa és nevelője szellemi kapcsolatát.) Ebben a tekintetben hasonlít Thököly Miklós és Miskolci Csulyak helyzete, hi-

¹⁵ *Medicus Christianus fide intuetur animorum & corporum Medicum summum, dominum nostrum Jesus Christum, qui ut in valetudines nostras ipse accepit, morbosque portavit: ita est vita nostra, longitudo dierum nostrorum & resurrectio nostra. Intelligit enim divinitus & immitti morbos & sanari: nec quicquam horum casu evenire.*

¹⁶ Jaroslaus L. Baro a Smirziz, *Quin si conjurent Musae, conjuret Apollo / Vix valeant dignis jungere verba modis. / Ergo quid stipula stridenti perdere carmen / Aggrediar, vel quod dexter Apollo nequit? Felix Platerus Archiatros Basil. Et Medica & Melica es, DORNAVI, gnavus in arte: / Unde tuas lambit laurea dupla comas. / Quam belle! Laurus utriusque est praeses Apollo: / Unus Apollo tibi munera dupla tulit. / Et Medica & Melica pergas modo navus in arte, / Pergendum est; cani pergitimus, & morimur. Christophorus Arnoldus, Flos melicae medicaeque rei, doctissime Gaspar, / Pectoris atque idem mutua flamma mei; / In laudes titulosque tuos ego carmen avebam / Condere sed Phoebus noluit increpitans ... Exner, Balthasar, Nunc nunc pulcer Apollinis corolla, / Plectili & bene sutili corolla / Salutandus, amandulusque Doctor / Hoc in diribitorium vocaris / A Phoebos, & Medico simul Deorum. Johannes Huberus a Rysenbach, Calliope, Uranie, Sophie, Panacea, Minerva / Ingenii dotes accumulare tibi. / Inde volas alis Famae super extera tempe, / Heroesque tuum concelebrare decus. / Has tibi fortunet Christi benedictio laudes: / Laus est laudatis complacuisse viris. Johann Jaromiersky Bohem. in Academ. Pragens. Sunt qui morbifuga Phoebos famulantur in arte: / Argolico ingenium quippe liquore sacri. / Nempe fide, ingenio clarum & Medica arte probatum / Jam te Laurenti signat Apollo coma, / Et facit esse virum: & famulandi munere solvit.*

szén itt is egy arisztokrata tanítványt kísért korosabb, már tapasztaltabb diák peregrinációs útjára, akinek anyagi támogatását köszönhette.

A szerzők között feltűnően nagy számban találunk sziléziaiakat, amit magyaráz Dornavius származása is: F. Johannes Gebhardt, Silesius, M. Caspar Conrad. Vratisl., Martinus Genaspius Gubinensis Lusatius; a nevesebbek közül: Martin Mylius, Elias Gychler Görlicből, aki büszkén nevezi magát Paulus Schede Melissus költőbarátjának; a prágai királyi udvarhoz tartozó tudósok, humanisták is lelkes köszöntőket írnak az alkalomra: Paulus a Gisbice Bohemus, Poe. Nobilis, F. Julius Caesar Olgiatus, Pragae F. Nicolaus Pelargus, Johan. Jaromiersky Bohem. in Academ. Pragens., de olyan jó nevű tudós is szerepel, mint Amandus Polanus. Külön figyelmet érdemel a versszerzők között Balthasar Exner (1576–1624), aki ekkoriban Prágában időzik, ez is jelenik meg aláírásában: *Pragae in aula Caesaria F. Balthasar Exnerus de Hirschberga, P. Caes. & J. U. Cand.* Dornaviushoz és a sziléziai kálvinista-humanista elithez szorosán kapcsolódott, 1599-ben Rudolftól babérkoszorús költői címet kap, a beutheni *gymnasium illustre* (Schönaichianum) történelemprofesszora lesz. A *Respublica litterarum* tagjaként nagyra tartotta műveit Paul Schede Melissus, Daniel Heinsius, Jacob Monau (Monavius), Caspar Dornau és Fridericus Taubmannus. Szenci Molnár Alberttel igen jó kapcsolatai voltak, aki őt később „legkiválóbb barátom”-nak (*Clarissimus amicus meus*) nevezi, 1610-től Magyarországon is megfordult, kapcsolatban állt Mihálykó Jánossal, Johannes Bocatiusszal.¹⁷

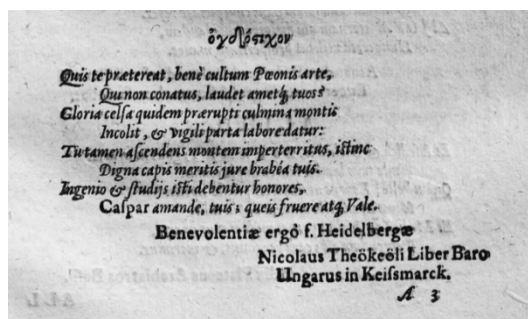
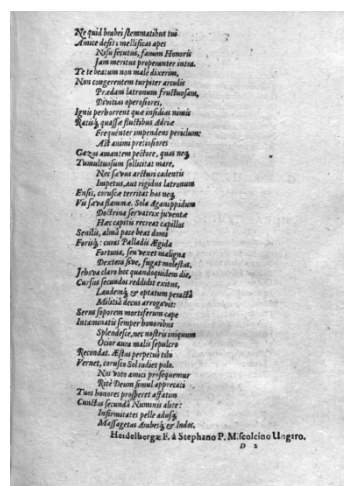
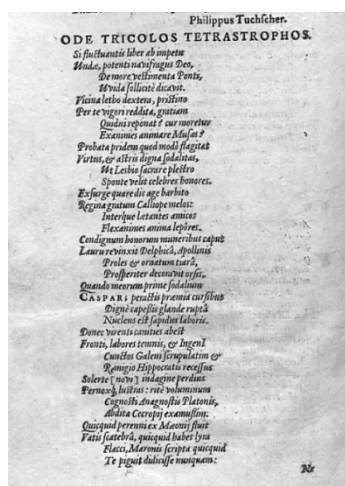
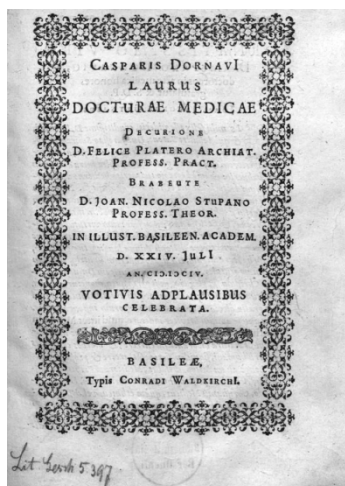
¹⁷ Szenci Molnár 1615-ös sziléziai útját, kapcsolatrendszerét részletesen elemzi SZABÓ (2003: 41–48). Szinte változatlanul megjelent ugyanez: SZABÓ (2011: 52–65), változatlan tartalommal, német nyelven: SZABÓ (2005: 385–399). Történeti művei mellett Exner neolatin versei, antik szövegkommentárjai (Plinius, Horatius) is ismertek. Bibliográfiai utalás szerint magyar vonatkozású verseskötete is megjelent *Librum semestrium Hungaricorum* címmel, ennek azonban sajnos mindeddig nem sikerült a nyomára bukkanni sem hazai, sem külföldi könyvtárakban. Exner magyarországi kapcsolatait bizonyítja, hogy latin ajánló verset írt Mihálykó János evangélikus prédikációskötetéhez (1612), amely Lukás Pollio művének magyar átdolgozása volt. RMNy 1030. Ugyancsak latin nyelvű verset írt Joannes Bocatius *Historica parasceve* című (1621) kötetéhez. RMNy 1245. Mátyás királyt nagyra becsülte, *VALERIUS MAXIMUS CHRISTIANUS. hoc est Dictorum et factorum memorabilium, unius atque alterius Seculi. Impp. Regum, Principum, imprimis Christianorum*, című művének számos részlete bizonyítja ezt.

Az ifjú Thököly báró ekkor tizenhét esztendő; bármily erudítúságot és rátermettséget is feltételezünk róla, gyaníthatjuk, hogy köszöntő verse megírásánál Miskolci Csulyak tanácsaira hallgathatott. Az első két sor érdemel figyelmet: *Quis te praetereat, bene cultum Paeonis arte, / Qui non conatus, laudet ametque tuos?* A Paeonis szó jelenti magát a dicsőítő himnuszt, a rendkívüli apollói képességeket, ami az egész kötetnek legfőbb mondanivalója. Miskolci terjedelmes (hetvenhat soros) latin nyelvű verses köszöntője: *Ode Tricolos Tetraastrophos*.¹⁸ A versformát jelöli az elnevezés is, hiszen minden strófa négy soros: az első kettő tizenegy szótagból áll, a második kettő pedig tíz szótagból. Miskolci sem fukarkodik a dicsőítés eszközeivel, már-már meghökkentő mértékben emlegeti Dornavius múzsákhoz és kiemelkedő ókori szerzőkhöz köthető apollói képességeit, eddigi és várható teljesítményeit, majd orvosi hivatásának keresztényi szellemben való betöltését.¹⁹

Ezekről a versekről eddig még nem tudott a hazai kutatás, egyben újabb bizonyíték arra is, hogy – különösen – Miskolci Csulyak a korszak figyelemre méltó hazai neolatin költője volt. Erőteljesen törekedett arra, hogy szorosan illeszkedjen a kortárs neolatin költészetbe, amint az is fontos volt számára, hogy sokoldalúan kapcsolódjon a nemzetközi késő-humanizmus szellemi, kulturális kontextusához, alkotói csoportjaihoz.

¹⁸ Vö. SEIDEL (1991: 249–276).

¹⁹ *Vicina letho dextera, pristino / Per te vigori reddita, gratiam / Quidni reponat? cur moretur / Exanimis animare Musas? / Probata pridem quod modo flagitat / Virtus, & astris digna sodalitas, / Ut Lesbio sacrare plectro / Sponte velit celebres honores. / Exsurge quare dic age barbito / Regina gratum Calliope melos: / Interque laetantes amicos / Flexanimis anima lepores. / Condignum honorum muneribus caput / Lauru revinxit Delphica, Apollinis / Proles & ornatum tiara, / Prosperiter decoravit orsis, / Quando meorum prime sodalium / CASPAR; peractis praemia cursibus / Digne capessis glande rupta / Nucleus est sapidus laboris. [...] Jehova claro hoc quandoquidem die, / Cursus secundos reddidit exitus, / Laudemque & optatum peracta / Militia decus arrogavit [...].*



Felhasznált irodalom

- IMRE 2021 IMRE M., *Magyar vonatkozások a sziléziai neolatin irodalomban a 17. század első harmadában*, in: Tóth O. (szerk.), *Norma Sapientiae Tanulmányok Havas László emlékére*, Debrecen, 2021, 265–290.
- SZABÓ 1989 SZABÓ A. (s.a.r.), *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 22), Szeged, 1989.
- MOLNÁR 2021 MOLNÁR D., *Filefalvi Filiczki János album amicorumának magyar vonatkozású bejegyzései*, *Gerundium*, (2021/ 3–4), 82–97.
- JENEI ET AL. 1962 JENEI F. – KLANICZAY T. – KOVÁCS J. – STOLL B. (szerk.), *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 2. Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás művei*, Budapest, 1962.
- REUSNER 2018 N. REUSNER, *Icones sive imagines vivae, litteris cl. virorum Italiae, Graeciae, Germaniae, Galliae, Angliae, Ungariae...*, hasonmás kiadás, Dienes D. – Oláh R. (szerk.), Sárospatak – Debrecen, 2018.
- SEIDEL 1991 R. SEIDEL, *Caspar Dornau und der Paracelsismus in Basel. Schulhumanismus und Medizin im frühen 17. Jahrhundert*, in: J. Telle (Hrsg.), *Parerga Paracelsica. Paracelsus*, Stuttgart, 1991, 249–276.

- SEIDEL 1994 R. SEIDEL, *Späthumanismus in Schlesien: Caspar Dornau (1577–1631); Leben und Werk*, Tübingen, 1994.
- SZABÓ 2003 SZABÓ A. *Sziléziában és Brandenburgban*, in: Szenci Molnár Albert naplója, Budapest, 2003, 41–48.
- SZABÓ 2013 SZABÓ A., *Szepességtől Biharig Protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16–18. században*, Komárom, 2013, 99–133.
- SZABÓ 2011 SZABÓ A., *Sziléziában és Brandenburgban*, in: „Bizontalan helyeken búdosunk” Szenci Molnár Albert a magyar és az európai szellemi életben, Dunaszerdahely – Komárom, 2011, 52–65.
- SZABÓ 2005 A. SZABÓ, *Albert Szenci Molnár in Schlesien*, in: K. Garber (Hrsg.), *Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*, Band I, Tübingen, 2005, 385–399.
- SZÖGI 2020 SZÖGI L., *A breslaui (1530–1693) és a görlitzi (1586–1685) akadémiai gimnáziumok magyarországi hallgatói*, *Gerundium*, (2020/3–4), 169–196.

The unknown Latin poem of Miskolci Csulyak István addressed to Caspar Dornavius

In 1604 the Waldkirch Publishing House published an anthology of Latin language poems in dedication to Caspar Dornavius on the occasion that he was awarded the title of doctor medicinae. By this time, Dornavius was a prominent representative of the international humanist elite, and he had excellent Hungarian relations throughout his whole life. The short greeting poem of Thököly Miklós and the voluminous greeting poem of Miskolci Csulyak István are published in this book. These poems have been unknown to Hungarian researchers so far, and now it is another proof that Miskolci Csulyak was a remarkable Hungarian Neolatin poet of the era. He was striving to fit into the Neolatin poetry of his age as well as to be connected to the intellectual and cultural context of international late humanism and to the artists of international late humanism.

Keywords: Miskolci Csulyak István, Caspar Dornavius, Neolatin poetry, Hungarian-Silesian relations

AJKAY ALINKA–HARGITTAY EMIL

„Farkas szőre színű szürke papírossal...” Balásfi Tamás *Csepregi iskolája*¹

Balásfi Tamás, a szabadszájúságáról híres katolikus hitvitázó 1616-ban Pozsonyban jelentette meg csaknem 500 oldal terjedelmű írását Csepregi iskola címen. Ezzel csatlakozik a néhány évvel korábbi nyugat-magyarországi csepregi hitvitabokorhoz. Bár ellenfeleit szélesebb körből meríti: a lutheránusokon kívül szót emel a kálvinisták és helyenként az ariánusok nézetei ellen is. Írásában számos Pázmány Péter-műre is hivatkozik, helyenként szó szerint vesz át belőlük idézeteket, s felfedi Pázmány álnevét is (Szyl Miklós). Bár Balásfi műve nem tűnt el teljesen az idők homályában, mintegy 25 példány maradt fenn belőle különböző könyvtárakban, volt recepciója is, újabb kiadása is megjelent (Eger, 1775), mégis, dolgozatunk az első részletesebb elemzése ennek a sok tekintetben egyedülálló műnek.

Kulcsszavak: Balásfi Tamás, Pázmány Péter, katolikus-protestáns vita, hitviták, a hitviták retorikája

A magyarországi polémiák kiváló ismerője, Lázár István adta dolgozatunk megírásához a legfőbb indítást, méghozzá két hitvitával kapcsolatos tanulmánya révén.² Ezekben ő is észrevételezte a vitáknak azt az állandóan visszatérő ironikus, helyenként szarkasztikus stílusát, amely nagyon hasonlóan jelenik meg Balásfi és természetesen Pázmány kontroverz műveiben is.

Balásfi Tamás, a hírhedt hitvitázó 1616-ban Pozsonyban jelentette meg csaknem 500 oldal terjedelmű könyvét *Csepregi iskola* címen.³ E terjedelmes írást mindeddig meglehetősen elhanyagolta a szakirodalom, holott az az 1614-től kibontakozó csepregi hitvitabokornak egy fontos darabja. Balásfi e művében csatlakozik a polémiához, bár ellenfeleit szé-

¹ A kutatómunkát támogatta az NKFIH/OTKA K 137815 sz. pályázata.

² LÁZÁR (2018), LÁZÁR (2021).

³ BALÁSFÍ (1616a), RMNY (1983: 1116).

lesebb körből meríti: a lutheránusokon kívül szót emel a kálvinisták és helyenként az ariánusok nézetei ellen is. Írásában számos Pázmány-műre hivatkozik, helyenként szó szerint vesz át belőlük idézeteket, s egyértelművé teszi a Szyl Miklós álnevet is. Bár Balásfi műve nem tűnt el teljesen az idők homályában, 25 példány maradt fenn belőle különböző könyvtárakban, volt recepciója is, újabb kiadása is van (Eger, 1775), mindezzel együtt dolgozatunk az első részletesebb elemzése ennek a sok tekintetben egyedülálló műnek.

A szakirodalom mindeddig jobbra csak említést tett a műről. 1890-ben Zelliger Alajos írt összefoglalást⁴ Balásfi Tamás személyéről és munkásságáról, amelynek az apropóját Fraknoi Vilmos Pázmány-monográfiája szolgáltatta, melyben mindössze 7 sorban emlékezik meg Balásfi *Csepregi iskolájáról*.⁵ Cikkében Zelliger rövid életrajzi összefoglaló után felsorolja Balásfi munkáit. 1897-ben jelent meg Szabó Ignác összefoglaló tanulmánya Balásfiról, amelyben vázlatos tartalmi ismertetés olvasható a műről.⁶ A Balásfi személyét és műveit tárgyaló huszadik századi modern szakirodalom a *De fidelitate subditorum erga principes* (Bécs, 1620) című államelméleti munka elemzésével kezdődik.⁷ Heltai János összefoglalásában⁸ már a csepregi hitvitabokrot is elemzi, Balásfi szerepére is kitér. A *Csepregi iskoláról* elmondja, hogy az ágostai hitvallás tanításai, valamint az apostoli hagyomány és az egyházatyák írásai közötti ellentmondásokat igyekszik kimutatni. Kitér a Pázmány és Balásfi stílusa közötti fő különbségre, nevezetesen, hogy amíg Pázmány fölényes humorral és iróniával kívánja elérni a vitapartner személyi dekonstrukcióját, addig Balásfi a durvább hangnem alkalmazásával magára vállalja mindennek az ódiumát. Monok István is említi disszertációjában Balásfi művét.⁹ Az 1591-es csepregi zsinat hatását vizsgálván jegyzi meg, hogy Balásfi az 1616-ban megjelent *Csepregi iskolát* még mindkét felekezethez tartozóknak szánja, tehát egy negyed század alatt még nem zajlik le tel-

⁴ ZELLIGER (1890).

⁵ FRANKL (1868: 157).

⁶ SZABÓ (1897b). Különlenyomat ebből a cikkből: SZABÓ (1897a).

⁷ HARGITTAY (1980).

⁸ HELTAI (2005: 125–126).

⁹ MONOK (2012: 10). A politikatörténeti szempontokhoz ld. még: TÓTH (2018), BÁTHORY (2019).

jesen az elkülönülés és a konkrét csepregi iskola ilyen értelmű hovatarozása sem.

A *Csepregi iskola* megjelenése szorosan kapcsolódik a csepregi hitvitabokorhoz. A *Kalauz* 1613-as megjelenése arra sarkallta a protestáns felekezetek tudósait, hogy egyrészt cáfolatot írjanak ellene, másrészt részletesen és világosan megfogalmazzák a saját hittételeiket, elveiket, amely kezdetben inkább a már meglévő külföldi munkák lefordítását jelentette. Zvonarits Imre csepregi evangélikus prédikátor 1614-ben lefordította Matthias Hafenreffer tübingeni teológus *Loci theologici, certo methodo ac ratione in tres libros tributi* (Jena, 1601) című művét.¹⁰ Az ajánlás Nádasdy Pálnak szól, akinek maga a fordító adta négy évvel korábban az eredeti művet.¹¹ Az ajánlást követő *Praefatiót* Sármelléki Nagy Benedek kőszegi iskolamester írta, s ebben támadta meg Pázmány *Kalauzát*, mivel Pázmány Hafenreffer ellen is írt. A hatoldalas írásnak mindössze az első fél oldala szól a könyv hasznáról és a fordító fáradságos munkájáról, a fennmaradó öt és fél oldal pedig Pázmány ellen íródott. A *Praefatiót* egy tízoldalas *Protestatio* követi, amelyben a nyugat-dunántúli evangélikusok mindenekelőtt határozottan kinyilvánítják elkülönülésüket mind a katolikusoktól, mind a reformátusoktól. Majd rátérnek a fő sérelmükre, nevezetesen, hogy „nem regen amaz karomlassal nyelvet föl fegyverkeztető Goliat az ő pokolra vivö kalauz konyueben cselekedet.”¹² Azért is protestálnak a magyar nemzethez, hogy a káromló írások ellenére meg ne botránkozzék senki személyükben és tudományukban. Az iratot öten írták alá: Klaszekovich István, Téthényi Dániel, Temper Balázs, Zvonarits Mihály és Pithyraeus Gergely.

Pázmány még ugyanebben az 1614-es esztendőben megjelenteti válasziratát Szyl Miklós álnéven.¹³ Az előljáró levélben ugyanannak a Nádasdy Pálnak ajánlja művét, mint Zvonarits a fordítását, alaposan fölpa-

¹⁰ HAFENREFFER (1614), RMNY (1983: 1072). Ld. még FÁY (2005), ahol némi meglepetésre ez olvasható: „A *Csepregi iskola* alighanem az egyik legismertebb hazai katolikus vitairat.” GÁBOR (2013: 246–253) a *Csepregi iskolából* hét oldalnyi szemelvényt közölt.

¹¹ „Eszen az könyvechket Nagysagos kegyelmes Vram ez elöt maid negy esztendöuel, akkor, mikor Nagysagod it Chöpregben egy ideig lakuan kegyelmessen egy nehanszor meg latogatot volna az Nagysagod böchületes uduara nepeuel egyetemben, az en hazamnal attam vala Nagysagodnak.” HAFENREFFER (1614: [A4v]).

¹² HAFENREFFER (1614: [C1r]).

¹³ PÁZMÁNY (1614), RMNY (1983: 1061).

rikázva ezzel ellenfeleit. Ezután következik a könyvben lévő dolgoknak summája. Ebben Pázmány kifacsarja Hafenreffer nevét (Hat-fél-réf embernek nevezi), akinek lefordította a napokban az írását egy csepregi prédikátor. Pázmány nemcsak Nagy Benedeknek válaszol, hanem már Zvonarits ajánló levelének állításait is pontról pontra cáfolja. Ezután a halhatatlan lélek származásának teológiai magyarázatába kezd, ezzel cáfolva Hafenreffert. A *Kalauz*ban valóban mindössze egyetlen mondat erejéig foglalkozott vele Pázmány, itt most alaposabban kielemezi a tübingeni teológus mondatait, végig immár a magyar fordításra hivatkozva.

A válasz nem váratott sokáig magára, egy évvel később, 1615-ben megjelenik Nagy Benedek és Zvonarits Imre közös munkája, a *Pázmány Péter pironsági*.¹⁴ Ez már jóval vaskosabb kötet, 333 oldalas és már nem imakönyv formátumú, hanem negyedré. Az ajánlásban (Nádasdy Tamásnak és Pálnak) világossá teszik, hogy „az Syrenes szauu, de Aspis mergü Pazman Peter”¹⁵ ellen ragadtak tollat, akinek volt képe szintén a Nádasdyaknak ajánlani az írását, és aki az „ö potrohos Kalauzzaban, sem ö Nagysagarol, sem az alatta valo Tanettokrol böcziületessen nem emlékezik, hanem inkab az hol szeret teheti, mosdatlan orczaual karomkodik.”¹⁶ Jelen dolgozat keretein belül nincs mód ennek a hosszú vitaíratnak a részletes elemzésére, ismételten megpróbálják Pázmány elveit és mondatait cáfolni, majd a kötet végén három gúnyverset is olvashatunk Pázmányról és egyet a *Kalauz*ról.¹⁷

Pázmány a következő évben, 1616-ban Prágában nyomtatta ki válasziratát *Csepregi szégyenvallás* címmel.¹⁸ Ezt a 283 oldalas kicsi, nyolcadrés méretű könyvecskét már a saját neve alatt jelenteti meg. Az előjáró levélből megtudjuk, hogy mi is e könyv létrejöttének története. Pázmány már az első mondatában – *in medias res* – Luthert idézi a *Kalauz*ból, aki a lelkünk halhatatlanságát csak a pápa „kamoraszékin tojtott iszonyatos szörnyűségnek” nevezi. „Azt vettem vala e mellé, hogy az mostani Martinista Tanítók sem mesze estek fájoktól. Mert alattomban vermet ásnak az mi lelkünk halhatatlanságának, midön azt hirdetik

¹⁴ ZVONARITS – NAGY (1615), RMNY (1983: 1091).

¹⁵ ZVONARITS – NAGY (1615), RMNY (1983: 3).

¹⁶ ZVONARITS – NAGY (1615), RMNY (1983: 3–4).

¹⁷ A hitvitabokorról bővebben ld. AJKEY (2021).

¹⁸ PÁZMÁNY (1616), RMNY (1983: 1120).

Hafenreffer után, hogy nem az Isten teremti vyonnan fogantatásunkban az Okos lelket, hanem, valamint egy Ló más Lovat nemz, ugy az embertülis, testestül, lelkestül származik az ő magzattya.”¹⁹ Pázmány elmondja, hogy a *Kalauz* megjelenése után lefordították Csepregen Hafenreffer művét, és „hogy az bűdös bor, czégér nélkül ne maradna, az könyv eleiben, valami szakadozot töldalékot függesztének, melyben az én irásomon kezdének szegezgetni. Mingyárt válaszok lön: és hevenyében torkokra vereték éretlen kérődések. Most azért viszontag, két Morgó [...] egybe czimborálván, valami szurkos pappirossat, undok téntával, olvashatatlan rút bötükkal, éktelen és tisztességbeli ember szájából ki férhetetlen rút morgásokkal, be mocskolván, en ream, mint fel töt tárgyokra, mesterségeknék szokott nyilaival, szitokkal, és hamissággal, lövöldöznek.”²⁰ A következő bekezdésben Pázmány maga is elismeri, hogy a Zvonarits Imre és Nagy Benedek által írt *Pázmán Péter pironásági* című könyv *Kalauz*-felelet. Nagyon érződik az egész kötet szövegén, hogy Pázmány igazán haragra gerjedt, szó nincs itt már az ugyan kissé lekezelő, ám mégis joviális, szarkasztikus hangnemről, amely még a *Csepregi mesterséget* jellemezte, itt minden téren kőkemény teológiai érveléssel és jelentős jegyzetapparátussal veri vissza az ellenfelek támadásait pontról pontra. Mindebből láthatjuk, hogy a *Kalauzra* elsőként a lutheránusok válaszoltak kétszeresen is, egyrészt az első cáfolatot Nagy Benedek írta, másrészt a wittenbergi tudósoknak elküldendő latin fordítást is ők készítették el. Valószínűleg többen fordították, ezek közül lehetett az egyik Nagy Benedek. Ennek a latin fordításnak a segítségével írja majd meg Fridericus Balduinus wittenbergi tudós a maga *Kalauz*-cáfolatát, *Phosphorus veri catholicismi* címmel 1626-ban.

1616-ban lett Pázmány érsek, több időt már nem tudott – vagy nem akart – ennek a vitának szentelni. Például a nevére és a *Kalauzra* gyártott gúnyversekre nem válaszolt, megtette ezt helyette Balásfi Tamás, Pázmány egyik legelszántabb követője. Még ugyanebben az évben két kötetet is kiadott Zvonarits és Nagy Benedek ellen. A *Csepregi iskola* című terjedelmes válasziratában Balásfi Tamás meglehetősen durva hangvételű modorban minden egyes lutheránus tételt cáfolni igyekezett, Pázmány nyomdokain haladva jelentős jegyzetapparátust használva. Ez a

¹⁹ PÁZMÁNY (1616), RMNY (1983: 1).

²⁰ PÁZMÁNY (1616), RMNY (1983: 2).

könyv decemberben jelent meg, Balásfi már ismerte és használta Pázmány válasziratát, a *Csepregi szégyenvallást*. A mű lapszámozás nélküli praelimináriákkal kezdődik: 1616. december 6-án, Szent Miklós napján kelt ajánlása a majd csak 1625-ben nádorrá választott Esterházy Miklós-hoz (10 lap), majd a „Az keresztyén olvasóhoz” szóló ajánlás következik (6 lap). Ezt követi egy „Elöl iaro intes az csepregi praedikatorhoz” (1–36.), itt indul a könyv lapszámozása. Ennek hosszú címéből, ajánlásából érdemes idéznünk, mivel Balásfi itt adja meg a mű több helyen is felbukkanó hangütését, kifejezve a vitapartnereihez való viszonyulását: „Az csepreghi szitkos nyallal csepegheo szaiu, és csak szarnya ki szaghatott szarka modon cserghö, Luther Praedikátorkának, feie falban veresétől, ösztön ellen valo, magha lába sértő, rughodozásától, az Romai fényes egy ighaz hütnek Napiára heában valo pökdécselésétől, az Luther es Caluinus vallását, Magyar Rabságban tarto gyözedelmes Pázmány Péter ellen [...] (1).

A könyvnek nincs tartalomjegyzéke, viszont a legvégén található két oldalnyi errata, melyben Balásfi arról panaszkodik, hogy a pozsonyi német nyomtató nem tud se magyarul, se latinul, a szerzővel való kontaktusa kevés, ezért a sok hiba, beleértve a lapszámozás helyenkénti kavargását is. Azt is szóvá teszi, hogy elmaradt a tartalomjegyzék, ennek pótlására álljon itt a mű 12 részének tematikus felosztása:

1. rész: Pázmány feleletének rendirül (36)
- 2–5. rész: Imádkozás a halottakért (45)
6. rész: Négy pontban védi a *Kalauzt* (151)
7. rész: A csepregiek Lutherrel ellenkeznek (168)
8. rész: A purgatóriumról (184)
9. rész: A szentek segítségül hívásáról (239)
10. rész: A böjt (318)
11. rész: A pápa főségéről (366)
12. rész: A csepregiek szerint hamis az Augustana Confessio. A „Hiszek-e gy” értelmezése (440).

A keresztyén olvasóhoz szóló bevezetőben írja, hogy nem tud az egész nemzetben egy olyan embert, aki több vagy hasznosabb munkát szentelt volna az Anyaszentegyház védelmére, mint Pázmány. S noha ugyan ő maga el tudja hallgattatni őket, hiszen ha „néha néha, urozua való mordulással meg moczannak ellene, de mindgiárt félben haraptattia kuhin-

tásokat vélek, mint most cselekedett az Csepregi Praedikátorral, az köszegi Socéual, és nem tudom micsoda De kan neuü Morgoual”.²¹ Tehát átveszi Pázmány feltételezését a három szerzőről, noha megjegyzi, hogy csak az első kettőt (Zvonaritsot és Nagy Benedeket) ismeri. Feleleveníti a vita eddigi állomásait, majd amint a *Pázmány Péter pironzási* című könyvet említi, még a kötet külsejét bíráló pázmányi megállapításokat is átveszi, egy árnyalatnyit természetesen ráerősítve: „rút ténál, Farkas szőre színű szürke pappirossal, homály hozó, töredezett, s rossz kopott betűkkel, az igaz hűt és Pázmány Péter ellen, temérdek tudatlanság sepreiúel egybe keueruén, sok szántalan hazug szitkoknak moslékát, egy paraszt, és otromba, nemmel, modal, és formáual az alkátoihoz illendő köniuet nyomtattattanak [...].²² Ez a tendencia nagyjából az egész kötetre érvényes, tehát Pázmány érvelését követi, átvéve modorát, még a – feltehetően népszerű vagy szórakoztató – színesítő elemeket, a köznyelvi megfogalmazásokat, a szarkazmust is alkalmazva, csak mindent erőteljesebb, durvább hangvétellel.

A mű alapján szükséges értelmeznünk Balásfinak Pázmányhoz való viszonyát. Rapaics Rajmond Balásfit Pázmány „elvtársá”-nak nevezte,²³ s valóban úgy áll a dolog, hogy Balásfi mintha Pázmány hangos szavú szócsöve lenne. Balásfi valóban jól ismerte Pázmány műveit, a *Csepregi iskolában* is sokszor hivatkozik e művekre, számos alkalommal a *Kalauzra*, továbbá az *Imádságos könyvre* (9–10), a *Logi alogira* (141, 412), a *Peniculus papporumra* (142–143), *Iemiciusra* (143), *Az igazságnak győzedelmére* Alvinci ellen (256), a *Keresztyéni feleletre* is (253, 338), de lapszám nélkül, lehet, hogy ez csak „tematikus” marginális, s természetesen legtöbbször a Pázmány-féle *Csepregi mesterségre* és *Csepregi szégyenvallásra*. Pázmányt több helyen is megvédi pl. az elképesztő vád, a törökösség ellen, ugyanis a csepregiek a rózsafüzér használata miatt illették ilyen váddal. Észre kell vennünk azonban, hogy Balásfi igen művelt, teológiai-
ilag vitaképes szerző, saját állítása szerint Rómában tanult (238). 1620-ban egy olyan műfajt választva, olyan latin nyelvű államelméleti értekezést, abszolutizmus-elméletet is írt,²⁴ melyet Pázmány sohasem. Úgy

²¹ PÁZMÁNY (1616), RMNY (1983: [b4v]).

²² „Az keresztien oluasóhoz”, c ívjelzéssel.

²³ PÁZMÁNY (1900: 49).

²⁴ HARGITTAY (1980).

látszik, már csak a *Csepregi iskola* jelentős terjedelme miatt is, hogy a tárgyalt teológiai és vitakérdéseket Balásfi helyenként Pázmánynál részletesebben tárgyalja, még a *Kalauznál* is bővebben. Viszonylag kevés kérdést vet fel, de azokat igen alaposan, főleg a Biblia és az egyházatyák alapján argumentálva. Stílusa tudományosan értekező, ebből csak ritkán lép ki egy-egy odaszólással. Balásfi általában higgadt, értekező stílusban ír, kivéve a lapszám nélküli hosszú bevezető részeket, melyekből a fentiekben már idéztünk. Lényegében a praelimináriákra marad a hitbéli ellenfeleket, a „Prédikátor bátyá”-t (pl. 306) „megpofázó” stílus használata, amiben viszont Pázmányon is túlesz. Esetenként humoros szójátékokkal tarkítja írását, pl. *Augustana confessio – Augustana confusio* (384), *Liber concordiae – Concordia: „konkoly dija”* (146), Hafenreffer – „fél réf ember” (167). Mint Pázmány, ő is használ szólásokat, pl. „illy Bagholy tudománnyal szóltok az Aue Máriához” (147), „Az Görög Ecclesiátis hozod elő, hogy az ellenzi a Purgatoriumot, de ebben az dologbannis Bagoly vagy az Aue Máriához, mert az töllünk el szakadot Görögöketic Ecclesiának hiuod, vgyanis minden tök, tuos etek, nállatok” (236, ld. még: 180). Helyenként szarkasztikusan fogalmaz Balásfi: „te s’ az Soce, maid olly táuul vattok az tudomány dolgában a’ Pázmány Péter állapattiatól, mint a’ Maiom maga viselése az Ember maga viselésétől” (466).

A *Csepregi iskola* hivatkozásai azt mutatják, hogy nemcsak a Biblia szövegében, az egyházatyák, Szent Tamás és a 16. századi jezsuiták műveiben jártas, de ismeri a humanizmus-kori irodalmat (Bonfini: 8, Erasmus: 23, 25, 26, 303, 370) és kortársait is, beleértve a protestáns és katolikus szerzőket. Az előforduló nevek néhány jellemző példája: Blandrata (19), L. Osiander (437), Bellarmino (394, 408, 428), Bornemisza: *Ördögi kísértetek* (242), Pathai István (341), Szegedi István (343–344), Báthori Gábor (436), Szenci Csene Péter (367), Szilvási János kálvinista prédikátor (422), a „tudatlan” Szenci Molnár Albert (367–368). Mindig együtt emlegeti a csepregi mű gyakori említésekor a csepregi szerzőt, Zvonarits Imrét és a „kőszegi Sócét”, Nagy Benedeket, ám gyakran együtt említi a lutheristákat és a kálvinistákat, helyenként az arianusokat is, tehát írása szélesebb érvényű, nemcsak a csepregi lutheránusok ellen szól. „A keresztyén olvasóhoz” írt praelimináriában a lutheránusok és kálvinisták mellett megemlíti az arianusokat is (b4r–v). Luthert összevetve a török hodzsákkal, még rosszabbnak tartja (26). A Luther-követőket azzal vá-

dolja, hogy nem olvassák Luther műveit (33). Balásfi tud róla, hogy a csepregiek Wittenbergből, sőt Heidelbergből is kérnek segítséget Pázmánnyal szemben, amivel talán a készülő *Kalauz*-fordításra utal (354, 424). A *Csepregi iskola* szövegét élénkítik a személyes megjegyzések. Arról ír például – mintha ő maga is látta volna a csepregi diplomot –, hogy piszkosabb az istállónál (31), s mintha személyesen is ismerné Zvonaritsot (466); vagy Forgách Ferenc böjtöléséről írja, hogy csak kedden és csütörtökön evett (357–358). Megemlíti, hogy a kolozsváriak arianusok, nem böjtölnek (337), tán személyes élmény ez is, hiszen Balásfi is unitárius családból származott s Kolozsvárott született és járt iskolába. Az Esterháznak szóló ajánlás megemlíti a későbbi nádor jezsuita tanulmányait, Pázmányt magasztalja és ismét együtt bírálja a lutheránusokat és a kálvinistákat.

Fontos, hogy Balásfi sokszor és rendszertelenül hivatkozik Pázmány két csepregiek ellen szóló művére, a *Kalauzra* és Szyl Miklósrá (Szyl Miklóst emlegeti pl.: „Elöl iaro intes az csepregi praedikatorhoz”: utolsó előtti, számozatlan oldal, továbbá: 167, 385, 411–413, 432, 435, 437, 448–453, 455). Pázmány az 1614-es *Csepregi mesterséget* Szyl Miklós néven adta ki, de az 1616-os *Csepregi szégyenvallást* már saját neve alatt. Balásfi utalásaival egyértelművé teszi, hogy Szyl Miklós azonos Pázmánnyal, akit személyesen is ismer.

Míg a *Csepregi iskola* főként Zvonarits Imrét célozta (ez a neki szóló 36 oldalas előjáró intésből is látszik), addig Balásfi másik 1616-ban kiadott könyve Nagy Benedek ellen íródott. A címe *Epinicia Benedicto Nagi*,²⁵ terjedelmét nézve jóval kisebb, mintegy 40 oldalnyi szöveg. Ebben versek, egészen pontosan gúnyversek találhatók. Ami Pázmánynak talán nem volt illendő, Balásfi adja vissza a kölcsönt az érsek nevére gyártott anagrammák miatt. A könyvecskében 15 latin nyelvű anagramma, 47 latin nyelvű epigramma, továbbá 9 magyar nyelvű anagramma olvasható Nagy Benedek nevére, személyére gyártva, valamint egy latin nyelvű vers általánosságban a hafenrefferiánus lutheránusok ellen.²⁶ Számunkra most leginkább az olvasókhöz szóló magyar nyelvű bevezető fontos, ugyanis ebben Balásfi azt írja, hogy „mongyák hogy ighen orrollyák, az Vitteberghai Doctorokis, hogy az Magyar kalauz illy ighen fel találta, a’

²⁵ BALÁSFÍ (1616b), RMNy (1983: 1118).

²⁶ A 9 magyar anagrammás vers kiadva: KOMLOVSZKI–STOLL (1976: 216–218).

Luther les helyeit, s' hogy elötte el nem szaladhatnak, az ör allo bainakok: nyeluet akarnanak foghni a' Kalauz allapattia felöl, de nem tudnak Magyarul; Deakra akarnanak talalni, s' örömet beszelnének velle Vitteberghaban, s' talam osztann valami Mesterseghes formauaal, az eröss Samson tánczara, foghatnak a' Kalauzt, es ki tolnak a' szemet", tehát már ekkor a katolikusok, vagyis Pázmány köre számára köztudott dolog volt, hogy a *Kalauzt* fordítják. Balásfi azt írja ebben a bevezetőben, hogy „eggy rongyos Pasztor, kit a' Ghazdaia el üzött, hogy Pasztorsaghabann el nem iart, testi hiusagha miatt, es hogy ez olly tolmaczcsaghra, igheri maghat, hogy valamit mond a' Kalauz, ö mind Deakra fordittia, az Vitteberghaiak keduekert.”²⁷ Mindezek alapján úgy véljük, hogy Nagy Benedek lehetett a *Kalauz* latinra fordítója, legalábbis az egyik. Nem valószínű ugyanis, hogy egy kizárólag neki/róla szóló könyvben egy neki/róla szóló bevezetőben másról beszélne Balásfi. Tehát Pázmánnyal és a *Kalauzzal* kapcsolatosan két dolgot is köszönhetünk Sármelléki Nagy Benedeknek, egyrészt az első átfogó feleletet, másrészt a fordítást is, amelynek segítségével írta meg Friedrich Balduin a választ.

Források

- BALÁSFY 1616a BALÁSFY T., *Csepregi iskola, kiben, az Lothervs es Calvinista praedikatoroknak tanusagokra, es teuelygésekböl való ki térésekre, az Csepregi szitok szaporító morgó Praedikátort, az igaz hüt ellen, és Pázmány Péterre való hazugságiértis, az igaznak ióra tanító ostoráual Iskolázza, Pozsony, 1616.*
- BALÁSFY 1616b BALÁSFY T., *Epinicia Benedicto Nagi, alias Soce Ludi Közseghiensis, sui nescio, sibimet nocenti, vetulo, sed nimium rudi, ignaro et diabolari Paedotribae, cantata, Pozsony, 1616.*
- HAFENREFFER 1614 M. HAFENREFFER, *Az szent irasbeli hitvnk againak bizonyos moddal es renddel, három könyvekre való osztasa, Zvonarits I. (ford.), Keresztúr, 1614.*
- PÁZMÁNY 1614 PÁZMÁNY P. [Szyl Miklós], *Csepregi mesterség, azaz Hafenreffernek magyarrá fordítot könyue eleiben függesztet leueleknek, czegéres czigánysági, és orcza-szégyenítő hazugsági, Bécs, 1614.*
- PÁZMÁNY 1616 PÁZMÁNY P., *Csepregi szégyenvallás. Az az reovid felelet, melyben az Csepregi hiusagoknak, Közsegi tóldalékit, verőfényre hozza, Prága, 1616.*

²⁷ BALÁSFY (1616b, [B4v]–C[1r]).

ZVONARITS–NAGY 1615

ZVONARITS I. – NAGY B., *Pazman Peter pironasagi. Az az: azokra az szitkos karomlasokra, es orczatlan pantolodasokra, mellyeket Szyl Miklos neue alat Hafenreffer tudos Doctornak könyue eleiben függesztet leuelek ellen, all-orczassan ki bocziattot vala: derek felelet. Melyben, nem chak az czepregi Mestersegnek neuzet nyelues czielcziapasi, torkaban verettetnek, de meg az ő Cziauargo Kalauzaanak, csintalan fartellij, es hazug czigansagijs röuid bizonyos ielekből, mint egy vilagos tükörből, ki nijlatkosztatnak, Irattatot az együgyüeknek Hasznokra, es Az mi magunk artatlansaganak tiszta mentsegere.*, Keresztúr, 1615.

Felhasznált irodalom

- AJKAY 2021 AJKAY A., „Morgók nyelveskedése” – Pázmány és a nyugat-dunántúli evangélikusok, in: Farmati A. – Gábor Cs. (szerk.), *A dialógus formái a magyar régiségben*, Kolozsvár, 2021, 69–82.
- BÁTHORY 2019 BÁTHORY O., *Pázmány Vindiciae-je és Balásfi Refutatioja: Két röpirat a besztercebányai országgyűlés végzései ellen*, in: Kármán G. – Zászkaliczky M. (szerk.), *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*, Budapest, 2019, 197–222.
- FÁY 2005 FÁY Z., *Kocsmaköltő búcsúja. Lapszéli jegyzetek*: <https://magyarnemzet.hu/archivum-magyarnemzet/2005/07/kocsmakolto-bucsuja>, 2022. 03. 30.
- FRANKL 1868 FRANKL [FRAKNÓI] V., *Pázmány Péter és kora*, I, Pest, 1868.
- GÁBOR 2013 GÁBOR Cs. (vál., szöveggond., jegyz.), *Keresztyéni felelet: Hitviták a 17. századból*, Kolozsvár, 2013, 246–253.
- HARGITTAY 1980 HARGITTAY E., *Balásfi Tamás és Pázmány Péter politikai nézetei*, *Irodalomtörténet*, 62 (1980), 134–147.
- HELTAI 2005 HELTAI J., *A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655)*, in: Heltai J. – Tasi R. (szerk.), „Tenger az igaz hitrül való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, Miskolc, 2005, 115–174.
- KOMLOVSZKI–STOLL 1976 *Régi magyar költők tára*, 17/8, s. a. r. KOMLOVSZKI T. – STOLL B., Budapest, 1976.
- LÁZÁR 2018 LÁZÁR I. D., *Az 1584-es váradi hitvita*, in: Száraz O. (főszerk.) – Fazakas G. T. – Imre M. (szerk.), *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, 2018, 249–256.
- LÁZÁR 2021 LÁZÁR I. D., *Marsus vadkan Pannon földön: Marcus Pitačić és Beregszászi Péter vitája (?)*, in: Farmati A. – Gábor Cs. (szerk.), *A dialógus formái a magyar régiségben*, Kolozsvár, 2021, 47–56.
- MONOK 2012 MONOK I., *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség könyves műveltsége a XVI–XVII. században*, Budapest – Eger, 2012.

- PÁZMÁNY 1900 PÁZMÁNY P., *Összes munkái*, V, Budapest, 1900.
- RMNY 1983 *Régi magyarországi nyomtatványok II, 1601–1635*, Borsa G. – Hervay F. – Holl B. (szerk.), Fazakas J. – Heltai J. – Kelecsényi Á. – Vársárhelyi J. (kiad.), Budapest, 1983.
- SZABÓ 1897a SZABÓ I., *Balásfi Tamás püspök és egyházi író élete és művei*, Magyar Sion, (1897: 122–133, 184–209).
- SZABÓ 1897b SZABÓ I., *Balásfi Tamás élete és munkái*, Budapest, 1897, 25–32.
- TÓTH 2018 TÓTH G. I., *Politika, történelem, múltszemlélet három 17. századi kánonok műveiben: Balásfi Tamás, Ráttkay György és Bársony György munkái*, in: Varga Sz. – Vértesi L. (szerk.), *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*, Pécs, 2018, 297–314.
- ZELLIGER 1890 ZELLIGER A., *Balásfy Tamás*, *Katolikus Egyházi Közlöny* 2, (1890/4.), 25–28.

„With gray paper by the color of wolf fur...” Tamás Balásfi’s *School of Csepreg*

In 1616, Tamás Balásfi, a Catholic religious debater famous for his outspokenness, published his almost 500-page book in Pozsony under the title School of Csepreg. With this, he joins the faith dispute which centre, a few years earlier, was the small town Csepreg in Western Hungary. Although he draws his opponents from a wider circle: in addition to the Lutherans, he also speaks out against the views of the Calvinists and, in some places, the Arians. In his writing, he also refers to several works by Péter Pázmány, in some places he takes quotes from them verbatim, and he also reveals Pázmány’s pseudonym, i.e. Miklós Szyl. Although Balásfi’s work did not disappear completely during the centuries, because about twenty-five copies of it survived in various libraries, and it also had a reception, and a new edition was published (Eger, 1775), nevertheless, our thesis is the first detailed analysis of this unique work in many respects.

Keywords: Balásfi Tamás, Pázmány Péter, Catholic-Protestant controversy, polemics, rhetoric of polemic

BAJÁKI RITA

Pázmány és a barátság¹

A dolgozat Pázmány életművében vizsgálja a (fele)barát/barátság szó jelentés-árnyalatait, előfordulásának körülményeit, a fogalom használatát. Eszerint a felebarát lehet amicus et proximus, illetve proximus nocens, akikkel szemben a felebaráti szeretet mindannyiunkat kötelez függetlenül a másik szándékától, tetteitől, mert a felebaráti szeretet mindig az emberre, és nem annak cselekedeteire irányul. Ugyanakkor létezik a kölcsönösségen alapuló, jóakaró barátság, amelyben a tetteknek is jelentősége van, amikor felelősséggel tartoznak a felek egymás iránt. Pázmány ezen jóakaró barátságról szóló gondolatait gyűjtötte csokorba a dolgozat a Pázmány műveiben található és a témára vonatkozó szöveg helyek áttekintése alapján, amelyek elsősorban az áhítati műveiben fordulnak elő, a vitairatokban alig, és ott is csak véletlenszerűen.

Kulcsszavak: Pázmány Péter, felebaráti szeretet, barát(ság), 60 év, ajándék

„engedj egészséges éltető eget és bőséget: barátinknak és ellenséginknek adj igaz szeretetet”²

Pázmány Péterről sem a közvélekedés, sem a szakirodalom döntő többsége nem gondolná, hogy írt volna a barátságról. Jóllehet az utóbbi évtizedekben egyre inkább a kutatás érdeklődési körébe kerültek művei,³ de ezekben csak elvétve találunk egy-két megjegyzést, a téma szempontjából releváns megnyilatkozást. Az alábbiakban néhány szöveg hely áttekintésével igyekszem felvázolni Pázmány barátságról vallott

¹ A téma feltalálását és a dolgozat megírását (a szerkesztőkön kívül) elsősorban LÁZÁR István Dávid személye, valamint *Petrarca és a barátság* című tanulmánya inspirálta. (Nem, nem *Petrarca és az öregség* című...) LÁZÁR (2014). A tanulmány az NKFIH/OTKA K 137815 sz. pályázat támogatási időszakában készült, szerzője az ELKH-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

² PÁZMÁNY (1631/2001: 298).

³ Eminensen köszönhető a HARGITTAY Emil sorozatszerkesztő nevével fémjelzett *Pázmány Péter Művei* kritikai kiadássorozatnak. (Továbbiakban: PPM.)

elképzeléseinek fő vonásait; természetesen távolról sem a teljesség igényével teszem ezt, csupán néhány, általam lényegesnek tartott jellemzőt emelek ki.

Mindezekhez első lépésben azt tisztázom, hogy a barát, barátság kifejezés mely jelentéstartománya legyen a fókuszban, majd azon szövegrészletek áttekintése következik, amelyekben a kifejezés az általam vizsgálni vágyott értelemben szerepel.

A fogalom tisztázását lényegében maga Pázmány elvégzi a *Felebarátunk szeretéséről* szóló prédikációjában,⁴ amikor az irgalmas szamaritanus evangéliumi történethez kapcsolódóan mellékesen⁵ maga is körüljárja a kérdést: „Mert avégre említi a szamaritanus példáját, hogy abból megtanuljunk, kicsoda a mi felebarátunk és mint kell felebarátunkkal bánnunk.”⁶ Ennek kapcsán sejlik fel tehát a fogalomtisztázás, vagyis a különbségtétel a barát és felebarát között. Az evangéliumban Jézus tanítása: „*Diliges amicum tuum, sicut teipsum*, úgy szeresse ki-ki felebarátját, mint magát”,⁷ amelyhez kapcsolódóan néhány sorral lejjebb fejti ki Pázmány, kit kell felebarátunk alatt értenünk, „azért felebarátunk és közelvalók nevén nemcsak szüléinket, vér szerént való atyafiakat, jóakaró barátokat, polgártársakat kell érteni, hanem valakik az emberi természetben hozzánk hasonlók; valakik azon Istentől, azon sárból teremtettek; azon világon, azon ég alatt, azon nyavalyák között élnek.”⁸ Később hozzáteszi, „nem kell sem atyafiságot és barátságot, sem isméretet és nemzetséget, sem állapotot és hivatalt nézni a felebarátságban, mert minden ember, proximus, közelvaló mindennek, valaki olyan ember, mint ő.”⁹ Eszerint tehát válogatás nélkül mindenkit felebarátunknak kell tekintenünk. Ez nyilvánvaló kiterjesztése az ószövetségi álláspontnak,

⁴ Pünkösöd utáni XII. prédikáció, PPÖM (1906: 354–369).

⁵ Mellékesen, mert a *propositio* így hangzik: „És elsőben, hogy értsük, mire kötelez Isten, mikor azt parancsolja, hogy szeressük felebarátunkat, megmagyarázom nemcsak ennek a parancsolatnak felséges méltóságát, hanem azt is, miben áll és minémű cselekedeteket kíván az atyafiszeretet. Másodszor, rövid sommában foglalom, mennyi sok serkentő okok izgatnak felebarátunk szeretésére.” PPÖM (1906: 356). A Pázmánytól vett idézetek esetében – amelyeknek a forrása akár a PPM, akár a PPÖM – a helyesírást egységesítettem.

⁶ PPÖM (1906: 356).

⁷ PPÖM (1906: 356).

⁸ PPÖM (1906: 356).

⁹ PPÖM (1906: 357).

melyet Pázmány is idéz: „Azért a zsidók csak barátságos jóakarókról értették a szeretetről adatott parancsolatot, és azt hirdették, hogy szeressük barátunkat, gyűlöljük ellenségünket.”¹⁰ Itt arról van szó, hogy „akit a deákok proximusnak, közelvalónak mondanak, a zsidók azt oly szóval nevezik, mely, *amicum et proximum*, mind jóakaró barátot, mind közelvalót jegyez.”¹¹ Az ószövetségi felfogásnak, miszerint csak a jóakaró barátot kell szeretnünk és gyűlölni ellenségünket, feloldása, megújítása az a parancs, amelyet Jézus ad az Újszövetségben, amely a felebaráti szeretet alapja. Pázmány el is magyarázza, hogyan valósítsuk, éljük ezt meg, nem véletlenül a nehezebb esetet fejt ki bővebben: „Mert noha gyűlölhethetjük az ember gonoszságát; kívánhatjuk, hogy Isten a gonosz embert megzabolázza; hogy az ártatlanokat tőle oltalmazza; hogy egyebek példájára és maga jobbulására büntetődjék a gonosztévő: de magát az embert, bár *Proximus nocens*, ártalmas felebarátunk legyen is, nem szabad gyűlölni, hanem mint azon Isten fiát, azon Ádám maradékát, tartozunk szeretni; mivel Isten személyválogatás nélkül minden közelvalóinkat parancsolta, hogy szeressük.”¹² Pázmány az egyház tanításának megfelelően vezeti rá az olvasót és mutatja meg, hogy hogyan szeressük egymást, és a *nocens* esetében hangsúlyozza, hogy a tettet nem, de a személyt, minthogy felebarátunkról van szó, el kell fogadni szeretettel. Tehát a felebarátnak két típusa van az *amicus et proximus*, illetve a *proximus nocens*. Az előbbibe tartoznak – jó esetben – szüléink, a vér szerint való atyafiak és a jóakaró barátok.

Mindezek alapján meghatározható és körülhatárolható, hogy ebben az írásban azon szöveghelyek alapján emelek ki néhány sajátosságot a barátságról, amelyekben Pázmány a felebarátot az *amicus et proximus* értelemben szerepelteti, amikor azon belül is nem a vér szerint való, hanem a jóakaró, közelvaló barátról szól, akinek nemcsak a személyét könnyű szeretni, de a tetteit is elfogadni.

Ha visszatérünk az első bekezdésben idézett gondolathoz, hogy vajon írt-e Pázmány a barátságról, ennek kiderítésére a legegyszerűbb módszer, ami egyben igen tanulságos is, számba venni, hogy a (fele)barát kifejezés, illetve annak toldalékos alakjai milyen gyakran és mi-

¹⁰ PPÖM (1906: 356).

¹¹ PPÖM (1906: 356).

¹² PPÖM (1906: 357).

lyen értelemben, illetve Pázmány mely műveiben szerepelnek, és mi jellemző ezekre az előfordulásokra.¹³ A részletes áttekintés alapján vilá-

¹³ A nyomtatásban megjelent műveiben a (fele)barát, barátság szavak, és ezek ragozott alakjainak előfordulása a következő:

Felelet, PÁZMÁNY (1603/2000): 36 alkalommal, ebből 26 szerzetes értelemben, és 1 alkalommal fordul elő a jóakaró barát értelemben.

Tíz bizonyosság, PÁZMÁNY (1605/2001): 35 alkalommal, ebből 24 szerzetes értelemben, és 1 alkalommal fordul elő a jóakaró barát értelemben.

Imádságos könyv, PÁZMÁNY (1631/2001): 58 alkalommal ebből 4 szerzetes értelemben, 45 felebarát, és 9 alkalommal fordul elő a jóakaró barát értelemben. Ezúttal nehezebb megkülönböztetni, hogy mikor van szó csak a szűkebb értelemben vett barátról és mikor általánosan vett embertársról. Mindenképpen az egymáshoz való viszonyuláson, az egymással való viselkedésen van a hangsúly az értük való könyörgésekben.

Rövid tanúság, PÁZMÁNY (1606/2006): 2 alkalommal, jóakaró barát értelemben.

Keresztyéni felelet, PÁZMÁNY (1607/2016): 23 alkalommal, ebből 2 szerzetes értelemben, 13 felebarát, és 8 alkalommal fordul elő a jóakaró barát értelemben. Itt elsősorban valakinek a barátjáról (Istennek barátai az angyalok) van szó, felsorolás jelleggel.

Megrostálás, PÁZMÁNY (1606/2017): 10 alkalommal, ebből 3 szerzetes értelemben, 1 felebarát, és 6 alkalommal fordul elő a nem jóakaró barát értelemben. Ebben a műben a barát kifejezést többször ironikusan szerepelteti Pázmány, Alvinczi az ő *nem* barátja.

Öt szép levél, Öt levél, PÁZMÁNY (1609, 1613/2019): 22 alkalommal, ebből 9 a szerzetes, 8 a felebarát, 5 a jóakaró barát értelemben illetve 9 alkalommal, 3, 5, és 1 alkalommal. Ebben a két műben nem a barátok egymáshoz való viszonyáról van szó, hanem utalás-ként fordul elő, miszerint valakinek a barátját említi a szöveg, illetve valakinek a barátságáért, azaz a kedvéért tesz meg valaki valamit.

Posonban lött prédikáció, PÁZMÁNY (1610, 1636/2020): 13, illetve 6 esetben fordul elő, mindkét műben 1 alkalommal felebarát értelemben, a 12 és 5 esetben pedig a szerzetes jelentésben. Ez a statisztikai adat is mutatja a prédikáció átdolgozásának jellegét, vagyis a konkrét személy története (Tordai János felekezetváltásai) helyett a későbbi beszédben már általánosságban szól arról, hogy a nagy emberek bukásához mint kell viszonyulnunk.

Calvinus, PÁZMÁNY (1609/2021): 2 alkalommal, 1 esetben szerzetes, 1 esetben pedig felebarát értelemben, az irgalmas szamaritánus történetére utalva szerepel a kifejezés.

Csepregi mesterség, PPÖM (1900a: 1–25): 0 alkalommal.

Az calvinista prédikátorok, PPÖM (1900b: 27–45): 1 alkalommal felebarát értelemben.

Az igazságnak győzedelme, PPÖM (1900c: 47–114): 7 alkalommal, ebből 4 esetben felebarát, 3 esetben jóakaró barát értelemben. Akárcsak a *Megrostálás* esetében, Alvinczira vonatkoztatja a barát szót, de valójában ellenkező értelemben érti.

Csepregi szégyenvallás, PPÖM (1900d: 115–249): 3 alkalommal, 1 szerzetes, 1 felebarát és 1 barát („az igaz ájtatosságnak vitézit, mint Isten barátit tiszteljük”) értelemben szerepel.

gos, hogy a barát kifejezés jelentésárnyalatai megkülönböztethető módon és céllal fordulnak elő az áhítati illetve a hitvitázó műveiben. Az előbbiben a felebarát, a jóakaró barát értelem szinte kizárólagos, míg a hitviták, vagy ilyen jellegű művek esetében igen gyakran (az előfordulások 50–80%-ában) a szerzetes értelemben szerepel.¹⁴ Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy Luther és a szökött barátok esetében támadó éllel, a szerzeteseket támadó protestáns írásokkal szemben pedig támogatólag, a védelmükben ír. A fennmaradó esetek nagyobb részében a barát kifejezés a valakinek az ismerőse értelemben szerepel, tehát a szó használatának azonosító funkciója van. A jóakaró barát sajátosságai ezekben a művekben valóban csak elvétve és kizárólag mellékesen fordulnak elő.

A hitvitázó művek közül az Alvinczihez köthető írásokban szerepel viszonylag többször a barát szó nem szerzetes és nem a valakinek a barátja értelemben. Talán ez sem véletlen. Pázmány műveiben önmagáról nem sokat árul el, személyesen senkit sem nevez meg, hogy barátja volna, az egyetlen ember, akivel kapcsolatban ezt a kifejezést használja,

Rövid felelet, PPÖM (1900e: 251–302): 22 alkalommal, ebből 10 esetben szerzetes, 4 alkalommal felebarát, 8 esetben a jóakaró barát barátságáért, vagyis valakinek a kedvéért értelemben szerepel.

Bizonyos okok, PPÖM (1900f: 303–342): 12 alkalommal, ebből 8 esetben szerzetes, 4 esetben felebarát értelemben szerepel.

A Sz. Írásról és az Anyaszentegyházról, PPÖM (1900g: 343–469): 8 alkalommal, ebből 5 esetben szerzetes, 1 esetben felebarát, 2 esetben jóakaró barát (pl. barátságáért vkinek) értelemben szerepel.

A' setét hajnalcsillag, PPÖM (1900h: 471–823). 29 alkalommal, ebből 24 esetben a szerzetes, 2 esetben felebarát, 3 esetben jóakaró barát értelemben (pl. Isten barátja Ábrahám) szerepel.

Kempis-fordítás, PPÖM (1894: 201–370). 48 alkalommal, ebből 1 esetben szerzetes értelemben. Ezúttal talán még az *Imádságos könyv* jelentésárnyalatainál is nehezebb határt húzni a felebarát és a jóakaró barát értelem között.

Kalauz, PPÖM (1879), PPÖM (1898). Összesen: 157 alkalommal, ebből 82 esetben szerepel a barát kifejezés szerzetes értelemben.

Prédikációk, PPÖM (1903), PPÖM (1906). Ebben olyan sok alkalommal fordul elő, hogy a számszerűsítésnek nincs többletértéke.

¹⁴ Vö. Szenci Molnár Albert szótára a magyar-latin részben a *barát* megfelelőjeként a *Monachus* kifejezést hozza, külön szerepel a *barátom*, latinul *amicus*, illetve a *barátság*, amelynek esetében két megfelelőt is találunk, *amicitia*, *familiaritas*. A latin-magyar szótárban az *amicus*, *a, um* megfelelője *jó barátom*, *familiaritas* esetében a *barátság*, a *proximus* esetében pedig a *legközelebb való, rokonságom, felebarátom* jelentéseket találjuk.

Alvinczi Péter. Ugyanakkor esetében sem egy aktuális baráti viszony hangsúlyozását látjuk, épp ellenkezőleg, Alvinczi az ő *nem* barátja. A kritikai kiadás tanulmánya szerint a *Megrostálás* „rábeszélő, ironikusan meggyőzni akaró igyekezete utalhat kettejük korábbi személyes kapcsolatára, ezt azonban nem tudjuk közvetlenül dokumentálni.”¹⁵ Dokumentálni, bizonyítani ezúttal sem lehet, de minimum elgondolkodtató az a tény, hogy Pázmány csak az ő neve mellé illeszti a „barátom” kifejezést több művében is, ő az, aki ellen talán legtöbbször és igen hevesen ír. Lehetséges, hogy a személyes meggyőzés szándéka nem csupán egy karakteres protestánsnak, de az egykori (jó) ismerősnek is szólhat, és e viszonyulás megváltozása nem múlt el nyom nélkül, ezért is hangsúlyos a *nem* barátom kifejezés? *Barátságos intésem Alvinczihez* címmel ír neki „nyílt levelet”, amelynek a végén egy mondat erejéig mintha az irónia helyét átvenné a felebaráti, (netán a jóakaró baráti?) intés: „Nem mondom mind ki, ami eszemben jut, mert magamat megböcsülöm, nem az te gázságodat nézem, hanem barátságosan intlek, ne kövesd elmédet, mely csak az szitokra és ész nélkül való fecsegésre hajlott; hanem írj emberül: szólj az dologhoz, ne tétovázz, mint az róka, és meglátod, hogy válaszod léssen. Ha intésemnek nem engedsz, meglátod mit nyersz véle. Adjon Isten észet és emberséget fejedben.”¹⁶

A hitvitázó művekben a további nem szerzetes értelmű említések tehát jellemzően nem a barátság mibenlétéről szólnak, inkább utalás személyekre, pl. Luther baráti, illetve gyakran előfordul a valakinek kedvéért értelmű barátságáért kifejezés is. Elvértve azonban találunk olyan mellékes megjegyzéseket, amelyek relevánsak szempontunkból, ezeket később mutatom be.

Pázmány a jóakaró barátról, a hozzá való viszonyulásról elsősorban áhítati műveiben írt, az *Imádságos könyvben* a Kempis-fordításban, illetve a prédikációkban. Ez utóbbit áthatja a felebarátaink iránt való viszonyulás, valamennyi beszédét lehetne értelmezni ebből a szempontból, de leginkább a *Felebarátunk szeretéséről* című beszédét. Ebben a prédikációban, miután magyarázatot kapunk a felebarát mibenlétéről, a hangsúly kifejezetten a szeretet szükségességén van, amely minden mást megelőz és magában foglal, hiszen „Jó Recipe és egészséges orvosság, hogy, ne ölj, ne

¹⁵ PÁZMÁNY (1606/2017: 92)

¹⁶ Az igazságnak győzedelme, PPÖM (1900: 92).

lopj, hamissan ne esküdjél; de egy oly orvosság vagy az Isten patikájában, mely mindezek hasznát és erejét magában foglalja, és valamit azok az Isten rendelésinek különböző parancsolati végbevihetnek, azt egyedül az atyafi-szeretet megszerzi.”¹⁷ Ehhez képest más prédikációkban részletes, konkrét, meghatározott élethelyzetekben alkalmazható direkt útmutatásokat is találunk, sok esetben inverz módon, így a *Feslett társok és hízelkedők barátsága veszedelmes* című beszéd kifejezetten alkalmas arra, hogy megtudjuk, kinek a barátságát kell keresnünk és kiét kerülnünk. Először is az ember társas lény, Senecát és Arisztotelészt hivatkozva mondja el Pázmány az ő álláspontját. „*Homo est animal sociale*, természet szerént társalkodók az emberek, örömet egymással nyájaskodnak, és vagy lehetetlen, vagy igen nehéz egyebek társasága nélkül élni. Mert, Nullius boni, sine socio, jucunda possessio, akinek barátja nincsen, kivel együtt jó állapotjában vígadjon, kitűl szükséges igyében tanáccsal és értékkel segítessék, bódog állapotban nem lehet.”¹⁸ Az igaz jóakaró barát igen nagy kincs, „mert bár mindennel bévelkedjék ember: ha nincsenek, kikkel kedvesen beszélgessen, kikre gondjait és gondolkodásit bízassa, egész élete megvont, szomorú, mord és kedvetlen.”¹⁹ Itt már jól kitapintható a különbség a felebaráti és a közelvaló baráti szeretet között. Míg az előbbinél tulajdonképpen egyoldalú elfogadásról, szeretésről van szó, ami független a másik reakciójától, ez utóbbinak azonban feltétele a kölcsönösség, a beszélgetés, a nehézségek, problémák, eszmefuttatások, tervek, örömök etc., megvitatása, ami meghallgatást és választ, tanácsot, buzdítást, támogatást, szükség esetén figyelmeztetést vált ki. Leginkább azért fontos, hogy ki lesz a barátunk, mert akivel osztozunk, ahhoz hasonlóvá válhatunk, ezért kerülnünk kell a nem megfelelő társaságot. Ugyanez a gondolamenet már a Kempis-fordítás első könyvében is megtalálható, amelynek pár sora mintha esszenciája volna e prédikációnak, ami ebben egy gondolat, az a beszédben, más aspektusból ugyan és bőven kifejtve, ugyancsak megtalálható. *A felettébb való barátságának eltávoztatásáru* című részben a következő szerepel: „Meg ne jelentsed minden embernek szüved titkait, hanem bölcs és Istenfélő emberrel közöljed dolgaidat. Ifjakkal és külső emberekkel ritkán nyájaskodjál. Gazdagoknak ne hízelkedjél, és ne forogj

¹⁷ *Prédikációk*, PPÖM (1906: 358).

¹⁸ *Prédikációk*, PPÖM (1906: 401).

¹⁹ *Prédikációk*, PPÖM (1906: 401).

örömet nagy urak körül. Az alázatosokkal és együgyűkkel, az ájtatosokkal és igyenes erkölcsűkkel társolkodjál, és oly dolgokról traktálj, melyekből éppület származhassék [...].”²⁰ A prédikáció ehhez hasonlóan nagy hangsúlyt fektet arra, hogy az ember a megfelelő emberekkel legyen egy társaságban, hiszen „okosodik, aki bölcs emberrel jár, aki bolondokkal barátkozik, bolonddá leszén,” s ne csodálkozzék senki, hogy „borszerető légyen, aki részegessel lakik.” Felsorolja a nem megfelelő társaság típusait, illetve a nem kívánatos beszélgetéseket, amelyeknek következménye a nem megfelelő barátok kiválasztása, ami a tévutakhoz vezet, ezért erkölcsi kötelességünk a megfelelő barátok kiválasztása, akikkel a bizalmon alapuló kapcsolat visz előre.

Pázmány írásaiban található elszórt megjegyzések segítségével bepillantást nyerhetünk, hogy mi jellemzi a kölcsönösségen alapuló, jóakaró barátok egymás közötti viszonyát. Először is, „az igaz Barátságához, kívántatik, hogy Barátjának megjelentsé ember, ami őtet illeti”,²¹ ugyanakkor a kölcsönösség jegyében fontos, hogy „noha jól tudjuk, hogy az Isten a mi fő tanítónk, táplálónk vigasztalónk, de mindazáltal, gyakran kérjük felebarátunkat, hogy oktasson minket, és szükséginkben segítsen.”²² Ennek a törődésnek sajátja az igazmondás, ami különbözik a hízelkedők mondásaitól, mert „jobb az igazak dorgálása, hogysesem a hízelkedők csalogatása, illetve jobbak az igazmondók sebesítési, hogysesem a hamisak csokolgatási, tehát az okos ember inkább kedveli, aki igazmondással csípi, hogysesem aki mézes szókkal édesgeti.”²³ Az igaz barátságban is előfordulnak ugyanakkor összezörrenések, ahogy „az emberek között is niha történnek aprólék vétkek, melyekért fel nem bomlik az barátság és szeretet”,²⁴ túlzásba azonban nem szabad esni, mert „ugyanis ha az Angyal még az Ördögöt sem méré szidalmazni, sokkal inkább nem kellene felebarátunkat szidnunk, tudván, hogy aki bolondnak híja az Ő atyjafiát, méltó kárhozatra.”²⁵ Ennek végletes formája a második parancs elleni véték, miszerint „Esküttél-e azon, hogy valami bűnt és gonoszt cselekeszel:

²⁰ *Kempis-fordítás*, PPÖM (1894: 218).

²¹ *Kalauz*, PPÖM (1898: 581).

²² *Keresztyéni felelet*, PÁZMÁNY (1607/2016: 103).

²³ *Prédikációk*, PPÖM (1906: 409).

²⁴ *Felelet*, PÁZMÁNY (1603/2000: 180).

²⁵ *Tíz bizonyosság*, PÁZMÁNY (1605/2001: 239).

úgy mint, hogy ártatlan felebarátodat megvered?”²⁶ Persze ez valójában nem fordulhat elő, „mert ugyanis, az emberi tudománynak oly rövid határa vagy, hogy aki sokat tud is, ezered részét ha tudja annak, amit nem tud. Ezen az igazságon fondáltatik a tudós emberek alázatossága, mely a felfuvalkodást és felebarátjának utálását teljességgel kirekeszti.”²⁷ Ráadásul az igaz barát „nem szemünkben, hanem hátunk megett, nem barátink, hanem ellenségink előtt, nem költött, hanem valóságos jókkal dicsér.”²⁸ A bizalom pedig az egyik legfontosabb aspektusa a baráti kapcsolatoknak: „Mert miképpen a drágagyöngyök tenger fenekén teremnek; az aranyat és ezüstöt, nem a föld színén, hanem a földnek mély gyomrában szedik; mi is házunknak drága kincsét, nem függesztjük szem eleibe, hanem erős bóltokban tartjuk; titkos tanácsinkat sem közöljük mindenkivel, hanem leghívebb, és meghitt belső barátinkkal.”²⁹ A bizalmasan közölteket és a megbeszélte egyezségeket meg kell tartani, „azonképpen mikor az ember felebarátjával kötést és végezést térszen valami dologról, azt is tartozik az Istennek parancsolatja szerint megállani.”³⁰ Nyilván a titkok kifecsegése nem helyes, a hetedik parancs ellen vét, aki ilyet tesz. „Kentéle búzt valakire? Vagy titkos bűnét valakinek kihirdetted-e? Felebarátodnak reád bízott titkát kicsácsogtad-e? Levelét szakasztottad-e fel?”³¹ Természetesen az igazán jóakaró barát egészen más gondolatokat forgat a fejében: „adjad, hogy felebarátomat szeressem, képmutatás nélkül: megdorgáljam vétkeiről bosszúállás nélkül: építsem őtet mind szómban s mind cselekedetemben kevélység nélkül.”³²

Szokásos formula ilyen helyzetben, hogy hosszan lehetne folytatni a sort, de ezúttal nem lenne maradéktalanul érvényes ez a megállapítás, ugyanis a nem áhítati művekben³³ számottevően nem találunk több olyan, akár mellékesen is odavetett gondolatot, amely kifejezetten a köl-

²⁶ *Imádságos könyv*, PÁZMÁNY (1631/2001: 223). (Felmerül a kérdés, a nem ártatlan felebarát esetében mi a teendő.)

²⁷ *Kalauz*, PPÖM (1879: 67).

²⁸ *Prédikációk*, PPÖM (1906: 415).

²⁹ *Kalauz*, PPÖM (1898: 98).

³⁰ *Megrostálás*, PÁZMÁNY (1606/2017: 65–66).

³¹ *Imádságos könyv*, PÁZMÁNY (1631/2001: 229).

³² *Imádságos könyv*, PÁZMÁNY (1631/2001: 85).

³³ Tehát az *Imádságos könyv*, a Kempis-fordítás, illetve a prédikációk kivételével valamennyi magyar nyelvű, nyomtatásban megjelent írására értendő.

csönösségen alapuló barátságról szól, a barát kifejezés, ha ebben az értelemben is fordul elő, nem a kapcsolat minőségére, hanem a személyek azonosítására szolgál.³⁴

Ugyanakkor az áhítati művekből valóban lehetne a sort folytatni, a tematikát bővíteni, a Pázmány által idézett gondolatokat tágabb kontextusba helyezni, akár Petrarca barátságfogalmával is párhuzamba állítani.

Végezetül álljon itt két sor *A jóra való restség ellen* című imádságból:

Adjad, hogy örömmel szolgáljak néked, böjtölésben, vigyázásban, szünetlen imádkozásban. Felebarátomat jó akarattal segítsen szükségében, tápláljam fogyatkozásiban, vigasztaljam keserűségében, oktassam tudatlanságában, örömet hordozzam az ő terhét, és mindekben szorgalmasan munkálkodjam.

Források

- PÁZMÁNY 1603/2000 PÁZMÁNY P., *Felelet Magyar István sárovári prédikátornak az ország romlása okairól írt könyvére (1603)*, Hargittay E. (kiad.), Budapest, 2000.
- PÁZMÁNY 1605/2001 PÁZMÁNY P., *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a Török Birodalomról és vallásról*, Ajkay A. – Hargittay E. (kiad.), Budapest, 2001.
- PÁZMÁNY 1631/2001 PÁZMÁNY P., *Imádságos könyv (1631)*, Sz. Bajáki R. – Hargittay E. (kiad.), Budapest, 2001.
- PÁZMÁNY 1606/2006 PÁZMÁNY P., *Rövid tanúság (1606)*, s. a. r., Bretz A. (jegyz.), Budapest, 2006.
- PÁZMÁNY 1607/2016 PÁZMÁNY P., *Keresztyéni felelet a megdűcsöült szentek tiszteletiről (1607)*, s. a. r., Ajkay A. (jegyz.), Budapest, 2016.
- PÁZMÁNY 1606/2017 PÁZMÁNY P., *Alvinci Péternek sok tétovázó kerengésekkel és cégéres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek rövid és keresztyéni szelídséggel való megrostálása (1609)*, s. a. r., Báthory O. (jegyz.), Budapest, 2017.
- PÁZMÁNY 1609, 1613/2019
PÁZMÁNY P., *Öt szép levél (1609), Öt levél (1613)*, s. a. r., Horváth Cs. P. (jegyz.), Budapest, 2019.

³⁴ A különböző művekben előforduló, összesítve többnek tűnő előfordulás lényegében a gondolatismétlésekből fakad, amelyek alapján ezúttal is megerősíthető az a tézis, mely szerint Pázmány újrírta műveit, ismételten felhasználta a már korábban leírt érveit, de nem mindig szó szerint újrhasználva azokat. HARGITTAY (2019). Ez az oka például annak is, hogy a *Kalauzban* ilyen viszonylag magas számot lehetett elkönyvelni.

PÁZMÁNY 1610, 1636/2020

PÁZMÁNY P., *Posonban lött prédikáció (1610), Pünkösöd utáni X. vasárnapi első prédikáció (1636)*, s. a. r., Bajáki R. – M. Horváth M. (jegyz.), Budapest, 2020.

PÁZMÁNY 1609/2021 PÁZMÁNY P., *Calvinus hiszekegy Istene (1609)*, s. a. r., Ajkay A. (jegyz.), Budapest, 2021.

PPÖM 1894 PÁZMÁNY P. (ford.), *Kempis Tamásnak Christus követéséről négy könyvei*, s. a. r. Kisfaludy Á. B., Budapest, 1894, 201–370.

PPÖM 1879 PÁZMÁNY P., *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, s. a. r. Kiss I., Budapest, 1897. [A Kalauz I–V. könyve.]

PPÖM 1898 PÁZMÁNY P., *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, s. a. r. Kiss I., Budapest, 1898. [A Kalauz VI–XV. könyve.]

PPÖM 1900a PÁZMÁNY P., *Csepregi mesterség, az-az: Hafenreffernek magyarrá fordított könyve eleiben függesztett leveleknek czégéres czigánysági és orczaszégyenítő hazugsági*, s. a. r. Rapaics R., Budapest, 1900, 1–25.

PPÖM 1900b PÁZMÁNY P., *Az calvinista predikátorok igyenes erkölcsű tekkellteségének tüköre*, s. a. r. Rapaics R., Budapest, 1900, 27–45.

PPÖM 1900c PÁZMÁNY P., *Az igazságnak győzedelme, mellyet az Alvinczi Péter tükörében megmutatott Pázmány Péter*, s. a. r. Rapaics R., Budapest, 1900, 47–114.

PPÖM 1900d PÁZMÁNY P., *Csepregi szégyenvallás, azaz rövid felelet, melyben az csepregi hívságoknak kőszegi tóldalékit verőfényre hozza Pázmány Péter*, s. a. r. Rapaics R., Budapest, 1900, 115–249.

PPÖM 1900e PÁZMÁNY P., *Rövid felelet két calvinista könyvecskére, mellyeknek egyike okát adgya, miért nem felelnek az calvinista predikátorok az Kalauzra, másika Itinerarium catholicumnak nevezetik*, s. a. r. Székely I., Bp., 1900, 251–302.

PPÖM 1900f PÁZMÁNY P., *Bizonyos okok, mellyek erejétül viseltetvén sok fő ember, mind ennek előtte, mind e napokban is az új vallások töréből kifeslett és az római ecclesiának kebelébe szállott*, s. a. r. Kiss J., Budapest, 1900, 303–342.

PPÖM 1900g PÁZMÁNY P., *A Sz. Irásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék*, s. a. r. Demkó Gy., Budapest, 1900, 343–469.

PPÖM 1900h PÁZMÁNY P., *A' setét hajnalcsillag után bujdosó luteristák vezetője, mely útban igazította a' vittebergai academiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a' Kalauzra*, s. a. r. Kiss J., Budapest, 1900, 471–823.

PPÖM 1903 PÁZMÁNY P., *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokról predikációk, mellyeket élő nyelvének tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, s. a. r. Kanyurszky Gy., Budapest, 1903.

PPÖM 1906 PÁZMÁNY P., *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokról predikációk, mellyeket élő nyelvének tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, s. a. r. Kanyurszky Gy., Budapest, 1906.

Felhasznált irodalom

- LÁZÁR 2014 LÁZÁR I. D., *Petrarca és a barátság*, in: Tóth Orsolya (szerk.), *Hereditas litteraria totius Graeco-Latinitatis II*, AGATHA 28, Debrecen, 2014, 124–132.
- HARGITTAY 2019 HARGITTAY E., *Pázmány Péter írói módszere: a Kalauz és a vitairatok újraírása*, Budapest, 2019.

Pázmány and friendship

This essay examines the nuances of the meaning of the word neighbour/friend/friendship in Pázmány's oeuvre, the circumstances of its occurrence, and the use of the term. On this basis, a neighbour may be an amicus et proximus or proximus nocens, towards whom neighbourly love binds us all regardless of the other's intentions or actions, because neighbourly love is always directed towards the person and not towards his or her actions. At the same time, there are friendships based on reciprocity and goodwill, in which actions also have a meaning, when the parties are responsible to each other. Pázmány's reflections on this benevolent friendship are collected in this essay on the basis of a review of the texts on the subject in Pázmány's works, these occur mainly in his devotional works, hardly at all in the treatises, where they occur only occasionally.

Keywords: Pázmány Péter, neighbourly love, friend(ship), 60 years, gift

MONOK ISTVÁN

Naldo Naldi, Peter Jänichen, Martin Schmeizel és Bél Mátyás

Hunyadi Mátyás király (1458–1490) könyvtárának, a Bibliotheca Corvinának legkorábbi, kortárs bemutatása Naldo Naldi (1436–1513) nevéhez fűződik (Epistola de laudibus Augustae Bibliothecae). Ennek szövege ugyanakkor csak a 18. században jelent meg először a Toruńban őrzött eredeti alapján. A kiadás a helyi protestáns iskola tanárának, Peter Jänichennek (1679–1738) a munkája, aki talán az erdélyi származású lipcsei tanár, Martin Schmeizel (1679–1747) kiadási tervét és annak megghiúsulását ismerve jelentette meg Naldi művét (1731). Közben a 18. század elején megszülető magyarországi tudományos szövegkiadás egyik atyja, Bél Mátyás (1684–1749) is terobe vette a Naldi-epistola kiadását: a Toruńban őrzött eredetit lemásoltatta (1730), majd összevetve a kiadott szöveggel jelentette meg a maga változatát (1737). A tanulmány e kiadások összefüggési lehetőségeit, az érintett tudósok elképzelhető kapcsolattörténetét járja körül.

Kulcsszavak: Naldo Naldi, Corvina-könyvtár, Peter Jänichen, Bél Mátyás

Az 1568-ban Toruńban alapított protestáns gimnázium komoly tekintélyt vívott ki magának a következő évszázadokban. A Magyar Királyságból és Erdélyből nyugati egyetemekre tartó peregrinusok is szívesen időztek itt egy-két szemesztert, megerősítve tudásukat mentek tovább más felsőoktatási intézményekbe. Ahogy a magyarok nevezték, Torunya, tehát népszerű tanulási hely volt.¹ A 18. század elején a városban sokféle feszültség osztotta meg a polgárokat. Egyrészt a jezsuita kollégium és az előbbi vetélkedése, másrészt a Halléből érkező új pietista szellem és az ortodox lutheránusok ellentéte.² A korszak egyik legjelentősebb helyi értelmiségije Peter Jänichen (1679–1738), a gimnázium rektora és könyvtárosa. Életének kulcseményei közünneplés mentén zajlottak

¹ SZÖGI (2003: 99–121).

² Összefoglalóan ld. GÓRSKA (2010).

(így például, amikor 1709-ben elvette feleségül a toruúi Johann Brandaus Christina nevű leányát, kis fizetettel tisztelegtek az esemény előtt az egyik, általa felügyelt iskola diákjai³). A Magyar Királysággal kapcsolatos ügyek iránti érdeklődésének egyik első nyomtatott jele (1712) egy téziszfüzet: Paulus Keler az ő elnöklete alatt védte meg szakdolgozatát a magyar borokról.⁴

A késmárki Caspar Moller 1717-ben már Naldo Naldi (1436–1513) egy Toruúban őrzött kéziratára, a Mátyás könyvtárát bemutató verses levelére alapozva értekezett Jänichen vezetése alatt.⁵ Ahogy Kelernek a borokról írt szövegét is kibővítette a rektor, és kiadta a maga neve alatt, ugyanígy a Naldo Naldiról írtakat is tovább írta. 1723-ban számba vette az intézménye könyvtárának kézirateit.⁶ Ebben a Naldi-kódexről ezeket írja:

CXXXIX. Naldi Naldii Florentini descriptio Bibliothecae Budensis Serenissimi Regis Vngariae Matthiae Corvini. Ampliorem huius nitidi et multis figuris exornati codicis, qui ex ipsa bibliotheca Regia huc

³ Ez alkalomból az iskola diákjai köszöntő kötetet adtak ki: JÄNICHEN (1709).

⁴ KELER (1712) – Ezt a szöveget maga Jänichen aztán kibővítve újra közölte és egy kis német nyelvű összefoglalót is készített mellé: JÄNICHEN (1731: 215–255). (*Dissertatio de vineis Vngariae*), 255–278. (*Beschreibung des vornehmsten Weingebürges in Ungarn*). A 272. oldalon van egy német–magyar–latin szöszedet, *Die Werckzeuge, die bey dem Weinbau gebraucht werden*. Megjegyzendő, hogy SZÖGI (2003) nyilvántartása nem tud Paulus Kelerről, de a bártfai Keler család több más tagjáról igen. Ephraim Keler 1719-ben, Sigmund 1731-ben és Martinus 1742-ben iratkozott be az ottani iskolába (SZÖGI [2003] nri. 961, 968, 970). Jänichen maga Paulus Kelert *civis Thorunensisként* említi JÄNICHEN (2003: 256.), de a *De vineis Ungariae* című műve végén JÄNICHEN (1731: 255–256) azt mondja, hogy *Haec quae sequuntur, de vineis earumque cultura, Germanico sermone conscripta commentaria, nobiscum benevole communicavit Vir doctrina et virtute conspicuus harumque rerum gnarissimus Dn. Paullus Keler, civis Thorunensis*. – vagyis Keler magyarországi volt, és tudott a német anyanyelve mellett magyarul is (ahogy Jänichen nem). A leírásból tökéletes topográfiai és birtoklástörténeti ismereteket kapunk. A RMK. III/XVIII. nr. 829. is magyarországinak veszi.

⁵ MOLLER (1717: RMK. III/XVIII. nr. 1086.); Mollerről ld. SZÖGI (2003) nr. 958. (Moller 1713-tól tanult az intézményben). Megjegyzendő, hogy egy 19. század eleji személy, aki a Corvina Könyvtár történetéről írt érdeklődött, egy kötetbe másolta Moller diszsertációját Julius von Pflugk 1688-as katalógusának kiadásával (MTAK Kt. Tört. 4^r, nr. 64.), igaz Moller könyvének dátumát elírta 1718-ra. A Pflugk-mű: PFLUGK (1688).

⁶ JÄNICHEN (1723).

translatus, dedimus in dissertatione De meritis Matthiae Corvini in rem literariam.⁷

Ez a könyve Jénában jelent meg, ahol minden bizonnyal találkozott az ott tanító Martin Schmeizellel.⁸ Nem tudjuk, hogy Schmeizel (1679–1747) mikor kezdett érdeklődni és milyen ismeretek alapján a Naldo Naldi-kézirat iránt, de az biztos, hogy vagy ő személyesen, vagy Jänichen, vagy valamelyikük egy megbízottja lemásolta Schmeizelnek a művet. Schmeizelt 1722-ben nevezték ki Jénában tanárrá, és már az ebből az alkalomból a Stephan Keller (a nagysinkai iskola rektora) által írt dicsőítő költeményben olvashatunk a tervről, egy, a budai könyvtárról szóló kötet összeállításáról.⁹

Gaudia et vota patriae...¹⁰

Nec minus, externa jam non novus incola terrae,
 Illustrat Patriam grato cum pectore dulcem.
 Atque utinam, quae lecta premit promissaque dudum (18),
 Nostris conspicienda oculis, aetate futura
 Cognoscenda edat, totus miretur et orbis,
 Pannoniae monumenta, quibusque haec Dacia floret!

(18) Qualia sunt Notitia Bibliothecae Budensis. Bibliotheca Scriptorum rerum Hung. Antiquitates Transilv. ex lapidum inscriptionibus et nummis antiquis erutae. Descriptio Transilvaniae. Dissert. de Origine et Natalibus Saxonum Transilvanorum &c.

Tudjuk, hogy a brassói *polyhistor* külön kurzust is tartott az egyetemen Mátyás könyvtára történetéről.¹¹ Feltehető, hogy ennek ismertsége hozta össze Jänichennel, aki aztán hozzásegítette, hogy egy másolatot szerezzen magának. Élete végén a meg nem valósult tervei között is szerepel,

⁷ JÄNICHEN (1732: 32). Az általa említett *dissertatio* Caspar Molleré.

⁸ Az ő életéről VERÓK Attila számos tanulmányban értekezett. Összefoglalóan ld. VERÓK (2015). Vö. továbbá VERÓK (2009), VERÓK (2012), VERÓK (2014), VERÓK (2017).

⁹ VERÓK (2015: 26; 164–167).

¹⁰ A latin szöveghez tartozó jegyzeteket is Stephan Kessler írta.

¹¹ Az erről szóló dokumentumokról VERÓK Attila tudósít doktori disszertációjában: Es blickt die halbe Welt auf deinen Lebens-Lauff, / Und nimmt, was Du schreibst, mit grosser Ehrfurcht auf. VERÓK (2008: 29; 33; 106).

14. pontként: 14. *Notitia Bibliothecae Budensis, cum Naldi Naldii L. IV. de laudibus Bibliotheca Budensis ex manuscripto edendis.*¹²

Theodor Christoph Ursinus, Schmeizel temetésén mondott beszédében¹³ is kitért a Naldi-kiadás gondolatára.¹⁴

Nec silentio hic praetermittere uolumus, promissam diu ab eo *Notitiam Bibliothecae Budensis* ex inedito NALDI NALDII, Florentini, de laudibus eius carmine, eleganti ac prorsus insigni, cuius tamen promissi fide nondum se exsoluit.

A terv tehát terv maradt, és tudta ezt – ahogy a tervet is – Jänichen, amikor 1731-ben végül ő maga adta ki Naldo Naldi művét *editio princeps*ként.¹⁵ A Jänichen-féle kiadást a magyar Corvina-kutatás nem kellő figyelemmel vizsgálta. Utoljára Bél Mátyás olvashatta el a *Meletemata* (Jänichen 1731) előszavát, amelyben a toronyai rektor az olvasónak elmondja, hogy Naldi kiadását Schmeizeller tervezték (Bél idézi ezt az előszót, kihagyásokkal a saját kiadásában):

Speciatim Naldi Naldii poemation, antea nondum editum, putavimus inserendum, dudum olim destinatum Syntagmati rerum Vngaricarum, quod moliebatur celsissimus Martinus Schmeizelius. Memini aliquando Barlaeum in epistola ita conqueri: Ego inter miseras meas numero, poetam esse. Naldium poenitere non poterat, poetam fuisse in aula munificentissimi Regis Matthiae Corvini (a), neque forte et alios, quos commemoravimus in Oratione ad calcem adiecta. Tamen iam propemodum miseria videtur esse, cum vel non magni aestimatur eiusmodi labores, ac tantum non fastidiri: neque complures sunt, qui hisce ingenii lusibus multum operae impendunt. Apud illos non magnam me initurum esse gratiam, animo praevideo: neque tamen plane ingratum erit monumentum hoc legi ab iis, qui rei litterariae argumentis delectantur, aut Corvinianae Bibliothecae magnificentiam alibi descriptam norunt.¹⁶

¹² VERÓK (2015: 279).

¹³ Kiadását ld. VERÓK (2015: 245–250).

¹⁴ SCHMEIZEL (1747), XIV. Idézi: VERÓK (2015: 249).

¹⁵ JÄNICHEN (1731: 97–215): *Naldi Naldii Florentini Epistola de laudibus Augustae Bibliothecae ad Matthiam Corvinum Pannoniae Regem Serenissimum.*

¹⁶ JÄNICHEN (1731: előszó).

A Naldi-kódex kiadása kapcsán nem érdekes, de hallatlanul fontos Jänichen (a) jegyzete:

Cum ante annos sex Bibliothecam inviseret Thorunensem Illustrissimus Palatinus Masoviensis Chomentowski consciens MS^{um} Corvinianae Bibliothecae, affirmabat, se possidere ex eadem Mappas Geographicas in usum Regis Matthiae olim adornatas. Metuendum autem post obitum Herois, ne idem subeant fatum, quod usu venit Libris Ciceronis de Republica deperditis, quos literis aureis in membrana conscriptos apud Equitem Wolhiniae, Woynuski se vidisse testatur D. Laurentius Mvller in Histor. Septentr. von Pohln. Lieffländ. Moscov. Schwed. und andern Geschichten p. 78.

Stanislas Chomentowski (+ 1728) ezek szerint úgy tudta, hogy a nála lévő földrajzi atlasz kötet a Corvina része volt. Csapodi Csaba nyilvánváltásában három „*Mappa*” szerepel¹⁷ (Nr. 871; Nr. 938–939), egyiket sem tartja hiteles corvinának. A leírások alapján egyik sem lehet az, amire Jänichen utal. Cicero *De Republica* című műve nem szerepel Csapodi nyilvánváltásában. Egy *Epistola ad Atticum*-kéziratot¹⁸ mint *elveszett corvinát* említ, de annak leírása nem illik a Havasalföldön látottéhoz. Fellapozva azonban a Jänichen által idézett Lorenz Möller (Mvllers, +1598) könyvet – amelynek állításai a történettudományban elfogadott állításokkal nem egyeznek általános történelmi események kapcsán sem –, nem sikerült rájönni, miért gondolja ennek alapján Jänichen a Cicero kéziratot corvinának (más forrása is volt?):

Wir haben auch einen Wohlinischen Edelmann mit uns gehabt Woinousky genannt. [...] Derselb hatte auss der Bibliotheca inn der Walachey als der Despot vom Hernn Laszky eingesetzt und der Türkische Gubernator der Alexander geschlagen worden herzliche schöne *monumenta scripta* bekommen. Darunter auch die *libri Ciceronis de Republica ad Atticum*, mit güldenenen Buchstaben auff Pergament

¹⁷ CSAPODI (1973) nr. 871; nri. 938–939.

¹⁸ CSAPODI (1973) nr. 187.

geschrieben waren in einem umbschlage mit einem unbekanten Sigel verpitzschieret gewesen wie man noch sehen kondt.¹⁹

Jänichen 1731-ben adta ki történeti szöveggyűjteményét (*Meletemata*). Bél Mátyás 1730. november 26-án kérte Dobai Székely Sámuel (1704–1779), hogy pontosan másolja Naldi szövegét Toronyában.²⁰ Dobai Székely másolata az 1731. év elején készült el.²¹ A komoly munka emlékezetes maradt, hiszen még 1769. június 25-én Koller Józsefhez írt levelében is megemlíti ezt a segítséget.²² Bél Mátyás 1737-ben adta ki végül revideált formában Naldi szövegét, historiográfiai bevezetéssel.²³ A sajtó alá rendezés során bonyolított levelezéséből kiderül, hogy többektől kért segítséget a szöveg értelmezéséhez, illetve a szöveghelyesség megállapításához. A magyar udvari kancelláriától 1736. szeptember 12-én érdeklődik, hogy végeztek-e a *textus* revíziójával.²⁴ Ők aztán nem értik a dolgot, nem találják a vizsgálandó kéziratot (tipikus hivatal).²⁵ Reviczky János (1702–1778) aztán alaposan átnézte a kéziratot, javításokra tett javaslatokat,²⁶ de azt is megmondja, nehezen értelmezhető a szöveg. Bél még az olvasóhoz intézett ajánlást és bevezetést is átnéztette vele, mielőtt a nyomdába adta.²⁷

Mindeddig nem ismerjük Martin Schmeizel és Bél Mátyás levelezését. Pedig Bél biztosan figyelemmel kísérte kortársának nemzetközi hírű munkásságát. Verók Attila feltételezi, hogy Bél Mátyás fia, Bél Károly András (1717–1782) „talán pont Schmeizelnél” tanult Halléban.²⁸ 1734-ben Martinus Foit egy orvosi művét ajánlotta közösen Bélnek és Schmeizelnek.²⁹ Amikor a magyar történetírás alapvető műveinek újra

¹⁹ MÖLLER [Müller, Mullerus] (1595: 78). Hieronymus Łaski (1496–1541), I. Ferdinánd diplomatája, a török bábjaként említett Alexandru nem lehet Alexandru II. Mircea (1529–1577), Havasalföld vajdája.

²⁰ SZELESTEI NAGY–GRÜLL (1993: 218).

²¹ Ma is megvan, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, collectio Batthyány, Hist. IV. b.

²² HENCZ (2016: 27).

²³ BÉL (1737: 589–642).

²⁴ SZELESTEI NAGY–GRÜLL (1993: 387).

²⁵ 1736. október 12. SZELESTEI NAGY–GRÜLL (1993: 390).

²⁶ 1737. március 6. SZELESTEI NAGY–GRÜLL (1993: 402).

²⁷ 1737. március 17. SZELESTEI NAGY–GRÜLL (1993: 403–404).

²⁸ VERÓK (2015: 95).

²⁹ VERÓK (2015: 273).

kiadása, és egy újfajta historiográfiai fejezet megtervezése szóba került, Bél számolt Martin Schmeizel munkájával, a magyar Szent Koronáról írottal (1712, 1713), javaslatára bele is került a Johann Georg Schwandner (1716–1791) neve alatt megjelent *Scriptores*³⁰ kötetbe.³¹

Naldo Naldi szövegének kritikai kiadása máig várat magára, jöllehet Ábel Jenő is sajtó alá rendezte egyszer (1890),³² és azóta is számos tudós kutatója akadt. Mindannyian Reviczky János utódai, az egyes ki-fejezések értelmezésének tartalmát próbálják megfejteni, és a megfejtések mentén bemutatni nekünk, hogyan is nézhetett ki Mátyás király könyvtára.

Felhasznált irodalom

- ÁBEL (kiad.) 1890 *Olaszországi XV. századbeli írónak Mátyás királyt dicsőítő művei, közread. ÁBEL J. (kiad.), Budapest, 1890.*
- BÉL 1737 *M. BÉL, Notitia Hungariae novae historico-geographica..., Tomus tertius, Wien, 1737.*
- CSAPODI 1973 *Cs. CSAPODI, The Corvinian Library: History and Stock, Budapest, 1973.*
- GÓRSKA 2010 *L. GÓRSKA, Religious Tensions in Early Modern Toruń, a History of War and Peace, in: B. Borstner – S. Gartner – S. Deschler-Erb (reds.), Historicizing Religion, Critical Approaches to Contemporary Concerns, Pisa, 2010, 103–119.*
- HENCZ (kiad.) 2016 *Dobai Székely Sámuel és Koller József levelezése, s. a. r. HENCZ E., Piliscsaba, 2016.*
- JÄNICHEN 1709 *Als der Edle Ehrenveste und Wollgelahrte Herr Herr M. Peter Jänichen, des Berühmten Gymnasii zu Thorn wollverdienter Rector, wie auch der Neustädtischen Schule Inspector, mit der Viel-Ehr-und Tugendreichen Jungfrauen Christina geborne Bramdauin... sich glücklich vermählete... 2. Tag des Monats May diese 1709. Jahres Ihre obliegende Pflicht und Schuldigkeit hiemit abstaten die Lehrenden der Neustädtischen Schule, Thorn, 1709.*
- JÄNICHEN 1723 *Petri Iaenichii... Notitia bibliothecae Thorunensis qua de eius origine et incrementis codicibus MSS^{tis} aliisque notatu dignis, nonnulla breviter et succinte exponuntur, accessit eiusdem oratio in laudem B. Godofredi Krivesii, Ienae, 1723.*

³⁰ SCHWANDTNERUS (1746–1748).

³¹ Erről a történetről részleteiben ld. TÓTH (2013). TÓTH Gergely szerint annak, hogy Schmeizel könyve két kiadásban jelent meg, és az, hogy a második kiadásban (1713) a szerző változtatott a szövegen, a háttérben Bél Mátyás tanácsainak figyelembevételét lehet sejteni.

³² ÁBEL (1890: 259–296).

- JÄNICHEN 1731 *Meletemata Thorunensia seu dissertationes varii argumenti ad historiam maxime Polonicam, Vngaricam et Prössicam, politicam, physicam, rem nummariam ac litterariam spectantes, uno volumine iam collectae et comprehensae curante Petro Iaenichio, Tomus III., Thorunii, 1731.*
- KELER 1712 *De vineis Ungariae, praeside Petrus Iaenichius... publice disseret Paulus Keler, Thorunii, 1712.*
- MOLLER 1717 *De meritis Matthiae Corvini in rem literariam ex ms^{to} Naldi Naldii Florentini potissimum descriptis, ductu Petri Jaenichii... Anno MDCCXVII... die XXI. Januarii... disserit Casparus Mollerus..., Thorunii, 1717.*
- MÖLLER 1595 L. MÖLLER, *Septentrionalische Historien oder Warhafftige Beschreibung der fürnembsten Polnischen, Lifflandischen, Moscoviterischen, Schwedischen und andern Geschichten..., Amberg, 1595.*
- PFLUGK 1688 J. von PFLUGK, *Epistola ad perillustrem atque generosissimum Vitum Ludovicum a Seckendorff..., praeter fata Bibliothecae Budensis, librorum quoque in ultima expugnatione repertorum catalogum exhibens, Jena, 1688.*
- RMK. III/XVIII. *Régi Magyar Könyvtár, III/XVIII. század, Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai – Alte Ungarische Bibliothek III/XVIII. Jahrhundert, Im Ausland erschienene, fremdsprachige Werke ungarländischer Autoren, Band 1, 1712–1760, Dörnyei S. – Szávuly M. (összeáll.), Budapest, 2005.*
- SCHMEIZEL 1747 *Ad exsequiales honores... Martino Schmeizelio..., die XXX. Iulii, MDCC XLVII. Placida morte defuncto..., observantia invitat Academiae h. t. Pro-rector, Theodorvs Christophorus Ursinus..., Halae Magdeburgicae, 1747.*
- SCHWANDTNERUS 1746–1748 J. G. SCHWANDTNERUS, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini, partim ex Bibliotheca Augusta Vindobonensi eruti; partim antehac quidem editi, nunc vero ex rarissimis et optimis editionibus ab innumeris mendis vindicati... et cum amplissima praefatione Matthiae Belii... in hanc nitidissimam formam redacti, vol. I–III., Vindobonae–Lipsiae, 1746–1748.*
- SZELESTEI NAGY–GRÜLL 1993 *Bél Mátyás levelezése, s. a. r. SZELESTEI NAGY L., a Hajnóczi Dánielnek írt leveleket s. a. r. GRÜLL T., Budapest, 1993.*
- SZÖGI 2003 SZÖGI L., *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1788, Budapest, 2003.*
- TÓTH 2013 TÓTH G., *A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből: Bél Mátyás és a Scriptores rerum Hungaricarum, Történelmi Szemle, 55 (2013), 593–617, 599, 606–608.*
- VERÓK 2008 VERÓK A., *Martin Schmeizel (1679–1747) élete és munkássága, PhD-értekezés, kézirat, Szeged, 2008.*
- VERÓK 2009 A. VERÓK, *Ein Gelehrter und seine Gelehrtenbibliothek als die erste Hungarica-Privatbibliothek der Welt, in: J. Radimská (ed.), K vyzkumu*

- zámeckých, měšťanských a církevních knihoven (Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles / Zur Erforschung der Schloss-, Bürger- und Kirchenbibliotheken / Investigaciones en las bibliotecas aristocráticas, burguesas eclesíasticas), České Budějovice, 2009, 309–328.
- VERÓK 2012 A. VERÓK, *Die erste historische Fachbibliothek im Donau-Karpatenraum? Martin Schmeizel und seine Büchersammlung*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 35/106, (2012/2), 134–149;
- VERÓK 2014 VERÓK A., *Egy magyarországi értelmiségi európai tudományos karrierje a 18. században, Martin Schmeizel és a polihisztorizmus*, in: Biró A. – Boka L. (szerk.), *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, Nagyvárad – Budapest: 2014, 55–70.
- VERÓK 2015 VERÓK A., *Martin Schmeizel (1679–1747)*, Eger, 2015.
- VERÓK 2017 Verók A., *Egy különös figura a magyarországi történetírás 18. századi történetéből: az erdélyi szász Martin Schmeizel*, Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae – Az Eszterházy Károly Egyetem Tudományos Közleményei, Tanulmányok a történelemtudomány köréből, Nova Series 44 (2017), 199–210.

Naldo Naldi, Peter Jänichen, Martin Schmeizel and Mathias Belius

The first contemporary description of the famous library of Matthias Corvinus, king of Hungary (1458–1490) Bibliotheca Corvina was by the Italian humanist, Naldo Naldi (1436–1513) Epistola de laudibus Augustae Bibliothecae. His text was first published (1731) based on the manuscript preserved in Toruń. The editor was the rector of the local protestant school, Peter Jänichen (1679–1738). This scholar was aware of the publication plan and its failure by Martin Schmeizel (1679–1747), a professor of the University in Leipzig, originated from Transylvania. At the same time the father of the Hungarian scientific text criticism, Matthias Belius (1684–1749) got a copy of the Epistola of Naldi, and with a critical comparison he published his own version in 1737. The present study tries to explain a possible networking of the named scholars for realising the critical edition of Naldi's text.

Keywords: Naldo Naldi, Corvina-library, Peter Jänichen, Bél Mátyás

BÁTHORY ORSOLYA¹

Az exuláns és a fegyverkenőcs – Lányi György értekezése az *unguentum armarium*ról

A fegyverkenőcsöt (*Waffensalbe*, *unguentum armarium*, *hoplokrizma*) a 16–17. században a *jatromágia*, vagyis a mágikus orvoslás egyik igen hatásos készítményének tekintették. A Paracelsusnak tulajdonított, szimpatetikus elven alapuló kenőccsel nem a sebet, hanem az azt okozó fegyvert kellett bekenni. Úgy vélték, a kezeléssel több mérföld távolságból is fájdalommentesen meg lehetett gyógyítani az emberi testen ejtett sérüléseket. A kenőcs számos vitát váltott ki orvosi és teológiai körökben a 17. század folyamán. A diskurzus nem a gyógy mód hatékonyságára vonatkozott, hanem inkább arra, hogy az esetleges gyógyulás vajon nem démoni erőknek köszönhető-e, vagyis hogy a szer a *magia naturalis* vagy a *magia daemoniaca* körébe tartozik-e. A vitába számos korabeli orvos, tudós is bekapcsolódott, mint pl. Daniel Sennert (1572–1637), Jan Baptista van Helmont (1580–1644) vagy Athanasius Kircher (1602–1680). A kérdésben az egykori gályarab, lutheránus prédikátor Lányi György (Juraj Lani, 1646–1701) is állást foglalt a maga módján. A *Diaskepsis philosophiae naturalis de unguento armario* (Lipcse, 1680) című, a természetfilozófia körébe tartozó értekezése a szerrel kapcsolatos vitában addig született írásokat és véleményeket tekinti át.

Kulcsszavak: fegyverkenőcs, *unguentum armarium*, *Waffensalbe*, Paracelsus, *magia naturalis*, Lányi György

Lázár István Dávid születésnapjára szeretettel

Az ember megjelenésével nagyjából egyidős „szupranaturális” ősi mágiát a 16–18. század folyamán, párhuzamosan az akkor kibontakozó tudományos paradigmaváltással, az ún. *magia naturalis* váltotta fel, amely a 12–13. században, arab hatásra terjedt el Európában.² A korabeli ter-

¹ A szerző az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

² ROTHSCHUH (1978: 7–8), MAGYAR (2005: 10).

mészettudósok a részlegesen megismert természeti erők (magnetizmus, elektromosság stb.) megértéséhez a makro- és a mikrokozmosz analógiáján belül értelmezett, szimpatetikus és antipatikus hatások meglétét feltételezték, és az ezekben rejlő törvényszerűségeket igyekeztek felismerni, hogy ily módon gyakorolhassanak befolyást az említett természeti erőkre.³ Ez volt lényegében a korabeli természettudomány, a *magia naturalis*, amelyet élesen elválasztottak a démonok közvetítésével, gonosz beavatkozással megvalósuló *magia illicitától* vagy *magia daemoniacától*.⁴ A szimpatetikus, vagy magnetikus elven alapuló iatromágikus szer, az ún. fegyverkenőcs (*Waffensalbe, unguentum armarium, hoplokrizma*) is a *magia naturalis* körébe tartozott.⁵ Az *unguentum sympatheticum*, illetve *unguentum stellatum* néven is ismert mágikus kenőccsel nem a sebet, hanem az azt okozó fegyvert kellett bekenni, és az a távolba hatás (*actio in distans*) révén akár sokmértöldnyi távolságból is képes volt meggyógyítani az emberi testen ejtett sérülést.⁶ Gerolamo Cardano (1501–1576) paviai orvos, matematikus, asztrológus *De venenis* (Padova,

³ Giordano Bruno szerint a *magia naturalis* ezen aktív és passzív hatások alkalmazásának tudománya. MAGYAR (2005: 8), BACHOUR (2019: 108), BIEDERMANN (1989: 207). Az élőlények és élettelen dolgok közti szimpátia- és antipátia-kapcsolatokról, köztük a szimpatetikus elven működő gyógyporról és fegyverkenőcsről szóló 17. századi szöveggyűjtemény: *Theatrum* (1662).

⁴ BACHOUR (2019: 108). Hogy a *magia naturalis* valóban a természettudományoknak felelt meg a korban, mi sem példázza jobban, mint Giambattista della Porta (1535–1615) azonos című műve, amelyben a szerző „a természettudományok gazdagságát és finomságait mutatja be”. A mű a különféle tudományterületekre vonatkozóan tartalmaz megfigyeléseket, így olvashatóak benne földrajzi, optikai, orvosi, metallurgiai, fizikai, biológiai, kémiai stb. tárgyú obszervációk, de emellett a háztartással, a ház körüli teendőkkel, parfümökkel, kozmetikumokkal, főzéssel és a láthatatlan írással, illetve szteganográfiával foglalkozó észrevételeket is olvashatunk a műben. DELLA PORTA (1589). Athanasius Kircher szerint „annyiféle természeti mágia létezik, amennyi tárgya van az alkalmazott tudományoknak.” Idézi: STOLZENBERG (2001: 51).

⁵ MAGYAR (2015: 158). Roberto POMA ismeretelméleti megközelítéssel (vajon a gyógyulás bizonyítéka-e egy orvostudományi elmélet hatékonyságának?) vizsgálja a 16–17. században népszerű szimpatetikus, magnetikus gyógy módokat: POMA (2010).

⁶ BIEDERMANN (1989: 124–125), BACHOUR (2019: 110–111). A fegyverkenőcs hatásmechanizmusáról alkotott korabeli elképzeléseket vázolja fel Roberto POMA fentebb említett tanulmányában. A gyógyulás jöhet a betegen kívülről: a fegyverkenőcs vagy ténylegesen „távgyógyít”, vagy magára veszi a betegséget, vagyis *translatio morborum* (betegségátvitel) révén okozza a gyógyulást. POMA (2010: 602).

1553) című művében találjuk a legkorábbi említését egy, a sebbel nem érintkező, távolról ható kenőcsnek.⁷ A szer jóval ismertebb leírása és receptje olvasható a tévesen Paracelsusnak tulajdonított *Archidoxis magica* című, 1590-ben megjelent grimoárban.⁸ A *Waffensalb* összetevői a következők: koponyán termett moha (ún. koponyavirág), múmia, embervér, emberi zsír, len- és rózsaoilaj, örmény agyag (*bolus armenus*), méz és ökörzsír (*Ochsen Fett*).⁹ A szerrel kapcsolatban kibontakozó, kezdetben orvosi, illetve korabeli értelemben vett természettudományos jellegű vita csakhamar vallási színezetet kapott, amikor a jezsuita Jean Roberti 1616-os írásában tiltott mágia (*magia illicita*) alkalmazásával vádolta a fegyverkenőcsöt népszerűsítő ifjabb Rudolf Göckelt (Goclenius), aki – amint Roberti írja – a kereszténységre veszedelmes könyvében, kálvinista vallásából fakadóan terjeszti ezt az istenkáromlást.¹⁰ Végző soron a fegyverkenőcs távolba való hatása, az *actio in distans* azt a kérdést vetette fel, hogy az esetleges gyógyulás nem démoni erőknek köszönhető-e, vagyis a szer a *magia naturalis* vagy a *magia daemoniaca* körébe tartozik.¹¹ Az erről való diskurzusba számos Európa-szerte ismert orvos, illetve tudós is bekapcsolódott, mint pl. Daniel Sennert (1572–1637), Jan Baptista van Helmont (1580–1644) vagy Athanasius Kircher (1602–1680). A vitában az egykor gályarabságra ítélt lutheránus Lányi György (Juraj Lani, 1646–1701) is állást foglalt a maga módján.¹² A korponai gimnázium hajdani rektora még Nápoly előtt megszökve a ráváró további szenvedések elől, hosszas vándorlás után Lipcsében állapodott meg, és ott élt 1675-től haláláig. Mindjárt letelepedésének évében megszerezte a magiszteri, majd 1683-ban a teológiai bakkalaureusi fokozatot, nyugalomba vonulásáig a lipcsei univerzitás épületében működő *Nikolaischulében* tanított, ugyanakkor az egyetem több disputáján is részt vett *praesesi* minőségben.¹³ Az exuláns identitás fontos szerepet kapott kényszermig-

⁷ Idézi: POMA (2010: 604).

⁸ PSEUDO-PARACELTUS (1590: App. 81). A receptet ez alapján közli: MÜLLER-JAHNCKE (1993: 45). A receptet közli és fordítja: POMA (2010: 606).

⁹ PSEUDO-PARACELTUS (1590: App. 81).

¹⁰ GÖCKEL (1613), ROBERTI (1616). A fegyverkenőcs körüli vitáról: MÜLLER-JAHNCKE (1993: 47–48).

¹¹ MÜLLER-JAHNCKE (1993: 54), POMA (2010: 608).

¹² Lányi Györgyről és perzekúciós emlékiratáról ld. FABINY (1975: 260), TÓTH (2016).

¹³ FABINY (1975: 260).

rációs beilleszkedésében, a számos neve alatt megjelent lipcsei kiadvány közül többnek címlapján szerepel az „Exul”, „Exul Christi”, „τῆς ἀληθείας ἔνεκα Exul” kifejezés. Ez utóbbi olvasható annak az 1680-ban megjelent értekezésnek is az elején, amelyben a fegyverkenőcs hatékonyságát cáfolja, és amelyet tanítványa, Christian Schmer számára állított össze. A *Diaskepsis philosophiae naturalis de unguento armario* című, a természetfilozófia körébe tartozó értekezés a szerrel kapcsolatos vitában addig született írásokat és véleményeket tekinti át.¹⁴ Lányi traktátusa leginkább azért érdekes, mert a mai értelemben vett természettudományos megközelítéssel alakítja ki álláspontját az ügyben.

A fegyverkenőcs elnevezéseivel kapcsolatos, a korabeli tudományos értekezésekben kötelező „onomatológiai” fejtegetések után Lányi tudománytörténeti kontextusba helyezi témáját. Vannak olyan orvosok, írja, akik (a már fentebb is említett) Gerolamo Cardano szerinti három legjelentősebb modern kori vívmány (könyvnyomtatás, ágyú és iránytű) mellé a fegyverkenőcsöt is felvennék.¹⁵ Lányi már az érdemi cáfolat előtt a mágikus szer hatástalanságát sugallja azzal, hogy megemlíti, annak elkészítési módja és használata nem egységes a paracelsisták körében. Az antik atomelméletet feltámasztó Daniel Sennert például hatféle leírást közöl a különböző szerzőktől, közöttük van Goclenius is, aki mindjárt két receptet is publikált.¹⁶ Az egyikben az alkotóelemek: akasztott tolvaj koponyatetőjéről származó moha, vagyis az ún. koponyavirág, valódi mómia, embervér, emberi zsír, len- és terpentinolaj, végül örményagyag. *Recipe usneae concretae in calvaria furis suspensi et in aëre derelicti. Mumiae verae, sanguinis humani adhuc calentis sing. unc. I. Adipis humani unc. II. Ol[ei] lini. Terebinthini. Boli Armeni ʒii.*¹⁷ A másik recepthez erőszakos halált halt emberről származó koponyavirág (*e cranio hominis violenta morte perempti*), kandisznó-, vagy medvezsír (*adipis verris aprugni, ursini sing. unc. VI*), földgiliszta (*Lumbricorum terrestrium unc. III.*), szárított

¹⁴ LÁNYI (1680). A kiadványt terjedelmi okokból nem sűrűn idézem, online több példánya is megtekinthető. Az egyik (VD17 7:695304T): <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN791612767>, 2022. 02. 20.

¹⁵ *Tria vero sunt potissimum, quibus tota veneranda antiquitas nil par habuit teste Cardano: Typographia [...] Tormentorum bellicorum machina et Pyxis nautica [...]*. LÁNYI (1680: A2).

¹⁶ LÁNYI (1680: A3).

¹⁷ ʒii=duae drachmae. Kb. 120g. *Diaskepsis...*, LÁNYI (1680: A3). A koponyavirágról: MARGYAR (2015: 158).

vaddisznóagy (*cerebri aprugni siccati*), valamint vörös szantál, múmia, hematit (*Santali rubri odorati, mumiae et haematitis singul unc. I.*) szükséges.¹⁸ Az összetevőket zsírban kell összekeverni, amikor a Nap a Mérleg csillagjegyben van, a koponyavirágot viszont növekvő Hold idején kell leszedni, amikor az égitest lehetőleg a Vénusz házában tartózkodik, nem pedig a Marséban vagy a Szaturnuszéban.¹⁹ A kenőcs használatát Lányi György Oswald Croll *Basilica chymicája* alapján ismerteti.²⁰ Eszerint a sebet okozó fegyvert két-három naponta kell bekenni a szerrel, tiszta gyolcsban, langyos helyen kell tartani, ellenkező esetben a beteg rosszabbul lesz. További elővigyázatosság szükséges, hogy a bekent fegyver ne essen le, és ne érje hideg szél, különben, ez utóbbi esetén a sebesült ember őrzöngeni kezd (*alioquin patiens in insaniam redigeretur*). Ha szúrt sérülésről van szó, akkor előbb az annak kivédésére használt védőfegyvert, páncélt vagy pajzsot kell bekenni, attól függően, hogy az mennyire érintkezett magával a sebbel. Ez utóbbit összevarrni nem szükséges, elég mindössze a beteg vizeletébe mártott vászonnal bekötözni. A bekenés napján, annak, aki bekente a fegyvert, tartózkodnia kell a házasélettől. Lányi, pontosabban Croll leírásából kiderül, hogy mire kell a vörös szantál és a hematit – ezek segítségével lehet megállapítani, hogy a sebesült túléli-e a sérülést.²¹ Ha az izzó szén fölött felmelegített fegyverre a szantálból és hematitból készült port szórjuk, és a fegyver vércseppeket „izzad”, a beteg meg fog halni, ha nincs ez a nedvedzés, túléli.²²

Ezt követően Lányi természetfilozófiai szempontból vizsgálja a fegyverkenőcs használatát, arra a kérdésre keresve a választ, hogy a szer alkalmazása a természetnek megfelelő (*naturalis*) és megengedett-e (*licitus*) vajon. Lányi a híres gomarista teológus Gisbertus Voetiust (Gijsbert Voet, 1589–1676) idézi, aki szerint felekezettől függetlenül, pápista és protestáns hittudósok, bölcészek, orvosok általában természetellenesnek és tiltottnak ítélték a fegyverkenőcsöt. Az ellenzők között volt többek között Daniel Sennert, Andreas Libavius, Athanasius Kircher, Bartholomäus Keckermann stb.; Paracelsus, Oswald Croll, Jan

¹⁸ LÁNYI (1680: A3–[A3v]).

¹⁹ LÁNYI (1680: [A3v]).

²⁰ CROLL (1609: 278–282).

²¹ LÁNYI (1680: [A3v]).

²² LÁNYI (1680: [A4r]).

Baptista van Helmont és ifj. Rudolph Goelenius viszont a szer mellett foglaltak állást.²³ Lányi természetesen az elutasítók táborába tartozott, egyrészt mert a kenőcs szerinte is a *magia daemoniaca* körébe tartozott, másrészt mert hatástalannak tartotta. Az előbbi állítását a kenőcs emberi összetevőinek tiltott voltával, másrészt kitalálójának, a Daniel Sennert által csak mint *Archidux Magiae* emlegetett Paracelsusnak a személyével indokolta.²⁴ Az *unguentum armarium* hatásmechanizmusát vizsgálva Lányi empirikus módszerrel, valamint deduktív (szillogisztikus) következtetések révén bizonyítja, hogy a fegyverkenőcs nem rendelkezhet a neki tulajdonított hatással.²⁵ Arisztotelész *De generatione et corruptione* című művére hivatkozva írja, hogy a fizikai jelenség (*actio physica*) akkor *naturalis*, ha van valamiféle kontaktus a jelenségben résztvevő dolgok között. Ez a kontaktus lehet *corporalis* (tényleges fizikai érintkezés) vagy *virtualis*. Ez utóbbi a korabeli atomelméletek alapján lehet *effluvia corporea*, vagyis valamiféle részecske-kiáramlások sorozata, ehhez azonban – véli Lányi – nincs meg az a határozott irányú mozgás, amellyel a részecskék eljutnának a sebhez, és a légmozgásnak kiszolgáltatva összevissza mozognának a levegőben. A másik lehetséges módja a szemmel nem látható interakciónak a kenőcsből kiinduló mágneses hatás, ez azonban nem működhet sokmértőnyi távolságból, hiába írja Goelenius áthidaló lehetőségként, hogy a mágnesesség a *spiritus mundi* közvetítésével eljuthat a sebig. Lányi ezt röviden cáfolja: *Respondeo hunc Spiritum mundi esse fictitium*.²⁶ Az *unguentum armarium* tehát nem *naturalis*, mivel a neki tulajdonított hatást a természetben uralkodó fizikai erők, folyamatok nem teszik lehetővé. Ezt a következtetést immár beépíti abba az alaptételbe (*nullum medicamentum agit ultra vires sibi a natura inditas*), amellyel a kenőcs feltételezett gyógyhatásának cáfolatát indítja.²⁷ Első érve, hogy a szer elvileg megkülönböztetés nélkül, mindenfajta (szándékos, véletlen, szúrt, horzsolt) sebre egyaránt alkalmazható. Még az orvostanhallgatók is tudják, – írja Lányi –, hogy a sérülés körülményeitől függ, hogy milyen gyógymódot kell alkalmazni, ráadásul az orvosok nem egyfajta,

²³ LÁNYI (1680: [A4r]).

²⁴ LÁNYI (1680: [A4r]).

²⁵ LÁNYI (1680: [B2v]).

²⁶ LÁNYI (1680: [B2v]).

²⁷ LÁNYI (1680: [B3v]).

hanem több, különféle gyógyszert használnak. A másik érve szintén egy negáció: nem lehetséges, hogy az *unguentum* fájdalom nélkül fejtse ki gyógyhatását, hiszen, ha más nem, hát az idegi sérüléssel járó seb esetén mindenképp vannak fájdalmai a betegnek.

Lányi ezt követően rátér a fegyverkenőcs-vitában vele ellentétes oldalon állók érveinek cáfolatára. Azt, hogy hogyan hat a fegyverkenőcs, sokan sokféleképpen magyarázták, ki a *spiritus* vagy *anima mundi* (Goclenius), mások az elme, illetve a képzelet (Helmont), megint mások a csillagok (Croll) közreműködésével magyarázták a fegyverkenőcs hatásmechanizmusát. Ezeket a platonikus, sztoikus, illetve hermetikus elképzeléseket talán meg tudják magyarázni a paracelzisták, de bizonyítani nem tudják – írja Lányi. Cáfolatában egyebek mellett rámutat, hogy Gocleniusnak a szer hatékonyságát bizonyító tekintélyi érve, miszerint számos, mindenféle babonától mentes, magas rangú államférfi és előkelő nemes ember tanúsítja tapasztalati alapon (*experientia et testimonio*) a szer hatékonyságát, nem támasztja alá, hogy ezen személyek gyógyulása a fegyverkenőcsnek köszönhető. Ezt követően több olyan mágikus gyógyeljárást (Lányi szerint, babonát) felsorol, amelyeket Goclenius orvosi tapasztalati alapon a bizonyítékok körébe sorol.²⁸

A fegyverkenőcs másik neves támogatójának, Helmontnak a felvesztésére, miszerint a készítmény összetevői természetes, az orvosi használatban engedélyezett anyagok, amelyekben nincs semmiféle ördögi jelleg, Lányi azt feleli, hogy a *res naturales* közé is beférkőzhet az ördög, amennyiben nem az Isten által rendelt módon használják az adott anyagot, ráadásul a magnetikus eljárások leple alatt ördögi és mágikus cselekmények is megvalósulhatnak.²⁹ Másrészt nem lehet indok a helytelen cselekedetekre, hogy azokból majd valami jó származik (*Non facienda esse mala ut inde eveniant bona*), mert az ördög gyakran hasznára van a testnek, de a lelket károsítja. *Quis autem nescit Diabolum saepe corpori*

²⁸ *Sed imprimis suspectam, si non desperatam facit suam causam idem Goclenius, dum has sequentes superstitiones pro experimentis medicis habet.* A babonás eljárások között szerepel a még dobogó fecskeszív megevése az emlékezet visszanyerése érdekében, vagy a köszvény kezelésére ezüst, illetve arany amulett viselése, melybe előzőleg egy hal kék-pét vésték stb.

²⁹ LÁNYI (1680: C).

*quodammodo prodesse eam dumtaxat ob causam, ut animae nocere eamque perdere possit?*³⁰

Helmont a szimpátiatanra alapozva a lépfene (vagy valami olyan betegség, amit a korban *anthrax*nak neveztek) okozta bőrelváltozáshoz hozzáértett zafír gyógyító hatását hasonlítja a fegyverkenőcséhez. *Sed quid hoc ad Unguentum Armarium?* – kérdezi Lányi, mert hogy a fegyverkenőcs nem természetes anyag, mint a zafír (Helmont valószínűleg az „alkímiai zafírra” gondolt), ráadásul ez, a kenőccsel ellentétben érintkezik a sebbel.

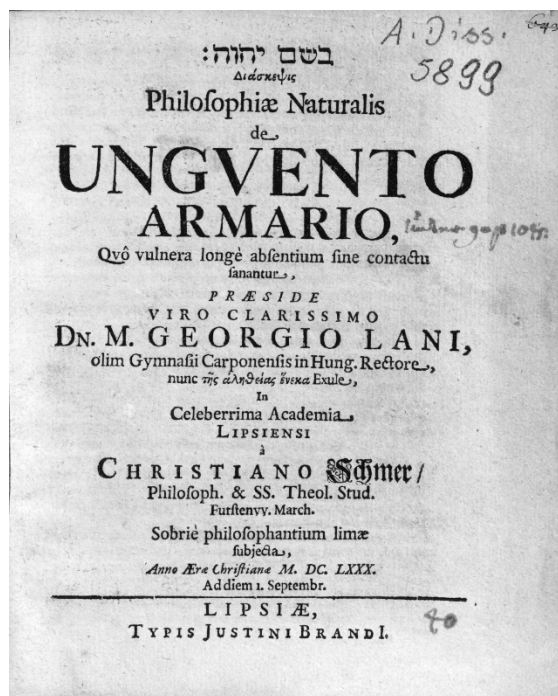
Az eddigiekből is látható, hogy Lányi több szinten is cáfolja a fegyverkenőcs hatékonyságát. Először a szer hatásmechanizmusának a korabeli értelemben vett fizika törvényeivel összeegyeztethetetlen voltát igazolja, másrészt retorikai szinten cáfol, felhasználva a kenőcs támogatóinak érvelési hibáit (hamis okozat, tekintélyi érv stb.). Mivel a *Diaskepsis* természetfilozófiai értekezés, a mágiával kapcsolatos teológiai, vagy kifejezetten felekezeti állásfoglalás nem szerepel hangsúlyosan a műben. A természeti törvényekkel meg nem magyarázható erők létezésének – Lányinál érezhetően tudománytalannak ítélt – feltételezése, (például a szimpátiatan révén), a szerző szerint általában a mágia körébe tartozik, mintha a korabeli természettudományból, a *magia naturalis*ból épp a mágiát nem látná szívesen.³¹ Lányinál a mágikus gondolkodás, a mágikus eljárások – függetlenül attól, hogy azok a *magia illicita* vagy *daemoniaca* körébe tartoznak, vagy még ha a *Szentírás*hoz kapcsolódnak is – lényegében egyenlők a *superstitio*val, azaz a babonával, a babonás cselekvésekkel. A *Diaskepsis* végére beillesztett *Corollaria*, vagyis az értekezés tételeiből levont végső, gyakorlati következmények rövid összefoglalása, illetve a babonásra felhozott további példák (amulettek, a Biblia babonás használata, a név- és számmisztika) is ezt igazolják.

Amuleta et remedia contra telam vulnera et sanguinem superstitione non carent. [...] Vana est Judaeorum opinio, qui dicunt *Psalmum CXLVI*, prodesse, ne quis gladio vulneretur. Sic et detestandus error est eorum Pseudo Christianorum, qui vel *Evangelium Johannis* literis

³⁰ LÁNYI (1680: [Cv]).

³¹ MAGYAR László András többször hangsúlyozza könyvében, hogy a *magia naturalis*ből sarjadtak elő a későbbi természettudományos (kémia, fizika, élettan stb.), matematikai és műszaki diszciplínák. MAGYAR (2005: 12).

rubris depictum collo ad bombardarum ictus et ensium vulnerationes profliganda suspendunt, vel certis quibusdam characteribus et horrendis vocabulis quosvis curare morbos praesumunt. [...] Figurarum et Quantitatis nulla est efficacia.³²



Felhasznált irodalom

- BACHOUR 2019 N. BACHOUR, *Die Rezeption der Waffensalbe und des sympathetischen Pulvers im Osmanischen Reich des 17. Jahrhunderts*, *Mediterranea. International journal for the transfer of knowledge*, 4 (2019), 107–140, DOI: 10.21071/mijtk.v4i0.11493.
- BIEDERMANN 1989 H. BIEDERMANN, *A mágikus művészetek zseblexikona*, Viola J. (ford.), Budapest, 1989.
- CROLL 1609 O. CROLL, *Basilica chymica*, [Frankfurt], [1609].
- DELLA PORTA 1589 G. DELLA PORTA, *Magiæ naturalis libri viginti, [...] in quibus [...] scientiarum Naturalium divitiæ et delitiæ demonstrantur*, Neapoli, 1589.
- FABINY 1975 FABINY T., *A gyászévtized evangélikus emlékirói*, *Theologiai Szemle*, 9–10 (1975), 258–264.
- GÖCKEL 1613 R. GÖCKEL, *Tractatus novus de magnetica vulnerum curatione*, Frankfurt, 1613.

³² LÁNYI (1680: [C3v–C4]).

- LÁNYI 1680 LÁNYI Gy., *Diaskepsis philosophiae naturalis de Unguento Armario, quo vulnera longe absentium sine contactu sanantur*, Lipcse, 1680.
- MAGYAR 2005 MAGYAR L. A. (szerk., ford.), *Magia naturalis*, Budapest, 2005.
- MAGYAR 2015 MAGYAR L. A. (vál., bev., jegyz.), *Medicina illuminata: felvilágosodás kori orvostörténeti szöveggyűjtemény*, I. rész, 17. század, Budapest, 2015.
- MÜLLER-JAHNCKE 1993
W.-D. MÜLLER-JAHNCKE, *Magische Medizin bei Paracelsus und den Paracelsisten: Die Waffensalbe*, in: P. Dilg – H. Rudolp (Hrsg.), *Resultate und Desiderate der Paracelsus-Forschung*, Stuttgart, 1993, 44–55.
- POMA 2010 R. POMA, *L'onguent armaire entre science et folklore médical: Pour une épistémologie historique du concept de guérison*, *Archives de Philosophie*, 73 (2010), 601–613, DOI: 10.3917/aphi.734.0601.
- PSEUDO-PARACELSUS 1590
PSEUDO-PARACELSUS, *Archidoxis magica*, in: J. Huser (ed.), *Zehender Theil der Bücher und Schrifften [...] Paracelsi*, Basel, 1590, 67–138.
- ROBERTI 1616 J. ROBERTI, *Tractatus novi de magnetica vulnerum curatione, auctore D. Rodolpho Goclenio, med [...] brevis anatome [...]*, Leuven, 1616.
- ROTHSCHUH 1978 K. E. ROTHSCHUH, *Iatromagie: Begriff – Merkmale – Motive – Systematik*, Opladen, 1978.
- STOLZENBERG 2001 D. STOLZENBERG, *The Great Art of Knowing: The Baroque Encyclopedia of Athanasius Kircher*, Stanford, 2001.
- Theatrum 1662 *Theatrum sympatheticum auctum, exhibens varios authores. De pulvere sympathetico [...] et de Unguento Armario [...]*, Nürnberg, 1662.
- TÓTH 2016 TÓTH Zs., *Persecutio decennalis: az evangélikus perspektíva lehetőségé – Lányi György példája*, in: Bitskey I. et al. (szerk.), *In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, Debrecen, 2016, 423–437.

The Émigré and the Weapon Salve – György Lányi's Dissertation on the *Unguentum Armarium*

In the 16th–17th centuries, the weapon salve (Waffensalbe, unguentum armarium, hoplokrisma) was considered to be one of the most effective iatromagical preparations. The weapon salve attributed to Paracelsus was claimed to be a cure for the healing of wounds at a distance (actio in distans). On the basis of sympathetic powers, the salve supposedly could heal a wound in a painless manner. The alleged cure was widely discussed in medical and theological circles in the 17th century. The disputes did not revolve around the efficacy of the ointment but rather concerned whether the possible wound-healing was due to demonic forces, i.e. whether the weapon salve belonged to magia naturalis or magia daemoniaca. A number

of well-known physicians and scientists of the time also joined this discourse, such as Daniel Sennert (1572–1637), Jan Baptista van Helmont (1580–1644) or Athanasius Kircher (1602–1680). György Lányi (Juraj Lani, 1646–1701), the one of the galley-slaves priests, Lutheran émigré also took a stand on the issue. His treatise, Diaskepsis philosophiae naturalis de unguento armario (Leipzig, 1680) reviews the writings and opinions that had emerged in the debate on the weapon salve up to that time.

Keywords: weapon salve, *unguentum armarium*, *Waffensalbe*, Paracelsus, *magia naturalis*, György Lányi

FONT ZSUZSA

A pietizmus előzményei Brassóban: Marcus Fronius munkássága

Marcus Fronius (1659–1713) volt az erdélyi szászok, a középkorban megtelepedett németajkú populáció gazdasági központjának, Brassónak az első papja (1703) és ezzel párhuzamosan a barcasági dékán (1706) haláláig. A jelen tanulmány karrierjének azokat a pontjait emeli ki, amelyek rávilágítanak Froniusnak a 18. századi lutheránus vallási megújulási mozgalomhoz, a pietizmushoz való viszonyára. Jóllehet Fronius ragaszkodott a lutheránus dogmatika alaptanításaihoz, de sokat merített Comenius nagyszabású iskolareformjaiból és Philipp Jacob Spener egyházkormányzati újításai-ból. Dogmatikai viták helyett számára a kegyesség, a vallásos életforma és a hívek lelki életének megújítása volt fontos. Számos pietistától eltérően elutasította az aszkézist, és helyén valónak tartotta a mulatságot, beleértve a táncot is. Feljegyzések is igazolják, hogy Fronius kapcsolatba lépett a pietizmus több fontos képviselőjével.

Kulcsszavak: Marcus Fronius, pietizmus, Brassó, Barcaság, Halle

Az erdélyi szász pietizmust hajlamosak vagyunk Andreas Teutsch, az orvosból lett világi vezér (1669–1730) és a szebeniek befolyása alatt megjelenő szellemi mozgásokkal azonosítani. Ennek nyilvánvaló oka, hogy a hazai források az ő konfliktusaikat jelenítik meg: Johannes Dietrich 1713-ban kezdett lázongása, majd ugyanekkoriban a szebeni iskolába hívott pietista tanárok eltávolítása, és – kissé később – a radikális pietistáknak tekinthető Petersen-követők zsinati elítélése és Dietrich újabb herezise 1726-ban hasonlóképpen a megjelölt kört helyezi előtérbe. Ha azonban például a hallei forrásokat vagy az ottani egyetemre beiratkozott diákok számát nézzük, sokkal kiegyensúlyozottabb képet kaphatunk. Brassó és néhány barcasági helység Halléban tanuló diákjai és pie-

tista szellemű fiatal papsága ugyanis jelentősebb számú, mint a szebenieké. Erre a jelenségre utaltam már 2001-es könyvemben is.¹

Annak, hogy a szebeniekéhez hasonló konfliktusokra a 18. század elején nem került sor, bizonyára oka volt az is, hogy a nagy műveltségű, türelmes Marcus Fronius volt 1703-tól Brassó első papja, majd 1706-tól haláláig a barcasági dékán is. Az 1659–1713 közt élt brassói férfiú még alsófokú iskolái alatt vagy előtt kikerült magyar szóra a közeli Székelyföldre, aminek később is hasznát vette: nem hivatalosan magyar nyelvet is tanított kezdő tanárként. Nem csak szülőhelye már akkor is híres gimnáziumában tanult, hanem két évig Szebenben is. Magától értetődő lehetett wittenbergi egyetemi beiratkozása, az persze nem, hogy igen hamar, tizenkét hónap után már eljut a *magister artium* címhez. Ezután is ambicionálja disszertációk, disputációk írását és kiadását, és az összegyűjtötteket itthon is megjelenteti (ami kevésbé gyakori). Nevezetesnek számított az is, hogy itthonról levelező kapcsolatban maradt wittenbergi tudós teológusokkal.

1686-ban apjának halálhírére visszatért hazájába és átvette három fivére nevelését. Ez nevezetes esztendő volt: nemcsak Buda felszabadulásának éve, hanem az Erdély Habsburg bekebelezéséhez vezető úton is fontos állomás. Különösen jelentős Brassó számára, ahol a polgárok egy része 1688 májusában megtagadta a Fellegvár átadását a császári csapatoknak. A két hétig tartó felkelés leveréssel, majd 1689 őszén súlyos megtorlással, a hangadók nyilvános lefejezésével végződött. Közben, 1689 áprilisában óriási tűzvész pusztította Brassót.² A tűzben pusztult el Fronius gazdag könyvtára és több kézírata, köztük egy Erdély-történet. Logikus, hogy ezt különösen nagy veszteségnek tekintette, mert a mű a közelmúltban készülhetett, amikor szabadabban élt. (A következő években iskolában vagy az egyházban vállalt munkával járó megkötöttség nem hagyott volna időt ilyesmire.) A következő évszázadba lépve sem volt nyugodtabb az élet Brassóban és környékén, a Barcaságban. A még bebetörő törökök és a hosszútávra berendezkedő osztrákok mellett a „kurutzenkrieg” a fő fronttól messze is évekig nehezítette vagy ellehe-

¹ FONT (2001: 76; 122).

² FRONIUS (1915), SZIRTES (2018).

tetlenítette a helységek közti közlekedést.³ 1690-ben lektor volt Brassóban, a tantervet Comenius elvei alapján dolgozta ki. 1696-tól Hőltővényben, 1701-ben pedig Barcarozsnyón volt lelkész, 1703 novemberében városi lelkésznek választották Brassóban, majd – mint már írtuk – barcasági dékán lett. Szokásba hozta az egyházlátogatásokat, amelyeket addig igen elhanyagoltak, valamint a vasárnap délutáni prédikációt és a gyermekek hitoktatását és katekizációját. Hőltővényben fiatal teológusokkal vitatkozásokat tartott, ugyanott a távolból való tanulókat, akik a szünidők alatt szállást vettek, a latin nyelvben oktatta.

A disszertációkon kívül tucatnyi iskolai, egyházi értekezése jelent meg. Verseiről elég általános az a vélemény, hogy szokatlanul könnyedek, játékosak. Két éneke bekerült a brassói énekeskönyvbe. Volt igénye arra is, hogy olvasmányos prózát írjon. Ilyen *A mennybe vezető titkos és elrejtett isteni bölcsesség*,⁴ amelyet kis címváltoztatással még kétszer megjelentetett. Ezt laikus felnőttek kátéjának szánta és ilyennek fogadtatta el. Így logikus, hogy az értekezésekhez hasonlóan, hűséges általában a lutheránus dogmák és gyakorlat fő elveihez. Legalább féltucat alkalommal azonban közbeiktat olyan kitérőket, amelyek spiritualista, vagy éppen misztikus szerzők jelentőségére figyelmeztetik az olvasót. Elhangzik szinte mindig Thomas a Kempis nevezetes *Nachfolgung Christi*je,⁵ amit már Luther is értékelt, azután Johann Arndt neve és a *Vier bücher vom wahren Christentum*. Feltűnő, hogy nagyobb kitérőt találunk a rostocki Heinrich Müllerrel kapcsolatban.⁶ Müller nevéhez fűződik, hogy a mai keresztényeknek négy néma templombéli bálványa van: a szószék, a keresztelőmedence, a gyóntatószék és az oltár. Fronius ezek közül csak hármat sorol föl, majd mégis szentség voltukról hosszasan elmélkedik.⁷ Talán nem túlzás ezt az eljárást ahhoz hasonlítani, ami sokszor megfigyelhető cselekedeteiben és főleg nyilatkozataiban. Keresi, hogy milyen

³ Híre van annak is, hogy Fronius megírta a kuruc háború történetét. A kézirat valószínűleg elveszett.

⁴ FRONIUS (1704), Julius GROß (1925) kiadásában 226 oldal.

⁵ Éppen az erdélyi szászok számára készült Andreas Teutsch-féle szebeni kiadás okán. Ld. FONT (2001: 99–112).

⁶ Főművének magyar fordítása (*Lelki nyugosztaló órák*) és brassói kiadása is készült: MÜLLER (1681).

⁷ GROß (1925: 183).

köztes állaspontot lehet találni az ortodoxiához való hűség vagy attól való eltérés között.

Fronius fontosnak tartotta közösségének regionális identitását, s részletesen a nyelv tekintetében voltak javaslatai. Értéknek tekintette a dialektust, és feltűnt neki, hogy az erdélyi szász fiatalok az írott szót csak németül használják. Elnevezte nyelvjárásukat Dacicának és javasolta ennek komolyan vételét, a Hochdeutsch-csal való keveredés megszüntetését, alsóbb osztályokban iskolai használatát. Népszerűen úgy fejezte ki magát, hogy „a magyarisierung révén az erdélyi szászok vallássalókká lesznek, a germanisierung pedig alattvalóvá teszi őket.”⁸

Daniel Zikeli könyvet írt Fronius pályájáról, ebben a közvélekedést úgy foglalja össze, hogy gyermekeknek készült katekizmusai a konfirmálók tanításának előfutárai lettek, felnőttkátéi a bibliaórák gyakorláthoz vezettek, prédikációs tankönyve, a *Diaconus Barcensis*, fontos impulzus volt a teológusképzés megújításához, és iskolai rendtartása, a *Consilium de schola* új útra vezette az erdélyi oktatást.⁹

Feljegyzéseinek a kiadó által *Pietistica* alcímmel ellátott részében Fronius ilyen összefoglalást ad: „Már akkor sokak lelkét megragadta a németországi erkölcsök megjavításába vetett remény [...] Mintha az egész vallás a pusztá hitvallásból és a vitából állna, a legtöbbjük csupán műveltségét fitogtatja, és a kegyesség – a név és a tett egyaránt – már-már gyűlölt, de egész biztosan megvetett dolognak számított. Így Spener néhány társával együtt saját erkölcsi indíttatásból igen hamar a katekizálással, feddhetetlen életmóddal és a bűnök iránti nyílt megvetéssel az emberek lelkét, felettébb szerencsés módon, a féktelenül burjánzó vitatkozásról a kegyesség felé fordította.”¹⁰

⁸ Jó összefoglalást ad a kérdéstről SZEGEDI (2002: 43–46). Az ilyen és hasonló nyilatkozatainak része lehetett abban, hogy az 1930-as években egyesek a náci ideológia előhírnökei közé sorolták Froniust.

⁹ ZIKELI (2007).

¹⁰ *Animos jam tum multorum tenebat spes corrigendorum in Germania morum... Ut omnis propemodum religio in confessione nuda et disputatione consisteret, neutiquam iam apud plerosque nisi eruditio creparetur, pietas et nomen et res invisae fere, contempta quidem certe erant... Vocatus igitur Spenerus ex more sibi cum paucis proprio illico et catechizando et innoxie vivendo atque vitia etiam apertius perstringendo animos hominum haud infeliciter ab intemperante rixandi pruritu ad pietatem coepit convertere...* GROß (1926: 69–70).

Sok pietistától eltérően Fronius nem tartotta a megújuláshoz szükségesnek az aszkézist, és pozitívan vélekedett például a táncról, sőt a fiatalok éjszakába érő mulatozását se tartotta ördögtől valónak; úgy gondolta, Isten se várja tőlünk csak a „kyrie eleison”, hanem a „Halleluját” is.¹¹

Nem csupán művei, magánjellegű feljegyzéseinek részletei tanúskodnak a kor legjelentősebb vallási áramlata, a pietizmus elmélyült ismeretéről, hanem az egyházi közéletben megtett gesztusai is megerősítik, hogy megfontoltan kiállt nézetei mellett. Az 1711-es zsinat során fölteszik a kérdést a lelkészi közösségnek, hogy vajon ordinálhassák-e lelkipásztorrá azokat a fiatalokat, akik Halléban teológiát végeztek. Fronius igennel válaszol, de hozzáteszi, hogy ha szükséges, akkor az illetőt a püspök vizsgálja meg, és úgy döntsön. Továbbá a jövőben Halle után más, a közvélekedés számára elfogadhatóbb egyetemet is látogassanak az erdélyiek.

Fronius komoly fenntartásokkal nyilatkozik már idézett feljegyzésében a korai August Hermann Franckéről, entuziazmusáról. A hallei teológiaoktatás, és az ottani iskolák pedagógiai gyakorlata iránt azonban nagy bizalom jeleit találjuk. Egyrészt egészen feltűnően megnövekszik a Halléban teológiára beiratkozó brassóiak és barcaságiak száma a Fronius brassói első pappá választása (1703) utáni években. 1704-ben 3, 1706-ban 7, 1707-ben 6, 1708-ban 3 beiratkozót tartanak számon. A *Franckesche Stiftungen* iskoláiban tanító informátorok közt egy szűkebb időszakban, 1727-től 1730-ig öt brassóit találunk.¹² Másrészt fennmaradt egy volt brassói diák Franckéhez címzett levele, amelyben arra emlékezteti a professzort, hogy Marcus Fronius várja Francke választát.¹³ Fronius haláláról is értesíti Franckét egykori erdélyi tanítványa.¹⁴

Andreas Teutsch és köre kezdeményezésére teljesen új gimnáziumot alapítottak Szebenben 1712-ben, igen tudatosan a hallei *paedagogium* mintájára. Erről a rektor, az éppen hivatalba lépett Christoph Nikolaus Voigt (1678–1732) Franckénak Halléba írja: Fronius volt az, aki az új is-

¹¹ A *Visitationsbüchlein* 146. tételében olvasható ez: GROß (1926: 307–308).

¹² FONT (2001: 99–108).

¹³ CSEPREGI (2015: 126–127; 708) Johannes Barbenius levele Franckénak, Jéna, 1710. szeptember 26. Barbenius Barcarozsnyóról származik, a brassói gimnázium tanulója volt 1699-től, majd hallei *studiosus*, 1710-től Jénában.

¹⁴ Andreas Jakob Dieterich levele 1713. június 6-án. CSEPREGI (2015: 182).

kolát és annak rektorát jókívánságaival köszöntötte, és fiát is ide íratta be.¹⁵ Voigt Francke közeli tanítványa (tíz évig gyermekei nevelője) volt. Hamarosan hasonló kötöttségű társa is lett: Johann Baptist Habermann volt hallei informátor. A szebeni reformgimnázium tanárai nem sokáig folytathatták munkájukat, a korlátolt és rosszindulatú papságnak már 1713 őszén sikerült egy olyan, világiakból és egyháziakból álló bizottságot létrehoznia, amelyben a világiak, Andreas Teutschék kisebbségbe kerültek. Közben az erdélyi vezérő generális, Steinville fülébe azt sügták, hogy a külföldi tanárok egy új egyházat akarnak létrehozni. Az érintetteknek – katonai fenyegetés nyomán – sürgősen el kellett hagyniuk az országot; Bécsbe mentek. Voigt levele Bécsből 1714. február 24-én az ellenük folyó vizsgálat mellett arról is tudósít, hogy a nemrég meghalt Marcus Fronius dolgait is átvizsgálták a velük (ti. Voigtékkal) folytatott levelezésük miatt – hiába.¹⁶

*

Már disszertációmban fontos segítséget kaptam Fronius latin nyelvű írásainak értelmezéséhez Istvántól, illőnek találtam ezért, hogy születésnapra köszöntőül neki ajánljam az 1700 körüli Brassó vallási-iskolai világról készült vázlatot.

Felhasznált irodalom

- CSEPREGI 2015 Z. CSEPREGI, *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, B. Klosterberg – I. Monok (Hrsg.), (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 39) Budapest, 2015.
- CSEPREGI–ORSÓS 2021 Z. CSEPREGI – J. ORSÓS (Hrsg.) „...daß er uns einen Correspondenten in Wien ausmache” *Berichte, Briefe und Aufzeichnungen von dänischen und schwedischen Gesandtschaftspredigern in Wien (1705–1755)*, Budapest, 2021.

¹⁵ Voigt Franckénak 1712. június 23-án: Der h. dr. Fronius hat seinen sohn selbst hieher geschickt, und mir bey meiner ankunfft gratuliret. CSEPREGI–ORSÓS (2021: 122).

¹⁶ *Die bosheit der dortigen dummen und unweißenden geistlichkeit ist recht sehr groß. Ich weiß nicht, ob ich gemeldet habe, wie des sel. hn. Fronii sachen alle untersucht worden ex mandato bruti generalis um zu erfahren, was wir beyde für correspondentz gepflogen, nachdem sie aber alles in unschuldigen terminis befunden haben, ist es nun wieder stille.* CSEPREGI–ORSÓS (2021: 143).

- FONT 2001 FONT ZS., *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001.
- FRONIUS 1704 M. FRONIUS, *Von der zum Himmel führenden Heimlichen und verborgenen Weisheit wie sie uns Gott durch seine Propheten und Apostel hat wissen lassen. Psal. 51. 8. I. Cor. 2. 7.* Kronstadt, 1704.
- FRONIUS 1915 *Magistri Marci Fronii fatalis urbis exustio anno 1689 (1689–1691)*, in: *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, VI., Kronstadt, 1915, 408–454.
- GROß 1925 J. GROß (ed.), *Marcus Fronius Leben und Schriften*, Kronstadt, 1925.
- GROß 1926 J. GROß (ed.), *Annales Ecclesiastici. Schriften des Mag. Marcus Fronius*, (Quellen zur Geschichte von Braşov-Kronstadt, VIII. 1. Heft.), Braşov-Kronstadt, 1926.
- MÜLLER 1681 H. MÜLLER, *Geistliche Erquickstunden*, Kronstadt, 1681.
- SZEGEDI 2002 E. SZEGEDI, *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität: die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*, (Studia Transylvanica, 28), Köln – Weimar – Wien, 2002.
- SZIRTES 2018 SZIRTES ZS., *Tanúvallatási jelentés az 1689. évi brassói tűzvészről, Lymbus – Magyarországtudományi forrásközlemények*, (2018), 323–347.
- ZIKELI 2007 D. ZIKELI, *„Ach schläfst du Siebenbürgen noch?“ Der siebenbürgisch-sächsische Pfarrer Markus Fronius (1659–1713). Studien zu Leben und Werk*, (Seria Academia, VI, Veröffentlichungen der Evangelischen Akademie Siebenbürgen) Bucureşti, 2007.

The antecedents of Pietism in Kronstadt: the works of Marcus Fronius

Marcus Fronius (1659–1713) was the first priest of Kronstadt (present-day Braşov, Romania), the economic centre of Transylvanian Saxons, the German-speaking population of which settled in the region in the Middle Ages, and at the same time the dean of the surrounding territory called Burzenland. The present paper focuses on those moments of his career that shed light on his relationship with the Lutheran religious renewal movement of the early eighteenth century, known as Pietism. While he abides by the main principles of Lutheran orthodoxy, he relies on Comenius for his large-scale school reforms and Philipp Jacob Spener for his ecclesiastical innovations. Instead of debates on dogmas, he considers piety, the renewal of the life and inner world of believers to be important. However, unlike many pietists, he rejects asceticism and considers joy and playfulness, including dancing, as appropriate. Historical records also reveal that he came into contact with prominent figures of Pietism.

Keywords: Marcus Fronius, pietism, Kronstadt, Burzenland, Halle

KNAPP ÉVA

Dialógus a Törökországi levelekben

A tanulmány a Törökországi leveleket fikció keretében létrejött, önreflektáló műként kezeli, olyan többretegű „ego”-dokumentumként, melyben megtalálható az egykori valós és a „megteremtett” jelenből kiemelt és (fel)értékelt emlékek írói igény szerint átszínezett, egy fiktív, térben és időben távollévőnek szóló üzenete. Az elemzés bevezeti a fikció meg többszörözésének kategóriáját, s ennek retorikai megnyilvánulásait vizsgálja Mikes Törökországi leveleiben.

Kulcsszavak: Mikes Kelemen, *Törökországi levelek*, ego-dokumentum, a többszörös fikció retorikája

A dialógus Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* többször vizsgált jellemzője.¹ A levelekben megvalósuló diskurzus két személy valóságos megszólalása helyett elképzelt, az írás folyamatában létrejött eszmecsere, a szövegalkotás retorikai törvényeinek alárendelt alkotó tevékenység eredménye,² melynek technikáját az író belső állapota, invenciója és képzelete határozza meg. Lényegében egy sajátos belső monológ kivetítése.

A dolgozatban a *Törökországi leveleket* fikció keretében létrejött, önreflektáló műként kezelem. A vizsgálat alapja a kritikai kiadás, emellett folyamatosan használtam az autográf kézirat hasonmását,³ és értelmezési kontrollként bevontam az első nyomtatott kiadás szövegét is.⁴ Az irodalomelméleti kiindulópont jelen esetben az, hogy a szerző a levelekkel

¹ Többek között: HOPP (1992), TÜSKÉS (2010), TÜSKÉS (2011a), TÜSKÉS (2011b), TÜSKÉS (2011c).

² Közismerten elsődleges mintája a francia levélregény. Ld. mindenekelőtt, KOVÁCS (2012).

³ MKÖM, 1; a levelekre továbbiakban a kritikai kiadásbeli levél sorszámmal, azon belül a sor/sorok számával, HOPP Lajos jegyzetapparátusára oldalszámokkal hivatkozom. MIKES (2011).

⁴ MIKES (1794).

létrehozta egy, a korábbi magyarországi irodalomban nem ismert szellemi tevékenység személyes formáját. A *Törökországi levelek* olyan több-rétegű „ego”-dokumentum, amelyben megtalálható az egykori valós és a „megteremtett” jelenből kiemelt és (fel)értékelt emlékek írói igény szerint átszínezett, egy fiktív, térben és időben távollévőnek szóló üzenete.

A személyi fikcióval mint sajátos menedékkal Mikes ellensúlyozni vélte egy nem tervezett, korábban elképzelhetetlen, abszurd élethelyzetet. E körülmény révén bevezethetőnek vélem a fikció megtöbbszörözésének kategóriáját, az egymásra rétegzett többszörös fikciót. Ebben a folyamatban a címzett személyiségének behatárolása nélkülözhetetlen volt, mert „ő” bizonyos tekintetben egy igény szerint változó kulissza, a választott irodalmi forma elengedhetetlen retorikai része. Mikes „öt” csak annyira és annyiban „teremti” meg, amennyire ez szükséges az írói műfajválasztáshoz, ezért a lehető legkevesebb információ áll rendelkezésre róla, szoros kapcsolatban a válaszlevelek fikciójával. Személyes tulajdonságok helyett sztereotípiák jellemzik.⁵ Mikes azzal hangsúlyozza kivételezettségét, hogy levelezőtársává emeli. A „néne” olyan személyes fikció, akinek viselkedése, gondolatvilága és „beszéde” pszichológiai szempontból nagy vonalakban megegyezik az íróéval, egymáshoz nagyon közel álló személyiségek, valójában egymás „alter ego”-i, azaz mindketten a leveleskönyv fő szerepeit hordozó teremtett lények, fikciók.

Az értelmezési lehetőségeken belüli „kettős beszéd” és a levelekben hangsúlyozott mikesi „gyakorlatias” szemlélet fikciós részletekkel történő ütköztetése a kiemelés fontos irodalmi eszköze, mellyel folyamatosan biztosíthatóvá vált a szöveg feszültsége és az olvasói érdeklődés. A retorikai eszköztár további részeként kezelem, hogy az elhíttetés és a valóság együttese tudatosan alakított, összekevert, többnyire nehezen szétválasztható elem. Mikes minden bizonnyal gondosan válogatott a gondolatvilágában írói „alapanyag”-ként rendelkezésre álló elemek és motívumok közül, s ezáltal a hiányt és az elhallgatást is értelmezési kategóriává, egyben retorikai mozzanattá emelte.

⁵ Lehetséges, hogy a „néne” alakjának formálásában közrejátszott a misszilis levelekben az erdélyi rokonság számbavétele során említett abafáji templomban nyugvó „Nénye” is. „[...] talán tudgya Ked, hogy ot egy kis Nénye fekszik Kednek” MKÖM, 1, misszilis 4 (43–44).

A mikesi dialógust középpontba állítva Sajter Laura készített önálló tanulmányt,⁶ amelyben modern irodalomelméletek nyomán haladva mint „írott beszéd”-del foglalkozott a levelekkel.

Jelen vizsgálat, a fiktív dialógus retorikájának kiindulópontja az, hogy a leveleskönyvben a „beszéd” csupán imitálja az élőbeszédet, mivel belső, képzel beszéd. A dialógus alapvető retorikai sajátossága a figyelem koordinálása, egyfajta törekvés a távolság és az idegenség érzetének szétosztására. Mikes a „levelezésben” a legkülönbébb dolgokat és eseményeket alakította át nyelvvé. A fiktív levélváltás erőteljes élményének szavakká formálásában alapvető eszköze az elhíttetés,⁷ és annak változatos retorikája. A levelek képzeletbeli misszilis levelekké alakításának vágya mindenekelőtt a levelek küldése, érkezése, a válaszlevelek gyakoriságának ösztönzése vagy a késve küldött híradások sokrétű kifejezésében valósul meg. A használt kifejezésekkel Mikes elrejtette bizonytalanságát, ugyanakkor hangsúlyozta véleményét. „Könnyű”, derűs szavakat használt, szórakoztató szándékkal, lehetőség szerint elrejtett nyomatékkal. Az önreflexió alaptónusa a humorig fokozódó szemléltető hangvétel és annak kifejezésbeli, részben ellentétes célzatú párja, az ironia.

A fiktív levelezőpartner személye kapcsán Mikes elsősorban azért fordulhatott az érzelmek felé, mert nem volt mire reflektálnia, viszont fenn akarta tartani, és egyenletessé tenni a dialógust. Érzékelhető az elképzelés, hogy amíg a fikció e keretében a levelezőtársak egymás felé fordulnak, mintegy őrzik egymás „létezését”, és „uralkodnak” a nyelven; nem történhet baj, a kapcsolatban nem nyerhet teret a disszonancia, a fenntarthatóság folyamatosan biztosított. Összességében mindez végtelenített költői kérdések sorozataként is értelmezhető, melyekkel Mikes levélről levélre úgy győzi le a levelek mögé rejtett, ki nem mondott akadályokat, hogy valóságosként reflektál a képzeletben megérkezett válaszokra. A bensőségesség szavai eloszlatják az idegenséget, s ez a kifejezéstár a „néne” fikciójától a különféle metaforákig képes szinte mindent befogadni és jelentéssel felruházni, miközben felveszi az otthon képét is, mely – úgy tűnik fel –, akkor lett igazán a levélíróé, amikor Törökországba érkezve végképp elveszítette azt.

⁶ SÁJTER (2012), vö. a témához még: KOVÁCS (2021).

⁷ A valósághitető stílusformulákról ld. HOPP Lajos véleményét, MKÖM 1, 408–409.

A dialógust fenntartó és formáló eszközökkel a levélíró kivétel nélkül énként fordul partnere felé. Egyes szám első, esetenként önmagára utaló egyes szám harmadik személyben nyilatkozik meg, kettejük közösségét nem bővíti egyikük környezetéből sem további, velük naponta együtt élő személyek bevonásával, jóllehet ezt megengedné, esetenként kívánná is rokoni kapcsolatuk. Ebben a – minden bizonnyal tudatosan érvényesített – nyelvi közegben a levélíró és a címzett retorizált kapcsolata némileg homályban marad, elmosódik. A leveleskönyv egésze olyan titkot sejtet, melynek alapvető jellegzetessége Mikes életének levelekben megvalósított kettőssége, a valóságos mindennapok részleges elfedése fiktív mindennapokkal, amit az írói szándék szerint az olvasónak nem szabad tudomására hozni.

A belső „beszéd” sajátosan építkezik a köznapi értelemben vett beszédből. Az élőbeszéd szavai ihletet jelentenek, ugyanakkor használatuk nem egyenletes. A leveleskönyv szakaszolhatónak tűnik fel a kifejezéstár figyelembevételével is,⁸ illetve egyes levélcsoportok elhatárolhatók benne. Eleinte – megfigyelésem szerint az 1–39. levélben, azaz 1717. október 10-től 1720. szeptember 18-ig – a későbbi levelektől eltérően uralkodó nyelvi elem a felszólítás egyfajta kölcsönösség megteremtésére. Ide tartoznak az igével történő feltételes módú megszólítások és a másik személyt tételező kijelentések, kérdések, amelyek kivétel nélkül válaszra várnak.⁹ A kölcsönösség kifejezése a későbbi levelekben jóval ritkább, s mint egyfajta állandósított biztosíték követhető a gyűjtemény végéig.¹⁰ Ennek az első időszaknak az első felében jelenik meg például a „levelező” partnerek közös álláspontjának nyelvi formulája: „ezt sokan nem így tarttyák, de mi ketten így tarttyuk. meg sem bánnyuk” MKÖM, 1, 12

⁸ A leveleskönyv szakaszolása többféleképpen is elképzelhető a vizsgálat nézőpontja függvényében. Vö. pl. CZIBULA (2012).

⁹ „láttya kéd” MKÖM 1, 1 (5); „azt gondolná kéd” MKÖM, 1, 2 (18) „meg érdemli már kéd is hogy” MKÖM, 1, 3 (2); „azt is el híheti kéd” MKÖM, 1, 4 (7); „azt mondgya kéd nekem” MKÖM, 1, 4 (14); „de ha szinte a kéd kis szája meg nevet is érte” MKÖM, 1, 4 (17); „hát nem jól mondom?” MKÖM, 1, 4 (19); „azt el hiszié kéd” MKÖM, 1, 4 (32); „itéllye el már kéd” MKÖM, 1, 4 (54); „mi ketten így tarttyuk” MKÖM, 1, 12 (8); „legyen kéd figyelmetes halgatással” MKÖM, 1, 20 (18); „ha nem tudnék is irni, ugyan csak leg első alkalmatosságkor mind azokat meg mondanám kérnek”; MKÖM, 1, 27 (48–49); „erre azt mondhatná kéd” MKÖM, 1, 39 (50).

¹⁰ „Például kérdgye kéd [...] azt felelem reá” MKÖM, 1, 147 (6–7); „fogyatkozást talál” MKÖM, 1, 104 (31).

(8–9). Ugyanekkor Mikes több levélben is felszólít, direkt módon ösztönöz a levelezésre: „ne kiméllyük egymást, hanem szüntelen írjunk egymásnak [...] írással beszéljünk egymással” MKÖM, 1, 5, (5–14), és kifejti: „leg nagyobb gyönyörűségem az, amikor kédel beszélgethetek. ma pedig éppen nagy egyepetyém vagyok kédel beszélgetni” MKÖM, 1, 6, (24–26).

A levelezés szinte egészében, az 5–164. levélben megtalálhatók a kérdések, illetve a kérdésként értelmezhető részletek. Ezek jobbára megválaszolható vagy eldöntendő jellegűek, azaz mindenekelőtt a levélíró megerősítését¹¹ és a folyamatosság fenntartását¹² szorgalmazzák. A korábbi levelek tartalmára visszautaló múlt idő használata a 7. levéltől (1717. december 17.) figyelhető meg („mondottam már” MKÖM, 1, 7 [19]). A levelezés kölcsönös akadozása a leveleskönyv első negyedében rendszeresen visszatérő téma:

kedvesen is veszem, nevettem is a kéd panaszolkodását. hogy gyakrabban nem írhat, alkalmatossága nem lévén az elküldésre. olyan jól tudgya kéd menteni magát. olyan kedvesen panaszolkodik kéd. hogy csak a meg ér tiz levelet MKÖM, 1, 9 (1–4)

nehány levelemre nem vettem választ, mi az oka, betegé kéd. haragsziké? MKÖM, 1, 43 (1–2);

kédnek is hasonló panasza lehet reám MKÖM, 1, 51 (2).

A 32. levéltől állandósulni látszik az eszmecsere, annak kereteire vonatkozó megnyugvás, egyfajta bizonyosságérzet és nyelvi harmónia, ami a 105. levélíg elsősorban jelen idejű közlésekben valósul meg.¹³

¹¹ „ebből el ítélheti kéd” MKÖM, 1, 5 (34); „itéllye el már kéd [...] azt kérdem kédtől” MKÖM, 1, 5 (55–56); „azt kérdem kédtől [...] erre feleletit el várom” MKÖM, 1, 50 (30–32); „egy kérdésire meg kel kédnek felenem” MKÖM, 1, 58 (38–39); „kérdgye kéd [...] felelem reá” MKÖM, 1, 147 (6–7); „Azt kérde néném” MKÖM, 1, 164 (1).

¹² „lehető édes néném, ennél kényeseb élet” MKÖM, 1, 56 (42); „édes néném dicsérjüké azért” MKÖM, 1, 56 (55).

¹³ „a kéd mondása szerént” MKÖM, 1, 32 (56–57); „erre azt fogja kéd mondani” MKÖM, 1, 43 (67–68); „elég ahogy akéd jövendllése bé fog telni” MKÖM, 1, 49 (17); „el ítélheti kéd. micsoda örömben vagyok” MKÖM, 1, 50 (7); „erre tudom al mondgya kéd a verset” MKÖM, 1, 53 (86–87); „azt mondgya kéd” MKÖM, 1, 54 (2); „azt mondom kédnek” MKÖM, 1, 68 (60); „azt mondod néném” MKÖM, 1, 104 (30–34).

A 122. levél után a dialógus átmenetileg sajátos monológgá, egyfajta útinaplóvá alakul át, mely értesít Rákóczi József Törökországba érkezéséről és az általa vezetett, a Balkánt átszelő hadi célzatú, „ijesztgető” utazásról. Itt az események szinte teljesen kiszorítják a korábbi levelek választékos stílusát, kedélyes dialogizálását. A Rodostóba történt visszatérés és Mikes ezt követő belső megnyugvása ellenére a 157–207. levélben (1740. június 22. – 1758. december 20.) egy, a korábbi „párbeszéd”-től eltérő hangvétel uralkodik. A szövegekben a hangsúly megváltozik, középpontba kerül a történet-mondás, melyet sűrűn átsző a rejtett módon megjelenő mikesi fordítások világa; betét-szövegekkel, miniatűr elbeszélésekkel telítődik a levelezés, s az időről időre visszatérően megfogalmazott kíváncsiság nem annyira a „beszélgető” személyekhez, mint inkább az elmondandó történetekhez kapcsolódik.

Áttekintve a leveleskönyv élőbeszédre utaló kifejezéseit szembevetve a hétköznapi beszédben használt igék választékossága, melyekkel Mikes imitálja a levélben is szokásos, megvalósítandó kölcsönösséget. Leggyakoribb a „mond”, „mondani” és ragozott változatai: mondgya, mondgya ki, mondhattya, mondván, kéd mondása szerént, azt fogja kéd mondani, mondod, mondom, mondttam már, mondanám, mondhatnám. Többször visszatérnek a beszélgetés (írással beszélgetünk, beszélgethetek, beszélgetni), a panaszkodás (panasza lehet, panaszolkodik, meg panaszollya), a kérdezés (azt kérddgye, azt kérdem, kérded), és a hallás, hallomás (legyen [...] figyelmetes halgatással, hallottam) alakzatai. Ritkábban, ugyanakkor folyamatosan jelen vannak a közvetlen eszmecserére utaló egyéb kifejezések is, így például többek között: láttya, gondolná, gondolkodik, el hiheti, el hiszik, meg nevet [...] érte, nevetettek kédel, itéllye el, itélheti, meg köszönném, fog kérni, hazuttam, menteni magát, akkor többet predikállok, haragsziké, vigasztalására vagyoné, csufolni, fogja kéd párttyát.

A kissé idősebb rokon iránti tisztelettel teli kezdeti hang és stílus idővel megváltozik; a belső közelséget mind jobban imitálva a magázódás átvált az időnkénti tegeződésről a folyamatos tegeződésre – ezáltal a levélíró és a címzett esetenként szinte egyetlen személyyé válik. Ez a váltás az „írni” ige esetében a 76. levéltől (1726. szeptember 17.) a 204-ig követhet-

tő,¹⁴ a „mondani” kapcsán ritkább.¹⁵ A „mondod” forma először két betéttörténetben tűnik fel,¹⁶ közel egy időben az „irod” használatával; nem lehetetlen, hogy a tegeződés a kezdeti fordításokból vagy olvasmányélményekből került át folyamatos levélbeli használatba, és állandósult.

Több körülmény utal arra, hogy a többnyire Rodostóból keltezett dialógus elképzelt, alig felsejlő térben, illetve a földrajzi környezet szinte teljes kizárásával, a valóságot tudatos körültekintéssel elfedve zajlik a leveleskönyvben. A címzett életteréről nem áll rendelkezésre elegendő információ; a levélíró privát viszonyai is pontszerűek, elsősorban nem önmagára vonatkoznak, hanem szorosan kapcsolódnak a rodostói magyar kolóniához, a velük közös életterhez. Erre az elnagyolt földrajzi környezetre utalhat a leveleskönyv Mikes által – minden valószínűség szerint utólag, a javított tisztázat elkészítése vagy az attól való megválás idején – adott összefoglaló címe (*Constantinápolyban gróf P... E... írott leveli M... K...*) is, amely – mintegy kizárva a rodostói bezártságot – felvillantja a címzett nagyvárosi lakóhelyének közelségét. A tér földrajzi leírásokat jobbra mellőző, korlátok nélküli képéhez közel áll az idő megjelenítése: az egyhangú monotonia képzetének szimbólumává növvő „unadalom” kifejezés a 37. levéltől csaknem az utolsóig (183. levél) jelen van. Ez a több mint negyven éven át változatlanul használt kifejezés¹⁷ valószínűleg nemcsak a rodostói időtöltés nehézségeire vonatkozik, hanem a tér és az idő „elmosásának” folyamatosan használt retorikai eszköze is, stílust meghatározó alapelem, mely a képzelt dialógus keretén belül tovább nyomatékosítja a szintén erőteljesen hangsúlyozott bujdosás állapotát.¹⁸ A 183. levélben (1751. augusztus 15.) a levélíró saját tevékenysége kapcsán él a kifejezéssel, a korábbiaktól eltérő, sőt ellentétes színezettel:

kedves néném, azt igen jól tselekeszed hogy bátorításra valót irsz a leveledbe. irván, hogy kedvesen olvasod a törökökről valo leveleimet.

¹⁴ MKÖM, 1, 76 (58); 83 (23); 84 (28); 87 (2); 96 (14); 119 (15); 161 (4); 173 (2); 189 (1); 200 (7); 204 (15).

¹⁵ MKÖM, 1, 104 (31); 199 (8).

¹⁶ MKÖM, 1, 77 (63); 99 (27).

¹⁷ MKÖM, 1, 37 (100); 41 (36); 42 (189); 45 (15); 46 (8); 59 (3); 73 (17); 74 (33), (60); 75 (4); 83 (31); 84 (4); 85 (80); 88 (14); 96 (43); 129 (2); 135 (8); 150 (1), (4), (35); 155 (19); 183 (4).

¹⁸ A „bujdosás” kifejezés használata és képzelete folyamatos a 6–207. levélben.

mert a bizonyos, hogy régen félbe hagytam volna. ha tudnám hogy unadalmasok. MKÖM, 1, 183 (1–4)

Itt Mikes lélektani szempontból megerősíti és tovább segíti magát azzal, hogy a törökök szokásairól írt leveleinek tartalma – ami valójában egy levelekbe szétosztott és belehelyezett fordítás¹⁹ – érdekes. Az „unadalom” szónak ez a kifejezés alapértelmével ellentétes célzatú használata a levelezés e pontján némileg relativizálja a rodostói unalom – és vele együtt a tespedés és semmittevés – képzetét.

A megfogalmazás viszonylagossága, a leírtakkal ellentétes vagy szembeállított értelem kifejezésének mikesi technikája a leveleskönyv egyik fontos figyelemfelkeltő retorikai siker-tényezője. Hasonlóképpen többször alkalmazott retorikai fogás a fikció végletekig sarkítása, végtelességig tágitása. Két példa az utóbbira: *meg érdemli már kéd is hogy meg irjam mi képpen érkeztünk* MKÖM, 1, 3 (2). *éppen akkor vettem a kéd kedves levelét a mikor lora kellett ülnöm* MKÖM, 1, 4 (2–3). Mindkét esetben a levelezés valóságosságának, kölcsönösségének elhitése a cél; a második esetben a szolgálat kötelességével mentegetőzik a késés miatt. Egy másik részletben a várakozást, sorsa jobbra fordulásának reményét adja a levelezőtárs szájába egy „mondás”-t is beleszöve: *a kéd mondása szerint, derék állapot a szerencsén fekünni, avalo hogy az olyan ágy. nem igen állandó* MKÖM, 1, 32 (56–57).

A tudatos többértelműség retorikájával egyszerre tesz kíváncsivá és sejteti a valóságot:

azt mondogd néném. hogy aminapi levelemben fogyatkozást találtál. a bizonyos. hogy a fogyatkozást. mind meg tudod üsmérni, mind aztot meg igazítani, de talám nem főben járo dolog. talám csak abban vétetem, hogy elfelejtem egy i felében punctumot tenni [...] ha kéd is ilyen forma fogyatkozást talált. talám halált nem érdemel., a mi felől irt kéd. bánadalommal hogy meg nem cselekedhetem. de mit tehetünk rolla, meg bocsátom a kéd kérésit. bocsássá meg kéd is ha meg nem cselekszem MKÖM, 1, 104 (30–34, 41–45)

Itt sem a szövegkörnyezetből, sem a későbbi levelekből nem tudjuk meg, hogy mi lehetett az a bizonyos levélbeli „fogyatkozás”, és mi a

¹⁹ A Paul Ricaut munkájából készült *Tableau de l'empire ottoman* című kivonat adaptációja. MKÖM, 1, 737–743.

meg nem valósított cselekedet. A kettős beszéd e technikájának alkalmazása kiterjed a levelezés egészére. A levelekben megvalósított fiktív dialógus helyzet hozzájárul az önbemutató újabb rétegeinek megközeledéséhez, láthatóvá teszi az alakváltozatokat, és mindezzel lehetőséget teremt az eddigi Mikes-értelmezések tovább árnyalására.

Felhasznált irodalom

- CZIBULA 2012 K. CZIBULA, *Mikes und seine Frauengestalten*, in: G. Tüskés – B. Adams – Th. Fouilleui – K. Haberkamm (eds.), *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung*, Bern etc., 2012, 343–351.
- HOPP 1992 HOPP L., *Mikes Kelemen egyénisége*, in: Hopp L. – Pintér M. Zs. – Tüskés G. (szerk.), *Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára: A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, Debrecen, 1992, 59–66.
- KOVÁCS 2021 KOVÁCS E., *A magány dialógusa. Mikes Kelemen: Törökországi levelek*, in: Farmati A. – Gábor Cs. (szerk.), *A dialógus formái a magyar régiségben*, Kolozsvár, 2021, 317–330.
- KOVÁCS 2012 KOVÁCS I., *Mikes Törökországi levelei és a francia levélregény hagyománya*, in: Tüskés G. (szerk.), *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, Budapest, 2012, 51–63.
- MIKES 1794 MIKES K., *Török országi levelek [...]*, Kultsár István (kiad.), Szombathely, 1794.
- MKÖM, 1 MIKES K., *Törökországi levelek és misszilis levelek*, s. a. r. HOPP L., Budapest, 1966.
- MIKES 2011 MIKES K., *Constantinápolyban gróf P... E... írott leveli M... K... (Törökországi levelek)*, Tüskés G. (közread.), Budapest – Eger, 2011.
- SÁJTER 2012 SÁJTER L., *„Arcok” dialógusa Mikes Leveleskönyvében*, in: Tüskés G. (szerk.), *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, Budapest, 2012, 145–155.
- TÜSKÉS 2010 TÜSKÉS G., *A Mikes-kutatás kérdéseire I.*, in: Tóth O. (szerk.), *Színház, dráma, irodalom: Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére*, Pécs, 2010, 43–53.
- TÜSKÉS 2011a TÜSKÉS G., *Az új Mikes-kutatásokról*, *Magyar Tudomány*, 172 (2011): 3, 299–307.
- TÜSKÉS 2011b TÜSKÉS G., *A Mikes-kutatás kérdéseire II.*, in: Imre M. – Oláh Sz., Fazakas G. T. – Száraz O. (szerk.), *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, I, Debrecen, 2011, 259–271.
- TÜSKÉS 2011c TÜSKÉS G., *Egy új Mikes-kép felé*, *Agria*, 15 (2011), 178–182.

Dialogue in Kelemen Mikes' *Letters from Turkey*

The paper examines Kelemen Mikes's main work, the Letters from Turkey as an ego-document built with the methodology of multiple fiction. The analysis concentrates on the rhetorical techniques the fiction is formed and maintained throughout the literary work.

Keywords: Kelemen Mikes, *Letters from Turkey*, ego-document, rhetorics of multiple fiction

CZEROVSZKI MARIANN

Járatlan utakon.

Adalékok Pray György *Poema de institutione ac venatu falconum libris quattuor comprehensum* negyedik könyvének értelmezéséhez

Pray György solymászati tankölteményének negyedik könyve a madarak betegségével foglalkozik. Az ének közepén elhelyezett excursus első része egy emelkedett hangvétellű eszmefuttatást tartalmaz a gyógynövényekben rejlő isteni erőről, a gyógyerejüket ismerő emberek nagyszerűségéről, a lelőhelyek szinte megközelíthetetlen elhelyezkedéséről. Bár a szövegrész önmagában koherens, mégis hagy némi hiányérzetet maga után, mert nem teszi világossá, hogy miből táplálkozik ez a különös tisztelet a hegyi füves emberek iránt, és honnan az elképzelés, hogy a megmászhatatlan, magas hegyek tetején ismeretlen gyógynövények teremnek. A pontos megértéséhez nyilvánvalóan szükség van egy olyan háttértudásra, amit nem foglal magába Pray tankölteménye. A tanulmány az excursus interpretációjához néhány motivikus párhuzamra támaszkodva a Benedek Elek gyűjtéséből ismert A Fiú-sziklája című népmondát hívja segítségül.

Kulcsszavak: tanköltemény, solymászat, *excursus*, Pray György, Benedek Elek, gyógynövények, megmászhatatlan hegy, motivikus párhuzam, népmonda

Pray György *De institutione ac venatu falconum libri duo* címen megjelent (1749) solymászati tankölteményének¹ fordításába 1997 nyarán kezdtük bele Kasza Péterrel közösen a húszas éveikben járó egyetemisták mit sem sejtő lelkesedésével és tapasztalatlanságával. A szöveg rengeteg kihívást és problémát tartogatott nekünk akkoriban, gyakran kerestük fel jó tanácsért és segítségért kedves tanárunkat, Lázár Pistát, és ő irányított minket Szörényi Lászlóhoz is, akinek útmutatásai alapján végül elő-

¹ A műről bővebben ld. SZÖRÉNYI (1993).

került a tanköltemény négykönyves változata.² Innen aztán még sok évbe telt, mire a főként a madárgyógyászat irányába kibővített *Poema de institutione ac venatu falconum libris quattuor comprehensum*³ újonnan fölmerülő minden nyelvi és szakmai kérdésre sikerült választ találni és a mű magyar nyelvű fordítását megjelentetni.⁴ Hmm, az előző mondatban talán még azt írtam, *minden* kérdésre... Aki azonban fordított már ilyesmit, az biztosan sejti, hogy talán kicsit túloztam az előbb, és maradt még akkor néhány csontváz a szekrényben – közülük szeretnék most egyet kivenni és megmutatni az olvasónak.

A tanköltemény negyedik éneke a sólymok betegségeinek a tüneteit és gyógymódjait tárgyalja. Először a testet belülről támadó betegségek kerülnek sorra, a gyomorproblémák, a bélférgesség, a láz, a nátha, a golyva, a szélütés, az asztma, végül a máj és a vese betegségei; ezután a sólyom külsején mutatkozó, szemmel is jól látható-tapintható problémák következnek,⁵ mint a fekély, a rüh, a tetvesség, a tollazat sérülései, a sebek, a ficam, a csonttörés, a köszvény és közvetlenül hozzákapcsolva a szem felépítése.⁶ A tudományos szakkifejezésekkel, betegségnevekkel, tünetleírásokkal, gyógynövényekkel és kezelési eljárásokkal zsúfolt negyedik éneket, a tanköltemény adta lehetőségeket felhasználva, Pray igyekszik kissé fellazítani,⁷ így például a belső és a külső betegségek tárgyalását egy hosszabb kitérővel választja szét egymástól, kis pihenőt biztosítva az olvasó figyelmének. Az excursusba való átmenet szinte észrevétlen. A belülről támadó betegségek sorában a vesekő az utolsó, s a lehetséges gyógymódok ismertetése végén az ajánlott gyógyfüveket kezdi sorolni, de anélkül, hogy a végére jutna, egy váratlan fordulattal lezárja a felsorolást (347–350skk.):

Sed melius faciet, qui galbaneosque liquores,
Atque crocum, cochleamque, et quae sua nomina sumsit

² A kézirat fordulatokban bővelkedő történetét ld. CZEROVSZKI–KASZA (2007).

³ A latin nyelvű kézirat lelőhelye: Österreichische Nationalbibliothek, Wien, cod. 10070.

⁴ Az idézett részek magyar fordítását PRAY (2017) alapján adom meg.

⁵ *quae lumine cerni, / Tractarive queant* (4, 405–406).

⁶ A szerző szerint ugyanis a köszvény helytelen kezelése előidézheti a látás romlását, aminek mindenképpen elejét kell venni (4, 520–536).

⁷ A negyedik ének poetizáltságáról részletesebben ld. CZEROVSZKI (2016), az egész tankölteményéről pedig CZEROVSZKI (2017), valamint BAGYURA–CZEROVSZKI–KASZA (2017: 22–25).

De bove buglossam, rumicesque, et agreste sinapi,
 Quasque referre mora est, alias conjunxerit herbas.⁸ 350

Innen veszi kezdetét a tulajdonképpeni kitérő, a tanköltemény beszélőjének egy emelkedett, szinte himnikus hangvétellű eszmeifuttatása a gyógynövényekben rejlő isteni erőről, a gyógyerejüket ismerő emberek nagyszerűségéről, a lelőhelyek szinte megközelíthetetlen elhelyezkedéséről. Ezután hangnemet váltva egy bukolikus színezetű jelenettel zárja az excursust. Beszámol egy csodálatos barlangban tett látogatásáról, ahol egy Palaemon nevű pásztor kalauzolja végig, és bemutatja neki a környéken található füvek gyógyerejét. A továbbiakban fókuszáljunk az excursus első részére (351–374skk.):

Usque adeo mirandam illis natura medendi
 Vim dedit, et primo solers insevit ab ortu.
 O Fortunatos! quibus has coramque tueri,
 Et tractare manu, certasque ab origine causas
 Formamque, et magnas exili in corpore vires, 355
 Atque fibras, partesque ipso sub flore latentes
 Nosse datur! Quis me bonus, o quis ducet in altos
 Ignarum montes, et euntem ad saxaprehendat,
 Edoceatque omnes signato nomine dotes
 Herbarum caelumque in iis, Numenque stupentem 360
 Cernat, sunt etenim, sunt omnia Numine plena.
 Macte animo, quisquis pulchro succensus amore
 Laudis, posthabito rerum, quae saepius ipsa,
 Quis credat, stringunt sapientum lumina, fumo
 Secretis tantum silvis, et montibus errat, 365
 Ac varias secum rimatur sedulus herbas.
 Atque utinam aereo qua se se vertice tollunt
 Carpatii montes, populisque immensa renudant
 Tergora sarmaticis, aliquis perrepere rupes
 Audeat horrentes. Forsan, quae mira stupemus 370
 Orbe ad nos perlata novo, videantur et illic.
 Utque suis natura parens ferme undique miris

⁸ Cod. 10070. fol. 58. „Helyesebben jár el, aki galbagyantát, sáfrányt, csigaházat, buglossát – ami az ökörről kapta a nevét – és sóskát kever össze vadon termett mustárral, valamint más füveket is, amiket hosszadalmas lenne felsorolni.”

Ludat imaginibus, medicoque potentia succo
Et vix visa aliis producat germina terris.⁹

E kiemelt részlet több furcsaságot is hordoz magában, amelyek a mai olvasó számára értelmezésre szorulnak. A tanköltemény beszélője különös erős tisztelettel szól azokról, akik ismerik a gyógyfüvekben rejlő erőt, előbb szerencsésnek tartja őket (*O Fortunatos!*), majd a *macte animo* mély tiszteletet kifejező köszöntésével¹⁰ üdvözli őket, és úgy véli, hogy a gyógyfüvek gyűjtögetése olyan tevékenység, amely igazi dicsőséget hoz a művelője számára (*pulchro succensus amore laudis*). A beszélő tisztelete mellé óriási érzelmi töltés, már-már elragadtatás társul, ahogy arra a felkiáltó és kérdő mondatok sorából következtetni lehet. A részlet további furcsasága, hogy bár gyógynövények síkságon és hegyvidéken egyaránt teremnek, Praynál ez a tiszteletet érdemlő füves ember egyértelműen a hegyekben tevékenykedik (*ducet in altos montes, euntem ad saxaprehendat, silvis et montibus errat*), de az általánosságok után a beszélő külön meg is nevezi a Kárpátok vonulatát. Ennek bizonyos pontjaira még nem jutott el ember, mert nagy bátorságot igényel a megmászásuk, pedig talán olyan növényritkaságokra lehetne ott bukkanni, amelyek csak az Újvilágban tenyésznek.

⁹ Cod. 10070. fol. 58–59. „Ezeknek a növényeknek a természet rendkívüli gyógyító erőt adott, amit bölcsen beléjük helyezett már a születésük pillanatában. Ó, milyen szerencsések azok, akiknek megadatik, hogy saját szemükkel lássák és kezükbe vegyék ezeket a füveket, megismerjék élőhelyüket, küllemüket, a törékeny testükben lévő hatalmas erőt, a belsejükben rejtőző rostokat és ízeket! Ki az, ó, ki az a derék férfi, aki elvezet engem, a járatlant, a magas hegyekbe, és támogat, míg a sziklacsúcsok felé haladok, megnevezi a füveket, és megismerteti velem azok valamennyi adományát, és észreveszi, hogy az eget, az isteni hatalmat csodálom bennük, hisz minden isteni hatalommal van tele. Meghajtom fejemet az előtt, aki a dicsőség igaz vágyától lelkesülve kerüli a lényeket elfedő homályt – ki hinné, ez még a bölcsék éleslátását is elveszi –, erdőkben és hegyekben barangol magányosan, odaadóan vizsgálva a különféle füveket. Bárcsak meg merné mászni valaki a meredező sziklákat, ahol a Kárpátok hegyei a fellegekig magasodnak, és levetik széles hátuktól a szarmata népeket! Talán ott is felfedezhetné mindazt, amit csodálkozva bámulunk, mikor eljut hozzánk az Újvilágból, hisz az anyatermészet szinte mindenütt eljátszik csodás képzeletével, és más földeken is nevel alig ismert, gyógyerejű sarjakat.”

¹⁰ Liviusnál pl. Porsenna használja *macte virtute* formában, hogy kifejezze Mucius Scaevola iránti tiszteletét (Liv. 2, 12, 14).

A fent idézett szövegrész önmagában koherens, mégis hagy némi hiányérzetet maga után, mert nem teszi világossá, hogy miből táplálkozik ez a különös tisztelet a hegyi füves emberek iránt, és honnan az elképzelés, hogy a megmászhatatlan, magas hegyek tetején ismeretlen gyógynövények teremnek. A pontos megértéséhez nyilvánvalóan szükség van egy olyan háttértudásra, amit szövegszerűen nem foglal magába Pray tankölteménye. Ez az a helyzet, amikor már csak a véletlen, vagy valamilyen kisebb csoda segíthet a sötétben tapogatózó, tanácstalan fordítón. A segítség végül teljesen váratlanul egy erdélyi buszkirándulás alkalmával érkezett, amikor az idegenvezető az utasok szórakoztatására a következő népmondát olvasta fel Benedek Elek gyűjtéséből:¹¹

A Fiú-sziklája

Erdélyben, Guraszáda nevű falu felett van egy magas szikla, Fiú-sziklája a neve. Ennek a sziklának a tetején olyan csudafű terem, hogy az öregeket megfiatalítja s a nehéz-betegeket meggyógyítja.

Élt réges-régen ezen a környéken egy szegény szántóvető ember. Nehéz betegségbe esett, jártak hozzá mindenféle javasasszonyok, kuruzslók, kenték a testét mindenféle csudaírral, de nem tudták meggyógyítani. Azt mondja egyszer egy javasasszony a beteg embernek:

— Elpróbáltuk már mindenféle csudafűvel, ami a Maros két partján terem. Itt már több csudafű nincs. Hanem látja-e kend ezt a magas sziklát? Annak a tetején terem olyan csudafű, hogy az meggyógyítaná kendet.

Hiszen teremhetett annak a sziklának a tetején akármilyen csudafű, mikor az olyan meredek, olyan magas volt, hogy oda csak a madár repült fel, ember ott még nem járt soha.

Volt a szegény beteg embernek egy növendékfia. Hallja, hogy mit mond a javasasszony. Szerette az apját erősen, hogyne szerette volna s föltette magában: egy élete, egy halála, felmászik arra a sziklára. Mondta az apja:

— Hagyjad fiam, meg sem próbáld, úgyis hiábavaló.

Jöttek a szomszédok, jöttek a falubeliek mind, hogy lebeszéljék. De hiába, ment a fiú s az Isten megsegítette, fölmászott a szikla tetejére. Hát csakugyan a

¹¹ A szöveget a következő kiadás alapján közlöm: BENEDEK (1896: 188–189).

szikla tetején tengersok füvet talált, olyant, amilyent még nem látott soha. Leszedett egy jó csomót, aztán indult vissza.

Az ám, de csak akkor látta, hogy föl csak fölmászhatott valahogy, de lemenni nem lehet. Mit csináljon, hogy vigye le a füvet! Egyet gondolt, karját kinyújtotta s meglobogtatta a marék füvet, hadd lássák a falubeliek, akik ott állottak a szikla aljában. Azután bedugta a kebelébe s abban a szempillantásban leugrott a szikla tetejéről. Szörnyű halált halt a szegény fiú, de a csudafű meggyógyította az édes apját.

Azóta hívják azt a sziklát Fiú-sziklájának.

Bár Guraszáda nem a Kárpátokban, hanem az Erdélyi-középhegységben helyezkedik el,¹² a történet arról tanúskodik, az erdélyi nép körében élt a hiedelem,¹³ hogy a magas, megmászhatatlan hegyek tetején olyan különleges erejű gyógyfüvek nőnek, amelyek kizárólag ott találhatók meg, egyéb, hozzáférhető helyeken nem teremnek. A fenti történetben említett növény önmagában is nagy értéket képvisel, nem véletlenül emlegetik *csodafű*ként, hiszen olyan hatása van, amire más gyógynövény nem képes (*az öregeket megfiatalítja s a nehéz-betegeket meggyógyítja*). Az értéke a történet előrehaladtával tovább növekszik, először, amikor kiderül, hogy a beteg apán már csak ez a fű segíthet, azután amikor megtudjuk, hogy ember számára elérhetetlen helyen van (*oda csak a madár repült fel, ember ott még nem járt soha*) és végül, amikor a fiú az életét adja érte, nem lévén más módja, hogy a szikla tetejéről lejuttassa az apjához a gyógyulást hozó növényt.

A monda nem csupán a magas hegyekben növő ismeretlen gyógyfüvek értékességéről tanúskodik, hanem e növények megszerzésére irányuló emberi erőfeszítés heroikus voltáról is. A szikla megmászhatatlan (*oda csak a madár repült fel, ember ott még nem járt soha*) – legalábbis így tartják a falubeliek, a főhőst nem korlátozza ez a hiedelem –, ezért a csúcsra feljutni kívánczó fiúnak nem csupán a meredek sziklafal állja

¹² A település Dévától kb. 30 kilométerre északnyugatra, a Maros jobb partján található.

¹³ A négykönyves változat pontos keletkezési idejét nem ismerjük, és elsődlegesen orális jellegénél fogva a népmonda keletkezési ideje is nehezen behatárolható, továbbá azt sem lehet bizonyítani, hogy Pray ismerte ennek a mondának valamilyen változatát. Mindezek ellenére úgy gondolom, a motivikus egyezések miatt a monda közelebb vihet bennünket a negyedik ének pontosabb megértéséhez.

az útját, először másféle akadályokon kell túljutnia, hiszen az apja, a szomszédok és a falubeliek mind megpróbálják visszatartani. E visszatartó erők hatását leküzdve kerülhet sor a sziklamászásra, a tette, amit a többiek lehetetlennek tartottak, majd miután megtalálta a csodafüvet, újabb akadály következik, a visszaút teljesítése. A sziklákról lemászni olyan feladat, ami már a fiú számára is lehetetlennek bizonyul (*lemenni nem lehet*), ám ekkor sem válik tehetetlenül cselekvésképtelenné, egy új nézőpontból hamar átgondolja a helyzetet (*Mit csináljon, hogy vigye le a füvet!*), így megatálja a módját annak, hogyan juttassa le a szikláról a gyógyfüvet a beteg apjának.

A fiú leugrik a szikláról, ezután nevezik el a helyet a Fiú-sziklájának. A monda ugyan nem tesz róla említést, a névadás ténye arra utal, hogy a sziklát a fiú tiszteletére nevezték el, és ezzel valami rendkívülinek és megőrzésre méltónak kívántak emléket állítani. Ebben a döntő szerepe nyilván annak volt, hogy feláldozta az életét az apjáért, de míg eddig a pontig eljutott, más példaértékű tetteket is végrehajtott: szembe ment a többség vélekedésével, megkísérelte és sikerrel végrehajtotta, amit mások lehetetlennek tartottak, és végül, amikor lehetetlenbe ütközött, nem adta fel, hanem új utat keresett a megoldáshoz. Ahogyan a Fiú-sziklájáról szóló monda névadó főhőse szellemi és fizikai szinten is olyan úton jár, amelyen a többi ember nem akar vagy nem képes, a Praynál megrajzolt füvesember is hasonló okok miatt érdemel tiszteletet, hiszen másokétól eltérő gondolkodással felvértezve, egyedül járja a hegyeket (362–366skk.):

Macte animo, quisquis pulchro succensus amore
 Laudis, posthabito rerum, quae saepius ipsa,
 Quis credat, stringunt sapientum lumina, fumo
 Secretis tantum silvis, et montibus errat,
 Ac varias secum rimatur sedulus herbas.¹⁴

365

A járatlan úton járás két dimenziója mindkét szövegben úgy jelenik meg, mint szorosan összekapcsolódó, egymással összefüggő viselkedés-

¹⁴ Cod. 10070. fol. 59. „Meghajtom fejemet az előtt, aki a dicsőség igaz vágyától lelkesülve kerüli a lényeket elfedő homályt – ki hinné, ez még a bölcsek éleslátását is elveszi –, erdőkben és hegyekben barangol magányosan, odaadón vizsgálva a különféle füveket.”

mint. A másokat korlátozó szellemi béklyóktól való megszabadulás vezeti az embert olyan helyekre, ahová mások nem juthatnak el. Ez az út természeténél fogva magányos, de dicsőséget hoz annak, aki rajta jár. E motivikus párhuzamokból kiindulva úgy gondolom, bár a Fiú-sziclá-járól szóló mondát nem kezelhetjük Pray forrásaként, ahhoz mindenképpen nélkülözhetetlen, hogy a segítségével a birtokába jussunk annak a háttértudásnak, ami a negyedik ének vizsgált részletének pontosabb megértéséhez szükséges.

Felhasznált irodalom

BAGYURA–CZEROVSZKI–KASZA 2017

BAGYURA J. – CZEROVSZKI M. – KASZA P., *Pray György, Költemény a solymászatról négy könyvben, Bevezetés*, Budapest, 2017.

BENEDEK 1896 BENEDEK E., *Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése*, 4. kötet, Budapest, 1896.

CZEROVSZKI 2016 CZEROVSZKI M., *A látás és a fény Pray György De institutione ac venatu falconum című tankölteményében*, in: Tóth O. (szerk.), *A fény az európai kultúrában és tudományban*, Debrecen, 2016, 187–198.

CZEROVSZKI 2017 CZEROVSZKI M., *A tudományosság aspektusai Pray György solymászati tankölteményében*, in: Kasza P., Kiss Farkas G., Molnár D. (szerk.) *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, Szeged, 2017, 151–158.

CZEROVSZKI–KASZA 2007

CZEROVSZKI M. – KASZA P., *Hierakologoi*, in: Jankovics J., Császtvay T. – Csörsz Rumen I. – Szabó G. Z. (szerk.), *„Nem súlyed az emberiség!”*. Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára, Budapest, 2007, 333–340.

http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Szorenyi60_teljes.pdf

PRAY 2017 PRAY Gy., *Költemény a solymászatról négy könyvben*, Budapest, 2017.

SZÖRÉNYI 1993 SZÖRÉNYI L., *Pray György költészete*, in: Szörényi L., Hunok és Jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből, Budapest, 1993, 135–139.

On Untrodden Paths. Contributions to the Interpretation of the Fourth Book of György Pray *Poema de institutione ac venatu falconum libris quattuor comprehensum*.

The fourth book of György Pray's didactic poem on falconry deals with diseases of birds. The first part of the excursus, placed in the middle of the fourth book, contains an elevated reflection on the divine power of herbs, the greatness of people who know their medicinal power, and the almost inaccessible location of the sites where they are

found. Although the passage is coherent in itself, it leaves a certain lack of clarity as to the origin of this special respect for the mountain grass people and the idea that unknown herbs grow on the tops of unclimbable, high mountains. To understand it properly, there was an obvious need for a background knowledge that is not covered in Pray's didactic poem. In order to interpret the excursus, the paper draws on a few motivic parallels and invokes the folk legend The Rock of the Boy, known from the collection of Elek Benedek.

Keywords: didactic poem, falconry, excursus, Pray György, Benedek Elek, herbs, unclimbable mountain, motivic parallels, folk legend

FORDÍTÁSOK, SZÖVEGKÖZLÉSEK

ILLÉS IMRE ÁRON

Diodórosz a szövetséges háborúról

Az Athén és fellázadt szövetségesei között zajló ún. szövetséges háborúra vonatkozóan Diodórosz az egyetlen – bár rövid – összefüggő forrásunk a feliratok és a szónokok többnyire rövid utalásai mellett. E háború után a második athéni tengeri szövetség a jelentősebb flottával rendelkező államok kilépésével gyakorlatilag megszűnt – bár formálisan Kr. e. 338-ig még fennállt –, ez pedig jelentősen szűkítette Athén mozgásterét a háború idején Philippos uralma alatt erőre kapó Makedóniával szemben. Ráadásul e háború akadályozta meg Athént abban is, hogy határozottabban beavatkozzon a harmadik szent háborúba, ami szintén Philipposz térnyerését segítette elő. A jelen dolgozat Diodórosz művének e szövetséges háborúra vonatkozó fejezeteit tartalmazza részletes magyarázatokkal.

Kulcsszavak: Diodórosz, Athén, szövetséges háború, második athéni tengeri szövetség

16.7.2¹ Ezekkel az eseményekkel egyidejűleg² az euboiaiak viszálykodni kezdtek egymással, és miután egy részük a boiótokat, más részük az athéniakat³ hívta segítségül,⁴ Euboián háború tört ki. Számos kisebb üt-

¹ A fordítás alapjául DIODORUS (1985) szolgált, a jegyzetek összeállításánál nagy hasznomra volt SHERMAN (1952) és VEH-FRIGO (2007). A szövetséges háborúról újabban, a korábbi szakirodalom és források összefoglalásával ld. pl. RHODES (2010: 261–278) és BUCKLER (2003: 377–384).

² Diodórosz a 16, 6, 1-ben kezdi a Képhiszodotosz arkhónsága idején (358/357) történt események elbeszélését. A consuli adatok: Gaius Licinius Calvus és Gaius Sulpicius Peticus (361) túl koraiak. Az eddigiekben a szicíliai eseményekről volt szó (Dionüsziosz és Dion konfliktusa), illetve egy rövid kitérő erejéig Tauromenion eredetéről.

³ Euboia a 360-as évek közepén is részese volt egy Athén és Thébai közötti háborúnak: Themiszón, Eretria türannosza egy belső konfliktus következtében elfoglalta Óróposzt, és az athéniak háborút indítottak a város visszaszerzése érdekében. A konfliktusban Thébai eredetileg Themiszónt támogatja, végül magának szerezte meg a várost (Diod. 15, 76, 1; a 366/365-ös arkhóni évnél, Xen. *Hell.* 7, 4, 1; Dem. 18, 99; Aeschin. 2, 164 és Aeschin. 3, 85).

közetet vívtak közelharccal és lőfegyverekkel is, ezekben hol a thébaiak kerekedtek felül, hol az athéniak arattak győzelmet. Nagy csatát nem vívtak, a sziget azonban folyamatosan pusztult a polgárháború miatt, és mindkét részről sokan meghaltak. E csapások nagy nehezen józan belátásra bírták őket, így megegyeztek és békét kötöttek egymással. A boiótok miután hazatértek, békében éltek. ³ Az athéniak viszont, mivel Khiosz, Rhodosz, Kósz, de még Büzantion is elpártolt,⁵ megindították az

⁴ A kommentátorok szerint Diodórosz itt téved és a konfliktus valójában a következő arkhóni évben volt: egy Agathokész arkhónsága idején (357/356) keletkezett felirat ugyanis (RHODES–OSBORNE (2007: 48. jz), kommentárral és a korábbi szakirodalom összefoglalásával) igazolja, hogy ekkor az euboiai Karüosztosz már újra (a leuktrai csata után Euboiá inkább a thébaiak oldalán áll, vö. Xen. *Hell.* 6, 5, 23; Diod. 15, 76, 1; 15, 85, 2) a második athéni tengeri szövetség tagja (ugyanis [szün]edrosza van a közös tanácsban), és hogy a másik három euboiai város is (Eretria, Khalkisz, Heszitiaia) szövetséges (szü[mma]khia). E feliratról azt is megtudjuk, hogy Dioklész ekkor (357/356) sztratégosz volt, Dem. 21, 174 szerint pedig ő köti meg a thébaiakkal az euboiai konfliktust lezáró békét, így a háború teljes egészében a 357/356-os arkhóni évben zajlott. Ez azonban valójában nem egy komoly kronológiai hiba Diodórosz részéről, mivel a háború a kutatók döntő többsége szerint 357 nyarán zajlott, az arkhóni évek pedig nyár közepén kezdődtek, június végén július elején; a problémához ld. SAMUEL (1972: 64). Így, ha nem tudjuk – illetve, ha az ókori forrásaink nem tudják – napra pontosan az események időpontját, akkor nem lehet eldönteni, hogy a nyár eleje, azaz Képhiszodotosz arkhóni éve, vagy a nyár vége, azaz Agathoklész arkhóni éve a helyes megoldás. Ráadásul nem ismerjük a 358/357-es év sztratégoszait, így elvileg az sem zárható ki, hogy Dioklész akár a korábbi évben is sztratégosz volt. Ezenfelül, bár maga a háború rövid ideig tartott (Aeschin. 3, 85 szerint a thébai támadás/beavatkozás után már 5 napon belül elindulnak az athéni seregek és 30 napon belül győznek is), éppen a nyár közepi arkhóni évváltás miatt valójában nem is tudjuk, hogy Diodórosz tényleg téved-e (ha a háború pl. június elején tör ki, akkor neki van igaza). Euboiá mindenesetre a 357-es konfliktus után újra csatlakozott a szövetséghez, és úgy tűnik, hogy egészen a 340-es évekig Athén odalán is maradt (vö. RHODES – OSBORNE (2007: 69. jz) kommentárral, és Plut. *Phoc.* 12).

⁵ Az „elpártolt” (aposztantón ~ aphisztémi) jelentése azt sugallja, hogy mind a négy város a szövetség tagja (különben nem elpártolnak, hanem egyszerűen támadnak), ezt Kósz esetében többen is vitatják, de a 360-as évekbeli konfliktusok miatt a többi város pontos státusza is kérdéses. A lázadás oka vagy az athéni vezetés tényleges egyeduralkodóvá válása, vagy pedig a szövetségesek ettől való félelme (pl. Szamosz sorsát látva), eredetileg ugyanis a második athéni szövetséget egy közös tanács (szünedrion) és Athén irányítja, nem pedig egyedül Athén. CARGILL (1981) ezt a hagyományos képet (ti. hogy teljesen elnyomták a szövetségeseket) próbálta megváltoztatni, de a források szélsőségesen Athén-barát értelmezését a szakirodalom jellemzően nem fogadta el (ld. pl. HORNBLOWER, [1982a]), annyi hatása mégis volt, hogy második tengeri szövetséget

ügynevezett szövetséges háborút, amely három évig tartott.⁶ Kharészt⁷ és Khabriaszt⁸ választották sztratégoszokká, és elküldték őket egy sereggel. Ők pedig Khioszra hajózva ott találták a khiosziak segítségére siető szövetségeseiket Büzantionból, Rhodoszról, Kószról, de még Mauszólosztól, a karok uralkodójától is.⁹ Az athéni vezérek csatarendbe állítva a

egyre kevésbé tekintik automatikusan a déloszi szövetség egy az egyben történő megismétlődésének.

⁶ Lent (16, 22, 2) ugyanakkor azt olvassuk, hogy a háború a 356/355-ös arkhóni évben ért véget, és négy évig tartott, míg Dionüsziosz Halikarnasszeusz (*Lys.* 2, 12, 7) szerint a szövetséges háború Agathoklész és Elpinész arkhóni éveiben zajlott, azaz 357/356 és 356/355-ben. A háború kitörésének időpontját sajnos a 357/356-ra keltezhető RHODES–OSBORNE (2007: 48. jz) 20. sora sem dönti el: itt ugyanis eredetileg szerepelt Khabriasz neve, de később kitörölték, majd ez után olvasható egy Kha- kezdetű név. De a felirat ezen részének értelmezése nem világos RHODES–OSBORNE (2007: 240–241), további irodalommal), s attól függően, hogy melyik a helyes, a felirat még a háború kitörése előtt keletkezhetett vagy esetleg már a háború során, Khabriasz khioszi halálát követően.

⁷ Jelentős athéni hadvezér, a 360-as évek elejétől a 320-as évekig aktív. Khabriasz többnyire rendkívül pozitív megítélésével ellentétben Kharész sokkal vegyesebb képet mutat, különösen negatív az, ahogy a szövetségeseikkel bánik: Diod. 15, 95, 3; Plut. *Phoc.* 14; Diod. 16, 85, 7; Theopomp. BNJ 115 F 213, Aeschin. 2, 70–73.

⁸ A 380-as évek elejétől az athéniak egyik legkiemelkedőbb hadvezére, érdemeinek kortárs, posztumusz összefoglalását ld. Dem. 20, 75–84, vö. Nepos *Chabr.* Diodorósnál egyszer már meghalt 376/5-ben (15, 36, 4), valójában a lenti beszámolót, azaz a khioszi harcokban való halálát erősíti meg Plut. *Phoc.* 6 és Nepos *Chabr.* 4 is. Hogy a halálát 357-re vagy 356-ra kell-e helyeznünk, az attól függ, hogy mikor tört ki a háború és pontosan hogyan alakult a háború menete (vö. fent). Nem világos, hogy Khabriasz ekkor valóban sztratégosz-e, mivel Nepos *Chabr.* 4 hangsúlyozza magánember mivoltát (*privatus*), a szakirodalom általában ezt úgy értelmezi, hogy egy háromevezősoros hajó parancsnoka lehetett.

⁹ Mauszólosz Karia szatrapája (377–353), részt vett ugyan a nagy szatrapalázadásban, de ekkor már újra a perzsa érdekeket szolgálja. A szövetséges háborút tekintve Dem. 15, 3 szerint egyenesen Mauszólosz az, aki felbujtotta és rábeszélte (*prütaneuein* és *peithein*) a khiosziakat, a rhodosziakat és a büzantioniakat a lázadásra, teljes joggal jegyzi meg azonban TREVETT (2011: 262, 13. jz), hogy ebben a rhodosziak érdekében mondott beszédben Démoszthenész értelemszerűen igyekezett a lázadás vádját valaki másra, jelen esetben a beszéd idején már egyébként is halott Mauszóloszra háritani, ráadásul ezzel magukról az athéniakról is sikerült elhárítani a felelősséget (vö. HORNBLOWER [1982b: különösen 183–184 és 208–209]). Hogy nem pusztán Mauszólosz biztatására lázadnak fel, azt az is alátámasztja, hogy már korábban is szervezkedtek Athén ellen 364-ben a thébai Epameinóndasszal szövetkezve (vö. Diod. 15, 79, 1). Thébainak ugyanis e városok flottájára lett volna szüksége (vö. Isokr. 5, 53, a thébai flotta gyengeségéről általában pedig I. Plut. *Philop.* 14). E korábbi lázadás hitelességét általá-

sereget a tenger és a szárazföld felől is ostromolták a várost. Kharész a gyalogos sereg élén szárazföldön támadta a falakat, és harcolt a városból ellene kirohanók ellen, Khabriasz pedig a kikötőbe hajózva heves tengeri csatát vívott, de mikor hajóját döfőorral szétroncsolták, jelentősen meggyengült. 4 Akik a többi hajón idejében visszavonultak, megmenekültek, Khabriasz azonban a vereséget dicső halálra váltotta, tovább harcolt a hajójáért és végül belehalt sérüléseibe. [...]

16, 21, 1¹⁰ Hellaszban pedig a khiosziak, a rhodosziak, a kósziak, de még a büzantioniak is a szövetséges háborút vívták az athéniak ellen, mindkét fél komoly előkészületeket tett, mivel tengeri ütközettel akarták eldönteni a háborút. Az athéniak korábban előreküldték Kharészt hatvan hajóval, ekkor pedig még hatvanat¹¹ láttak el legénységgel és a polgárok közül a legkiválóbbakat tették sztratégosszá: Iphikratészt¹² és Timo-

ban elfogadják, ugyanakkor nincs adatunk arra nézve, hogy a szövetséges háború előtt ezek a városok visszatérnek-e a szövetségbe vagy sem. Bárhogy is áll a helyzet, mindenképpen érdemes kiemelni, hogy a lázadó városok számára természetesen nem volt mellékes, hogy adott esetben számíthatnak majd Mauszólosz támogatására, s legalábbis Kósz korábban is szoros kapcsolatokat ápolt vele (vö. SHERWIN-WHITE [1978: 70–73], szerinte Kósz kifejezetten Mauszólosz nyomására csatlakozott a többiekhez).

¹⁰ Az 16, 15, 1 alapján Elpinész arkhónsága idején járunk, 356/355-ben, a consulok – továbbra is elcsúszva –: M. Popilius Laenas és Cn. Manlius Imperiosus (359). Az előző arkhóni évben (16, 9, 1 skk., Agathoklész) Diodórosz nem érinti a szövetséges háború témáját (főleg Szicíliára koncentrálnak, rövid thesszali kitéréssel és utalással a szent háború kitérésére). Ez nem meglepő Diodórosz részéről, aki bár első pillantásra szigorúan évek szerinti rendszerben halad, egy adott évvel kapcsolatban gyakran előre és hátra is ugrál az időben, különösen egy esemény előzményeit bemutatva, így egy adott arkhóni évnél akár több év eseményeit is felölelő beszámoló is szerepelhet, míg más éveknél ez hiányoz(hat), hasonló problémához a III. szent háborúval kapcsolatban részletesebben ld. ILLÉS (2022: 98).

¹¹ A szakirodalom joggal hangsúlyozza, hogy a peloponnészoszi háború óta (Diod. 13, 105, 1 szerint 405-ben az aigospotamoi csata előtt az athéniaknak 180 hajója volt) ez a 120 hajó a legnagyobb flotta, amelyet az athéniak kiállítottak. Az IG II² 1612, 230–235 is hatvan hajóról beszél.

¹² A negyedik század első felének legkiválóbb athéni hadvezére, a 390-es évektől aktív, a lent tárgyalt per után nem sokkal halhatott meg. Komoly sikereket ér el a spártaiak ellen is, neki tulajdonítják a könnyebb fegyverzetű peltasztész egységek bevezetését, illetve széles körű alkalmazását. Timotheosz politikai ellenfele, majd szövetségese (Ps.-Plut. *Decem or.: Lys.* 11–12).

theoszt,¹³ és elküldték őket, hogy Kharésszel együtt viseljenek háborút az elpártolt szövetségeseik ellen.¹⁴ 2 A khiosziak, a rhodosziak és a büzantioniak a szövetségeseikkel együtt száz hajót láttak el legénységgel, és feldúlták az athéniak birtokában lévő Imbroszt és Lémnoszt, ezután nagy haderővel Szamoszra¹⁵ támadva feldúlták a földeket, majd szárazföldön és tengeren is ostromolták a várost. Sok más, az athéniak fennhatósága alatt álló szigetet is elpusztítva pénzt gyűjtöttek a háborús szükségleteikre. 3 Az összes athéni hadvezér összegyűlt, és először elhatározták, hogy megostromolják a büzantioniak városát. Ezek után a khiosziak és a szövetségeseik felhagytak Szamosz ostromával, és a büzantioniak segítségére sietve az egész hajóhad a Hellészpontosznál gyűlt össze. Mikor már majdnem kitört a tengeri csata,¹⁶ egy nagy vihar csapott le rájuk, és megakadályozta őket elhatározásuk végrehajtásában. 4 Kharész a természet ellenére is tengeri csatát akart vívni, de Iphikratész, Timotheosz és az embereik elleneztek ezt a nagy hullámok miatt. Kharész azonban tanúul hívva a katonákat megrágalmazta a hadvezértársait, hogy árulók, és azt

¹³ Athéni hadvezér, a 370-es évektől aktív, tevékenységéért többször is perbe fogják, de ez leginkább rendhagyó hadseregfinanszírozási tevékenységének tudható be, katonai érdemeit elismerik és méltányolják, még életében szobrot kap az agorán. Tevékenységének pozitív összefoglalását ld. Isokr. 15, 101skk.

¹⁴ Nepos *Tim.* 3, 2 szerint Menesztheusz a fővezér, és apja, Iphikratész valamint apósa, Timotheosz csak az ő tanácsadói.

¹⁵ Szamosz különleges jelentőségét az adja, hogy itt Timotheosz 365-ös hadjárta óta athéni klérukhoszok éltek (Isokr. 15, 111; Dem. 15, 9; Polyæn. 3, 10, 9–10; Nepos *Tim.* 1, 2), azaz amikor Timotheosz elfoglalta Szamoszt, az eredeti lakosságot elűzték (majd csak Nagy Sándor rendeletének köszönhetően térhetnek vissza 322-ben, vö. Diod. 18, 8, 7; 18, 18, 9), és a földeket 2000 athéni polgárnak osztották ki (Strab. 14, 1, 18), így a sziget sokkal szorosabban kötődött Athénhoz, mint egy egyszerű szövetséges város. Több kutató joggal feltételezi, hogy Timotheosz 365-ös akciója veszélyérzetet kelthetett a második athéni szövetség tagállamaiban, s így ez lényegében előkészítette a szövetséges háborút.

¹⁶ Diodórosz alapján úgy tűnhet, hogy nem is volt csata, ezt egyes kutatók el is fogadják, de számos kutató szerint valójában volt, de nem a Hellészpontosz közelében, hanem Embatánál, Khiosz és Erüthrai között. Nepos *Tim.* 3 szerint Kharész komoly veszteségeket szenved, mert ő vállalja a csatát, Timotheosz és Iphikratész viszont nem csatlakozik hozzá (Diod. azt sugallja, hogy már a csata előtt együtt vannak), szerinte valahol Szamosz közelében zajlott a csata. Embatát nevezi meg Polyæn. 3, 9, 29; a lokalizációhoz: Steph. Byz. *Embaton*. Timotheosz és Iphikratész tapasztalt hadvezérek voltak, vonakodásukat a kedvezőtlen időjárási körülmények magyarázzák.

írta róluk a népnek, hogy ok nélkül elhagyták a tengeri csatát. Az athéniak pedig megharagudtak és elítélték Iphikratészt és Timotheoszt: sok talantonnyi pénzbüntetés mellett megfosztották őket a sztratégوسي pozíciójuktól is.¹⁷

16, 22, 1. Kharész átvette az egész flotta főparancsnokságát, és azzal a céllal, hogy megszabadítsa az athéniakat a kiadásoktól, egy kockázatos tervvel próbálkozott.¹⁸ Artabazosz ugyanis elpártolt a királytól,¹⁹ és arra készült, hogy kevés katonájával megmérkőzzön a szatrapákkal, akiknek hetvenezer katonájuk volt. Kharész tehát teljes haderejével Artabazosz segítségére sietett és legyőzte a király haderejét,²⁰ erre Artabazosz e jóté-

¹⁷ A vesztes csata után a hadvezérek, hadvezértársak bevádolása bevett gyakorlat volt Athénban. Az itteni eljárásról forrásaink meglehetősen zavaros képet adnak. Dion. Hal. 2, 12, 7 és Ps.-Plut. *Decem or.: Lys.* 11–12 is Lüsziasznak tulajdonítja a védőbeszédüket, de ő ekkorra már 20–25 éve halott. A vád árulás illetve megvesztegetés, Diodórosszal ellentétben azonban azon források szerint, amelyek részletesebben beszélnek erről, csak Timotheoszt ítélik 100 talantonra: Dinarch. 1, 14 és 3, 17; Polyæn. 3, 9, 29; Ps.-Plut. *Decem or.: Lys.* 11–12; Nepos *Tim.* 3, 5; (szintén 100 talanton), Nepos *Iph.* 3, 3 (HAVAS L. fordításával ellentétben nem valószínű, hogy Timotheossal együtt mentik fel, a *cum Timotheo* inkább a perhez tartozik, nem a felmentéshez), Isokr. 15, 129 (nála szerepel még Menesztheusz is, akit szintén felmentenek).

¹⁸ Az athéni szónokok gyakran kárhoztatják a hadvezérek magánakcióit, s általában egyéni indítékokokat feltételeznek (vö. Kharész e hadjáratával kapcsolatban – bár Kharészt nem mindig nevesítve és az általa szerzett anyagi előnyöket elismerve – Dem. 2, 28; 4, 24; Isokr. 7, 8; 10, 81; Kharész egyéni érdekelttségét jelzi, hogy Athénból való távozása után is e terület közelében Szigeionban telepedett le, ld. Theopomp. BNJ 115 F 105 ~ Nepos *Chabr.* 3.4, Arr. *an.* 1, 12, 1). Ugyanakkor az anyagiak miatt valóban rákényszerülhettek az athéni hadvezérek, hogy perzsa zsoldba – akár a nyugati helytartókéba, akár közvetlenül a királyéba – álljanak (Diodórosz is ezt emeli ki).

¹⁹ Artabazosz: daszküleioni perzsa szatrapa (ez a tartomány a Márvány-tengertől délre terül el, így az itteni perzsa helytartók gyakran avatkoztak be a görög történelem eseményeibe), még II. Artaxerxész (405/404–359/358) idején lázad fel a perzsa uralkodó ellen az ún. „nagy szatrapa lázadás” utolsó lázadójaként. Artabazosz viharos karrierje során eredetileg lojális volt a királyhoz (sereget vezet a lázadó Datamenész ellen, Diod. 15, 91, 2skk.). Miután az athéniak a lenti okok miatt kénytelenek voltak felhagyni a támogatásával, Artabazosz a thébaiakkal szövetségesedik (Diod. 16, 34, 1; a 353/352-es évről), majd a veresége után Philipposzhoz menekül (Diod. 16, 52), később azonban kegyelmet kapott, mivel III. Dareiosz társaságában találjuk (Curtius 5, 9, 1, a menekülés során is hűséges hozzá, Curt. 5, 9, 12–17), majd Dareiosz halála után megadja magát Sándornak (Curt. 6, 5, 1–7).

²⁰ Plut. *Arat.* 16, 3 szerint Kharész e csatát az athéniakhoz írott levelében a marathóni csata testvérének nevezte. Erről a hadjáratáról szolgált némi információt egy

teményért cserébe rengeteg pénzt adott neki, amelyből el lehetett látni²¹ az egész haderőt. 2 Az athéniak először helyeselték Kharész tettét, majd később, mikor a király követeket küldött és bevádolta Kharészt, megváltoztatták a véleményüket. Elterjedt ugyanis az a szóbeszéd, hogy a király megígérte az athéniak ellenségeinek, hogy háromszáz hajóval fog velük együtt harcolni az athéniak ellen. A nép ettől tartva úgy döntött, hogy befejezik az elpártolt szövetségesek elleni háborút, mivel pedig úgy találták, hogy ők is vágnak a békére, könnyen békét kötöttek.²² A négy évig tartó úgynevezett szövetséges háború tehát így végződött.

Forrás

DIODORUS 1985 DIODORUS Siculus, *Bibliotheca Historica*, Tom. IV, C. Th. Fischer (ed.), Stuttgart, 1985.

Felhasznált irodalom

- BUCKLER 2003 J. BUCKLER, *Aegean Greece in the Fourth Century BC*, Leiden – Boston, 2003.
- CARGILL 1981 J. CARGILL, *The Second Athenian League. Empire or Free Alliance*, Berkeley – Los Angeles, 1981.
- HORNBLOWER 1982a S. HORNBLOWER, *Review: Cargill: The Second Athenian...*, *The Classical Review*, 32 (1982/2), 235–239.
- HORNBLOWER 1982b S. HORNBLOWER, *Mausolus*, Oxford, 1982.
- ILLÉS 2022 ILLÉS I. Á., *Diodóros és a harmadik szent háború I.*, *Ókor*, 21 (2022/1), 97–109.
- RHODES 2010 P. J. RHODES, *A History of the Classical Greek World, 478–323 BC*, Malden – Oxford, 2010.

papírusztöredék is: FGrHist 105 F4: „[Kharész] hadat viselt a (perzsa) király ellen, és Phrügiára támadva Tithrausztész tartományát dúlta, míg Athénból követség nem érkezett, amely megtiltotta neki, hogy a király szatrapái ellen harcoljon. Ekkor tehát békét hozott létre Tithrausztész és Atrabazosz között, majd tengerre szállt és zsold[...]" (Diod. 16, 34, 1 szerint Atrabazosz tovább harcol a thébaiak támogatásával.)

²¹ A görög *opszóniazein* ige jelentésébe mind az élelem, mind a zsold beletartozhat.

²² A békét 355-be kötötték meg, kérdéses, hogy tavasszal vagy 355/354 telén. Isokr. 8, 16 szerint nemcsak a khiosziakkal, a rhodosziakkal, a büzantioniakkal és a kószsiakkal (utóbbi a kiadók javítása, a kéziratokból hiányzik) kell békét kötni, hanem mindenkivel (*prosz hapantasz anthropusz*). A korábbi szövetséges városok jelentős része kilép a tengeri szövetségből (pl. a fent nevesítettek), s így ennek ereje jelentősen meggyengült, maga a szövetség 338-ig, a Nagy Sándortól elszenvedett vereségig fennállt.

RHODES–OSBORNE 2007

P. J. RHODES – R. OSBORNE, *Greek Historical Inscriptions 404–323 BC*, Oxford, 2007.

SAMUEL 1972

A. E. SAMUEL, *Greek and Roman Chronology. Calendars and Years in Classical Antiquity*, 1972.

SHERMAN 1952

Ch. L. SHERMAN, *Diodorus of Sicily VII. The Library of History Books XV.20–XVI.65*, Cambridge – London, 1952.

SHERWIN-WHITE 1978

S. M. SHERWIN-WHITE, *Ancient Cos. An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period*, Göttingen, 1978.

TREVETT 2011

J. TREVETT, *Demosthenes, speeches 1–17*, Austin, 2011.

VEH–FRIGO 2007

O. VEH – Th. FRIGO, *Diodoros: Griechische Weltgeschichte Buch XVI*, Stuttgart, 2007.

SZÉKELY MELINDA

Plinius leírása mesés és különleges lényekről

C. Plinius Secundus Maior Naturalis historia műve 6. könyvében (cap. 187–195) a lakott világ határainál fekvő Aethiopia jellemzésénél csodás és fantasztikus élőlényekről is ír. Jelen munkában e részlet fordítása olvasható bevezetővel és jegyzetekkel ellátva.

Kulcsszavak: Plinius, *Naturalis historia*, Aethiopia, pygmaeusok, darvak, Babilon Mihály, *fabulosa*

Az antikvitás embere már a legkorábbi időktől kezdve mesebeli lényekkel népesítette be képzeletében a lakott világ határait, az ismeretlen tájakat. Útja során már Odysseus is különféle szörnyekkel találkozott, az óriás egyszemű cyclopsszal, különös élőlényekkel, tengerek és szigetek lakóival. A következő századokban az ókori útleírások toposzaivá válnak ezek a szörnyek. A görög–római elképzelésben a messzi földön élő népek tipikusan hibridek, ember és állat, vagy többféle állat keverékei, vagy pedig „módosított élőlények”, akiknek valamilyen testtájuk hiányzik, több vagy kevesebb van belőlük (egyszeműek, háromszeműek, fej nélküliek, óriásfülűek) vagy a méretük tér el a szokásostól (törpe növéssűek, óriások). Más különös közösségek társadalmi szokásaikban vagy éttrendjükben mutatnak meghökkentő sajátosságokat.¹

Távoli vidékek mesés és különleges lényeiről is említést tesz C. Plinius Secundus Maior,² a Kr. u. 1. század kiemelkedő írója és politikusa, aki tevékeny életének jelentős részét a tudománynak szentelte. Számos műve közül csupán a *Naturalis historia* maradt fenn; a harminchét könyvből álló enciklopédikus jellegű, gyűjteményes munkában Plinius összefoglalta kora teljes természettudományos ismeretanyagát. A 3–6. könyv-

¹ A témához ld.: N. KOVÁCS (2007: 23–29).

² Plinius Maior (Kr. u. 23/24–79). A szerzőhöz ld. GESZTELYI (2001: 369–381).

vekben az emberről és környezetéről gyűjti össze kora tudáskincsét: a földrajzi leírások (folyókák, tavak, tengerek, éghajlat, növény- és állatvilág felsorolása) közben országok, népek történelme és kultúrája elevenedik meg. Leírásaiban helyet kapnak csodás elemek, fantasztikus élőlények is, így a 6. könyv 187–195 közötti *caputjaiban*, Aethiopia jellemzésénél is.³ Élnek ott orrnélküli, lapos arcú emberek, és olyanok is, akiknek a felső ajkuk vagy a nyelvük hiányzik (6, 187), vagy az egész szájuk és az orrlyukuk is (6, 188). Bizonyos területeken az állatoknak hiányzik a füle, még az elefántoknak is (6, 192). Vannak emberek, akik nem ismerik a beszédet és nem használják a tüzet sem (6, 188), mások meztelenül járnak, fekete bőruket vörös színűre festik, illetve élnek ott kutyafejűek és óriás méretű emberek is (6, 190). Kuriózumként ír Plinius arról, hogy egy szigeten élő törzs felett királynő uralkodik, hiszen ez a római világban elképzelhetetlen volt (6, 191; 193). Egy törzs pedig kutyát tart királyként, a mozgását figyelve értelmezik parancsait (6, 192). A 194. *caputban* etimológiai magyarázattal kínál racionális megoldást Plinius: egyes afrikai törzsek neve azt jelenti, hogy három- vagy négyszemű emberek, de ez csak arra utal, hogy nagyon ügyesen használják a nyilaikat, vagyis igen pontosan céloznak. A továbbiakban maga a szerző is *fabulosa*, vagyis mesébe illő dolgokként említi, hogy egy törzs királyának csak egy szeme van a homloka közepén, hogy emberevőkről, kutyafejűekről, négylábú emberekről írnak a szerzők (6, 195). (1. kép) Kiemeli a közép-afrikai népek különleges táplálékait: elefántok, párducok, oroszlánok húsát eszik (6, 189; 195), vagy csakis sáskát, amit még tartósítani is tudnak füsttel és sóval, hogy a nehezebb időkben is legyen mit enniük (6, 195).



1. kép: Aethiopia csodái

³ Ld. még Plin. 7, 21–32; Ford. DARAB (2014).

Említi Plinius a pygmaeusokat⁴ is (6, 188), akik a legkorábbi időktől kezdve megjelennek a mítoszokban. Már Homérosz *Iliásában* olvashatunk arról, hogy a pygmaeusoknak harcolni kell a darvakkal,⁵ akik vándorlásuk során a területükhöz érnek (Hom. *Il.* 3, 3–7):

mint amidőn darvak krúgása lehallszik az égről,
mik menekülve a vad téltől meg a szörnyü vihartól,
Ókeanosz hulláma fölött zajosan tovaszállnak,
s pügmaiosz népnek hordozva halált, veszedelmet,
hajnali égből csapnak alá iszonyú viadalra.⁶

Pomponius Mela, 1. századi hispániai író leírja, hogy a pygmaeusoknak, az igen kistermetű népnek azért kell küzdeni a darvak ellen, mert azok elveszik a terményüket (3, 70):

Extra sinum, verum in flexu tamen etiamnum Rubri maris pars bestiis infesta ideoque deserta est, partem Panchai habitant, hi quos ex facto quia serpentibus vescuntur Ophiophagos vocant. Fuere interius Pygmaei, minutum genus et quod pro satis frugibus contra grues dimicando defecit.

A szerző szerint el is pusztult a nép ebben a harcban.

Iuvenalis az 1. század második felében említi az egyik versében, hogy Thrákiából érkeznek a darvak a pygmaeusok területére (Iuv. 13, 167–170):

ad subitas Thracum uolucres nubemque sonoram
Pygmaeus paruis currit bellator in armis,
mox inpar hosti raptusque per aera curuis
unguibus a saeua fertur grue.⁷

⁴ Pygmaeusok: „csak ököl nagyságú” emberek; a szó eredete: a görög pygmé – ököl szóból származik.

⁵ A darvakhoz ld. még: VÍGH (2019: 62–66).

⁶ Ford. DEVECSERI (2005). Ld. még: Strab. 2, 1, 9. C70.

⁷ Thrák madarak lecsapó lármás felhőire ráront / küzdve a pygmaeus, pici fegyvert fogva kezében, / majd, hogy alulmarad, őt a dühös daru légbe ragadja, / s horgas karmaival viszi. Ford. MURAKÖZY (1977).



2. kép: Pygmaeusok és darvak harca Italica Neptun-házának mozaikján

A pygmaeusok és a darvak harca kedvelt téma volt a római idők képzőművészetében, mint ahogyan a mai Sevilla közeli Italica Neptun-házának mozaikján is látható. (Kr. u. 2. sz.). (2. kép)

Magyarországon még a 20. században is megihlette a pygmaeusok és a darvak küzdelme a szerzőket, így a klasszikus műveltségű Babits Mihály *Darutörpeharc* címmel írta hangulatos versét 1908-ban.

Mikor új évszak szele rebben,
hajnal hamukárpitja lebben,
új szürkeség ó szürkeségben,
jönnek, jönnek darvak a légben.

Jönnek óriás, csőrös ékben,
jönnek, jönnek darvak a légben,
szárnyuk csapása szelet zúgat,
mély hangjuk búsan messze krúgat.

Csőrük iránt viszen az útjuk,
de honnan jönnek, sohse tudjuk,
nyakig a lábuk légbe lábol...
tán Afrikából, Afrikából.

Halld a csodát, amit ma láttam:
a daruharcot szemmel láttam,

a barna föld hús meztelenje
nesztelen éledt elevenre.

Hol láttam? kérdezed, hiában.
Tán Thrákiában, Thrákiában:
a pygmaeusok törpe népe
darvak hadának állt elébe.

Honukat védni ébredének
földi fickók, pöttön legények,
s sűrű dárdát szegezve jönnek:
nézhetnéd óriási sünnnek.

Zúgnak a nyílak és a szárnyak:
csatára, hej! csatára szállnak,
mint égi felhők, földi árnyak,
árnyat, felhőt összekuszálnak.

Sötét parton világos pontok,
tépett tollak és törött csontok:
feledve harcok, honfigondok,
nyugosznak most a kis bolondok.

A mítoszok mellett a történeti forrásokban is megjelenik a pygmaeusok népe. Az egyiptomiak már a Kr. e. 3. évezredben ismerték a pygmaeusokat, akik valószínűleg mbutik lehettek. Egyes egyiptomi fáraók expedíciókat indítottak az erdők országába elfogásukra, hogy azok az „isteni törpe táncosok” az udvaraikban táncoljanak.⁸ Az ókori görögök Egyiptomon keresztül ismerték meg a pygmaeusokat. Hérodotosz a Felső-Nílus vidékére tette a hazájukat, Arisztotelész pedig megemlíti *Historia animalium* című műve 8. könyvében, hogy ott, ahol a Nílus ered, pygmaeusok élnek, és hozzáteszi, hogy mindez nem mítosz, hanem valóságos népről van szó, amelynek a tagjai igen kis emberek (8, 12). Ma is élnek Közép-Afrika őserdeiben pigmeusoknak nevezett, különösen alacsony termetű emberek, akiknek az átlagos testmagassága 150 cm alatt van. Egyes pigmeus törzsek a mai napig kizárólag vadászó-halászó és gyűjtögető életmódot folytatnak.

⁸ Ld. ehhez: MEYER (1986: 1432–35), DASEN (1993).

Plinius forrása Arisztotelész leírása lehetett a *Naturalis historia* 6, 188-as caputban, mert ő is megjegyzi, hogy a pygmaeusok a Nílus forrásvidékén élnek.⁹ Számos fennmaradt római mozaikon láthatjuk a pygmaeusok harcát hatalmas vízilovakkal vagy krokodilokkal és nílusi halászatukat is, így a mai Assisi környékén levő Cannarából előkerült Urbinum Hortense mozaikján (Kr. u. 1–2. sz.), vagy az Africa provinciában talált mozaikon (Kr. u. 3. sz.).



3. kép: Pygmaeusok harca, Cannara, Kr. u. 1–2. sz.



4. kép: Pygmaeusok, nílusi jelenet, Kr. u. 3. sz.

Plinius *Naturalis historiáját* különös tisztelettel kezelték a következő évszázadokban és csodálattal olvasták a messzi vidékeken élő fantasztikus lényekről szóló történeteit is. A Kr. u. 3. században C. Iulius Solinus Plinius művét felhasználva írta meg *De mirabilibus mundi* című művét,

⁹ Ld. még Plin. 7, 27, ahol a szerző név szerint is említi Arisztotelészt a pygmaeusokkal kapcsolatban.

amelyben különféle történeteket gyűjtött össze a világ csodáiról. A 6–7. században élt Sevillai Isidor¹⁰ az *Etymologiae* című 20 kötetes művében – amely a minden elképzelhető témában elérhető összes információ gyűjteménye és a nagy felfedezések koráig az érvényes tudás kánonja volt – bőségesen merített számos forrásból, de a mesebeli és különleges lények hosszú listája és részletes leírása során főként Plinius műveit vette alapul, megerősítve évszázados tekintélyét.

A Plinius-részlet fordítása a *Sammlung Tusculum* szövegkiadása alapján készült.¹¹ A szöveg értelmezéséhez és a jegyzetekhez felhasználtam ezen kívül Desanges,¹² valamint Conte¹³ munkáját is. A fordítás során a személyneveket, földrajzi neveket és mértékegységeket a szerző által használt latin alakjukban hagytam, a jegyzetben ezekhez magyarázatot fűztem.

¹⁰ Isidorus Hispalensis (560–636). A szerzőhöz ld. SZÉKELY (2008: 11–16).

¹¹ BRODERSEN (1996).

¹² DESANGES (2008).

¹³ CONTE (1982).

Plinius *Naturalis historia* 6, 187–195.

35, 187. *Universa vero gens Aetheria appellata est, deinde Atlantia, mox a Vulcani filio Aethiope. Animalium hominumque monstrificas effigies circa extremitates eius gigni minime mirum, artificii ad formanda corpora effigiesque caelandas mobilitate ignea. Ferunt certe ab orientis parte intima gentes esse sine naribus, aequali totius oris planitie, alias superiore labro orbas, alias sine linguis.*

188. *Pars etiam ore concreto et naribus carens uno tantum foramine spirat potumque calamis avenae trahit et grana eiusdem avenae sponte provenienti ad vescendum. Quibusdam pro sermone nutus motusque membrorum est. Quibusdam ante Ptolemaeum Lathyrum regem Aegypti ignotus fuit usus ignium. Quidam et Pygmaeorum gentem prodiderunt inter paludes ex quibus Nilus oriretur. In ora autem ubi dicemus continui montes ardentibus similes rubent.*

189. *Trogodytis et Rubro mari a Meroe tractus omnis superponitur, a Napata tridui itinere ad Rubrum litus, aqua pluvia ad usum conpluribus locis servata, fertilissima regione quae interest auri. Ulteriora Atabuli, Aethiopum gens, tenent. dein contra Meroen Megabarri, quos aliqui Adiabaros nominavere; oppidum habent Apollinis. Pars eorum Nomades quae elephantis vescitur.*

¹ Aetheria, Atlantia: Aethiopia régi elnevezéseiként csak itt kerülnek említésre. Aethiopia az ókori Nubia területe, a mai Szudán. Ld. még: SZÉKELY (2022).

² Aethiops: Hephaistos isten fiaként és Aethiopia mitikus névadójaként csak itt van említve.

³ Ptolemaeus Lathyrus: Ptolemaeus IX. Philometor Soter II. Lathyrus, egyiptomi fáraó, Kr. e. 115–80 között megszakításokkal uralkodott. Első uralkodása kezdetén kereste fel Aethiopiát.

⁴ Pygmaeusok: gör. „csak ököl nagyságú” emberek; ld. még Plin. 6, 70.

⁵ Ld. még: Plin. 5, 51.

⁶ Meroe: város a Nílusnál Felső-Núbiában, az aethiop királyság Napata utáni fővárosa; ld. még: Plin. 5, 53; 6, 177.

Plinius Természetrájz 6, 187–195.

187. Az egész népet pedig Aetheriának, később Atlantiának,¹ majd Vulcanus fia, Aethiops² után nevezték el. A legkevésbé sem kell csodálkoznunk, hogy e terület szélső vidékén különös formájú emberek és állatok születnek, hiszen tüzes változékonysága miatt úgyszólván a mestere különféle testek kialakításának és formák létrehozásának. Egyesek határozottan állítják, hogy a legbelsőbb keleti résztől élő törzseknek nincs orruk, arcuk pedig teljesen lapos, egyeseknek a felső ajkuk, másoknak a nyelvük hiányzik.

188. Egy részüknek sem tulajdonképpeni szája, sem orrlyukai nincsenek, csak egy egyszerű nyíláson keresztül lélegeznek, szalmaszál segítségével isznak, és egy ugyanott, vadon termő növény magjaival táplálkoznak. Néhányan bólogatásokat és taglejtéseket használnak beszéd helyett. Néhányuk nem ismerte a tűz használatát Ptolemaeus Lathyrus³ egyiptomi király uralma előtt. Egyesek beszámoltak egy pygmaeus törzsről,⁴ amely azok között a mocsarak között él, amelyekből a Nílus ered.⁵ A parton pedig, azon a területen, amelyet később írunk le, egy vörös színben izzó, látszólag tűzben álló hegylánc húzódik.

189. A Meroe⁶ utáni területet a trogodyták⁷ és a Vörös-tenger⁸ határolják; a távolság Napatától⁹ a Vörös-tenger partjáig három napos utat tesz ki; több helyen esővizet tárolnak az utazók részére, és a közben fekvő vidék aranyban igen gazdag. A távolabbi területeket az atabulosok,¹⁰ egy aethiop törzs tartja uralma alatt; utánuk Meroéval szemközt a megabarrusok laknak, akiket mások adiabarusoknak neveznek;¹¹ van egy városuk, melyet Apollo városának¹² hívnak. Egy részük nomád, és elefántokat eszik.

⁷ Trogodyták: ld. Plin. 6, 154.

⁸ Vörös-tenger: ld. Plin. 6, 84.

⁹ Napata: ld. Plin. 6, 181.

¹⁰ Atabulosok: csak itt említett aethiop törzs.

¹¹ Megabarrusok, adiabarusok: nomád aethiop törzs; ld. még Strab. 17, 1, 53; Ptol. 4, 7, 10.

¹² Apollo városa: csak itt említett város. Az istenséghez ld. még Plin. 6, 49. Valószínűleg azonos a Stephanus Byzantinusnál szereplő Apollonos polisszal.

190. Ex adverso in Africae parte Macrobiani, rursus a Megabarris Memnonis et Dabelli dierumque XX intervallo Critensi. Ultra eos Dochi, dein Gymnetes, semper nudi, mox Anderae, Mattitae, Mesaches; hi pudore atri coloris tota corpora rubrica inlinunt. At ex Africae parte Medimni, dein Nomades, cynocephalorum lacte viventes, Alabi, Syrbotae, qui octonum cubitorum esse dicuntur.

191. Aristocreon Libyae latere a Meroe oppidum Tollen dierum V itinere tradit; inde dierum XII Esar oppidum Aegyptiorum qui Psammetichum fugerint; in eo prodente se CCC habitasse; contra in Arabico latere Diaron oppidum esse eorum. Bion autem Sapien vocat quod ille Esar; et ipso nomine advenas significari. Caput eorum in insula Sembobitin, et tertium in Arabia Sinat. Inter montes autem et Nilum Simbarri sunt, Phalliges, in ipsis vero montibus Asachae multis nationibus. abesse a mari dicuntur dierum V itinere; vivunt elephantorum venatu. Insula in Nilo Sembritarum reginae paret.

¹³ Macrobianusok: görögül szó szerint „hosszú életű” törzs a Felső-Nílus mentén; ld. még Hdt. 3, 17; Plin. 7, 28.

¹⁴ Megabarrusok: ld. Plin. 6, 189.

¹⁵ Memnonusok: törzs Aethiopia belső részén; ld. még Ptol. 4, 7, 10.

¹⁶ Dabellusok: csak itt és Plin. 6, 196-nál említett törzs.

¹⁷ Critensusok: csak itt említett aethiop törzs.

¹⁸ Dochusok: csak itt megnevezett aethiop törzs.

¹⁹ Gymnetes: csak itt említett aethiop törzs; görögül szó szerint „könnyű fegyverzetű”, „meztelen”. Más gymnetes törzsről ír Plinius 5, 43-ban; indiai gymnetákról ld. Plin. 7, 28.

²⁰ Anderák, mattiták, mesaches törzs: csak itt megnevezett törzsek Aethiópiában.

²¹ Medimnusok: csak itt említett aethiop törzs.

²² Cynocephalok: kutyafejűek; ld. Plin. 6, 184.

²³ Alabusok, syrboták: csak itt (a syrboták Plin. 7, 31-nél is) említett törzsek.

²⁴ 8 róf: 3,5 méter.

²⁵ Aristocreon: FGrHist 667 F 3.

²⁶ Meroe: város a Nílusnál Felső-Núbiában, az aethiop királyság Napata utáni fővárosa; ld. még: Plin. 5, 53; 6, 177.

²⁷ Tolle: csak itt említett város Aethiópiában.

190. Szemben az afrikai oldalon vannak a macrobiusok,¹³ a megabar-rusok¹⁴ után következnek a memnonusok¹⁵ és dabellusok,¹⁶ és további 20 nap utazás után a critensusok.¹⁷ Velük szemben a túloldalon laknak a dochusok,¹⁸ azután a gymnetes¹⁹ törzs, akik mindig meztelenek, majd ezután az anderák, mattiták, a mesaches törzs;²⁰ ezek szégyellik fekete bőrüket és egész testüket vörös krétával kenik be. De az afrikai oldalon laknak a medimnusok,²¹ ezután nomádok, akik cynocephalok²² tejével élnek, azután az alabusok és a syrboták,²³ akikről azt mondják, hogy 8 rőf magasak.²⁴

191. Aristocreon²⁵ beszámol arról, hogy a lybiai oldalon Meroétól²⁶ öt-na-pi távolságra fekszik Tolle²⁷ városa; hogy további 12 nappal ezután elér-hetünk azon egyiptomiak Esar²⁸ városába, akik elmenekültek Psam-metichus²⁹ elől, és akiről azt írta, hogy ott 300.000-en élnek; és hogy Diaron³⁰ városa a szemközti arab oldalon az övéké. Bion³¹ viszont Sapenak hívja a várost, amit amaz Esarnak nevez, és szerinte a név „jö-vevényeket” jelent. Fővárosuk Sembobitis,³² amely egy szigeten fekszik, és van még egy harmadik városuk is, Sinat,³³ Arabiában. A hegyek és a Nílus között vannak a simbarrusok, a phalliges törzs,³⁴ a hegyekben pe-dig az asachák³⁵ számos törzse, akiről azt mondják, hogy 5 napi járó-földre vannak a tengertől; elefántvadászatból élnek. A sembriták³⁶ Ní-lusban található szigetét királynő kormányozza.

²⁸ Esar: város Aethiopiában; ld. még Ptol. 4, 7, 7.

²⁹ Psammetichus: egyiptomi fáraó a Kr. e. 7. században. Hérodotos azt írja, hogy a fá-raó idejében 240.000 egyiptomi katona szökött át az etiópokhoz, mivel három éven keresztül nem váltották le őket a helyőrségükön (Hdt 2, 30).

³⁰ Diaron: helység Meroe szigetének déli részén; ld. még Ptol. 4, 7, 21.

³¹ Bion: FGrHist 668 F 6.

³² Sembobitis: csak itt (és Plin. 6, 193-nál) megnevezett város.

³³ Sinat: csak itt említett város.

³⁴ Simbarrusok, a phalliges: csak itt megnevezett törzsek.

³⁵ Asachák: a Felső-Nílus mentén élő törzs, amely Diodóros 3, 26 szerint főként elefánt-vadászatból élt.

³⁶ Sembriták: a Plin. 6, 193-ban seberritának nevezett törzs.

192. Ab ea Nubaei Aethiopes dierum VIII itinere; oppidum eorum Nilo inpositum Tenupsis. Sesambri, apud quos quadrupedes omnes sine auribus, etiam elephanti. At ex Africae parte Ptonebari, Ptoemphani, qui canem pro rege habent, motu eius imperia augurantes, Harusbi oppido longe ab Nilo sito, postea Archisarmi, Phalliges, Marigarri, Chasamari.

193. Bion et alia oppida in insulis tradit: a Sembobiti Meroen versus dierum toto itinere XX proxime insulae oppidum Seberritanum sub regina et aliud Asara, alterius oppidum Darden; tertiam Medoen vocant, in qua oppidum Asel, quartam eodem quo oppidum nomine Garroen. Inde per ripas oppida Nautis, Modum, Demadatin, Secundum, Collocat, Secande, Navectabe cum agro Psegipta, Candragori, Arabam, Summaram.

194. Regio supra Sirbitum, ubi desinunt montes, traditur a quibusdam habere maritimos Aethiopus, Nisicathas, Nisitas, quod significat ternum et quaternum oculorum viros, non quia sic sint, sed quia sagittis praecipua contemplatione utantur. Ab ea vero parte Nili, quae supra Syrtes Maiores oceanumque meridianum protendatur, Dalion Vacathos esse dicit, pluvia tantum aqua utentes, Cisoros, Logonporos ab Oecalibus dierum V itinere, Usibalchos, Isbelos, Perusios, Ballios, Cispios.

³⁷ Nubiai aethiopok: Afrika belsejében élő törzs.

³⁸ Tenupsis: csak itt említett város.

³⁹ Sesambrusok, ptonebarusok, a ptoemphanusok: csak itt megnevezett törzsek a Nílusnál.

⁴⁰ Királyként tartott kutya: csak itt említett adat.

⁴¹ Harusbusok, archisarmusok: csak itt megnevezett törzsek a Nílusnál.

⁴² Phalliges törzsek: ld. még Plin. 6, 191.

⁴³ Marigarrusok és a chasamarusok: csak itt említett törzsek a Nílusnál.

⁴⁴ Bion: FGrHist 668 F 6.

⁴⁵ Sembobitis: csak itt (és Plin. 6, 191-nél) megnevezett város.

⁴⁶ Seberrita: a Plin. 6, 191-nél sembritának nevezett törzs.

⁴⁷ Asara: csak itt megemlített aethiop város.

⁴⁸ Darde: csak itt megnevezett város a Nílus egy szigetén.

⁴⁹ Medoe: csak itt említett Nílus-sziget.

⁵⁰ Asel: csak itt említett város.

⁵¹ Garroe: csak itt említett sziget és város.

192. Ettől a szigettől 8 napra laknak a nubiai aethiopok,³⁷ akiknek Tenupsis³⁸ nevű városa a Nílus mentén fekszik; majd a sesambrosok következnek, akiknek a területén minden négylábú állatnak, még az elefántoknak is, hiányzik a füle. Az afrikai oldalon vannak a ptoembarusok, a ptoemphanusok,³⁹ akik király gyanánt egy kutyát tartanak, és a mozgásából következtetik ki a parancsait;⁴⁰ a harusbusok, akiknek a városa igen távol helyezkedik el a Nílustól, azután az archisarmusok,⁴¹ a phalliges törzsek,⁴² a marigarrusok és a chasamarusok.⁴³

193. Bion⁴⁴ más városokat is megad a szigeteken: Sembobitis⁴⁵ után Meroe irányában összesen húsznapos távolságra található a következő szigeten egy seberrita⁴⁶ város, amelyet királynő irányít, és egy másik város, Asara;⁴⁷ a második szigeten Darde⁴⁸ városa; a harmadik szigetet Medoenak⁴⁹ hívják, a rajta fekvő várost pedig Aselnek;⁵⁰ a negyedik Garroe,⁵¹ ugyanolyan nevű várossal. Azután a part mentén a városok: Nautis, Modum, Demadatis, Secundum, Collocat, Secande, Navectabe Psegipta területével együtt, Candragori, Arabam, Summara.⁵²

194. Efölött helyezkedik el Sirbitum⁵³ vidéke, ahol a hegységek véget érnek, és amelyet egyesek szerint aethiop partmenti törzsek, a nisicathák és a nisiták⁵⁴ uralnak, neveik jelentése: három- és négyszemű emberek;⁵⁵ nem azért, mert valóban ilyenek lennének, hanem mert különösképpen ügyesen bánnak a nyíllal. A Nílusnak azon az oldalán, ami a nagyobb Syrtes⁵⁶ fölött, a déli óceán fölé nyúlik, Dalion⁵⁷ szerint a vacathusok⁵⁸ élnek, akik csak esővizet használnak; majd a cisorusok; a logonporusok,⁵⁹ öt napi járóföldre az oecalicesektől;⁶⁰ az usibalchusok, az isbelusok, a perusiusok, a balliusok és a cispiusok.⁶¹

⁵² Nautis, Modum, Demadatis, Secundum, Collocat, Secande, Navectabe Psegipta, Candragori, Arabam, Summara: csak itt említett városok Aethiopiában.

⁵³ Sirbitum: csak itt (és a Plin. 6, 196-nál) említett város és vidék Aethiopiában.

⁵⁴ Nisicathák, nisiták: csak itt megnevezett törzsek.

⁵⁵ Három- és négyszemű emberek: a név eredete nem igazolható. Plinius igyekszik racionalizálni a mesés lényekről talált adatokat.

⁵⁶ Nagyobb Syrtes: öböl a Földközi-tenger afrikai partján; ma Khalij Surt.

⁵⁷ Dalion: FGrHist 666 F 3.

⁵⁸ Vacathusok: csak itt említett törzs.

⁵⁹ Cisorusok, logonporusok: csak itt megnevezett törzsek.

⁶⁰ Oecalicesek: aethiop törzs a Niger folyó forrásai mentén; ld. még Plin. 5, 44.

⁶¹ Usibalchusok, isbelusok, perusiusok, balliusok, cispiusok: csak itt említett törzsek.

195. Reliqua deserta, dein fabulosa: ad occidentem versus Nigroe, quorum rex unum oculum in fronte habeat, Agriophagi, pantherarum leonumque maxime carnibus viventes, Pamphagi, omni mandentes, Anthropophagi, humana carne vescentes, Cynamolgi caninis capitibus, Artabatitae quadrupedes, ferarum modo vagi, deinde Hesperios, Perorsi et quos in Mauretaniae confinio diximus. Pars quaedam Aethiopum locustis tantum vivit fumo et sale duratis in annua alimenta; hi quadragesimum vitae annum non excedunt.

⁶² Nigroák: csak itt megnevezett törzs.

⁶³ Agriophagusok: görögül szó szerint „vadállatevők”; ld. még *PME* 2. A törzset megemlíti egy Hadrianus kori kétnyelvű (görög-latin) felirat is: *CAGNAT* 1906, Nr. 1207.

⁶⁴ Pamphagusok: görögül szó szerint „mindent evők”; csak itt említett törzs.

⁶⁵ Anthropophagusok: görögül szó szerint „emberevők”; ld. még *Plin.* 6, 53.

195. A hátralévő területek sivatagosak, azután olyan vidékek következnek, amelyekről mesébe illő dolgokat beszélnek: nyugat felé a nigroák⁶² laknak, akik királyának csak egy szeme van, az is a homlokán; az agriophagusok,⁶³ akik leginkább párdúc- és oroszlánhússal élnek; a pamphagusok,⁶⁴ akik mindent megesznek; az anthropophagusok,⁶⁵ akik emberhússal táplálkoznak; a cynamolgusok,⁶⁶ akiknek kutyafejük van; az artabatiták,⁶⁷ akiknek négy lábuk van, és állatok módjára járnak; majd a hesperiusok,⁶⁸ a perorsusok,⁶⁹ és azok az emberek, akiket már Mauretania⁷⁰ szomszédságában említettünk. Az aethiopok egy bizonyos része csak sáskával él, melyet füsttel és sóval tartósítanak, hogy egész évre legyen élelmük; ezek az emberek nem élnek negyven évnél többet.

⁶⁶ Cynamolgusok: görögül szó szerint „kutyafejők”; ld. még Strab. 16, 4, 10.

⁶⁷ Artabatiták: csak itt megnevezett törzs.

⁶⁸ Hesperiusok: görögül szó szerint „nyugati” törzs.

⁶⁹ Perorsusok: nubiai törzs a sivatagi területeken délre a mai Darattól; ld. még Plin. 5, 16.

⁷⁰ Mauretania: ld. még Plin. 6, 175.

Források

- DARAB 2014 Id. Plinius, *Természetrjz VII–VIII. Az emberről és a szárazföld élőlényeiről*, DARAB Á. (ford.), Budapest, 2014.
- DEVECSERI 2005 Homérosz, *Íliász*, DEVECSERI G. (ford.), Budapest, 2005.
- MURAKÖZY 1977 Persius és Iuvenalis, *Szatírák*, MURAKÖZY GY. (ford.), Budapest, 1977.

Felhasznált irodalom

- BRODERSEN 1996 K. BRODERSEN, *C. Plinius Secundus d. Ä.: Naturkunde. VI. Geographie: Asien*. München, 1996.
- CAGNAT 1906 R. CAGNAT, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Bd. I, Paris, 1906.
- CONTE 1982 G. B. CONTE (ed., trad e note), *Gaio Plinio Secundo Storia naturale*, Torino, 1982.
- DASEN 1993 V. DASEN, *Dwarfs in ancient Egypt and Greece*, Oxford, 1993.
- DESANGES 2008 J. DESANGES (établ., trad.), *Pline L' Ancien, Histoire naturelle. Livre VI, 4e partie: L'Asie africaine sauf l'Egypte. Les dimensions et les climats du monde habité*, Paris, 2008.
- GESZTELYI 2001 GESZTELYI T., *Utószó*, in: *Idősebb Plinius: Természetrjz (XXXIII–XXXVII.) Az ásványokról és a művészetekről*, ford.: Darab Á., Gesztelyi T., Budapest, 2001.
- MEYER 1986 C. MEYER (red.), *Lexikon der Ägyptologie. VI.*, Wiesbaden, 1986.
- N. KOVÁCS 2007 N. KOVÁCS T., *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*, Debrecen, 2007.
- SZÉKELY 2008 SZÉKELY M., *Sevillai Izidor élete és művei*, in: *Sevillai Izidor, A gótok, vandálok és szvévek története*, Székely M. (ford.), Szeged, 2008, 11–16.
- SZÉKELY 2022 SZÉKELY M., *Plinius Egyiptomról és Aethiopiáról*, *Aetas*, 2 (2022) (megjelenés alatt).
- VÍGH 2019 VÍGH É. (szerk.), *Állatszimbólumtár*, Budapest, 2019.

Pliny's description of fabulous and extraordinary creatures

In Book 6 of Natural History (cap. 187-195), C. Pliny, in his description of Aethiopia, on the borders of the inhabited world, also describes miraculous and fantastic creatures. In this work, a translation of this extract is given with an introduction and notes.

Keywords: Pliny the Elder, *Natural History*, Aethiopia, pygmies, cranes, Mihály Babits, *fabulosa*

KASZA PÉTER

Levelek a múltból: pótlások Brodarics István leveleinek pótlásához

A rövid forrásközlés öt, eddig ismeretlen Brodarics-levél szövegét adja közre. Az első kettő a kassai polgárokhoz, a második Czibak Imre váradi püspökhöz szól, az utolsó kettő címzettje Révay Ferenc. A leveleket rövid regeszta vezeti be és jegyzetek kísérik.

Kulcsszavak: Brodarics István, Raveni Mihály, Révay Ferenc, Czibak Imre, autográf levelek

*In natalem Stephani Lazar, magistri olim mei prudentissimi
et honorandissimi nunc autem collegae mei carissimi*

Először úgy gondoltam, nem írok ebbe a kötetbe. Legalábbis nem valamilyen tanulmány vagy közlemény jellegű írást. Az én kontribúcióm az lesz, hogy élve (de remélhetőleg nem visszaélve) a Tanszéken pillanatnyilag betöltött pozíciómmal, de még inkább az ünnepelthez fűződő, immár több évtizedes kapcsolatomra alapozva majd bevezetőt írok az ünnepi kötethez, illetve szerkesztem bele mások írásait. Ez sok szempontból védhető álláspont, de azért lássuk be, van benne némi megúsztatást célzó retorika is. Mert az ünnepi kötetekben nem az a legnagyobb kihívás, hogy írjon valamit az ember: pár évtized szakmai rutin után egy néhány oldalas cikket bármikor legyárt egy képzett bölcész. Nem, a kihívás éppen az, hogy nem *bármit*, hanem hangsúlyosan *valamit* kell írni. *Valamit*, ami köthető az ünnepelt barát, kolléga szakmai tevékenységéhez, vagy még inkább *valamit*, ami közös Hermészként is tálalható. És valljuk be, ez nem mindig könnyű.

2002 augusztusában, már nem annyira kezdő doktoranduszként, de még nagyon is kezdő Brodarics-kutatóként életem második kutatóútján voltam Kórnikban, Brodarics-levelek kéziratát keresve. A helyszínen

jöttem rá, hogy valami alapvető szakirodalmi adatra lenne szükségem, de a kötet, ami kellett (a címére már nem emlékszem, csak a helyzetre) nem volt nálam. A nyár kellős közepén voltunk, az internet még nem volt általánosan használt eszköz, de az e-mail már létezett azért. Úgy-hogy egy kórniki netkávézóból nem túl nagy reményekkel ugyan, de írtam egy levelet Lázár Istvánnak, hogy ki tudna-e segíteni a szükséges adatokkal. Másnap, nagy megkönnyebbülésemre, ott volt a válasz a postafiókomban, azzal a megjegyzéssel (ez egy szűk körű ünnepi kötet, itt talán szabad kisebb intimitásokat kitergetni), hogy (idézem): *Hülye vagy fiam, de legalább szerencséd van!* – értve (legalábbis a második tagmondat alatt), hogy nyár ide vagy oda, István elolvasta az e-mailt.

Idén tavasszal, közel húsz év távlatából jutott eszembe a mondat és a helyzet, amikor a témaválasztás gondjai közepette kaptam egy e-mailt Péterfi Bence kollégámtól, majd pár napra rá Szabó András Pétertől is. Bence arról informált, hogy a Révay-család levéltárában talált két, eddig kiadatlan Brodarics-levelet, András pedig egy másikat a kolozsmonostori konvent anyagában. Mindkét adatközlőm nagyvonalúan azt írta, amit ezúton is hálásan köszönök nekik, hogy örömmel átengedik nekem a levelek közlésének jogát, ha van velük valami tervem. 2022 augusztusában, már bőven a szerkesztési fázis ideje alatt, a 24. óra utolsó perceiben Péterfi Bence két újabb, szintén kassai találatról, adott hírt, amiket így még éppen sikerült tördelés előtt beleszerkeszteni a közleménybe és ezzel a dokumentumok száma ötre gyarapodott. Azonnal tudtam, hogy ha a hülyeség talán lehet is kérdéses, de hogy szerencsém van, az bizonyos.

Szerencsém van, hiszen 2012-ben jelent meg a Brodarics-levelezés kiadása,¹ 2021 végén a *Lymbusban* tíz, időközben talált levélé,² de kiváló kollégáim még mindig küldik, ha találnak valamit, és így végre megvan a *valami* is, amiről írhatok egy rövid, de fontos kis írást a Lázár-kötetbe.

Az apropó az ünnepeltnek reményeim szerint világos, de a szélesebb közönség kedvéért mégis némi magyarázatra szorul. 1998-ban védtem meg Brodaricsról írott szakdolgozatomat, amelynek Lázár István volt a témavezetője. A témát is ő javasolta úgy másfél-két évvel korábban a *Mojo Club* pultja mellett állva, de valószínűleg egyikünk sem gondolta akkor, hogy olyan hosszú történet kerekedik belőle: egy disszertá-

¹ KASZA (2012).

² FARAGÓ–KASZA–SZOVÁK (2021: 119–148).

ció, egy szövegkiadás, számos cikk, ösztöndíj és végül egy monográfia. A Brodarics-kutatásaim genezise tehát mindenképpen Lázár Istvánhoz köthető, akinek ezért nem győzök eléggé hálás lenni. Vele olvastam el az első valódi kéziratos Brodarics-levelemet is, még 1998 nyarán, amiről ugyan utóbb kiderült, hogy közölve van, de a paleográfiai tudásom alapjait így is neki köszönhetem, amit azután Brodarics-kéziratokon paléoztam tovább, és ha elakadtam valamivel (márpedig Brodarics írása sokszor csak nehezen silabizálható ki), elsőként mindig hozzá fordultam. Ha tehát ennek a kis írásnak tudományos értéke az öt, eddig kiadatlan Brodarics-levél közlése, az megítélésem szerint ezer szállal köti ezt a tanulmányt Lázár Istvánhoz, egykori tanáromhoz és most már kedves kollégámhoz. Az első Brodaricsot vele olvastam, és azt nem mondom, hogy az utolsót, de az öt legutóbbit most biztosan miatta.

De azon túl, hogy engem kihúztak a slamasztikából, fontosak-e ezek a levelek egyáltalán. A válasz elfogulatlanul és egyértelműen: igen. Fontosak önmagukban, de még fontosabbak, ha a levelezés kontextusába helyezzük őket.

Először is mind az öt Brodarics által írt levél, tehát nem csak neki írt válasz, ráadásul az ötből három autográf is, ami az olvasást néha megnehezíti ugyan, de a levelek filológiai pozícióját igencsak megemeli. Meglehetősen fontosak a címzettek, illetve az első két levél esetében inkább a levélírás körülményei.

A legutoljára előkerült, de kronológiailag a sor elején álló két levél címzettjei a kassai polgárok. Brodaricsnak, aki éveig volt a kassai polgárcsaládból származó Szatmári György püspök titkára, hagyományosan jó viszonya volt a nemes városához: 1512-ben ők készítették egy négylovas hintót Brodaricsnak, nem paraszolvenciaként ugyan, csupán jószándékuk jeleként...³ A most közölt első levél érdekessége a keltezés dátuma: 1526. szeptember 10-e, Pozsony. Alig két héttel vagyunk a mohácsi csata után, Brodarics ötödik napja van csak a városban, ahová kifosztva, lerongyolódva érkezett. Ehhez képest a levél szinte hideglegősen szenttelen: egy szó nem esik a tragédiáról, Brodarics nehézségeiről is csak áttételesen. Jelzi, hogy többször fordult már a kassaiakhoz, de most újra kénytelen maga és fivére érdekében is, ezért kéri őket, mindenben támogassák odaküldött emberét, Raveni Mihályt. A levél ráadá-

³ KASZA (2012: 49).

sul párdarabja annak, amit Thurzó Elek írt a Brodarics-fivérek érdekében a kassaiaknak ugyanezen a napon.⁴ A kilenc nappal később kelt második levél sem említi ugyan a mohácsi tragédiát, de már van benne egy halvány utalás arra, hogy ha Isten megtartja a levélíró és megőrzi ezt az országot, megszolgálja a kassaiak támogatását.

De fontos ez a két levél a Brodarics-család hivatalait tekintve is. Már korábban is sejthető volt, hogy Brodarics Mátyás, István fivére volt a kassai harmincados, de most az újabb levéltári források ezt be is igazolták, ahogy ez a levelek jegyzeteiben látható. Különösen izgalmas továbbá, hogy kit delegálnak a harmincad ügyében Kassára. A Brodaricsok odaküldött embere Raveni Mihály, akiről a második levélben Brodarics már egyenesen azt írja, hogy *familiaris noster*. Raveni Mihály egyrészt azért izgalmas, mert maga is szlavóniai származású, így a Brodaricsokkal való kapcsolata a regionális kötődések, hálózatok működésének bizonyítéka. Távlatilag pedig azért jelentős a Raveni-família említése, mert Raveni Mihály testvére, Raveni János királyi titkár volt a fiatal Zermegh János nevelője, aki Brodaricshoz hasonlóan utóbb szintén történetírói babérokra is tört. Művét pedig onnan folytatta, ahol Brodarics abbahagyta: a mohácsi vereség utáni napoktól.

Az ismeretségi kör azonban tovább bővíthető a másik három levéllel is. Egy kiterjedt levelezés egyik legfontosabb hozadéka mindig az, hogy meg lehet határozni a levélíró kapcsolatrendszerét. Az, hogy Brodarics a korabeli Európa hatalmasságait személyesen ismerte, illetve, hogy otthonosan mozgott a kortárs magyar világi és egyházi elit körében, a kiadott levelei alapján világos. Mégis, eddig nem ismertünk olyan levelet, amit Czibak Imrének vagy Révay Ferencnek írt volna. Most ezzel a hárommal stabilan bővül a kapcsolati háló.

Azt eddig is biztosra lehetett venni, hogy a Szapolyai környezetében élő és a király egyik legfontosabb hívének számító Czibak és Brodarics ismerték egymást. Arra is volt nyom, hogy Brodarics 1529 elején összetűzésbe keveredett Czibakkal a váradi püspökség kapcsán.⁵ De direkt levelet nem ismertünk eddig. Most van egy, és látszik belőle, hogy kapcsolatuk normalizálódott. Másrészt a levél arról tudósít, hogy Brodarics, aki számos esetben működött diplomataként külföldön, 1532-ben egy-

⁴ ERDÉLYI (2005: 78).

⁵ KASZA (2012: 239–244).

fajta belső misszióban tevékenykedik, amikor Szapolyai pártjára vonja a bihari nagyurat, Esztári Jánost.

A Révay-levelek rejtélyesebbek, kevesebb tényt közölnek, inkább csak sejtetik, mi zajlik a háttérben. Elsősorban azonban mint privát levelek, személyes információk hordozói fontosak. Azt látjuk, hogy Brodarics egy évvel a halála előtt már nagybeteg, ágyban fekvve ír, bátyja, Brodarics Mátyás pedig többnyire mellette van mint segéderő. Fél évvel a váradi béke megkötése után vagyunk, a Szapolyai-udvarban már készítik elő a lengyel lánykérést és Brodarics (ettől talán nem függetlenül) tárgyalni indul Révay Ferencsel, a Habsburgok egyik magyarországi kulcsemberevel, majd a tárgyalást átteszik Németújvárra, a szintén Habsburg-hű Batthyány Ferenc várába. Azt nem tudjuk meg a levelekből, miről volt vagy lett volna szó. Az ilyen közlések jelentősége azonban éppen az alap kutatási jellegük: ami ma nekünk még csak félinformáció, az holnap valahol egy másik kolléga kezében kiegészülhet a másik felével. Hogy olyan munkát végezzünk el, aminek nem biztos, hogy mi aratjuk le a közvetlen gyümölcsét, ahhoz a tudomány iránti alázat szükséges. Én a paleográfián túl ezt is Lázár Istvántól tanultam és igyekszem majd erőmhöz képest továbbadni. Köszönöm István, Isten éltesen!

1.

Brodarics István a kassai polgároknak

Pozsony, 1526. szeptember 10.

Felhasznált kézirat: AMK MMK Schwartzbachiana No 1293.

Nobiles, prudentes ac circumspecti domini et amici honorandi. Salutem et commendationem.

Sicut prius rogavi Vestras Dominationes tam per litteras, quam per concives Vestrarum Dominationum, dominum Joannem Sayatzlyk⁶ et dominum Andream, ita et nunc enixissime rogo, velint rebus meis et fratris mei, domini Matthiae Brodaryth, aulici regii favere, et hominem meum istic in tricesimis existentem, egregium Michaellem Rhaveny⁷ habere peculiariter commendatum. Quocunque⁸ iure ei opus fuerit vel auxilio, vel consilio Vestrarum Dominationum. Si Deus me conservaverit, conabor ego id Vestris Dominationibus et isti clarissimae vestrae reipublicae cum favore reservare.

Plura aget nomine meo de hoc cum eiusdem Vestris Dominationibus idem Michael Raveni. Quem rursus unice commendo. Quae optime valeant.

Ex Posonio, X. Septembris 1526.

Vestrarum Dominationum

servitor et amicus

⁶ Minden valószínűség szerint Johann Scheutzlich tekintélyes kassai polgárról van szó. Scheutzlich nem volt akárki: 1518–1519-ben a város bírása is volt, illetve éveken keresztül rendszeresen a szenátus és városi tanács tagja. Vö. H. NÉMETH (2006) (Köszönöm Péterfi Bencének, hogy az adatra felhívta a figyelmemet!)

⁷ Már Thurzó Elek egy kiadott levele alapján (Vö. ERDÉLYI [2005: 78]) is sejteni lehetett, hogy a kassai harmincadot a Brodarics-fivérek bérelték. Ezt egy újabban, Péterfi Bence kassai levéltári kutatásai nyomán előkerült levél is megerősíti (Vö. AMK Schw, 1107). Ebben Mária királynő inti a kassaiakat, hogy mindenben legyenek Brodarics Mátyás segítségére, aki: *est ex voluntate maiestatis suae istic tricesimator*. Raveni Mihály mint szlavóniai nemes a Brodaricsok földije volt és a szoros kapcsolatot a következő levél igazolja is. A feltehetőleg külföldön iskolázott Raveni Mihály (testvérével Jánossal együtt) már a 16. század elején is jelentős alakja a szlavóniai köznemességnek. Mihály Szapolyai titkára is volt, 1533-ban kőrösi szolgabíró, utóbb Nádasdy Tamás hathatós támogatásával szlávóni ítélmester, majd országbírói ítélmester. Vö. VARGA (2014: 248).

⁸ Quocunque] *emendavi ex Quocunque*

Stephanus Brodaryth decretorum doctor
cancellarius regius subscripsit

Kívül: *Nobilibus, prudentibus ac circumspectis magistro civium iudici et civibus civitatis Cassoviensis, dominis et amicis honorandis*

2.

Brodarics István a kassai polgároknak

Pozsony, 1526. szeptember 19.

Felhasznált kézirat: AMK MMK Schwartzenbachiana No 1137.

Prudentes et circumspecti Domini et Amici nobis honorandi, salutem et nostri commendationem!

Commendaveramus Dominationibus Vestris per litteras nostras egregium Michaelem Rawony, familiarem nostrum et omnes res nostras commendamus nunc quoque maiori, quo possumus, studio, rogantes Dominationes Vestras velint eum nostri intuitu in omnibus iuvare et ei omni auxilio adesse. Rem nobis in hoc Dominationes Vestrae facturae sunt gratiosissimam, quam adhuc, si nos Deus diutius conservaverit et regnum hoc permanebit, volumus omnibus rationibus Dominationibus Vestris compensare. Quae optime valeant. Posonii, 19 Septembris 1526.

Vestrarum Dominationum

servitor et amicus Stephanus
Broderyth decretorum doctor,
cancellarius subscripsit

Kívül: *Prudentibus et circumspectis dominis iudici et iuratis ceterisque civibus civitatis Cassoviensis, amicis nobis honorandis.*

3.

Brodarics István Czibak Imre váradi püspöknek⁹Marja,¹⁰ 1532. június 27.*Felhasznált kézirat: MNL OL F 25, Miscellanea, Nr. 16.*

Brodarics Szapolyai pártjára állította Esztári Jánost, de Esztári csak abban az esetben megy vele a királyhoz, ha családja védelmére hátrahagyhatja Partasi Jánost. Brodarics kéri Czibakot, hogy neki is legyen gondja Esztári házára és családjára.

Reverendissime Domine, servitiorum meorum commendationem.

Maiestas regia, dominus noster clementissimus¹¹ commisit mihi, ut dominum Ioannem Eztary,¹² apud quem nunc sum,¹³ inducerem, ut ad servitia suae maiestatis mecum veniret. Quem non sine difficultate ad hoc tandem induxi. Sed dixit se aliter discedere non posse, nisi tali tempore disturbiore relinqueret in domo sua aliquem, qui rebus eius provideret, cupiens ad hoc relinquere nobilem Ioannem Partashy.¹⁴ Cui ego dixi me pro hoc apud maiestatem suam laboraturum. Interim autem rogo Vestram Reverendissimam Dominationem, uti dominum meum confidentissimum, velit tam domum, dominam uxorem cum liberis et familiola domini Iohannis Ezthary, quin etiam praefatum Iohannem Parthasy habere sub sua protectione et id etiam domino provisorio suo et

⁹ Czibak Imre Szapolyai egyik leghűségesebb híve, váradi püspök. Alvese Gritti gyilkoltatta meg 1534 szeptemberében.

¹⁰ A késő középkorban Mária vagy Marja néven ismert, Bihar megyei település. Ma Kismarja, Hajdú-Bihar megye, Nagyváradtól északnyugatra.

¹¹ Szapolyai János, akinek Brodarics és Czibak egyaránt a hívei voltak.

¹² Esztári János jómódú, Bihar megyében birtokos család sarja, névadó birtoka Váradtól északnyugatra, Marja szomszédságában feküdt. 1518-ban bihari országgyűlési követ volt. 1532. július 23-án I. János király palotásaként (*aulicus*) Bajoni Istvánnal 2500 régi jó forintért zálogba vette Szapolyaitól Debrecen mezővárosát (MNL OL P 419 - A - 2. - No. 23.) Ez az akció talán a levélben említett átpártolásával is magyarázható. 1533–1534-ben János király kamarásmestere. Vö. FALLENBÜCHL (1988: 83). (Az Esztári Jánosra vonatkozó adatokért Faragó Dávidnak tartozom köszönettel!)

¹³ sum] *post sum del. me*

¹⁴ Rá további adatot nem találtam.

aliis officialibus suis committere. Quod ego conabor Vestrae Reverendissimae Dominationi reservire.¹⁵ Quae felicissime valeat.

Ex Mariia, 27. Iunii 1532.

Servitor deditissimus
Sirmiensis subscripsit

Kívül: *Reverendissimo domino Emerico Czybak, episcopo Waradiensi consiliario regio etc. domino mihi observandissimo*

4.

Brodarics István Révay Ferencnek¹⁶

Verőce, 1538. október 9.

Felhasznált kézirat: Spol. archív r. Révay, Korespond. cislo 71. fol. 93.

Kéri Révayt, hogy várja meg Esztergomban fivérét, Brodarics Mátyást, aki másnapra ér oda.

Magnifice Domine, obsequiorum commendationem.

Rogo Dominationem Vestram, rogo et obsecro, ut dominum fratrem meum¹⁷ expectare velit Strigonii, qui cras mane erit Strigonii, quae recte valeat.

Per alium de nonnullis rebus nuntiavi Vestrae Dominationi, quae intuitu servitii mei velit habere curae, sicut ego semper curae habiturus sum negotia Vestrae Dominationis.

In Verewcze, 9. Octobris 1538.

¹⁵ reservire] *post* reservire *del.* Datum

¹⁶ Révay Ferenc (1489–1553) 1521-től Báthori nádor titkára, Mohács után Ferdinánd rendíthetetlen híve. Ő nyeri meg a Habsburg-uralkodó számára bátyját, Istvánt is, akit Ferdinánd 1528-tól naszádosai kapitányává nevez ki. Ferenc 1532-től Turóc megye örökös főispánja, 1538-tól személynök, 1542-től nádori helytartó. A Révay-családról újabban: PÁLFFY (2009: 1–20).

¹⁷ Brodarics Mátyás, aki Faragó Dávid legújabb kutatásai szerint Brodarics bátyja volt. Újabban erről ld. bőséges utalással a korábbi szakirodalomra is: FARAGÓ-KASZA-SZOVÁK (2021: 124).

Servitor et frater
Vaciensis subscripsit

Kívül: *Magnifico domino Francisco Reway, personalis praesentiae serenissimi domini Romanorum etc. regis locumtenenti, domino et fratri observandissimo*

5.

Brodarics István Révay Ferencnek

Nyóger, 1538. október 21.

Felhasznált kézirat: Spol. archív r. Révay, Korespond. cislo 71. fol. 96.

Megküldi Révaynak Batthyány Ferenc levelét, amelyben meghívta Brodaricsot és fivérét Németújvárra. Egy ilyen régi jó barátnak nem mondhat nemet, ezért kéri Révayt, hogy ő is jöjjön oda, ott lesz módjuk kényelmesen tárgyalni közös ügyeikről. Az eddigi késlekedésért elnézést kér, de a levelet is ágyban fekve írja.

Magnifice Domine et Frater Observandissime. Post salutem et commendationem obsequiorum meorum.

Ignoscat mihi Vestra Dominatio et boni consulat, oro, hanc meam tardationem. Mitto Vestrae Dominationi litteras magnifici domini Francisci de Bathyan¹⁸ et simul etiam domini fratris mei.¹⁹ Quibus dominus Franciscus invitat me ad castrum suum Wywar.²⁰ Quod cum ita in propinquo sit, non possum non morem gerere tanto amico et fratri. Quare et Vestram Dominationem rogo, ut illuc venire velit. Credo, quod ille locus erit commodior ad tractandum negotia nostra. Et dabo omnem operam, ut Vestra Dominatio quam citissime ad negotia sua redire possit.

Ego, nisi quid aliud interim a Vestra Dominatione habebó, statui expectare retrocessum Vestrae Dominationis in Kermend,²¹ et ibi cras provectare.

¹⁸ Batthyány Ferenc egykori horvát-szlavón bán 1526-tól kezdve, lényegében megengás nélkül, a Habsburg-párt híve volt.

¹⁹ Brodarics Mátyás.

²⁰ Németújvár (ma: Güssing, Burgenland, Ausztria) 1524 óta a Batthyány-család egyik legfontosabb birtoka.

²¹ Körmend.

Nam haec feria secunda in festo XI. milium virginum tarde iam in lecto existens scribo. In Newger²² domini Nadasdini. 1538.

Si deus mihi vitam prolongaverit, conabor unacum fratre meo reservire Vestrae Dominationi hos labores Vestrae Dominationis.

Servitor et frater
Vaciensis subscripsit

Kívül: *Magnifico domino Francisco Reway, personalis praesentiae regiae maiestatis locumtenenti etc., domino et fratri observando*

Források

AMK MMK Schwartzbachiana No 1293.

MNL OL F 25, Miscellanea, Nr. 16

MNL OL P 419 - A - 2. - No. 23.

MNL OL DL-DF

Spol. archív r. Révay

Felhasznált irodalom

- ERDÉLY 2005 ERDÉLYI G., *Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése: források a magyar-Habsburg kapcsolatok történetéhez 1526–1532. 1. kötet* (Lymbus kötetek 1). Budapest, 2005.
- FALLENBÜCHL 1988 FALLENBÜCHL Z., *Magyarország főméltóságai (az udvari méltóságok archontológiája 1526–1848)*, Budapest, 1988.
- FARAGÓ–KASZA–SZOVÁK 2021 FARAGÓ D.–KASZA P.–SZOVÁK M., *Pótlások a Brodarics-kiadáshoz*, Lymbus (2021), 119–148.
- H. NÉMETH 2006 H. NÉMETH I., *Kassa város archontológiája – Bírák, belső és külső tanács 1500–1700* (Fons Könyvek 3.) 2006
- KASZA 2012 KASZA P., *Stephanus Brodericus: Epistulae*. Edidit, introduxit et commentariis instruxit Petrus Kasza, BSMRAE series nova, Tom. XVI., Budapest, 2012
- PÁLFFY 2009 PÁLFFY G., *Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába: a Révay család a 16. században*, *Történelmi Szemle*, 51 (2009/1), 1–20.

²² Ma: Nyőgér (Vas megye), Sárvártól délre, Nadasdy Tamás birtoka.

- VARGA (2014) VARGA Sz., *Erdődyei, Kerecsényiek, Ráttkayak. A szlavóniai arisztokrácia felemelkedése és bukása a 16. században*, in: Bárány A. – Orosz I.–Pap K.–Vinkler B. (szerk.), *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában / Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe*, Debrecen, 2014, 237–252.

Epistles from the past: supplement to the supplement of the Brodericus-correspondence

This short source edition provides the texts of five previously unknown Brodericus-letters. The first two were written to the citizens of Kassa (now: Košice, Slovakia), the third one to Imre Czibak Bishop of Várad (now: Oradea, Romania), the last two to Ferenc Révay. The letters are introduced by a short recension and accompanied by notes.

Keywords: István Brodarics, Mihály Raveni, Imre Czibak, Ferenc Révay, autograph letters

BALÁZS MIHÁLY

Georg Purkircher levele Kolozsvári Jordán Tamáshoz (1570. május 3.)¹

A forrásközlés a pozsonyi orvos Georg Purkircher híradásait tartalmazza a nemzetközi, magyarországi és erdélyi eseményekről. Utóbbiak közül kiemeli a Karácsony György-féle parasztfelkelést, illetve a Bekes Gáspár vezette követség tárgyalásainak megkezdését, amelyek utóbb a speyeri egyezmény megkötéséhez vezettek. Hírt ad a pápai udvar legújabb botrányairól is.

Kulcsszavak: pozsonyi kör, Georg Purkircher, Kolozsvári Jordán Tamás, Karácsony György-féle parasztfelkelés, Bekes Gáspár, I. Cosimo di Medici, Camilla Martelli

A levél az antitrinitarizmus kutatás melléktermékeként került elő. A kelet-közép-európai radikális reformációról fontos tanulmányokat megjelentető Martin Rothkegel hozta szóba egy beszélgetésen, hogy a cseh testvérek (*Unitas Fratrum/Jednota bratrská*) közösségének jelenleg Prágában őrzött levéltárába valamilyen módon egy marosvásárhelyi zsinat téziseit tartalmazó szöveg is bekerült. A tőle megszokott szívélyeséggel el is küldte nekem a kézirat másolatát, s a hazai kutatók által nem ismert szöveget nem régen közzé is tettem.² Gyakorlott kollégám persze jól tudta, hogy a szöveggörnyezet is érdekes lehet számomra, s így nem csupán az 1570 januárjában tartott unitárius zsinat téziseit postázta, hanem szöveggörnyezetének néhány dokumentumáról is másolatot készített. További konzultációk után azt is megtudtam, hogy a tézisek a mondott közösség 1458–1589 közötti életét 14 negyedréses kötetben, s mintegy 10 ezer oldalon dokumentáló *Acta Unitatis Fratrum* egyik köte-

¹ A szöveg pontosításában és értelmezésében Tomkó Zoltántól kaptam köszönettel vett segítséget.

² BALÁZS (2021).

tében maradtak ránk.³ A kutatás pedig azt is megállapította, hogy a legendás szövegegyüttes összeállítása ahhoz a roppant műveltségű Jan Blahoslavhoz (1532–1571) köthető, aki egyszerre volt sokoldalú, zeneelmélettel is foglalkozó, továbbá az első cseh nyelvtant összeállító és az Újtestamentumot csehre átültető *eruditus humanista* és közössége dogmatikai integritását védelmező, a 16. század derekának protestáns nagyságaival felkészülten vitakozó teológus.⁴ Így a most tárgyalt téziseket tartalmazó kötetben is svájci teológusok, illetőleg a velük kapcsolatot tartó és a cseh testvérek történetével is foglalkozó álló diplomata Hubert Languet és Blahoslav püspök levélváltásáról készült másolatokat olvashatunk.

Számunkra persze az a legfontosabb, hogy a kapcsolatrendszer kulcsszereplője Kolozsvári Jordán Tamás volt. A Kolozsvárról elszármazott híres orvos pályaképét sok új adattal gazdagító Robert Offner publikációiból⁵ tudjuk, hogy bécsi barátja, az udvari orvos Johann Crato von Krafftheim közvetítésével került kapcsolatba a cseh testvérek két vezető személyiségével, Jan Blahoslavon kívül még Jan Zierotinnal, az ivančicei (Evancium, Eibenschütz) iskola és nyomda létrehozójával is. 1569 nyarán az ő meghívásukra telepedett le Morvaországban, ahol orvosi karrierje közismerten kiteljesedett.

A mondott levelekből az derül ki, hogy megérkezése után nem sokkal ő közvetített Hubert Languet és Jan Blahoslav között, de ő juttatta el a püspökhöz a felülmondott dolgozatunkban közölt tételeket is. Az ezeket felvezető cseh nyelvű szövegben ugyanis azt olvassuk, hogy Jordan doktor számára küldték meg őket Magyarországról. A bejegyző nem mondja meg, ki volt a küldő, fontosabbnak tartotta, hogy néhány indulatos mondatban elmarasztalja a tételek megfogalmazóit, akik szerinte a Sátán és Lucifer ösztönzésére felségsértést követnek el a szentháromság és annak egyes személyei ellen.

Bár ott nincs szó arról, hogy Jordán Tamáshoz hogyan jutott el a szöveg, a mostani közleményünkben közölt, közvetlenül a zsinati té-

³ Jelzete: Praha, Národní Archiv, Sign. Ochránov, AUF, sv. č. 9. Acta Unitatis Fratrum. ff. 45–46.

⁴ Minderről historiográfiai áttekintéssel és alapos bibliográfiával: BAHLCKE et al. (2018: 17–43).

⁵ A legutóbbi összegzés teljességre törekvő bibliográfiát is ad: <https://kulturportal-west-ost.eubiographie/jordanus-thomas> 2

zisek után álló levél alapján megalapozottan gondolhatunk arra, hogy az ekkor Pozsonyban élő Georg Purkircher lehetett a közvetítő. A mostani dokumentumunkat felvezető cseh szövegben ugyan nincs kommentár, az alább közölt levélben olvashatók viszont komoly segítséget jelentenek. A kezünkben lévő levél írója ugyanis azt írja, hogy olyan leveleket mellékel, amelyeket egy magyarországi barát rajta keresztül akart elküldeni Morvaországban élő barátjának. A mellékeltek sajnos nem maradtak ránk, de a hely és az időpont (Pozsony, 1570. május 3.) a híres orvost valószínűsíti, hiszen róla nem csak azt tudjuk, hogy az ottani humanista kör nagy kapcsolati rendszerrel rendelkező tagja volt, hanem azt is, hogy folyamatosan a városban tartózkodott.⁶ Ezen kívül az is mellette szól, hogy később egy epigrammában köszöntötte Jordán Tamásnak a pestisről írott könyvét.⁷ Mostani adataink alapján persze azt már lehetetlen megmondanunk, hogy ki lehetett a Purkirchert ebben az időben erdélyi hírekkel és dokumentumokkal folyamatosan ellátó személy, így a nyomozást itt most abba is kell hagynunk.

Azt viszont megállapíthatjuk, hogy a dolgozatunkban közölt levél nem csupán a Purkircherrel és a pozsonyi körrel foglalkozók számára lehet érdekes, hiszen sok területről tartalmaz fontos híreket. Ezek közül most csupán a magyarországi és erdélyi eseményekre térünk ki részletesebben, s éppen csak említést tehetünk a nemzetközi politikából származókról.

Két orvos közötti levélváltásról lévén szó, nem csodálkozhatunk azon, hogy híreket kapunk Pozsony környékének tragikus egészségügyi helyzetéről, az éhínség okozta sok elhalálozásról, amelynek egyik okaként az áruk megsokszorozódásával járó gabonahiányt ecseteli, amely arra kényszeríti az embereket, hogy gyomokból és a legkülönbébb füvekből készült kenyerek fogyasztásával próbálják elkerülni az éhhalált.

A levél felütése és zárlata ugyanakkor két konkrét történelmi eseményről ad hírt. Előbb a Karácsony György-féle parasztfelkelésről olvashatunk. A pársoros kivonat természetesen nem elegendő arra, hogy az eddigi adatainkat jelentősen gazdagítsa, ám mégis a korai dokumentumok egyikéről van szó, és ráadásul nem is szorosabban vett történet-

⁶ A híres humanista körről újabban: CSEHY (2001), BOROSS (2003).

⁷ PURKIRCHER (1988: 145). PURKIRCHER és JORDÁN Tamás ezt megelőző kapcsolatáról nem tud monográfiája: KNEIFEL (1942: 33).

írói megnyilatkozásról. Figyelemre méltó, hogy a források közül⁸ a Forgách Ferencet kiegészítő Forgách Simonhoz közel állva a Törökszentmiklóst megostromolni akarók számát kilencszázra teszi. (Maga Forgách Ferenc nem adja meg az ostromlók számát, a felkelésben résztvevők teljes létszámát teszi mintegy tízezerre.⁹ Forgách Simon szerint az ostromban hatszáz fő vett részt, ennyien indultak meg pusztá kézzel Jézust kiáltva, s mivel a szolnoki bég is rájuk tört, csak „kevés szaladt el bennök.”¹⁰) Purkircher levele szerint az ostrom minden résztvevőjét levágták, de a további események színhelye mindkét forrás szerint Debrecen volt, azzal a lényegesebb eltéréssel, hogy Purkircher informátora csak arról ír, hogy Karácsony Debrecenbe ment, ahol egyesek őmellé, mások viszont a császári csapatok mellé álltak, majd a vezér levágott fejét a parasztok elrettentésére is közszemlére tették, s ezután Szatmárra vitették, míg Forgách Simon úgy tudja, hogy maguk a debreceniek ölték meg élükön a bíróval.¹¹ Új név is felbukkan. Ismeretes, hogy Szikszai Hellopoeusz Bálint nyomán Forgách Simon a fekete embert¹² második Mózesként emlegeti, míg Bethlen Farkas már a *második Józsué*, vagy *második Makkabeus* elnevezés használatáról is tud. Purkirchernél *Fekete Sámson*ként szerepel, s nagy fizikai erejét tekintve talán ezt is használhatta ő maga, vagy környezete, ám másfelől az is igaz, hogy Apáti Ferenc híres versében, már a talán Dózsa Györgyre is vonatkoztathatóan, de a parasztok mozgolódását mindenképpen elmarasztalva szerepel a „Sásomnak áléjtá az pór önnön magát” verssor.

A levél *postscriptum*ában leírtak közismerten rendkívül fontos eseményre vonatkoznak. A források szerint 1570. április 12-én Gyulafehér-

⁸ Ezekről és a különböző értelmezési lehetőségek erényeiről és gyengéiről mai napig a legjobb összefoglalás HECKENASZT (1963). Az eseménytörténetre vonatkozó forrásokat tanulságosan szembesítik és néhány újra is utalnak KRUPPA Tamás BETHLEN Farkas művéhez írott jegyzetei: BETHLEN (2002: 317–323).

⁹ FORGÁCH (1977: 976).

¹⁰ FORGÁCH (1977: 977).

¹¹ Minden bizonnyal Purkircher levele jár közelebb az igazsághoz. Emlékeztetünk arra, hogy KRUPPA Tamás egyik jegyzetében már idézte TAKÁTS Sándor (1922: 272) nyomán Prépostváry Bálintnak a levelét, amelyben arról számol be, hogy nagy veszélytől mentette meg az országot. Egy csatában neki sikerült elfognia Karácsonyt, majd lefejeztette és a fejét elküldte Christoph Teuffenbach grófnak. Bornemisza Péter a *Foliopostillában* egyébként azt írja, hogy Kassán fejezték le. BORNEMISZA (1584: 1203v–1204r).

¹² Az elnevezés értelmezéséről az újabb román szakirodalomban: NAGY (2017).

várról Bekes Gáspár vezetésével elindult követség feladata azoknak a tárgyalásoknak a megkezdése és lefolytatása volt, amelyek a speyeri egyezményhez vezettek. A források mindegyike¹³ nagy számú, fényes kíséretéről beszél, amelyet a Bekessel közismerten kevésbé szimpatizáló Forgách Ferenc szerint „tékozló kedve szerint lovakat, ruhákat és pénzt sem kímélve” állított össze, s amelyet a császár parancsára mindenütt kitüntetett tisztelettel fogadtak, s „a határon még az ágyúk is eldördültek.”¹⁴ Ennek megfelelő lehetett a fogadtatás Pozsonyban is, ahol Purkircher szavai szerint az öt hintós delegációt nem ágyú- hanem zeneszóval köszöntötték, s nyilvánvalóan jelképes gesztusként abban a házban szállásolták el, ahol a legutóbbi országgyűlés idején Vratislav de Pernštejn cseh kancellár lakott.

Mivel a hozzá küldött levelekből csak kivételesen maradt ránk egy-egy darab, nem tudjuk megmondani, hogy levelezőtársai milyen rendszerességgel tájékoztatták Purkirchert a nemzetközi politikai élet eseményeiről. Itt mindenesetre először három birodalmi alkancellár halálának esetleges sorsszerűségét hozza szóba egy nagyon friss esemény Ulrich Zasius halálának hírére, aki a humanistaként is jelentős Johannes Ulrich Zasius fiaként töltötte be ezt a funkciót. Ennek kapcsán megemlékezik Jacobus Jonas és a szakirodalomban jóval jelentősebbként számoltartott Seldius, azaz Georg Sigismund Seld¹⁵ korábban (1565), de váratlanul bekövetkezett haláláról is. Az orvos mindenesetre nagyon jól értesültnek látszik, s ezt talán az akkor Bécsben élő Zsámboky Jánoshoz és Hugo Blotiushoz fűződő kapcsolataival is magyarázható.

Az Itáliába 1571-ben visszaindulni készülő utóbbihoz írott egyik szerencsésen ránk maradt leveléből¹⁶ következtethetünk ugyanakkor arra, hogy az itáliai hírek mögött a magyarországi és erdélyi páduások állhatnak,¹⁷ hiszen a mondott levél arra kéri Blotiuszt, hogy adjon át bizonyos küldeményeket Berzeviczy Mártonnak és Kubinyi Lászlónak.

Jordán Tamást most főleg firenzei eseményekről tájékoztatja. Hírei szerint a gyakran a városon kívül élő I. Cosimo di Giovanni Medici

¹³ Az eseményekről és a forrásokról ugyancsak KRUPPA Tamás jegyzetei adnak tömör áttekintést. BETHLEN (2002: 324–328).

¹⁴ FORGÁCH (1977: 968).

¹⁵ LAUBACH (2010).

¹⁶ PURKIRCHER (1988: 162).

¹⁷ PIRNÁT (2018). A további irodalomról is tájékoztat: HORN (2009: 281).

(1519–1574) feleségül vett egy 18 esztendő, nagyon szépnek és formásnak tartott firenzei szüzet, hogy királyokat szüljön neki. A királyi cím megszerzésére törekvő herceg házasságának a híre azonban minden valószínűség szerint csak eltorzulva jutott el Pozsonyba, hiszen a herceg Toledói Eleonóra halála után tőle születetett fiai felháborodására valóban megnősült, de nem a szeretőjét, Eleonora degli Albizit, hanem a fiai által nem kevésbé gyűlölt Camilla Martellit vette el. Azt viszont a gúnyosan fogalmazó Purkircher jól tudta, hogy Ferdinánd fiát Rómába küldte, ahol később bíboros lett.¹⁸

Purkircher fontosnak tartotta, hogy a pápa környezetéből származó híreket is továbbítson. Beszámol ellenfeleiről, akik közül a néven nem nevezett admirális minden bizonnyal Caspard de Coligny, a franciaországi hugenották egyik fontos vezetője, aki később a Szent Bertalan-éj egyik legnevesebb áldozata lesz.¹⁹ Ezt követően – jól kivehető, hogy melyik oldalon állva –, a pápa és a Habsburg-ház közötti konfliktus kerül elő. Konkrétum hiányában nehéz lenne megmondani, hogy mire vonatkozott a császár, vagyis II. Miksa protestációja, hiszen V. Piusz trónra kerülése után a katolikus egyház megerősítéséért harciasan küzdő egyházfő és a császár között folyamatos volt a feszültség. Beszédes a nem régen elhunyt Zasius újbóli említése is, aki Miksa egyik fontos tanácsadója volt az egyházi ügyekben. Ebben a kontextusban marasztalja el Purkircher a pápa *Regnans in excelsis* kezdetű, I. Erzsébet angol királynőt kiközösítő hírhedt bulláját, amely óriási felháborodást váltott ki a protestánsok között. Végül sajnálkozik a II. János Frigyes szász választófejedelem és János Vilmos között kialakult háborúskodás miatt, amelynek okaként a *bestiae Illyricaet* említi, ami talán az ismert horvát származású reformátor, Matthias Flacius Illyricus megosztó teológiájára vonatkozik.

¹⁸ Ezekről magyarul is olvasható: HIBBERT (2004: 254–256).

¹⁹ Így utal rá az ifjabb Joachim Camerarius-hoz írott levelében is: PURKIRCHER (1988: 151).

*

S.P.D.

Venerunt nuper literae omnes ex patria juvenalis tui et propterea eas ad vos mitto. Puto te etiam intellexisse plurima de quodam Samsone Nigro, qui turbam rusticam sibi adiunxerat, fingebatque se divinitus vocatum, ut Turcicam tyrannidem evertat.

Misit hoc mense Aprili 900 milites, qui arcem S. Nicolai Turcis subiectam expugnent, ibi 900 isti omnes sunt caesi. Venit tandem Samson ille Debreczinium ibi concursus factus, aliqui pro ipso, aliqui contra ipsum cum Caesareis militibus insurrexerant, vincunt hi istos et Samsonem interficiunt, ac caput procisum reliquae rusticae turbae, ut terreatur, unusquisque domum revertatur, ostendunt ac caput praecisum illud postea Zakmarum ad nostros mittunt.

18. Aprilis venit Zakmariam Bekeschi Casparus, Orator Transilvanicus, qui noctem ibi mansit, et a commissariis nostri Imperatoris honorifice est exceptus, sequenti die postea ulterius est profectus, et his diebus hic expectatur, et recta ad imperatorem contendet.

Zasius noster 27. Aprilis mane hora septima est mortuus, et quantum ex amicorum litteris colligo, parotide est extinctus, quae ad sermonem et spiritum et vitam ipsi interclusit.

En quomodo moriuntur procancellarii imperiales quotiescunque ad comitia imperialia accidere cogitamus. Sic mortuus Jonas sic Seldius, sic et ipse Zasius. Nescio an homines aut ipsa officia sint in culpa. De rebus Italicis adhuc pauca scribi possunt, cum nihil sit gestum. Novus ille Hetruscus cum vix domum rediisset, celebravit nuptias cum virgine Florentina 18 annos nata, patre Marcello laudatur valde a formae splendore ac plurimum amabatur ab isto sene. Nunc eam sibi copulavit, ut ex ea novos reges producat. Filius natu maximus quoque Romam ad illa beata oscula est profectus. Papa metuit Avenioni, Admiralius hostiliter superato iam Rhodano in agro ibi vicino vastat et depopulatur. Adhuc nihil habemus, quomodo Papae probata sit protestatio illa nostri Imperatoris. Papa obiiciet Zassium nunc mortuum, quia tunc contra sedem Romanam plurima sit locutus. Papa anathemate feriit Reginam Anglicam, sed causa mihi non constat. Armant se Elector Saxo et Joh. Wilhelmus Saxo et alter alteri bellum indixit. Motuum istorum causae

sunt bestiae Illyricae, quae gaudent et sitiunt sanguinem humanum. Nos ista a longe sed tristes audimus et aspicimus.

Haec nunc habui, quae ad te scriberem. Panis apud nos maxima penuria et in vicinis locis plusquam maxima quantam nemo unquam meminit. Mensura nostra 2 taleris venditur, quarum tres aliis annis uno talero emebantur. Multi fame moriuntur, multi pane carent, multi ex vitibus in pulverem redactis panem pro cibo coquunt multi rapis, caulibus, radicibus, alii sine pane vescuntur, vagantur, morbi pestilentiales cum petechiis. Romae morbi genus perimit homines, qui ubi scinduntur, reperitur vermis ingens prope cor et conspiciuntur arrosiones in ipsa substantia cordis. Haec nunc habui, quae ad te scriberem, tu vale et salve. Ex mea et toto nostro consistorio Pos[onii] 3. Maii Anno 70. P.

Hodie in prandio fuit Posonii orator Transylvanicus in quinque curribus et exiguo comitatu. Nostri cives obtulerunt ipsi munera pisces et vinum et musica nostra eum exceperunt. Peracto prandio iter Viennense est ingressus. Hospitium habebat in illa domo, quam habebat Dominus a Perstain in proximis comitiis.

Felhasznált irodalom

- BALÁZS 2021 BALÁZS M., *Az 1570-es marosvásárhelyi zsinat újabban előkerült tézisei*, in: Bogdándi Zs. – Dáné V. – Lupescu Makó M. (szerk.), *Album Amicorum. Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenötödik évfordulójára*, Cluj-Napoca, 2021, 13–25.
- BAHLCKE et al. (ed.) 2018 J. BAHLCKE – J. HALAMA – M. HOLY – J. JUST – M. ROTHKEGEL – L. UDOLF (bearb.), *Regesten in der Handschriftenbänden Acta Unitatis Fratrum I–IV, überlieferten Texte*, Wiesbaden, 2018, 17–43.
- BETHLEN 2002 BETHLEN F., *Erdély története, II. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571), III–V. könyv*, Bodor A. (ford.) – Galántai E. (ellen.), Kruppa T. (jegyz.), Szabó Gy. (lekt.), Budapest–Kolozsvár, 2002, 317–323.
- BORNEMISZA 1584 BORNEMISZA P., *Peredicatio egesz esztendő által*, Detrekő, 1584.
- BOROSS 2003 BOROSS K., *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében*, *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei*, 13 (2003), 157–185.
- CSEHY 2001 CSEHY Z., *Radéczy István a költő*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 115 (2001), 217–221.

- FORGÁCH 1977 FORGÁCH F., *Emlékirat Magyarország állapotáról*, Borzsák I. (ford.), in: Kulcsár P. – Kulcsár M. (szerk.), *Humanista történetírók*, Budapest, 1977.
- HECKENASZT 1963 HECKENASZT G., *A Karácsony György-féle parasztfelkelés*, *Történelmi Szemle*, 6 (1963/1), 19–21.
- HIBBERT 2004 Ch. HIBBERT, *A Medici-ház tündöklése és bukása*, Bánki V. (ford.), Budapest, 2004.
- HORN 2009 HORN I., *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség a 16. században*, Budapest, 2009.
- KNEIFEL 1942 KNEIFEL M., *Purkircher György*, Budapest, 1942.
- LAUBACH 2010 E. LAUBACH, *Der Reichskanzler Georg Sigismund Seld im Dienst der Kaiser Karl V. und Ferdinand I.*, Gütersloh, 2010.
- NAGY 2017 NAGY L., *Reformáció, népi vallásosság, románok. Román látnokok és entuziaszták*, *Szépirodalmi Figyelő* 16 (2017/5), 32–35.
- PIRNÁT 2018 PIRNÁT A., *Egy humanista kör kialakulása*, in: Pirnát A., *Kiadatlan tanulmányok*, Budapest, 2018, 103–113.
- PURKIRCHER 1988 G. PURKIRCHER, *Opera quae supersunt omnia*, M. Okál (ed.), Budapest, 1988.
- TAKÁTS 1922 TAKÁTS S., *Régi magyar kapitányok és generálisok*, Budapest, 1922.

Letter of Georg Purkircher to Kolozsvári Jordán Tamás (3 May 1570)

The source section contains reports by Georg Purkircher, a doctor from Bratislava, on international, Hungarian and Transylvanian events. Among the latter, he highlights the peasant uprising of György Karácsony and the opening of negotiations with the embassy led by Gáspár Bekes, which later led to the conclusion of the Treaty of Speyer. He also reports on the latest scandals of the papal court.

Keywords: Circle of Bratislava (Pozsony), Georg Purkircher, Kolozsvári Jordán Tamás, peasant uprising of György Karácsony, Gáspár Bekes, I. Cosimo di Medici, Camilla Martelli

TÜSKÉS GÁBOR

Zolnai Béla és Emile Pillias kapcsolatához

A szövegközlés elé írt tanulmány kontextusba helyezi a francia Rákóczi-kutató, Emile Pillias, és a szegedi professzor, Zolnai Béla kollegiális kapcsolatát. Mint a tanulmány szövegéből és a Pillias által írt levelekből kiderül, a francia kutató nem csak komoly munkát fejtett ki a Rákóczi-család francia kapcsolatainak kutatásában, de lelkiében is közel érezte magához Rákóczi kurucainak szellemét. A II. világháború francia frontjáról írt utolsó levelében Pillias egyenesen „királyi huszár”-ként aposztrofálta magát, három hónappal azelőtt, hogy 1940 májusában elesett a harcokban.

Kulcsszavak: Zolnai Béla, Emile Pillias, Rákóczi-család, Rákóczi Josepha-Charlotte életrajza

Zolnai Béla és Emile Pillias, a Rákóczi-kor francia kutatója, a Bibliothèque nationale munkatársa és a Société d'histoire de la III^e République titkárának kapcsolata nem teljesen ismeretlen az irodalomtörténeti kutatás előtt. A kapcsolatra maga Zolnai hívta fel a figyelmet a harmincöt éves korában, 1940. május 27-én Ypern közelében a harctéren elesett történészről írt nekrológiájában.¹ Pillias 1933 és 1937 között a *Revue des Études Hongroises* és az *Études Hongroises* lapjain megjelent Rákóczi-tanulmányaiból összeállított, 1939-ben Párizsban kiadott kötetéhez Szekfű Gyula írt előszót.² A könyvről Markó Árpád elismerő kritikát írt,³ majd több írásban is felhívta a figyelmet az általa is személyesen

¹ ZOLNAI (1940a). A nekrológ újra megjelent ZOLNAI (1941). A Széphalom-beli változatban az első mondat első két szavát – „A napokban érkezett” – Zolnai „Félévi késéssel érkezett”-re módosította, és a szöveg végére zárójelben odaírta: „Kolozsvár.” Ettől eltekintve a két szöveg azonos. – A kutatásban nyújtott segítségét MÉSZÁROS Kálmánnak, a kézírathoz fűzött megjegyzéseit TÜSKÉS Annának köszönöm.

² PILLIAS (1939a). A Bibliothèque nationale de France online katalógusa összesen tizenhat művet tart nyilván Pillias neve alatt.

³ MARKÓ (1939a), MARKÓ (1939b). A könyv további, ugyancsak elismerő recenziója: KOMORÓCZY (1940).

ismert Pillias munkásságára és különleges egyéniségére.⁴ Zolnai nem írt bírálatot Pillias könyvéről, de 1942-ben megjelent Rákóczi-monográfiájának jegyzeteiben többször hivatkozott Pillias munkájára,⁵ és a könyv szerző által neki dedikált példányát sűrűn ellátta széljegyzetekkel.⁶

A szegedi egyetemi tanár és a nála tizenöt évvel fiatalabb francia történész kapcsolatának jelentőségét elsősorban az adja, hogy Zolnai kéziratos hagyatéka hét kiadatlan levelet és levelezőlapot őriz Pilliastól az 1935–1940 közti időszakból, azaz Zolnai szegedi tevékenységének utolsó hat évéből.⁷ Pillias kutatási eredményei több ponton kiegészítik Zolnai korábbi tanulmányait a janzenista és az író Rákócziról. Zolnai széljegyzetei Pillias Rákóczi-könyvének dedikált példányában mutatják a könyv kreatív befogadását és irodalomtörténeti szempontú továbbgondolását. Zolnai nekrológja néhány kisebb pontatlanságot és elírást tartalmaz a kapcsolattörténet és a csupán részleteiben, magyar fordításban idézett levelek vonatkozásában, melyeket érdemes helyesbíteni az eredeti levelek alapján. A nekrológ, a levelek és a széljegyzetek együttes vizsgálata, valamint a levelek közreadása hozzájárulhat Zolnai Béla nemzetközi kapcsolathálózatának jobb megismeréséhez és a magyar irodalomtudományban betöltött helyének pontosabb kijelöléséhez.

⁴ MARKÓ (1940a), MARKÓ (1940b), MARKÓ (1941), MARKÓ (2004) utóbbi a 80. lapon Pillias fényképével. Vö. MARKÓ (2003: 325–330) és MARKÓ (2014). MARKÓ Árpád kéziratos hagyatéka CSAPODI Csaba kimutatása szerint Pillias MARKÓnak írt tizenhárom levelét és MARKÓ Pilliasnak írt négy levélfogalmazványát tartalmazza. MTA KIK Ms. 10.270. CSAPODI (1975: 677).

⁵ ZOLNAI (1942: 212–214).

⁶ A példány: MTA KIK 813.894. A dedikáció szövege a nyomtatott ajánlást („A mes amis de Hongrie”) tartalmazó lap jobb felső sarkában: „au Professeur Béla Zolnai, / au plus français des Hongrois, / en amical hommage / Emile Pillias / 11 mai 1939”. A könyv általam ismert további dedikált példányai: MTA KIK 116.553. A dedikáció szövege a szennycímlap tetején: „à la Revue Nap Kelet, / dont la vénérée fondatrice accueillit naguè[re] / une de mes études. / hommage cordial / Emile Pillias.” MTA KIK 133.753. A dedikáció szövege a szennycímlap tetején: „à Monsieur Géza de Voinovich, / secrétaire général de l’Académie des Sciences de Hongrie, / en respectueuse hommage. / Emile Pillias. / 1939.” BTK Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtár Tört. I. 2. f., ltsz. 37.139. A dedikáció szövege a nyomtatott ajánlást tartalmazó lap jobb felső sarkában: „au Dr Balogh Jozsef, / en cordial hommage / Emile Pillias / 11 mai 1939”.

⁷ ZOLNAI külföldi személyeknek írt csekély számú fennmaradt levélfogalmazványa között egy sincs, melynek PILLIAS a címzettje.

A nekrolóiban Zolnai három személyes találkozását idézi fel Pilliassal, majd kivonatossan idéz a frontról írt leveléből és utolsó levelezőlapjából. A találkozások közül az első a Párizs melletti Yerres-ben a grosbois-i kamalduli kolostor helyén állított emlékoszlop 1937. június 12-én történt ünnepélyes felavattatásán, a második meg nem nevezett évben a debreceni nyári egyetemen, a harmadik az 1938-ban Zürichben rendezett „történelmi kongresszuson” történt. Az emlékoszlop avatása kapcsán Zolnai megjegyzi, „Pillias mondta a legszebb beszédet”, aki „elfogódott hangon, tudós szemüvege mögül derűt sugárzó, büszke arcú, szinte Arany Jánost idézte”, „[a] bujdosók érzelmeit ő tolmácsolta”. Hozzáteszi: „Soha még idegen nemzet tagját nem láttam így egybeforrva a magyarság legszentebb történelmi érzéseivel.”

A debreceni nyári egyetemen történt találkozásról a nekrológ alapján nem lehet eldönteni, hogy pontosan melyik évben történt. Markó Árpád Pilliasról írt emlékezésében a történésznek az 1934. évi nyári egyetemen történt részvételét és az 1939. évi, a háborús készülődés miatt kényszerűen megszakított magyarországi látogatását említi. Markó volt az, aki 1934-ben bemutatta Pilliast számos rokonának és ismerősének, az Akadémia képviselőinek, a Rákóczival foglalkozó kollégáknak „és még több más szakembernek”. A néven nevezettek között Markó nem említi ugyan Zolnait,⁸ de valószínűsíthető, hogy Zolnai rajta keresztül ismerte meg Pilliast első magyarországi útja alkalmával. A nyári egyetemen történt részvétel kapcsán Zolnai megjegyzi, „Párizsban ő [ti. Pillias, T. G.] volt a magyar diákok legkészségesebb barátja, könyvtári professzora, legfiatalabb öregpajtása.” Az 1938. évi zürichi találkozót Zolnai „utolsó”-nak nevezi a nekrolóiban, és felidézi a Markó Árpád, Kosáry Domokos és Pillias társaságában elköltött közös ebédet. 1939. december 19-én Zolnainak írt levelében Pillias utal hirtelen félbeszakadt budapesti látogatására, amiből nem eldönthető, találkoztak-e ekkor egymással. A levélből Zolnai is idéz, de azt október végére teszi, és összemossa az utolsó, 1940. február 26-án kelt levelezőlap tartalmával, az idézetből viszont egyértelmű, hogy erre a levélre gondolt.

Az említett levél alapján Zolnai jelzi, Pilliast már a háború kezdetén bevonultatták. Összekötő tolmácsként dolgozott egy angol motorizált ezrednél, „arra is szakítva időt, hogy Rákóczi leányának Josepha-

⁸ MARKÓ (2004: 82).

Charlotte apácának életrajzán az utolsó munkálatokat végezze.” A vonatkozó levélből és Pillias posztumusz tanulmányából azonban egyértelműen kitűnik, hogy Pillias nem II. Rákóczi Ferenc 1706. november 16-án Prágában született és ugyanott csakhamar meghalt Sarolta nevű lányának,⁹ hanem fia, Rákóczi József herceg 1736-ban házasságon kívül született lányának, a fejedelem egyetlen unokájának az életrajzán dolgozott. Az elírást Zolnai néhány sorral lejjebb megismétli, magyarul idézve Pillias utolsó, 1940 februárjában kelt levelezőlapjának részletét. Pilliasnak ez a tanulmánya csak a háború után, 1947-ben látott napvilágot hátrahagyott kézírataiból,¹⁰ Paul Bouteillier francia történész, 1946-ban a budapesti egyetem tanára megemlékezésének kíséretében.¹¹

A nekrológ befejező részében Zolnai előadja Pillias „hősi lelkesedés” által okozott halálának körülményeit,¹² „Rákóczi késői íródeákjának” nevezi a történészt, aki szerinte – utalva a korábban idézett levélre – „[h]uszárként halt meg.” Kifejezi a reményt, „[a] magyar tudós társaságok bizonyára gondoskodnak” posztumusz munkái és jegyzetei kiadásáról. Fejfájára Mikes Kelemen utolsó levelének végszavait küldi: „Ne kívánjunk egyebet az Isten akaratjánál. Kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és az üdvösséget. Amen.”

A fennmaradt levelek szakmai kérdésekkel, készülő vagy elkészült publikációkkal és különféle postai küldeményekkel foglalkoznak elsősorban. A megszólítások mutatják a kapcsolat közvetlenebbé válását az 1938. szeptember elején Zürichben történt személyes találkozást követően. Az 1935. november 7-ei első levélben Pillias jelzi, jelenleg Dr. Mullerrel, azaz Müller-Molnos Lipóttal dolgozik a *Revue des Études Hongroises* következő számán, amit jelentős részben Rákóczinak szentelnek, és amelyben számítanak Zolnai *Rákóczi, écrivain français* című tanulmányá-

⁹ THALY (1884: 92).

¹⁰ PILLIAS (1947). Rákóczi-monográfiájának jegyzeteiben ZOLNAI hivatkozik PILLIAS meg nem jelent tanulmányára Josepha-Charlotte-ról. ZOLNAI (1942: 214). Vö. LE CALLOC'H (2003).

¹¹ BOUTEILLER (1947). Paul BOUTEILLER (1921–2011) később neves történész és magas állami tisztségek viselője, 1992-ben a Société de l'histoire de France elnöke lett; többek között monográfiát írt az 1848-as francia forradalom magyarországi visszhangjáról.

¹² PILLIAS halálának körülményeit MARKÓ Árpád egy, a család által küldött levelet idézve ZOLNAInál valamivel részletesebben, de a lényegét illetően azonos módon adja elő. MARKÓ (1940b: 543).

ra.¹³ Felhívja a figyelmet Rákóczinak az orléans-i herceghez Rodostóból írt egyik levelében található humoros részletre. Ebben a fejedelem megemlíti a török zászlókat díszítő lófarkakat és a faliszőnyegek Jupiterreit, melyek lengetik a villámot anélkül, hogy lesújtának. A szemléletes kép a török katonai fenyegetés Rákóczi által tervezett felhasználására vonatkozik, és Rákóczi 1722. május 24-én kelt, nemzetközi diplomáciai kérdéseket tárgyaló, Franciaországba való visszatérésének lehetőségét latolgató, hosszú levelében olvasható.

Az 1936. február 14-ei levélben Pillias közli, érdeklődéssel olvasta Zolnai tanulmányát az író Rákócziról. Érdeklődik, hogy az abban említett feljegyzést a fejedelem életéről és a fejedelem levelét (ti. a grosbois-i kamalduliakhoz), melyek szövege nála van, Zolnai magyarul vagy franciául közölte-e. Jelzi, hogy az utolsó simításokat végzi Rákóczi-tanulmányainak gyűjteményén, melyek közül az egyik a kamalduliaknál töltött időszakokkal foglalkozik. Ha Zolnai nem közölte volna franciául a két dokumentumot, ő ebben szeretné közreadni, ha viszont közölte, csak utalni fog Zolnai munkáira. Kérdezi, nem túl hideg-e a tél Szegeden, és nem tervez-e Zolnai párizsi utat. Az 1936. április 4-ei levelezőlapon Pillias megköszöni Zolnai lapját és tanulmányát a janzenista Rákócziról. Jelzi, néhány hónapja másolatot készített a feljegyzésről és a kamalduliakhoz szóló levélről a troyes-i könyvtár titkárával, mert szerette volna közölni, de most már látja, hogy Zolnai megtette ezt, ezért ő csak néhány sort fog idézni belőle, utalva Zolnai munkájára. Úgy gondolja, Rákóczi-tanulmányainak gyűjteménye hamarosan megjelenik, és küldhet belőle példányt.

Az 1938. április 19-én kelt levélben Pillias elnézést kér, hogy későn válaszol Zolnai strasbourgi lapjára; ennek oka a Bibliothèque nationale általa szervezett Gambetta-kiállítása volt. Jelzi, a dokumentációs szolgálat elküldte Strasbourgba a Zolnai által kért fotót, s mivel a küldemény nem érkezett vissza, úgy gondolja, utána küldték Magyarországra. Az üveglemezt takarékosági okból a könyvtár nem küldte el, de ha Zolnai kéri, ő készséggel postázza. Tudatja azt is, Gambetta születésének százéves évfordulójára sok munkával elkészítette levelezésének kiadását hétszáz lap terjedelemben. Még mindig várja tanulmányainak együttes megjelentetését a párizsi központ által. Ez már három éve húzódik, és

¹³ A levélbeli utalások kommentárjait ld. a levelek megfelelő jegyzeteiben.

úgy hiszi, a kötet majd csak halála után készül el. Remélte, hogy ezen a nyáron visszatérhet Magyarországra, de az útiköltség és a frank árfolyamának esése miatt ez bizonytalan. A zürichi történelem-kongresszusra mindenesetre elmegy, és reméli, ott találkoznak.

A nem sokkal az 1938. szeptember elején tartott zürichi kongresszus után, szeptember 26-án írt képes levelezőlapon Pillias megköszöni Zolnai két lapját. Örül, hogy megtalálták az értékes irattáskát (*serviette*). Jelezi, elküldte az üvegnegatívot, amit gondosan becsomagolt, és reméli, nem törik el az úton. A bélyegek mutatják majd, hogy a Zolnai által erre adott három svájci frank sok volt. Kívánja, hogy hamarosan együtt étkezhessenek rajta Párizsban, és Isten megóvja őket ezekben a nehéz órákban. A levelekben ez az első utalás a súlyosbodó nemzetközi politikai helyzetre.

Az 1939. december 19-én kelt levélben Pillias beszámol arról, hogy édesanyja jelezte neki Zolnai utolsó tanulmányának megérkezését. A posta bizonytalansága miatt nem küldeti maga után, és első szabadsága alatt fogja elolvasni. Tájékoztat, hogy Budapestről történt hirtelen visszatérését követően szeptember első napjaiban „khaki”-ba öltözött, és három hónapja egy angol „huszár”-ezredben szolgál. Élete veszélyek és dicsőség nélkül telik, a háborút eddig csak néhány légiriadóból ismerte meg. Szabadidejében befejezi régi tanulmányait, melyek anyagát elküldette Párizsból, köztük Rákóczi Josepha-Charlotte életrajzát. Mint látható – írja –, a háború nem akadályozza sem a barátságait, sem a rögeszméit. Érdeklődik Zolnai hogylétéről, és újévi jókívánságait küldi.

Pillias utolsó fennmaradt küldeménye egy 1940. február 26-án kelt, a cenzúra bélyegzőjével kétszer lepecsételt tábori levelezőlap. Tudatja, megkapta Zolnai biedermeier képeslapját, melynek ábráját egy párizsi kiállításon nemrég látott szobrocskához hasonlítja. Ígéri, hogy a reprodukciót tartalmazó katalógust el fogja küldeni. Ugyanaz a korszak és ugyanaz a stílus. Közli, ők is megismerték a havat, de „zsiros” (*graisse*) természete diadalmasan megvédte. Továbbra is jól érzi magát, szabadidejében dolgozik. Úgy véli, hamarosan elkészül Josepha-Charlotte-tal, és kívánja, ez ne egy posztumusz munka legyen! Kérdezi, mikor találkoznak a „Nagy furdó”-ben? Búcsúzik, megköszöni Zolnai hűséges megemlékezését, és az utolsó mondatban a „Királyi huszár” megszorítja Zolnai kezét.

Úgy gondolom, a levelek nem igényelnek bővebb kommentárt, és önmagukban is jelzik a közös tudományos érdeklődésen alapuló, nem mindennapi szakmai kapcsolat barátsággá mélyülését. Pillias elkötelezettsége a Rákóczi-kor, azon belül Rákóczi franciaországi évei dokumentumainak feltárása mellett nyilvánvaló, hozzáértése vitathatatlan, érdemei elvülhetetlenek. Egyik tanulmánya magyarul is megjelent a *Napkelet* c. folyóiratban,¹⁴ az 1935-ben kiadott Rákóczi-életrajzban ő írt Rákóczi francia diplomáciai kapcsolatainak történetéről.¹⁵ Nem véletlenül kapta meg munkásságáért 1938-ban az Akadémia előterjesztésére a Magyar Érdemrend tisztikeresztjét.¹⁶ Zolnai Béla Pilliashoz írt leveleit jelenleg nem ismerjük, fennmaradásuknak csekély a valószínűsége, de érdemes lenne kísérletet tenni a felkutatásukra a Bibliothèque nationale de France állományában, Pillias kéziratos hagyatékában és a család leszármazottainál.¹⁷ Leveleiben és lapjain Pillias Zolnainak összesen hét küldeményére utal, számuk ennél valamivel több lehetett. Pillias Markó Árpádhoz írt levelei és Markó levélfogalmazványai azonban megvannak, fontos lenne kiadni ezeket is.

A Pillias Rákóczi-könyvében található széljegyzetekre térve, feltételezhető, hogy a megjegyzéseket Zolnai saját Rákóczi monográfiájának¹⁸ írásával vagy a könyv francia átdolgozásához készült kézirattal egy időben, azaz a 40-es évek első felében írta be a neki dedikált példányba. A széljegyzetek módszeres feldolgozása, a könyv szövegével történő összevetése és értékelése külön feladat, itt csupán néhány példán muta-

¹⁴ PILLIAS (1937). A tanulmány előtt olvasható felvezető szöveg szerint PILLIAS rendezte a II. Rákóczi Ferenc halálának 200. évfordulóján a versailles-i kastélyban tartott ünnepségeket 1935. június 3-án. Ugyanitt megtudjuk azt is, hogy a *Nouvelle Revue de Hongrie* két tanulmányát közölte Juliette Adamról, akit személyesen ismert, és hogy 1935-ben (!) előadást tartott a debreceni nyári egyetemen.

¹⁵ PILLIAS (1935).

¹⁶ MARKÓ (2004: 83).

¹⁷ Emile PILLIAS kéziratos hagyatékát a Fondation nationale des sciences politiques, Archives d'Histoire contemporaine (Párizs) őrzi.

<https://www.sciencespo.fr/histoire/en/fonds-archive/pillias-emile.html>, 2022. 02. 17. A hagyaték itt olvasható inventáriumának, LE ROUX (1985), *Correspondance à propos de divers sujets d'étude* című részében (172–185. lap) ZOLNAI neve nem található a névvel feltüntetett levélírók között, neve a névmutatóban sem szerepel.

¹⁸ ZOLNAI (1942).

tom be a megjegyzések fő típusait és sajátosságait, különös tekintettel az irodalomtörténeti vonatkozásokra.

Pillias könyvének dedikált példánya egy Zolnai könyvtárából származó kolligátum kötet harmadik, egyben utolsó tagja.¹⁹ A kötetet világosszürke vászonkötés borítja, a gerincen aranyozott keretes mezőben fent „Rákóczi III.”, alul „Z. [B.]” nyomtatott feliratok olvashatók. A kolligátum első tagja egy Rákóczit dicsőítő 18. századi francia nyelvű költemény új kiadása 1914-ből,²⁰ a második Thaly Kálmán 1889-ben megjelent beszámolója rodostói kutatásának eredményeiről.²¹ A három, különböző időben kiadott nyomtatvány tematikus összetartozása nyilvánvaló; minden valószínűség szerint Zolnai köttette egybe őket.

Többnyire grafitceruzával írt, magyar és francia nyelvű széljegyzetek, kommentárok és aláhúzások Pillias könyvének csaknem minden oldalán található; a másik két kiadványban nincsenek ilyenek. A hátsó belső kötéstáblára és a bekötőlap mindkét oldalára Zolnai – szokásának megfelelően – számos tárgyszót írt a megfelelő lapszámokkal, mint például „Pótlás a R[ákóczi]-könyvhöz”, „zu Anthologia”, „Chaillot”, „kamalduliak”, „Grotius”, „Amiről nem szól a Vall[omások]”, „Mikes”, „Grosbois”, „jansénisme”, „Provid[entia]”. A „zu Anthologia” tárgyszó után felsorolt lapszámok egy része mögé felkiáltójelet tett. A 12. laptól a 143. lapig terjedő oldalakon bizonyos szövegrészeknél ceruzás sorszámok találhatóak 1-től 23-ig. Számos szöveghely mellett a „Jegyzet”, „Jegyzetbe”, „Ezt jegyzetbe”, „R[ákóczi]-könyv” „zu Nevek”, „Erről a nevekben!”, „Beszúrni a R[ákóczi]. könyvbe” utalás olvasható. A sorszámok és az utalások jelzik a vonatkozó szövegrészek Zolnai által tervezett további felhasználását.

A széljegyzetek másik csoportját a tartalmat összegző, tájékozódást segítő megjegyzések alkotják, mint például a Rákóczi által XIV. Lajosnak írt, segítséget kérő levél szövege mellett „1.) A Longueval-levél” (12–

¹⁹ MTA KIK 813.894. PILLIAS könyvének borítóján fent ceruzával: „Zolnai B.”, a szennycímlap előtti üres lap jobb alsó sarkában tollal: „Magyar Nemzet 1940. nov. 3.”, azaz utalás ZOLNAI PILLIASRÓL írt nekrológiájának első megjelenésére. A dedikáció szövegét ld. a 6. jegyzetben.

²⁰ LEVAL (réimpr.) (1914).

²¹ THALY (1889).

13.),²² Bercsényi varsói útjának leírásához „* Bercsényi a magyar koronát följánlja a lengyel királynak.” (18.), Du Héron, Franciaország varsói követének XIV. Lajoshoz írt leveleihez „Du Héron állandóan ír Párizsba Rákóczi és Bercsényi támogatása érdekében.” (27.). A megjegyzések harmadik csoportja kommentár-jellegű, és saját véleményt fejez ki. XIV. Lajos 1701. május 9-én Villars márkinak, Franciaország bécsi követének írt levele mellett például ez áll: „Kettős játék!” (16.) A 33. lapon a lap közepén aláhúzott sorhoz Zolnai megjegyzi: „XIV. Lajos nem ejtette el R[ákóczi]ékat de óvatos. A törököt bizgeti”. Bonnac márki Varsóból 1703. június 30-án XIV. Lajosnak írt levelét így kommentálja: „Sieniawska szerepe politikai is” (45.). A szerzőétől eltérő véleményre utal például Pillias „Louis XIV répondit avec bon sens” [XIV. Lajos józan ésszel válaszolt] (ti. Du Héronnak) kijelentése mellett az „inkább álnok játék” megjegyzés (18.).

A megjegyzések negyedik típusa elvégzendő feladatokra utal. Így például Morreton, Villars márki titkárának és helyettesének Rákóczi bécsújhelyi börtönből történt szökéséről 1701. november 16-án Torcy márkihoz írt beszámolóját követő mondathoz (*Suivait le récit détaillé de l'évasion*. [A szökés részletes beszámolója következett.]) Zolnai megjegyzi: „* Ezt egybevetni a Vallomások szövegével! Írni Köpeczinek” (23.). XIV. Lajos 1702. március 16-án Du Héronhoz írt levelének utolsó mondatához hozzáfűzi: „XIV. Lajos mégis pénzzel segíti Rákóczit. Erről a nevekben!” (31.).

Az irodalomtörténeti vonatkozású megjegyzésekre térve, Rákóczi 1713-ban Besenvalhoz, Franciaország danckai követéhez írt egyik levele kapcsán Zolnai megállapítja: „a) R[ákóczi]. őszintébb a levelekben. Ezekről a nyomorúságokról nem beszél a Vall[omások].ban. [...]” (72.). Ugyanitt a további kommentárok: „b) Asztrológia”, „c) Aranycsinálás: ezekről sem szól” és külön bekeretezve: „Amiről nem beszél a Vall[omások].!” Néhány lappal később a Rákóczi anyagi helyzetére vonatkozó, aláhúzott sorokkal kapcsolatban lakonikusan megjegyzi: „Nyomorog” (78.). Eszerint Zolnai felismerte, a *Confessio peccatoris*ban Rákóczi sok mindent elhallgatott, és levelei pontosabban mutatják az őt körülvevő valóságot önéletrajzi munkájánál. Az 1713. május 29-ei Rákóczi-levél

²² A széljegyzetek helyére a főszövegben zárójelben megadott lapszámokkal utalok a továbbiakban.

türelmet hangsúlyozó aláhúzott sorai – [...] *c'est a cause de leurs dépense que je dois souffrir. Mais patience en tout*; [az ő költségük miatt kell szenvednem. De türelem mindenben] – mellé Zolnai odaírta: „Mikes” (75.). A tűrés, a türelmes várakozás a *Törökországi levelek* egyik alapmotívuma.²³ Az 1713. július 7-ei levél aláhúzott sorainál – *parce que on a bu de la fontaine, l'lon lui tourne le dos*. [mert ha ittunk a forrásból, hátat fordítottunk neki] – ugyanígy: „Mikes 73” (79.). A 73-as szám a *Törökországi levelek* egyik kiadásának lapszámára utalhat; Mikes a 32. levélben írja a fejedelmek ingatag barátságáról: „ha a forrásból jól iszunk, azután annak hátat fordítottunk.”²⁴ Rákóczi 1720. április 9-én Brenner abbéhoz címzett levelének a Párizsból küldött újságokra vonatkozó utalásához Zolnai megjegyzi: „Erről Mikes ír” (142.).

A korabeli Rákóczi-képet és Zolnai pontos helyzetmegítelő képességét egyaránt jellemzi, amikor a fejedelem 1713. április 27-én XIV. Lajosnak írt leveléhez, melyben súlyos anyagi helyzetét részletezi, és segítséget kér, megjegyzi: „Nem lehet közölni 14)” (99.). Rákóczi alakjának tárgyilagos szemléletét és korának beható ismeretét mutatják a következő megjegyzések: „R[ákóczi]. nem vette észre, hogy a török vagy veszedelem vagy nem segítség.” (118.); „R[ákóczi].t mindenki becsapja” (140.).

Összegezve megállapítható, Zolnai Béla és Emile Pillias kapcsolata a két világháború közti magyar komparatiztika, azon belül a Rákóczi- és Mikes-kutatások egy eddig hiányosan ismert fejezetét alkotja. A vizsgálat tanúsítja a francia történész és a magyar irodalomtörténész viszonylag rövid ideig tartó barátságát és eredményes szakmai együttműködését. A kapcsolat mindkét fél számára jelentős ösztönzéseket adott: Zolnai publikációi inspirálták Pillias kutatásait, Pillias eredményeit Zolnai felhasználta saját Rákóczi-könyvében. A széljegyzetek mutatják, Zolnai francia barátjának halála után is folytatta a vele és művével megkezdett szakmai párbeszédet. Pillias könyve nyomán született megfigyeléseinek egy része beépült a *Törökországi levelek* kritikai kiadásába, másik részének helyességét napjainkban kezdik igazolni a *Confessio peccatoris* hite-

²³ Ld. pl. MKÖM, I, 62, 131, 226, 249.

²⁴ MKÖM, I, 47. A 128. levélben Mikes módosított formában megismétli a mondást Graciánusra hivatkozva. Ld. uo., 219, 692–693. A Rákóczi–Mikes párhuzamra utalt ZOLNAI (1942: 92).

lességére vonatkozó kutatások.²⁵ Ez a kapcsolat csupán egy volt Zolnai számos nemzetközi szakmai kapcsolata közül,²⁶ melyeknek a II. világháború vetett ilyen vagy olyan módon véget. Kívánatos lenne e jelentős részben szegedi vonatkozású kapcsolatháló minél teljesebb feltárása és bemutatása, elsősorban a hagyatékban megőrzött levelezés feldolgozása és kiadása alapján.

1.

Emile Pillias – Zolnai Bélának²⁷

Párizs, 1935. november 7.

Centre d'études hongroises en France
Le directeur

Paris, le 7 novembre 1935
8, rue Geoffroy-S^t-Hilaire (V^e)
Tél. gob. 63-63

Cher Monsieur,

Je travaille en-ce moment avec le D^r Muller²⁸ au prochain numéro de la Revue des Etudes Hongroises, consacré en grande parti à notre vieil ami Rákóczi, et je pense que votre étude sur *Rákóczi, écrivain français*²⁹ y a sa place toute désignée.

Permettez-moi donc de me joindre au D^r Muller pour vous demander ce texte.

A ce propos, vous devrez connaitre une lettre écrite de Rodosto, par Rákóczi, au Régent duc d'Orléans, et qui contient un passage plein d'humour sur les queues de cheval qui servent de drapeaux aux Turcs, et sur les Jupiters de tapisseries, lui (?) brandissent leur foudre sans la

²⁵ Ld. pl. TÜSKÉS (2018).

²⁶ Ld. pl. MADÁCSY (1998: 65–67; 276–278; 346–349), MADÁCSY (2002), MADÁCSY (2014a), MADÁCSY (2014b), MADÁCSY (2015).

²⁷ Kézzel írt és aláírt levél a Centre d'études hongroises en France / Le directeur fejléces levélpapírján, boríték nélkül. A „Le directeur” kézzel áthúзва. A keltezésben a nap, a hónap és az évszám utolsó számjegye kézzel beírva. Ms. 4126/253.

²⁸ Müller-Molnos Lipót (1897–1982), a Centre d'études hongroises en France igazgatója, a *Revue des Études Hongroises* és az *Anthologie de la poésie hongroise* (Paris, 1936) c. antológia társszerkesztője. Vö. ABLONCZY (2015).

²⁹ Az eredetiben aláhúзва. ZOLNAI (1936).

lancer jamais.³⁰ Je relisais ce texte plein d'esprit, il y a quelques jours, et j'ai pensé à votre étude sur Rák[óczi]. écrivain français.

J'espère que vous êtes toujours en bonne santé, et en attendant le plaisir de vous serrer la main à votre prochain passage à Paris, vous prie de croire à mes meilleurs et dévoués sentiments.

Emile Pillias.

2.

Emile Pillias – Zolnai Bélának³¹

Párizs, 1936. február 14.

Emile Pillias
17, rue Dufrénoy
Paris, XVI^e

14 février 1936

Cher Monsieur,

J'ai lu avec un vif intérêt l'étude que vous avez publiée dans le dernier numéro de la Nouvelle Revue de Hongrie sur Rákóczi, écrivain français.³²

A ce propos, je désire vous demander si les „Notes sur la vie du prince” et la „Lettre du Prince”, dont vous parlez au bas de la page 139, et dont j'ai le texte complet entre les mains, ont été publiées par vous (ainsi que vous le dites) en hongrois³³ ou en *texte original français*.³⁴

³⁰ Az említett levél vonatkozó részlete: [...] *tout le but de mon desir seroit de rendre la France et l'Espagne, paisible spectatrice d'une piece que je voudrais jouer avec ce Prince sur le theatre de Hongrie, sans charger les Turcs d'autre commission que de me fournir de l'argent, d'exposer leurs queus de cheval au printemps, et apres avoir evanté leurs pavillons autour d'Adrianople, de les emboiter en automne, representant ainsi le Jupiter des tapisseries, tenant la foudre en main sans la lancer jamais.* KÖPECZI (publ.) (1999: 255).

³¹ Kézzelel írt és aláírt levél, Emile PILLIAS fejléces levélpapírján, boríték nélkül. Ms. 4126/254.

³² Ld. az előző levél megfelelő jegyzetét.

³³ Az eredetiben aláhúzva.

³⁴ Az eredetiben aláhúzva. Mindkét dokumentumot eredeti nyelven publikálta: ZOLNAI (1927: 267–274).

Je mets en ce moment la dernière main au recueil d'études sur Rákóczi que va publier la Revue des Etudes Hongroises. Une de ces études est consacré au séjour de R[ákóczi]. aux Camaldules.³⁵ Si le texte *français*³⁶ des deux documents susdits est encore inédit, je le publierai dans cette étude. Sinon, j'y ferai seulement une brève allusion en renvoyant le lecteur à vos travaux.³⁷ Soyez, s'il vous plaît, assez bon pour me renseigner dès que possible, afin que je puisse livrer sans retard mon travail à l'imprimeur.

Avez-vous bien commencé l'année? Etes-vous toujours en bonne santé? Le climat de Szeged n'est-il pas trop rigoureux cet hiver, et ne viendrez-vous pas goûter un peu de celui de Paris?

En attendant le plaisir de lire de vos nouvelles, je vous prie de croire, cher Monsieur, à mes meilleurs et dévoués sentiments.

Emile Pillias

3.

Emile Pillias – Zolnai Bélának³⁸

Párizs, 1936. április 4.

17 rue Dufrenoy. 4. 4. 36

Merci, cher Monsieur, pour votre carte et pour votre étude sur Rákóczi janséniste. J'avais fait faire, il y a quelques mois, la copie des „Notes” et de la „Lettre aux Camaldules” par un secrétaire de la Bibliothèque de Troyes, et j'allais les publier quand votre article de la N. R. H. m'a fait penser que vous l'aviez sans doute déjà fait. Ce que m'a prouvé votre „Janzenista Rák[óczi].”³⁹ Je me borne donc à citer quelques lignes dans mon étude, et à renvoyer le lecteur à votre propre travail, puisque c'est le texte français lui-même que vous avez reproduit. Je pense que le

³⁵ PILLIAS (1939b).

³⁶ Az eredetiben aláhúзва.

³⁷ A hivatkozás ZOLNAI tanulmányára: PILLIAS (1939a: 116, 1. jz).

³⁸ Kézzelel írt, aláírt és megcímezett postai levelezőlap, melyről a bélyegeket leválasztották. A címzés oldalra nyomtatva: „Post card / The address to be written on this side”. Címzés: „Monsieur Zolnai Béla / Professeur à l'Université / Egyetem / SZEGED / Hongrie”. Ms. 4126/255.

³⁹ Ld. az előző levél megfelelő jegyzetét.

recueil de mes études sur Rákóczi, où je me suis efforcé de ne publier que de l'inédit, va paraître sous peu, et j'aurai plaisir à vous en adresser aussitôt un exemplaire.

Merci encore, et croyez-moi cordialement votre

Emile Pillias

4.

Emile Pillias – Zolnai Bélának⁴⁰

Párizs, 1938. április 19.

Bibliothèque nationale

19 avril 1938

Cher Monsieur,

Si tout le travail qui m'est tombé sur le dos dans ces derniers mois – notamment l'Exposition Gambetta que j'ai organisée à la Bibliothèque nationale⁴¹ – m'a empêché de répondre à votre carte de Strasbourg, et je vous prie de me le pardonner – je n'ai pas, pour cela, négligé de faire la démarche que vous me demandiez. L'office de documentation avait bien envoyé à Strasbourg, dans les délais voulus, la photographie demandée. J'avais prié l'office de m'aviser si l'envoi revenait à Paris. Comme nous n'avons rien reçu, je pense que le paquet vous a suivi en Hongrie. Quant à la plaque de verre, l'office ne vous l'avait pas envoyé, pour économiser les frais d'un emballage spécial. Mais si vous désirez cette plaque, je me chargerai bien volontiers moi-même de vous l'expédier.

Je viens d'achever, pour le centenaire de la naissance de Gambetta, l'édition de sa correspondance. Gros octavo de 700 pages, qui m'a donné bien du travail.⁴²

⁴⁰ Kézzelel írt és aláírt levél a Bibliothèque nationale fejléces levélpapírján, boríték nélkül. Ms. 4126/256.

⁴¹ PILLIAS (1938). Hivatkozva BOUTEILLIER (1947: 205, 4. jz).

⁴² HALÉVY-PILLIAS (1938).

Quant à mes études hongroises, j'attends toujours que le Centre de Paris se décide à les réunir en une plaquette. Cela traîne depuis 3 ans, et si cela continue, je crains que le volume ne paraisse après ma mort!

J'avais espéré retourner en Hongrie cet été. Mais le prix des voyages, et le change déplorable du franc, me laissent incertain. En tout cas, j'irai à Zurich pour le Congrès histoire,⁴³ et peut-être, je l'espère, vous y rencontrerai-je.

En attendant, je vous prie de croire, cher Monsieur, à mes sentiments dévoués

Emile Pillias⁴⁴

5.

Emile Pillias – Zolnai Bélának⁴⁵

Párizs, 1938. szeptember 26.

26. 9. 38

Mon cher ami,

Merci pour vos deux cartes: je suis bien heureux que la précieuse serviette soit retrouvée. Je viens de vous envoyer la plaque photographique.⁴⁶ J'ai fait un emballage aussi soigneux que possible et j'espère que rien ne sera cassé en route. Vous verrez, par les timbres, que vous gardez un gros crédit sur les 3 f[ran]cs. suisses que vous m'avez remis. Je souhaite que nous puissions les manger bientôt ensemble à Paris. Que Dieu nous garde en ces heures difficiles. Bien amicalement à vous

Emile Pillias

⁴³ VIII^e Congrès international des sciences historiques Zurich, septembre 1938.

⁴⁴ Az aláírás alatt idegen kézzel ráírva: „[Rákóczi kutató] / háborúban elesett.”

⁴⁵ Kézzel írt, aláírt és megcímezett képes levelezőlap, melyről a bélyeget a lap jobb felső sarkával együtt levágták. A postabélyegző kelte: „Paris 26 IX 1938”. Címzés: „Prof. Zolnai Bela / Université / SZEGED / Hongrie”. A képen az Église St Pierre de Chaillot homlokzata. Ms. 4126/257.

⁴⁶ Nem világos, miről készült a ZOLNAI által kért fényképfelvétel, melynek üveglemezét PILLIAS elküldte neki.

6.

Emile Pillias – Zolnai Bélának⁴⁷

Franciaország, 1939. december 19.

Agent de liaison Emile Pillias
13/18 Royal Hussars. S. P. 390
FRANCE

19 X^{bre} 39

Mon cher ami,

Ma Mère m'apprend que vous avez en la gentillesse de m'adresser à Paris votre dernière étude.⁴⁸ Je l'y laisse, car la poste est incertaine, et l'y lirai à ma première permission. Mais je veux dès aujourd'hui vous remercier de ne pas oublier vos amis lointains.

Vêtu de khaki. comme tout le monde, dès les premiers jours de septembre, après mon retour précipité de Budapest,⁴⁹ je suis depuis bientôt trois mois attaché à un régiment anglais de „huszárs”. J'y mène une vie sans périls et sans gloire, n'ayant, jusqu'ici, connu de la guerre que quelques raids d'avions.

J'utilise mes loisirs à terminer de vieilles études, dont j'ai fait venir de Paris les dossiers, notamment la biographie de Josepha-Charlotte Rákóczi.⁵⁰ Vous voyez que la guerre n'interrompt ni mes amitiés ni mes manies!

Que devenez-vous ? Dites-le moi bientôt, et recevez avec mes voeux pour 40, mon bien fidèle souvenir.

Emile Pillias.⁵¹

⁴⁷ Kézzelel írt és aláírt levél, boríték nélkül. Ms. 4126/258.

⁴⁸ Az utalás feltehetően ZOLNAI zürichi előadása kongresszusi aktákban megjelent változatának különnyomatára vonatkozik: ZOLNAI (1938). A különnyomat bekötött példánya ZOLNAI könyvtárából: MTA KIK 474.714.

⁴⁹ Magyarországról történt hazautazásának történetét PILLIAS újságcikkben örökítette meg: PILLIAS (1939c). Vö. LE ROUX (1985: 154).

⁵⁰ Ld. 10. jegyzet.

⁵¹ Az aláírás alatt ismeretlen kéztől származó olvashatatlan ráírás.

7.

Emile Pillias – Zolnai Bélának⁵²

Franciaország, 1940. február 26.

26 février 1940

Mon cher ami,

Je reçois votre charmante carte Biedermeyer.⁵³ Elle ressemble si curieusement à une statuette que j'ai naguère fait figurer dans une exposition parisienne que je vous fais envoyer le catalogue, où vous la trouverez reproduite. Même époque et même style. Nous avons, nous aussi, connu la neige. Ma graisse naturelle m'en a victorieusement protégé! Et je continue à me porter à merveille, utilisant mes loisirs à travailler. Je pense faire bientôt paraître Josepha-Charlotte, et souhaite que ce ne soit pas une œuvre posthume!⁵⁴ Quand nous retrouverons-nous dans le Nagy furdó⁵⁵ [sic!] ? Adieu mon cher ami. Merci de votre fidèle souvenir. Le Kiralyi husszár [sic!] vous serre la main.

Emile Pillias.

⁵² Kézzel írt, aláírt és megcímezett tábori levelezőlap. A címzés oldalán fent középen nyomtatva: „CORRESPONDANCE / AUX ARMEE”, baloldalt a francia, a brit és egy azonosíthatatlan (talán lengyel?) lobogó ábrája, valamint egymás alatt a tábori cenzúra két pecsétje, „PASSED BY CENSOR [...] 21” szöveggel. A négy bélyeg közül az egyik sérült, a postabélyegzők köriratának egy része olvashatatlanná téve. Feladó: „EXPEDITEUR: Agent de liaison / E. Pillias / S. P. [...] / France.” Címzés: „M le Professeur Zolnai Bela / Université / SZEGED / Hongrie”. Az „EXPEDITEUR:” szó és a címzés „M” betűje a levelezőlapra nyomtatva. Ms. 4126/259.

⁵³ Az említett képeslap összefüggésben lehet ZOLNAI 1940-ben megjelent könyvével: ZOLNAI (1940b).

⁵⁴ PILLIAS 1939. december 15-én, 1940. március 17-én és április 19-én hozzá írt leveleiből MARKÓ Árpád is idéz egy-egy mondatot a francia nekrológban. A levelekben PILLIAS ismételten tájékoztatja MARKÓt Josepha-Charlotte-ról írt tanulmányának befejezéséről, mely az utolsó levél szerint rövidített formában jelenik meg, mielőtt közölné Rákóczi-tanulmányainak második kötetében. MARKÓ (1940b: 542).

⁵⁵ A „Nagy furdó” kifejezést az idézett nekrológban ZOLNAI a „debreceni nagyerdő”-re való utalásként értelmezte. Ld. ZOLNAI (1940a: 41).

Felhasznált irodalom

- ABLONCZY 2015 ABLONCZY B., *A Párizsi Magyar Intézet kezdetei. Molnos Lipót igazgatósága (1927–1943)*, in: Gálffy L. – Sáringer J. (szerk.) – Fehér Iovag: *Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*, Szeged, 2015, 403–421.
- BOUTEILLER 1947 P. BOUTEILLER, *Émile Pillias 1905–1940*, *Revue d'histoire comparée*, 25 (1947), 204–207.
- CSAPODI 1975 CSAPODI Cs., *Történezhagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában, II.*, Századok, 109 (1975), 669–682.
- HALÉVY–PILLIAS 1938 D. HALÉVY – É. PILLIAS (rec., ann.), *Lettres de Gambetta, 1868–1882*, Paris, 1938.
- KOMORÓCZY 1940 KOMORÓCZY Gy., *Pillias, Émile: Études sur François II. Rákóczi, Prince de Transylvanie. Préface du prof. Jules Szekfü. (Bibliothèque des „Études Hongroises”, t. VIII). Paris 1939. Ernest Leroux. 8° 12. 165 l.*, Századok, 74 (1940), 454–456.
- KÖPECZI (publ.) 1999 B. KÖPECZI (publ.), *Correspondance diplomatique de François II Rákóczi 1711–1735. Choix de documents*, Budapest, 1999.
- LE CALLOC'H 2003 B. LE CALLOC'H, *II. Rákóczi Ferenc egyetlen unokája*, Vác, 2003.
- LE ROUX 1985 D. LE ROUX, *Inventaire Emile Pillias*, 1985.
- LEVAL (réimpr.) 1914 A. LEVAL (réimpr.), *Une poésie française en l'honneur de François Rákóczi*, Budapest, 1914.
- MADÁCSY 1998 MADÁCSY P., *L'esprit français autour de la revue Nyugat, 1925–1935: Échanges intellectuelles franco-hongrois au XX^e siècle / Francia szellem a Nyugat körül (1925–1935): Tanulmányok a XX. századi magyar-francia értelmiségi találkozások köréből*, Párizs – Lakitelek, 1998.
- MADÁCSY 2002 MADÁCSY P., *Zolnai Béla francia kapcsolataihoz*, in: Madácsy P. – Bene K. (szerk.) – *Tanári példaképeink voltak. Hommage à Grezsa Ferenc és Kiss Ferenc*, Lakitelek, 2002, 55–67.
- MADÁCSY 2014a MADÁCSY P., *Egy magyar „összekötő”, Zolnai Béla (1890–1969) [1998]*, in: Madácsy P., *Magyar szellem európai vonzáskörben. Írói világképek változásai (XIX–XX. század)*, Komparatiztikai tanulmányok, Szeged, 2014, 129–152.
- MADÁCSY 2014b MADÁCSY P., *Zolnai Béla francia kapcsolataihoz*, in: Madácsy P., *Magyar szellem európai vonzáskörben. Írói világképek változásai (XIX–XX. század)*, Komparatiztikai tanulmányok, Szeged, 2014, 153–169.
- MADÁCSY 2015 MADÁCSY P., *„A mi regényünk: keletiek nyugaton...” 125 éve született Zolnai Béla, a tudós-tanár és kultúrdiplomata (1890–1969)*, Hittel, 28 (2015), 88–114.

- MARKÓ 1939a MARKÓ Á., *Émile Pillias, Études sur François II. Rákóczi, Prince de Transylvanie*. Paris 1939. Librairie Ernest Leroux. Nagy 8^o, 165 lap, 1 képmelléklettel, *Hadtörténeti Közlemények*, 40 (1939), 280–283.
- MARKÓ 1939b MARKÓ Á., *Rákóczi Párizsban. Pillias Emil Rákóczi-tanulmányai*, Magyar Szemle, 37 (1939/3), 176–178.
- MARKÓ 1940a MARKÓ Á., *A Rákóczi-család legutolsó tagjai*, Turul, 54 (1940), 80–87.
- MARKÓ 1940b MARKÓ Á., *Emile Pillias (tombé en Belgique, le 27 mai 1940)*, Nouvelle Revue de Hongrie, 63 (1940), 540–544.
- MARKÓ 1941 MARKÓ Á., *A magyar történetírás háborús halottai. 2. Pillias Emil*, Magyar Szemle, 40 (1941/3), 149–151.
- MARKÓ 2003 MARKÓ Á., *II. Rákóczi Ferenc csatái. (Válogatott tanulmányok)*, s. a. r. Mészáros K., Budapest, 2003, 325–330.
- MARKÓ 2004 MARKÓ Á., *Emile Pillias, a Rákóczi-kor francia kutatója*, Új Honvédségi Szemle, 58 (2004/7), 79–86.
- MARKÓ 2014 MARKÓ Á., *Tudós és katona. Markó Árpád visszaemlékezései, I–II*, s. a. r. Kincses K. M. – Mészáros K., Budapest, 2014.
- MKÖM, I. MIKES K., *Összes Művei, I, Törökországi levelek és misszilis levelek*, s. a. r. Hopp L., Budapest, 1966.
- PILLIAS 1935 PILLIAS E., *Rákóczi és Franciaország közbelépésének igaz története*, in: Lukinich I. (szerk.), *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára*, II, Budapest, 1935, 309–336.
- PILLIAS 1937 É. PILLIAS, *A Rákóczi-család utolsó sarja. Rákóczi Jozefa-Sarolta (1737–1780)*, Napkelet, 15 (1937), 1–7.
- PILLIAS 1938 *Bibliothèque nationale. Gambetta, exposition... Notice par M. Émile Pillias*, Paris, 1938.
- PILLIAS 1939a É. PILLIAS, *Études sur François II Rákóczi Prince de Transylvanie, Préface du Professeur Jules Szekfü*, Paris, 1939.
- PILLIAS 1939b É. PILLIAS, *Rákóczi aux Camaldules de Grosbois (1715–1717). Le cœur de Rákóczi*, in: É. Pillias, *Études sur François II Rákóczi Prince de Transylvanie, Préface du Professeur Jules Szekfü*, Paris, 1939, 109–124.
- PILLIAS 1939c É. PILLIAS, *30 heures ou la vie d'un wagon: retour de Hongrie à travers l'Allemagne*, L'Ordre, 28 août 1939.
- PILLIAS 1947 É. PILLIAS, *Josepha-Charlotte la dernière des Rákóczi 1736–1780*, Revue d'histoire comparée, 25 (1947), 208–218.
- THALY 1884 THALY K., *A Rákóczi-ház utolsó tagjairól és kihalásáról. (Adalékokkal a Felső-Vadászi Rákócziak régibb kori genealógiájához)*, Turul, 2 (1884/3), 89–96.
- THALY 1889 THALY K., *Rodostó és a bujdosók sírjai. Történelmi kutatások a helyszínen*, Budapest, 1889.
- TÜSKÉS 2018 TÜSKÉS G., *Fikció és valóság a Confessio peccatorisban. A lengyelországi emigráció ábrázolása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 122 (2018), 565–579.

- ZOLNAI 1927 ZOLNAI B., *A janzenista Rákóczi*, Széphalom, 1 (1927), 177–181, 266–288.
- ZOLNAI 1936 B. ZOLNAI, *Un écrivain français du XVIII^e siècle: le prince François II Rákóczi*, Nouvelle Revue de Hongrie, 54 (1936), 132–139.
- ZOLNAI 1938 B. ZOLNAI, *L'état actuel des recherches sur le jansénisme en Europe centrale*, in: Actes du VIII^e Congrès international des sciences historiques Zurich, 1938, I, éd. par le Comité Internationale des Sciences Historiques, Paris, 1938, 420–425.
- ZOLNAI 1940a ZOLNAI B., *Egy francia Rákóczi-kutató halálára*, Magyar Nemzet, 1940. november 3., 9.
- ZOLNAI 1940b ZOLNAI B., *A magyar biedermeier*, Budapest, 1940.
- ZOLNAI 1941 ZOLNAI B., *Egy francia Rákóczi-kutató halálára*, Széphalom, 11 (1941), 40–41.
- ZOLNAI 1942 ZOLNAI B., *II. Rákóczi Ferenc*, Budapest, 1942.

To the connection of Béla Zolnai and Emile Pillias

The essay before the source edition puts into context the collegial relationship between the French Rákóczi scholar Emile Pillias and the professor of the University of Szeged, Béla Zolnai. As the text of the study and the letters written by Pillias reveal, the French researcher not only did a great deal of work in researching the French connections of the Rákóczi family, but also felt close to the spirit of Rákóczi's soldiers ('kuruc'). In his last letter from the French front in the Second World War, Pillias even described himself as a 'royal hussar', three months before he was killed in action in May 1940.

Keywords: Béla Zolnai, Emile Pillias, Rákóczi-family, biography of Josepha-Charlotte Rákóczi

A KÖTET SZERZŐI

Ajkay Alinka PhD, habilitált egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet. Kutatási területe a 18–19. századi magyar irodalom; a magyar nyelv ügye; a versformák intertextualitásának kérdései; a régi irodalomból a hitviták; Pázmány Péter vitairatai.

E-mail címe: ajkay.alinka@btk.ppke.hu

ORCID ID: 0000-0001-6399-4362

Bajáki Rita (PhD 2009) az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa, illetve a *Pázmány Péter kritikai kiadás* című NKFIH/OTKA K 137815 sz. projekt társkutatója, filológus. Kutatási területe a 16–18. századi lelkiségtörténet, ennek keretében elsősorban a magyarországi imádságirodalom története, valamint Pázmány Péter életműve.

E-mail címe: bajaki.rita@gmail.com

Balázs Mihály irodalomtörténész, a Szegedi Tudományegyetem professor emeritusa; kutatási területe a reformáció és a kelet-közép európai reformáció extrém irányzatai, elsősorban a socinianizmus és antitrinitarizmus. A *Bibliotheca Dissidentium* könyvsorozat magyar vonatkozású köteteinek szerkesztője.

E-mail címe: rotonde@freemail.hu

Báthory Orsolya, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán végzett történelem–latin szakon. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem bölcsész és jogi karán tanított latin nyelvet, valamint a Semmelweis Egyetemen egészségügyi terminológiát angolul és magyarul. A Debreceni Egyetemen, a Nyelvtudományok Doktori Iskolában szerezte meg PhD-fokozatát 2010-ben. 2012 óta dolgozik az (MTA) ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban, 2016 óta tudományos főmunkatársként. 2014–2017 Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült. Fő tevékenysége Pázmány Péter magyar és latin nyelvű

munkáinak vizsgálata és sajtó alá rendezése, de emellett több, a 16–19. századi magyarországi neolatinság körébe tartozó forrással, illetve szerzővel (Dudith András levelezése, Pray György munkái, a főpapi reprezentáció forrásai) is foglalkozott.

E-mail címe: orsolya.bathory@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3325-8916

Czerovszki Mariann (PhD 2008) az SZTE Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszékének adjunktusa, fő kutatási területe az Augustus-kor irodalma, elsősorban Ovidius és a római elégia, de Pray György solymászi tankölteményével foglalkozva időnként kisebb kirándulásokat tesz a neolatin irodalom területére is.

E-mail címe: czerovszkim@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0003-0637-1702

Font Zsuzsa a Szegedi Tudományegyetem Irodalmi Tanszékének nyugdíjas docense. Az irodalomtudomány kandidátusa (CSc 1998). Kutatási területe a pietizmus és a korai felvilágosodás, *peregrinatio academica*, német-magyar kapcsolatok a 17–18. században. Publikációk: *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*, Szeged, 1989. (*Fontes rerum scholasticarum*, III), *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001. Munkatársa a *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, Paris, 1992. kötetnek és adatbázisnak.

E-mail címe: fontzs@freemail.hu ; font@hung.u-szeged.hu

Gellérfi Gergő az SZTE BTK Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszék adjunktusa. A iuvenalisi életmű intertextuális jelenségeiről írott doktori disszertációját 2015-ben védte meg, első monográfiáját 2018-ban publikálta ugyanebben a témában. Fő kutatási területe a római verses szatíra.

E-mail-címe: gellerfigergo@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0001-9903-7134

Hargittay Emil DSc, intézetvezető egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet; kutatócsoport-vezető, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Barokk Irodalom és Lelkiség Kutató-

csoport. Kutatási területe elsősorban a 17. századi barokk irodalom és Pázmány Péter munkássága.

E-mail címe: hargittay.emil@btk.ppke.hu

ORCID ID: 0000-0001-8297-7891

Illés Imre Áron ókortörténész, az SZTE Ókortörténeti Tanszékének adjunktusa. Az SZTE-n szerzett történelem-latin-ógörög szakos diplomát, és itt védte meg doktori disszertációját is. Kutatási területe a Római Birodalom városi közigazgatása és a görög historiográfia, azon belül Diodórosz.

E-mail címe: graeculus@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0003-0582-3615

Imre Mihály a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének professor emeritusa. Kutatási területe a 16–18. századi irodalom és művelődéstörténet: toposzkutatás, Szenci Molnár Albert életműve, hesseni, pfalzi kapcsolatrendszere; a magyar zsoldárköltészet nyugat-európai kontextusa, a reformáció retorikai kultúrája, protestáns mártírológia, a fiziko-teologizmus irodalmának hazai forrásai, külföldi párhuzamok.

E-mail címe: imre.mihaly@arts.unideb.hu

Kasza Péter, az SZTE Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszékének tanszékvezető docense, az OSZK-SZTE által közösen működtetett Kulcsár Péter Historiográfiai Kutatócsoport vezetője. Szakterülete a 16. századi humanista történetírás, számos tanulmánya, kötete, szövegkiadása jelent meg a témában.

E-mail címe: petrusfalx@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0001-8909-9876

Knapp Éva DSc (2000), irodalomtörténész. Tudományos közleményei 1979 óta folyamatosan jelennek meg. Harminc, részben önálló szerzői, részben társszerzős (Tüskés Gáborral) kötete közül huszonkettő magyar, nyolc angol és/vagy német nyelven jelent meg. Legfontosabb kutatási témái: a régi magyar irodalom történetének megválaszolatlan kérdései a

17–18. században; irodalom és ikonográfia a 16–19. századi Magyarországon, valamint a könyv- és könyvtártörténet kérdései.

E-mail-címe: knapp.ilonaeva@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0002-5387-3556

Mayer Péter a Szegedi Tudományegyetem Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszékének habilitált docense. Fő kutatási területe a korai görög költészet, ezen belül is elsősorban a tág értelemben vett lírai költészet.

E-mail címe: mail@mayerpeter.hu

Máté Ágnes (PhD 2011) irodalomtörténész, a megszűnt MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport tagja. 2022. augusztus 1-től az MTA KIK Gyűjteményszervezési Osztályán dolgozik. Kutatási területe a magyar-olasz-lengyel kulturális kapcsolatok története, a neolatin elbeszélő irodalom és a kora újkori populáris irodalom.

E-mail címe: mate.agnes.klara@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0002-1827-8583.

Monok István Széchenyi-díjas művelődéstörténész, az MTA doktora, az Országos Széchényi Könyvtár volt, az MTA KIK jelenlegi főigazgatója, a Tokaj-Hegyalja Egyetem egyetemi tanára.

E-mail címe: monok.istvan@konyvtar.mta.hu

Honlapja: <http://www.monokistvan.hu>

ORCID: orcid.org/0000-0001-7165-0252

Munding Márta klasszika-filológus, az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézetének és az ELKH-BTK Moravcsik Gyula Intézetének kutatója. Kutatási területe a görög historiográfia, azon belül az Alexandros-történetírás, elsősorban Curtius Rufus.

E-mail címe: mundingmarta@gmail.com

Nagyillés János az SZTE Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszékének docense. Kutatási területe az ezüstkori római epika, az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport tagjaként pedig kora újkori költőnőkkel foglalkozott.

E-mail-címe: nagyillesjanos@gmail.com

Ocsovai Dóra kutatási témái a művészetpszichológia területe és a víz szimbólumának kultúrtörténete, esztétikája, amelynek 18. századi francia irodalmi és festészeti kitekintéséből írt doktori disszertációját 2012-ben védte meg. Jelenlegi önálló kutatásai mellett az ELTE Pszichológiai Intézetének óraadójaként művészetpszichológia kurzust tart, s az SZTE Francia-Magyar Felvilágosodás Kutatóközpontjának tagja.

E-mail címe: doraocsovai@staff.elte.hu

Odrobina László az SZTE-BTK Klasszika Filológia és Neolatin Tanszékének, valamint a nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskolának az oktatója, a Külügyi és Külgazdasági Intézet vezető kutatója. Kutatási területe a késő ókori kereszténység, zsidóság és római jog interakciója, különös tekintettel azokra a területekre, melyeknek keresztény szabályozása csak jóval későbbre datálható (oktatás, házasság, államvallás).

E-mail címe: odrobinalaszlo@gmail.com

Ötvös Péter az SZTE egyetemi magántanára. Kutatási területe a német barokk irodalom poétikájának hatása a magyarországi magyar és német nyelvű irodalomra.

Pál József DSc, az SZTE egyetemi tanára. 1976-ban végzett magyar-olasz szakon, majd Firenzében, Rómában és Párizsban tanult. A Szent István Tudományos Akadémia rendes tagja. Volt dékán, kétszer rektorhelyettes, helyettes államtitkár, Rómában tudományos igazgató. Munkái: *A neoklasszicizmus poétikája* (1988), *Szimbólumtár* (1997), *Világirodalom* (2005 és további kiadások). Számos tanulmánya jelent meg magyarul, angolul, olaszul, franciául, németül, főleg a 18. századi irodalomról és Dantéről, akinek életművéről két monográfiát publikált: „*Silány időből az örökkévalóba*” (1997) és *Dante. Szó, szimbólum, realizmus a középkorban* (2009, Premio Flaiano). A veronai egyetemmel közösen kiadta a Budapesten található Codital1 1340-1354 facsimiléjét. A *Neohelicon* folyóirat főszerkesztője.

E-mail címe: pal.jozsef@szte.hu

ORCID: 0000-0001-7322-2518

Petneházi Gábor (PhD 2013) az NKE-EJKK Politika- és Államelméleti Kutatóintézet tudományos főmunkatársa. Kutatási területe a 16. századi magyar és európai humanizmus története, valamint a kora újkori történetírás és eszmetörténet.

E-mail címe: petnehazi_gabor@yahoo.it

Szabó Ádám (PhD 2018) a Szegedi Tudományegyetem latin-történelem szakán diplomázott 2010-ben, emellett neolatin speciális képzést, valamint 2013-ban ógörög nyelv és irodalom mesterképzést végzett ugyanitt, a szegedi Gál Ferenc Egyetemen pedig keresztény egyház- és művelődéstörténet (2015), továbbá katolikus teológia szakot (2021). Felsőfokú tanulmányai mellett a Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának PhD-hallgatója volt, a 16–17. századi heterodox gondolkodó, Ernst Soner kéziratban fennmaradt műveiről írta doktori disszertációját, amelyet 2018-ban sikeresen megvédett. Tudományos munkássága részben a kora újkori heterodoxia, részben a patrisztika területére terjed ki. Jelenleg egy NKFIH-pályázat keretében a 16. századi humanista, Nicasius Ellebodus levelezésének kritikai kiadásával foglalkozik.

E-mail címe: szabo.adam.agoston@gmail.com

Szentmártoni Szabó Géza irodalomtörténész (PhD 2011), az ELTE BTK nyugalmazott oktatója. 1996 óta a *Régi Magyar Költők Tára* 16. századi sorozatának szerkesztője. Kutatási területe: Balassi Bálint életműve és a 16. századi magyar irodalom, Janus Pannonius és a humanista költészet. 2009-ben felfedezte Janus Pannonius addig felerészben ismert *Renatus-panegyricus*ának teljes szövegét.

Székely Melinda ókortörténész, az SZTE Ókortörténeti Tanszékének vezetője. Kutatási területe a császárkori Római Birodalom története, társadalmi kérdései, Róma germán politikája, valamint a Róma és India közötti kereskedelem. Eddig fordításai Sevillai Isidor, az idősebb Plinius, Pomponius Mela és Pacatus műveiből jelentek meg.

E-mail címe: dszekelymelinda@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0002-2906-6826

Szörényi László az ELKH BTK ITI emeritus kutató professzora, illetve a SZTE BTK Klasszika-filológia és Neolatin Tanszék professor emeritusa. Kutatási területe főleg a nemzetközi és magyarországi neolatin eposz története.

E-mail címe: szorenyi.laszlo@abtk.hu

Takács László a PPKE BTK Klasszika Filológia Tanszék tanszékvezető docense. Fő kutatási területe a római ezüstkori irodalomtörténete és az ókori és középkori Persius-kommentárok. 2008 óta vesz részt Kosztolányi Dezső műveinek kritikai kiadásában, 2016-ban bekapcsolódott II. Rákóczi Ferenc *Confessio Peccatoris* című műve latin szövege kritikai kiadásának munkálataiba.

E-mail címe: takacs.laszlo@btk.ppke.hu

ORCID-azonosító: 0000-0001-8030-5821

Tar Ibolya a SZTE Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszékének nyugalmazott címzetes egyetemi tanára. Fő kutatási területe az archaikus és klasszikus római irodalom, számos tanulmánya és fordítása jelent meg neolatin témákról, ógörög és latin nyelvből készült fordításai révén műfordítóként is elismert személyiség.

E-mail címe: taribolya@gmail.com

Tüskés Gábor a BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos tanácsadója, a XVIII. Osztály vezetője, Humboldt-díjas professzor (2015). Kutatási területe többek között a német-magyar irodalmi kapcsolatok, a 18. századi magyar irodalom története, különös tekintettel II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen életművére.

E-mail címe: tuskes.gabor@abtk.hu

Vígh Éva (DSc 2007), az SZTE Olasz Tanszékének egyetemi tanára, a MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatóközpont vezetője. Kutatási területe a középkor- és újkori művelődéstörténet, a középkori, reneszánsz és barokk olasz irodalomtörténet, az udvari kultúra, a fiziognómia, továbbá az állatszimbolika művelődéstörténete.

E-mail címe: eva.vigh@libero.it

Wenner Éva (PhD), egyetemi adjunktus, 1977-ben végzett magyar-olasz szakon a József Attila Tudományegyetemen. 1990-től az Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéken tanított 2017-ig. 1995-1998 között a római „La Sapienza” egyetemen vállalt órákat, ahol szakdolgozatot is vezetett. Fő kutatási területe az Osztrák–Magyar Monarchia olasz nyelvű irodalma, Italo Svevo. Kutatásai eredményeit külföldön és Magyarországon megjelent tanulmányai mellett *Az irodalom a határon. Italo Svevo regényei az Osztrák-Magyar Monarchia szellemi életében* (Mundus, 2009) című monográfiájában tette közzé.

E-mail címe: wennereva53@gmail.com